

незалежний культурологічний часопис "І"
17 рік видання



августин волошин президент карпатської України

44
2006

nezaležnyj kul`turolohičnyj časopys "І"

Проект здійснено
за підтримки
Фонду
Гайнріха Бьоля,
Берлін

РЕДАКЦІЯ ЧИСЛА

Тарас Возняк
(головний редактор)
Ірина Магдиш
Сергій Федака
(куратор числа)
Ігор Лильо
(куратор числа)
Павло Чучка
Олесь Пограничний
Михайло Москаль

Редакція висловлює щирю
вдячність пану Кшиштофу Гербсту
за фото з родинного архіву пані
Марії Вальтерової

У часописі використано
редакційну версію українського
правопису

Відповідальність за добір
і виклад фактів несуть автори

Адреса редакції:
e-mail: info@ji.lviv.ua
www.ji-magazine.lviv.ua
www.ji.lviv.ua

© Редакція журналу «І», 2006

Феномен Закарпаття

A tuo lare in cipe
Починай зі свого дому

Для того, щоб якщо не зрозуміти, то принаймні прояснити для себе (українця з північного, темного боку Карпат) природу Закарпаття, недостатньо одного побіжного погляду чи одного візиту. Тим більше, протокольного, як це звикли вельможі з київських пагорбів. Зрештою, й інші землі такої різноманітної України вони відвідують тільки у відповідності з протоколом. Тому й пробують зачесати їх на один копил. Закарпаття чи не найменший край у такій великій, як на європейські мірки, Україні. І чи не найбільш особливий. Натомість, осмислення феномену Закарпаття агресивно і недалекоглядно занедбується.

З чого ж почати? Може, так, як угорський мислитель і оригінал Бейла Хамваш, коли пробував окреслити для себе душу не менш різнобарвної історичної Угорщини? Гадаю, що у підступному мадяронстві авторів цього числа журналу навряд чи можна запідозрити. У Хамваша я хотів би запозичити для цієї передмови тільки частину його методології і розпочати з його протиставлення категорії місця і території. Територія – категорія радше політична, натомість місце – етнопсихологічна.

У політичному сенсі Закарпаття було для далекоглядного Йосипа Віссаріоновича військово-політичним плацдармом для контролю Панонської долини та

всієї південної Європи. Для України ж Закарпаття – може стати ресурсом співпраці з країнами південно-східної Європи.

Як місце Закарпаття упродовж століть витворило особливий етнопсихологічний тип його мешканців. Закарпаття – це межа, кордон гір і рівнини, тобто рельєфу і його відсутності. Закарпаття – це межа вологи й посуші, країни рік, потоків, струмків – і сухого степу, панонської пушти. Країни дерева і країни глини. Країни каменю і країни очерету. Саме у цьому його феномен. У контрасті. Можливо, саме тому Закарпаття – неначе тоненький окрасць місяця, що притулився до гір. Далі – широченна і неначе без кінця угорська долина. Позаду – верхи Карпат, країна ведмедів, а за спиною сувора, похмура і штивна країна галок – Галичина. А Закарпаття – це кордон, зіткнення, це не завжди очевидна, проте сутичка. Кордон і прикордонна зона не можуть бути широкими. Тому й маємо тонкий серп місяця. Ріки, вирвавшись з карпатських ущелин, в долині розтікаються навсібіч. Гірські ущелини на півдні також розтікаються у рівнину. Гори стають округліші і жіночніші, починають улягати і врешті розімлівають у панонській долині. Так само й люди – стають погідніші, повільніші і все менш штивні.

Схована в гірських ущелинах країна ведмедів для Закарпаття визначальна. Не рівнина. І не тільки тому, що вона була прабатьківщиною для закарпатських українців, які поволі трьома суб-

етнічними лавами (гуцульською, бойківською і лемківською) століттями спускалися з карпатських бескидів на передгір'я, а потім і на рівнину. Але ще й тому, що саме вона створила і до сьогодні підтримує унікальність цього краю. Недаремно ведмідь звівся на лапи у закарпатському гербі. Зрештою, ця країна ведмедів набагато більша і тягнеться від Буковини і Молдови до Баварії і Швейцарії. А в українському сегменті – від Чернівців до Криничі, від Станіславова до Перемишля і Хуста.

Закарпаття є постійним, латентним зіткненням. І не тільки для цікавського подорожнього, який за кожним поворотом дороги стикається з чимось новим і відмінним, але й для місцевого мешканця. Він постійно перебуває у різноманітті. Ландшафтному, культурному, ментальному, мовному, релігійному. Хоча неначе він до нього й звик, бо з ним виріс. Він постійно повинен адаптуватися до контрасту, якщо не до зіткнення, і шукати вихід.

Закарпаття – це щонайперше різноманіття місця, переходу гір у рівнину, яке мало б формувати більш творчий характер. Причому, гори і рівнини тут слід розуміти не лише як елементи морфології території Закарпаття, а як елементи, що формують ментальні установки. На одноманітному ландшафті – за Хамвашем – нічого творчого не постає. Тоді як ландшафтне різноманіття сприяє появі творчих натур. Як не пригадати наші східноукраїнські степи... І відповідні політичні і культурні наслідки для всієї України...

Для Хамваша Закарпаття примикає до угорської Півночі, яка тягнеться на пів Європи – від Чехії аж до Фінляндії. І є домоною

провінційності, засадничої провінційності, а тому і саме тому – краєм мало цивілізованим. «Провінція означає таке місце, де вплив цивілізації хіба що відчувається, але не понад те; провінція жодним чином не збагачує цивілізацію. Провінціалізм – така культурна пасивність, своєрідність і цінність якої саме й обумовлені цією її невинністю, незайманістю. Провінція – територія історично не активна, тому вона ніколи не виступає в ролі завойовника, радше – у ролі завойованого» – пише Хамваш. Це і про нас... Найбільше у цьому випадку шкода поляків – стільки зусиль – і знову провінційність! Печальний діагноз. Та варто все ж прислухатися. Щоправда, нічого поганого, з позиції дрібного філістера, якими і є більшість з нас, у провінційності немає. Отож, Закарпаття безсумнівна провінція. Воно ніколи і не претендувало, як Галичина ще десятиліття тому, на те, щоб грати якусь істотну роль у конструкції хоча б загальноукраїнського цілого. Тепер і Галичина, здається, уклалася у парадигму, визначену Хамвашем. На черзі Київ. Однак, він ще молода столиця. У нього ще все попереду – і зліт, і падіння... А ми – вже старі провінції... Хотілося б, щоб Риму, однак Києва...

Та повернімося до Закарпаття. Від України воно потребує безсумнівної уваги і розуміння. Воно – кордон, який історично дійсно був кордоном *країни ведмедів і угорської пушти*. Зараз у конструкції загальноукраїнського цілого, на нього дують і інші вітри. Не стільки з Львова, скільки з Києва, ба, навіть все ще з Москви.

Закарпаття ще потребує довгого процесу самоусвідомлення. Так само, зрештою, як Галичина

чи Волинь. Зараз ми борсаємося між ще до кінця не сформованим загальноукраїнським цілим, яке має свої політичні наслідки у формі українського унітаризму і Української Держави, врешті-решт, та ще менш вербалізованою, все тією ж українською, проте регіональною ідентичністю. Сьогодні ми все ще перебуваємо у процесі кристалізації цих регіональних ідентичностей та плюралістичного вбудовування їх у широке загальноукраїнське ціле. Від плюралістичності цього процесу залежить і його успіх. І Закарпаття є одним із найскладніших пробних каменів у цьому процесі. Однак і одним із найкрасивіших.

Що ми і спробували показати, запропонувавши своїм читачам кілька мандрівок Закарпаттям і до душі Закарпаття. Причому, щоб дійсно дати поле для плюралізму поглядів, ми запропонували подивитися на феномен Закарпаття очима галичан, закарпатців, і угорців. Тут є подорожі як спекулятивні, так і більш приземлені. Іноді просто милі.

Це також погляд очима десятиків, як правило, невідомих провінційних графіків, художників і фотографів, які фіксували його упродовж останніх двох століть. Сотні візуалій – це теж шлях до душі Закарпаття. Це теж реконструкція (чи просто конструювання) його образу, постійне переписування, яке ми називаємо історією. Тому цей журнал можна не тільки читати, але й розглядати. Інколи це одні і ті ж місця. Однак, з різних боків і у різний час, за різних влад та за різної погоди. Щоправда, ліпше розглядати його на живо, але з цим своєрідним путівником у руках.

Тарас Возняк

Fenomen Zakarpatt'a

*A tuo lare in cipe
Počynaj zi svoho domu*

Dľa toho, ščob jakščo ne zrozumity, to prynajmni projasnyty dľa sebe (ukrajinca z pivničného, temného boku Karpat) pryrodu Zakarpatt'a, nedostatno odnoho pobižného pohľadu čy odnoho vizytu. Tym bil'se, protokol'noho, jak ce zvykly veľmoži z kyjiv'skyx pahorbiv. Zreštoju, j ynši zemli takoji riznomanitnoji Ukrainy vony vidvidujuť til'ky u vidpovidnosti z protokolom. Tomu j probujuť začesaty jix na odyn kopyl. Zakarpatt'a čy ne najmenšy kraj u takij veľkij, jak na evropejski mirky, Ukraini. I čy ne najbil's osoblyvyj. Natomist', osmyslenňa fenomenu Zakarpatt'a ahresyyno i nedalekohľadno zanedbujet'sa.

Z čoho ž počaty? Može, tak, jak uhor'skyj myslytel' i oryhinal Bejla Xamvaš, koly probuvav okreslyty dľa sebe dušu ne menš riznobarvnoji istoryčnoji Uhor'sčyny? Hadaju, ščo u pidstupnomu maďaronstvi avtoriv čoho čysla žurnalu navřad čy možna zapidozryty. U Xamvaša ja xotiv by zapozycyty dľa cijej pe-redmovy til'ky častyu joho metodolohiji i rozpočaty z joho protystavlenňa katehoriji *misća i terytoriji*. Terytorija – katehorija radše polityčna, natomist' misce – etnopsycholohična.

U polityčnomu sensi Zakarpatt'a bulo dľa dalekohľadného Josypa Vissarionovyča vijškovo-polityč-

nym placdarmom dľa kontroľu Panonskoji dolyny ta vsijeji pivdennoji Evropy. Dľa Ukrainy ž Zakarpatt'a – može staty resursom spivpraci z krajinamy pivdenno-sxidnoji Evropy.

Jak *misce* Zakarpatt'a uprodovž stoliť vytvorilo osoblyvyj etnopsycholohičnyj typ joho meškanciv. Zakarpatt'a – ce meža, kordon *hir* i *rivnyny*, tobto reľjefu i joho vid-sutnosti. Zakarpatt'a – ce meža *volohy* j *posuši*, krajiny rik, potokiv, strumkiv – i suxoho stepu, panonskoji pušty. Krajiny *dereva* i krajiny *hlyny*. Krajiny *kameňu* i krajiny *očeretu*. Same u čomu joho fenomen. U kontrasti. Možlyvo, same tomu Zakarpatt'a – nenače toneňkyj okraječ mišača, ščo pryulyvša do hir. Dali – šyročenna i nenače bez kinča uhor'ska dolyna. Pozadu – verxy Karpat, *krajina vedmediv*, a za spynuju suvora, poxmura i štyvna *krajina halok* – Halyčyna. A Zakarpatt'a – ce kordon, zitknenňa, ce ne zavždy očevydna, prote *sutyčka*. Kordon i prykordonna zona ne možuť buty šyrokomy. Tomu j majemo tonkyj serp mišača. Riky, vyrvavšy z karpat'skyx uščelyn, v dolyni rozতিকajúťsa navsibič. Hirski uščelyny na pivdni takož rozतिकajúťsa u rivnynu. Hory stajuť okruhliši i žinočniši, počynajuť ul'ahaty i vrešti rozimlivajuť u panonskij dolyni. Tak samo j ľudy – stajuť pohodniši, povilniši i vse menš štyvni.

Sxovana v hir'skyx uščelynax *krajina vedmediv* dľa Zakarpatt'a vyznačalna. Ne rivnyna. I ne til'ky tomu, ščo vona bula prabaťkivščynuju dľa zakarpatskyx ukrainciv, jaki povoli třoma subetničnymy lavamy (hucul'skoju, bojkiv'skoju i lem'kiv'skoju) stoliť'amy spuskałyša z karpat'skyx beskydiv na peredhir'ja, a potom i na rivnynu. Ale šče j tomu, ščo same vona stvoryla i do šohodni pidtrymuje unikalnist' čoho

kraju. Nedaremno vedmid' zvišva na lapy u zakarpatskomu herbi. Zreštoju, ča *krajina vedmediv* nabahato bil'sa i řahnet'sa vid Bukovyny i Moldovy do Bavariji i Švejariji. A v ukrain'skomu sehmenti – vid Černivciv do Krynyci, vid Stanislavova do Peremyšľa i Xusta.

Zakarpatt'a je postijnym, latentnym zitknenňam. I ne til'ky dľa cikavškoho podorožného, jakyj za kožnym povorotom dorohy styka-jeťsa z čymoš novym i vidminnym, ale j dľa miscevoho meškanciv. Vin postijno perebuvaje u riznomanitti. Landšaftnomu, kul'turnomu, mental'nomu, movnomu, relihijnomu. Xoča nenače vin do řoho j zvyk, bo z nym vyris. Vin postijno povynen adaptovuvatyša do kontrastu, jakščo ne do zitknenňa, i šukaty vyxid.

Zakarpatt'a – ce ščonajperše riznomanitt'a misća, perexodu hir u rivnynu, jake malo b formuvaty bil's tvorčyj xarakter. Pryčomu, hory i rivnyny tut slid rozumity ne lyše jak elementy morfolohiji terytoriji Zakarpatt'a, a jak elementy, ščo formujuť mental'ni ustanovky. Na odnomanitnomu landšafti – za Xamvašem – ničoho tvorčoho ne postaje. Todi jak landšaftne riznomanitt'a spryjaje pojavi tvorčyx natur. Jak ne pryhadaty naši sxidno-ukrajinski stepy... I vidpovidni polityčni i kul'turni naslidky dľa vsijeji Ukrainy...

Dľa Xamvaša Zakarpatt'a pry-mykaje do uhor'skoji Pivnoči, jaka řahnet'sa na piv Evropy – vid Čexiji až do Finľandiji. I je domenoju provincijnosty, zasadnyčoji provincijnosty, a tomu i same tomu – krajem *malo cyvilizovanym*. «*Provincija označaje take misce, de vplyv cyvilizaciji xiba ščo vidčuvajet'sa, ale ne ponad te; provincija žodnym čynom ne zbahačuje cyvilizaciju. Provincializm – taka kul'turna pasyvnist', svojeridnist' i cinnist' jakoji same j obumovleni cijuju jiji nevy-*

nist'u, nezajmanist'u. Provincija – terytorija istoryčno ne aktivna, tomu vona nikoly ne vystupaje v roli zavojujnyka, radše – u roli zavojuvanoho» – pyše Xamvaš. Ce i pro nas... Najbilše u čomu vypadku škoda pošakiv – stilky zusyľ – i znovu provincijnist! Pečal'nyj diahnoz. Ta varto vse ž prysluxatyša. Ščopravda, ničoho pohanoho, z pozycji dribnoho filistera, jakymy i je bilšist' z nas, u provincijnosti nemaje. Otož, Zakarpatt'a bezsumnivna provincija. Vono nikoly i ne pretendovalo, jak Halyčyna šče dešatylit'a tomu, na te, ščob hraty jakuš istotnu rol u konstrukciji koč'a b zahaľnoukrajinskoho ciloho. Teper i Halyčyna, zdajet'sja, uklalasa u paradyhmu, vyznačenu Xamvašem. Na čerzi Kyjiv. Odnak, vin šče moloda stolyča. U ňoho šče vse poperedu – i zlit, i padinňa... A my – vže stari provinciji... Xotiloša b, ščob Rymu, odnak Kyjeva...

Ta povernimo do Zakarpatt'a. Vid Ukrainy vono potrebuje bezsumnivnoji uvahy i rozuminňa. Vono – kordon, jakyj istoryčno dijsno buv kordonom *krajiny vedmediv* i *uhorškoji pušty*. Zaraz u konstrukciji zahaľnoukrajinskoho ciloho, na

ňoho dujuť i ynši vitry. Ne stilky zi Lvova, skilky z Kyjeva, ba, navit' vse šče z Moskvy.

Zakarpatt'a šče potrebuje dovhoho procesu samousvidomlenňa. Tak samo, zreštoju, jak Halyčyna čy Volyn'. Zaraz my borsajemoša miz šče do kinča ne sformovanyh zahaľnoukrajinskym cilym, jake maje svoji polityčni naslidky u formi ukrajinskoho unitaryzmu i Ukrainškoji Deržavy, vrešti-rešt, ta šče menš verbalizovanoju, vse tijeju ž ukrajinkoju, prote rehional'noju identyčnist'u. Sohodni my vse šče perebuvajemo u procesi krystalizaciji cyx rehional'nyx identyčnostej ta pl'uralistyčnoho vbudovuvannja jix u šyroke zahaľnoukrajinske cile. Vid pl'uralistyčnosti čoho procesu zalezýt i joho uspix. I Zakarpatt'a je odnym iz najskladnišyx probnyx kameniv u čomu procesi. Odnak i odnym iz najkrasyvišyx.

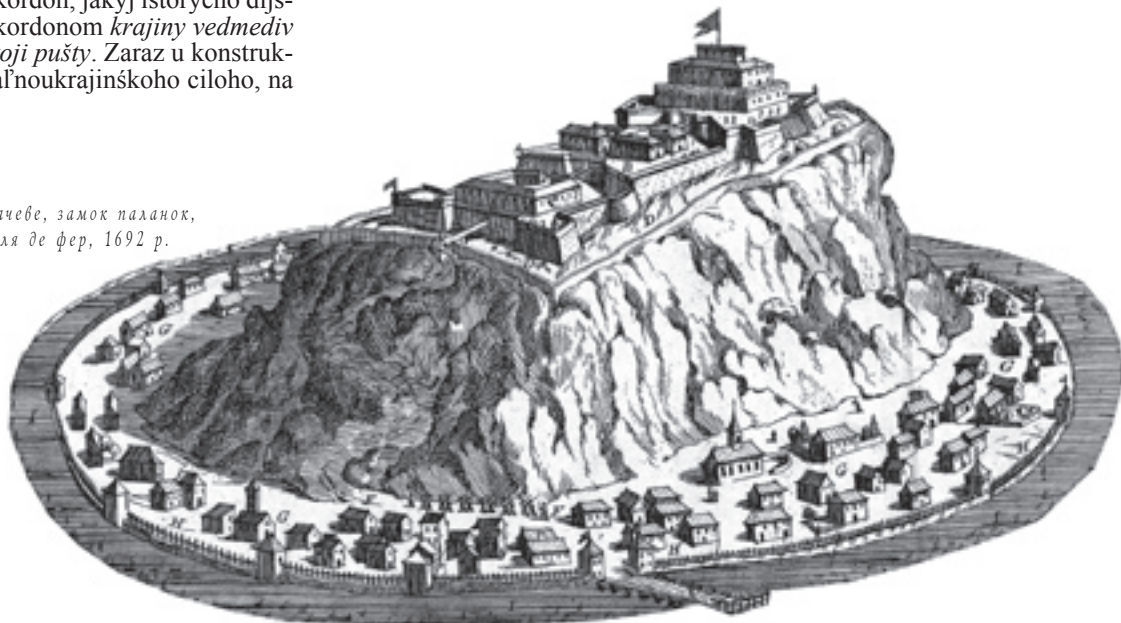
Ščo my i sprobuvaly pokazaty, zaproponuvavšy svojim čytačam kil'ka mandrivok Zakarpatt'am i do duši Zakarpatt'a. Pryčomu, ščob

dijsno daty pole dl'a pl'uralizmu pohľadiv, my zaproponuvaly podvyvytyša na fenomen Zakarpatt'a očyma halyčan, zakarpatciv i uhorciv. Tut je podoroži jak spekulatyvni, tak i bilš pryzemleni. Ynodi prosto myli.

Ce takož pohľad očyma dešatkiv, jak pravyl'o, nevidomyx provincijnyx hrafikiv, xudožnykiv i fotohrafiv, jaki fiksuvaly joho uprodovž ostannix dvox stoliť. Sotni vizualij – ce tež šľax do duši Zakarpatt'a. Ce tež rekonstrukcija (čy prosto konstrujuvannja) joho obrazu, postijne perezysuvannja, jake my nazyvajemo istorijeju. Tomu cej žurnal možna ne tilky čytaty, ale j rozhl'adaty. Ynkoly ce odni i ti ž misča. Odnak, z riznyx bokiv i u riznyj čas, za riznyx vlad ta za riznoji pohody. Ščopravda, lipše rozhl'adaty joho na żyvo, ale z cym svojeridnym putivnykom u rukax.

Taras Vozňak

*мукачеве, замок паланок,
ніколя де фер, 1692 р.*



Тарас Возняк 2 Феномен Закарпаття

Закарпаття 8 Шляхи зі Львова

Ігор Лильо 10 Закарпаття – екскурси географічний та історичний
Ігор Лильо 26 Закарпаття – екскурс краєзнавчий
Ігор Лильо 88 Закарпаття – екскурс персональний
Ігор Лильо 104 Закарпаття – екскурс філологічний
Іван Великий 112 Ursus arctos – беззахисний демон карпатських лісів
Іван Великий 118 Сіль, «бескидники» і «смоляки»

Закарпаття 130 Шляхи з Ужгорода

Північний 132 Галицький шлях

Сергій Федака 133 Ужгород: хроніка одинадцяти з лишком віків
Сергій Федака 143 Перечин
Сергій Федака 150 Свалява
Михайло Рошко 156 Міжгірщина

Східний 160 Марамороський шлях

Сергій Федака 161 Ужгород: мистецтво жити
Олександр Гаврош 167 Ужгород: літній джаз надвечір'я
Сергій Федака 169 Мукачеве
Мирослав Дочинець 173 Мукачеве: «часто дарували васалам, але не мукачівців!»



Сергій Федака 181 Іршава
Василь Кузан 182 Іршавщина: край вина і пісень
Сергій Федака 193 Хуст
Сергій Федака 196 Тячів
Сергій Федака 198 Рахів

Південний 204 Берегівський шлях
Сергій Федака 205 Ужгород: ретро
Сергій Федака 209 Чоп
Тетяна Літераті 211 Чоп: місто зустрічей і проводів
Сергій Федака 213 Берегове
Олександр Ворошилов 218 Берегсас: екскурсія до провінції з родзинкою
Олександр Ворошилов 225 Берегове: Шарі Федак – закарпатська перлина
Сергій Федака 233 Виноградів

Закарпаття 240 Шляхи угорські

Бейла Хамваш 242 П'ять геніїв

Закарпаття 118 Екскурс останній літературний

Закарпатська народна казка 118 Христос і коваль
Петро Мідянка 120 Мараморш



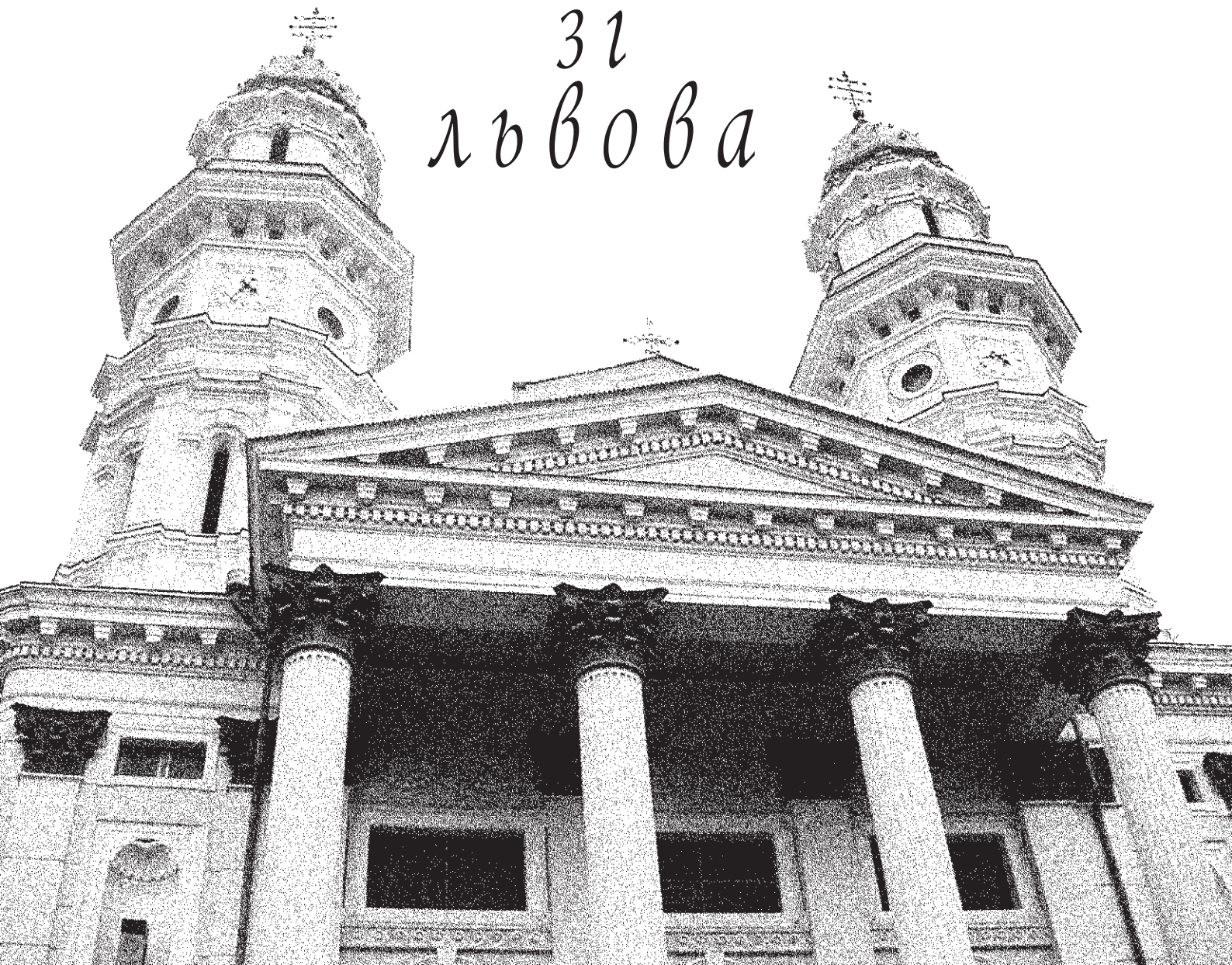


з а к а р н а т т я

ШЛЯХИ

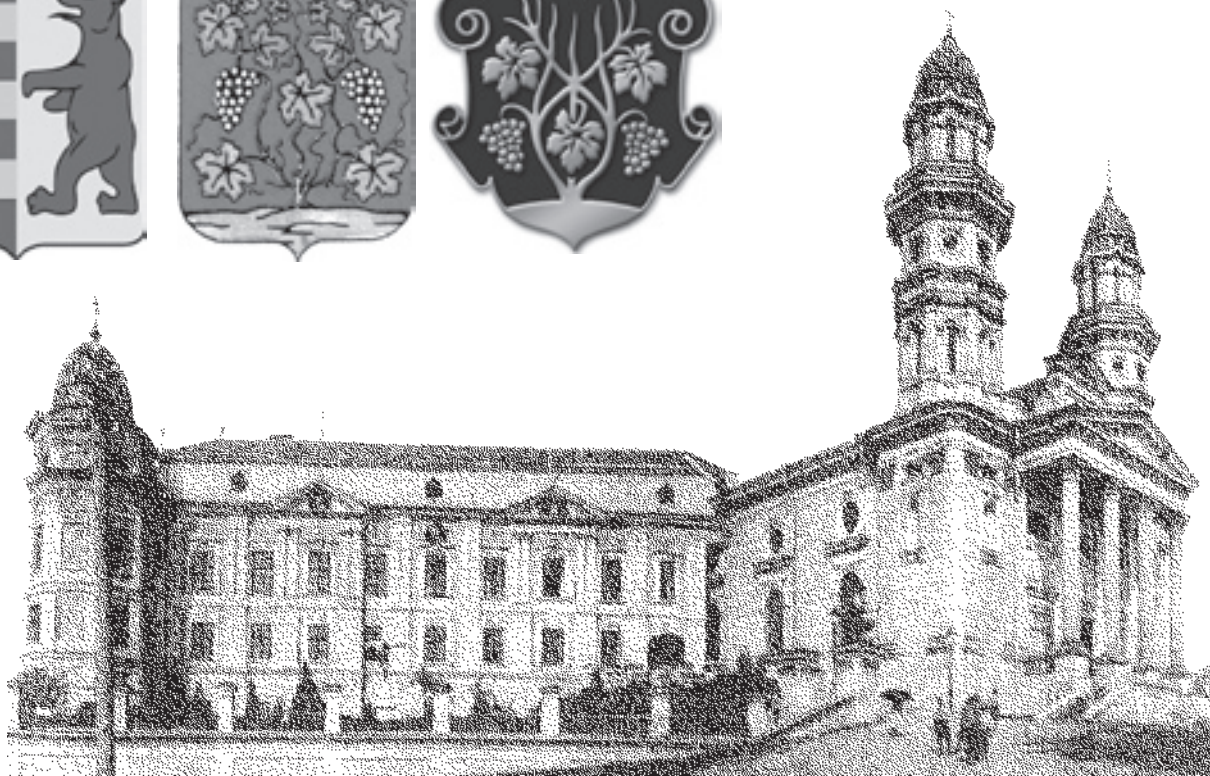
зі

львова



З а к а р п а т т я

екскурси географічний та історичний
ігор лильо



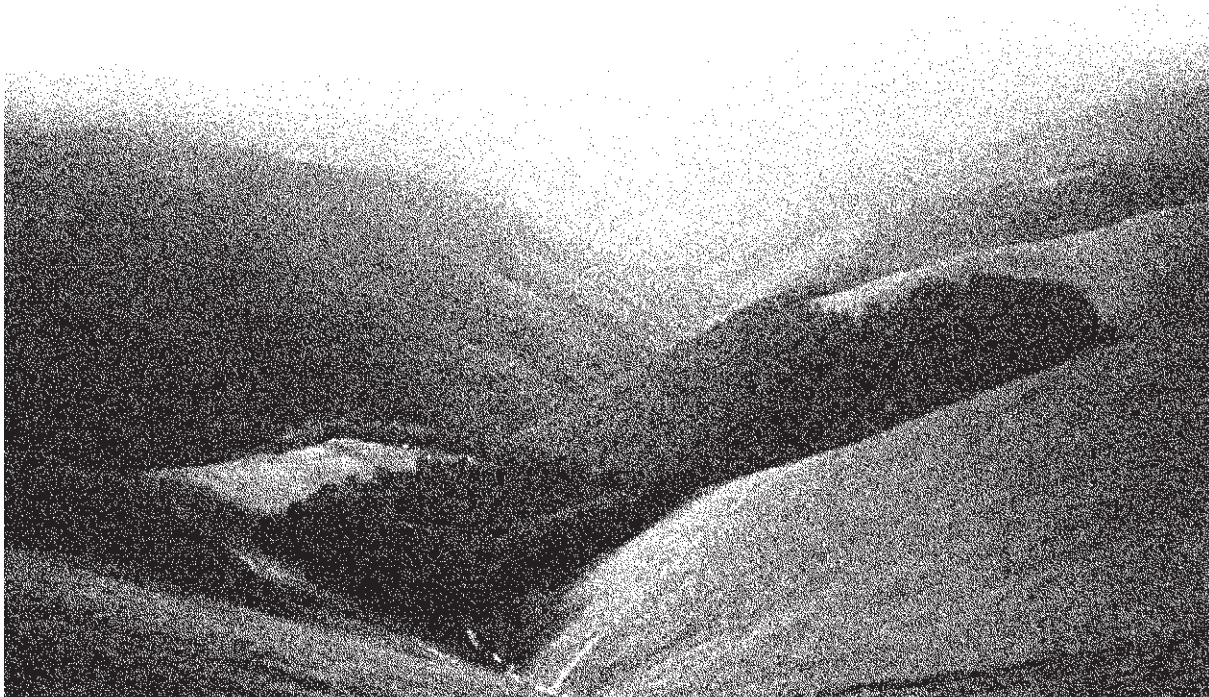
ГЕОГРАФІЯ

Для багатьох громадян України стереотип сприйняття терміну Західна Україна обмежується переважно візією Львова, Івано-Франківська, Тернополя, чи ба, навіть Волині. Час від часу в цю компанію потрапляють і Чернівці. Водночас, навіть для мешканців Галичини тасмницею залишаються щоденне життя «найзахіднішої» України, тобто Закарпаття. І якщо мешканців Росії все ще продовжують лякати «бандерівським» Львовом, то будь-хто з мандрівників буде здивований кількістю дитячих таборів і просто туристів з-поза східного кордону на теренах Закарпаття. Срібна Земля, Центр Європи і географічно найзахідніша область України живе власним життям, яке, на мою думку, часто повністю визначають терміни: ліс, кордон, транзит, контрабанда.

У советський час відвідини Закарпаття могли видатись мандрівкою в «українську Швейцарію». Щоправда, цей райський куточок був

майже закритий для закордонних гостей. Прикордонний статус передбачав необхідність отримання різноманітних дозволів. Часи змінилися, а прикордонні пости та охорона стратегічних тунелів залишились. Про всяк випадок. Тому на перевалах раптово виринають блокпости, де з оцінюючим поглядом вас запитають про мету візиту. Можна лише уявити, яке в цій ситуації задоволення отримує пересічний «англосаксон», мандруючи закарпатськими теренами. Для нього це додаткова атракція. Для пересічного ж громадянина України ці кордони всередині держави чомусь до болю схожі на режим у колонії, де перед кожними дверима пост з фотокартками схильних до втечі чи агресивних в'язнів. Однак, можна до цього ставитися і позитивно. Здається, ось зараз перетнеш КПП і ось воно – закордон...

Перше, що помічає львів'янин після перетину «кордону» – це якість доріг. Головні магістралі за горами видаються ліпшими і дещо впорядкованішими.



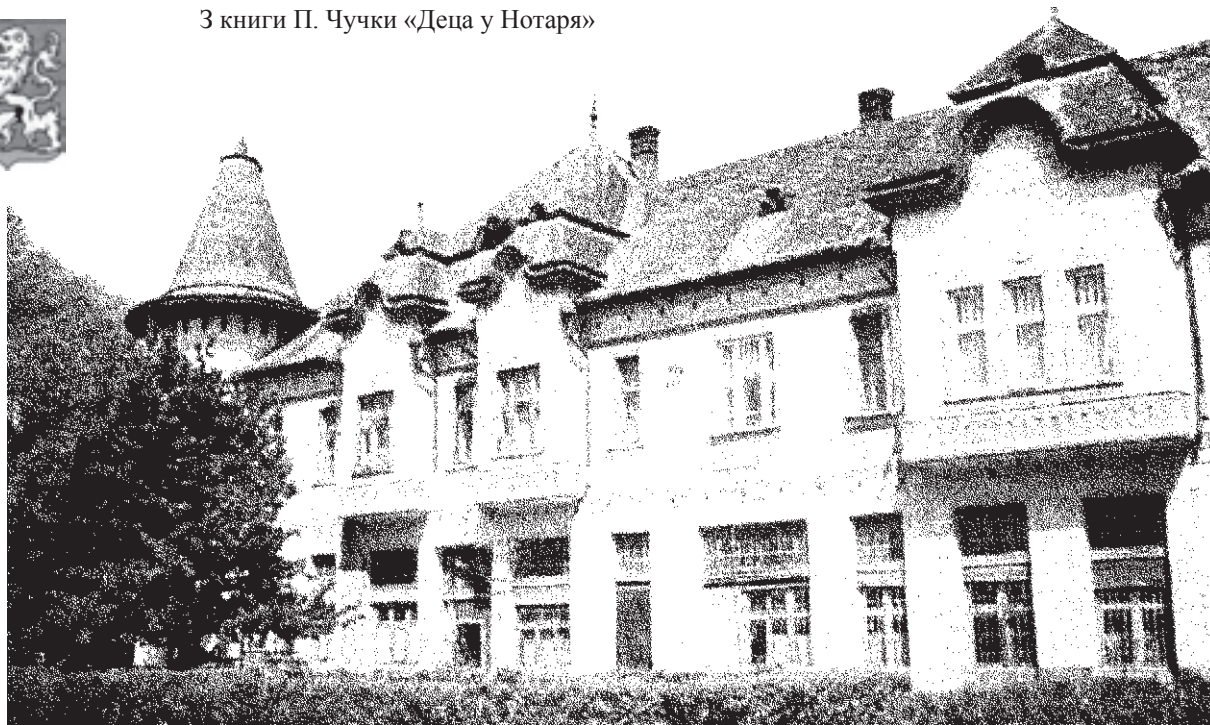
А допоки їдеш горами – все наче рідне, майже галицьке. Але гори поступово маліють, а радіо раптом вибухає словацько-угорсько-російськими FM станціями. І тільки ледь чутно, час від часу «...говорить радіо Ера». Приїхали... Українські акценти у мові стають м'якшими. Жінки експресивно перемовляються незнайомою говіркою. Навколо заправних станцій частішають авто зі словацькими, чеськими та угорськими номерами. Людність починає скидатись на міні Вавилон. Угорці, роми, словаки, русини, росіяни, українці, румуни. Ця національна барвистість Закарпаття – наслідок бурхливого історичного минулого.

...Пітекантропи стали неандертальцями, неандертальці – кроманьйонцями, кроманьйонці індоєвропейцями, індоєвропейці слов'янами, слов'яни білими хорватами, білі хорвати русинами, русини стали українцями... Але серед українців донині трапляються і пітекантропи, і неандертальці і кроманьйонці...

З книги П. Чучки «Деца у Нотаря»



берегове, казино, 1930-ті рр.



ІСТОРІЯ

Закарпаття істотно відрізняється від інших регіонів України. Відчувається, що упродовж багатьох століть економічно, політично та етнічно на ці терени впливала Угорщина. Цікаво, але в розмовах з сьогоденніми жителями найліпші спогади залишилось про панування іншої влади – чехо-словацької. Зрештою, нецікава, але дієва статистика свідчить, що за короткий міжвоєнний період ХХ ст. чехи справді встигли добре розвинути соціальну та економічну структуру Закарпаття. У містах постала більшість сучасних функціональних громадських будівель із своєрідною архітектурною довершеністю. У 1921 році в Ужгороді з'являються кінотеатри, у 1927 році створено єдину в Європі ромську школу. У 1929 році в місті збудовано перший у Закарпатті аеропорт. У 1920-их роках в краї виходило близько шістдесяти періодичних видань. Для чиновників збудували кілька гарних дільниць в Ужгороді та Хусті. Розвивалась економічна структура, активізува-

лось громадське та національне життя. Чехословацька держава намагалась провадити виважену національну політику. Однак, усі влади так чи інакше були змушені рахуватись з історичними традиціями та численною перевагою на Закарпатті саме українського фактору. У всіх офіційних назвах краю знаходимо його віддзеркалення: «Карпатська Русь», «Угорська Русь», «Підкарпатська Русь», «Карпатська Україна», «Закарпатська Україна».

Археологічні дослідження свідчать, що Закарпаття було заселене ще в часи пізнього палеоліту. Є численні знахідки з часів неолітичної доби (бл. 4 000 р. до н.е.). Це так звана Буківська культура, дещо споріднена зі знаменитою Трипільською культурою Центральної України. В останніх століттях перед початком нашої ери ці терени опанували кельтські племена. Инколи



археологи знаходять свідчення про появу тут скіфів і сарматів. Загалом, Закарпаття завжди було теренами постійного перемішування різних етносів.

У середині IX ст. край став частиною Велико-Моравської держави. Після її занепаду, у X-XI ст. тут осіло плем'я білих хорватів, що збудувало укріплені городища. У другій половині X ст. Закарпаття перейшло під вплив Київської Русі. Є окремі відомості, що місцеві вояки навіть долучились до походу князя Олега на Константинополь. Після смерти князя Святослава (972 р.) білі хорвати спробували відірватись від Київської держави, через що у 981 і 992 рр. з метою «заспокоєння» підлеглих походи сюди здійснив князь Володимир Великий. У свій час правителем частини



хуст, 1900-ті рр.

14

Закарпаття був галицько-волинський король Лев Данилович, а у 1394-1414 рр. як наджупан (управитель) Берегівським округом керував князь Федір Корятович, котрий разом з дружиною перейшов сюди з Поділля.

Угорці, заснувавши на Паннонській рівнині міцну державу, завжди із зацікавленням спостерігали за цими теренами. Як нащадки кочового народу, вони не потикались у гори, але вміло використали усобиці, що виникли в Київській державі після смерти Володимира Великого. Угорський король Стефан I Святий (1000-1038) поширив свій вплив на Верхнє Потисся, а його син Емерих додав собі титул «князь русинів». З того часу і аж до середини XX ст. з невеликими перервами Закарпатський край постійно перебував у складі Угорської держави.

Різкої зміни історичний розвиток Закарпаття, як і всієї Центрально-Східної Європи, зазнав у 1241 р., коли частина монголо-татарських загонів під керівництвом Бату-хана перейшла через Верещький перевал. Непрохані зайти за-

хопили і зруйнували Мукачеве, Ужгород, Тячів, Солотвину, багато сіл. Через рік, на зворотній дорозі з Угорщини вони знову сплюндрували край. Це спричинило значне знелюднення теренів. Тому король Бейла IV у 1254 р. запросив німецьких та італійських виноробів (вінцелерів) оселитись на спустошених землях.

1290 р., по смерті короля Ласло IV в Угорщині настало безкоролів'я. Покійний король був останнім чоловіком по прямій лінії династії Арпадовичів. У пошуках наступників місцеве панство зазирнуло за кордон. Після низки інтриг і змов, у 1308 р. до влади прийшла так звана Анжуйська династія. Син сестри короля Ласло IV – Марії, італієць на ім'я Карл Роберт посів престол. Але не всі локальні правителі охоче підпорядкувались новій владі. Могутні та багаті керівники жуп (провінцій) Унга, Берега та Угоча підняли повстання. У 1317 р. коаліція феодалів зазнала остаточної поразки. Молодий король відсвяткував перемогу і наблизив до себе вірних



герб короля угорщини бейли IV



герб короля угорщини карла роберта



герб короля угорщини емериха



мукачеве, замок, 1900-ті рр.



союзників, таких як граф Філіп Другет. Монарх віддячив спільникам численними маєтками і привілеями.

За часів правління короля Карла Закарпаття постійно переживало нові колонізаційні хвилі. Найсильнішим було переселення волохів, словаків, німців (саксів), угорців. Наприкінці XIV ст. уздовж нинішнього українсько-румунського кордону відбувалась активна колонізація на засадах волохського права. Через брак джерел, найбільш таємничим в історії Закарпаття є XV ст. Винятком є хіба згадка про правління короля Матяша Корвіна (1458-1490), який за добре ставлення до підданих став героєм фольклору.

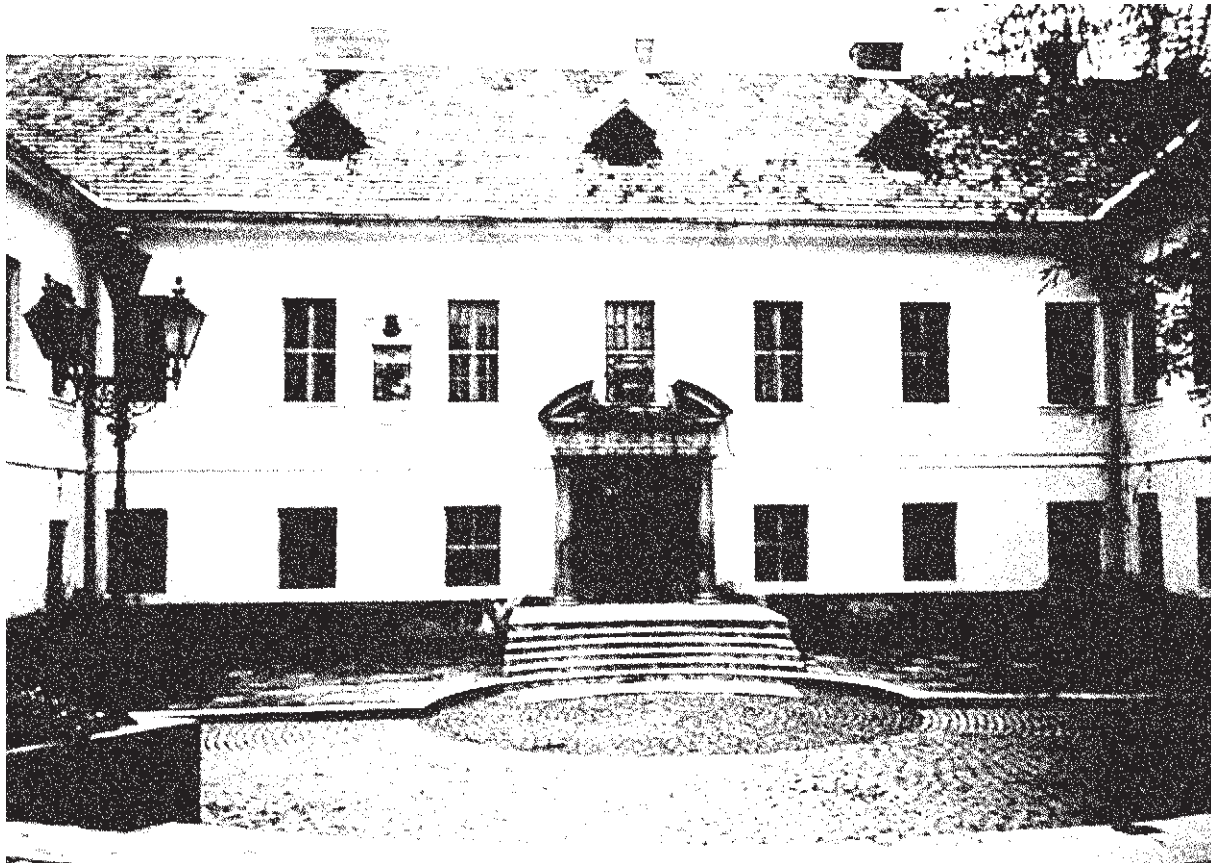


Тим часом, у гірській місцевості тривала так звана «галицька колонізація».

Лемки заселяли комітати Унг, бойки – Берег, а гуцули – Марамарош. Щоправда, ставлення до українців в угорській владі було упередженим. Як і в Галичині, вершиною кар'єри русина могла стати посада священика. Тому упродовж віків виразником та представником позицій українців залишалась саме Церква.

Невідомо, як могли б розвиватися події, якби не 1526 р. У фатальній для угорців битві біля річки Могач вони зазнали поразки від турецької армії. Тоді загинув король Лайош II, останній

герб
короля
угорщини
матяша
корвіна



мукачево, палац князів ракоці

16

з угорської династії роду Анжу. Так, більша частина країни стала васалом Туреччини, а Західна і Північна частини опинилися під владою австрійських Габсбургів. Ситуація ще більше ускладнилась, бо на підконтрольних Габсбургам теренах почались релігійні та міжособні конфлікти між католицькою Австрією та протестантською Трансильванією.

На додаток місцеві князі не хотіли коритися турецьким правителям. Для їх «заспокоєння» у 1566 р. турки навіть здійснили черговий похід на терени Закарпаття і Словаччини. Тоді було пограбовано та спалено такі місцевості як Берегове, Севлюш, Вари, Мочола, Буча, Гута, Бене. Багато людей загинуло, господарства руйнувались. Усе це



спонукало локальну владу до необхідності додатково зміцнювати існуючі оборонні укріплення і будувати нові. Навколо малих і великих замків активно творились господарські та громадські осередки. Так на території порівняно невеликого за площею Закарпаття постало майже два десятки оборонних замків.

На тлі політичної нестабільності XVII ст. на Закарпатті розгорнувся процес підготовки та укладення унії між православною і католицькою церквами. Довгі перемовини завершилися 24 квітня 1646 р., коли в Ужгороді за присутності численного духовенства та вірних відбувся церковний Собор, що схвалив підписання документу. Однак, реально процес

гeрб імператора австрії максиміліана



гeрб короля угорщини лайоша II



міжрiцчнa

приєднання вірних візантійського обряду до унії з престолом Св. Петра тривав ще кількадесят років.

Тим часом, Закарпаття знову переживало черговий період військових дій. Частина феодалів та місцевого населення підняли прапор національно-визвольної боротьби проти австрійської влади під проводом Ференца II Ракоці. Повстання тривало з 1703 до 1711 рр. Значна частина місцевих українців долучилась до нього. Попри поразку, що її зазнали повстанці, австрійська влада все ж була змушена розпочати спроби адміністративного та економічного реформування краю.



Пригадую, як десь дорогою між Виноградом і Хустом мені зустрівся цікавий чоловік, що випасав кілька овець. Антропологія взагалі велика річ, а цей рудий пастух, здавалось, наче виринав з дитячих спогадів про казки братів Грім. Тоді подумалось – ось так, мабуть, виглядають закарпатські *німці*. Слово за слово, розговорились, і виявилось, що він справді один з тих вже не численних нині германців, що почали селитись на Закарпатті ще у 1728 р. коли Мукачівсько-Чинадівська домінія перейшла у власність архієпископа Франца Шьонборна, а від нього до його небожа Фрідріха-Карла Шьонборна-Бухгайма (1674-1746 рр.). Завдяки



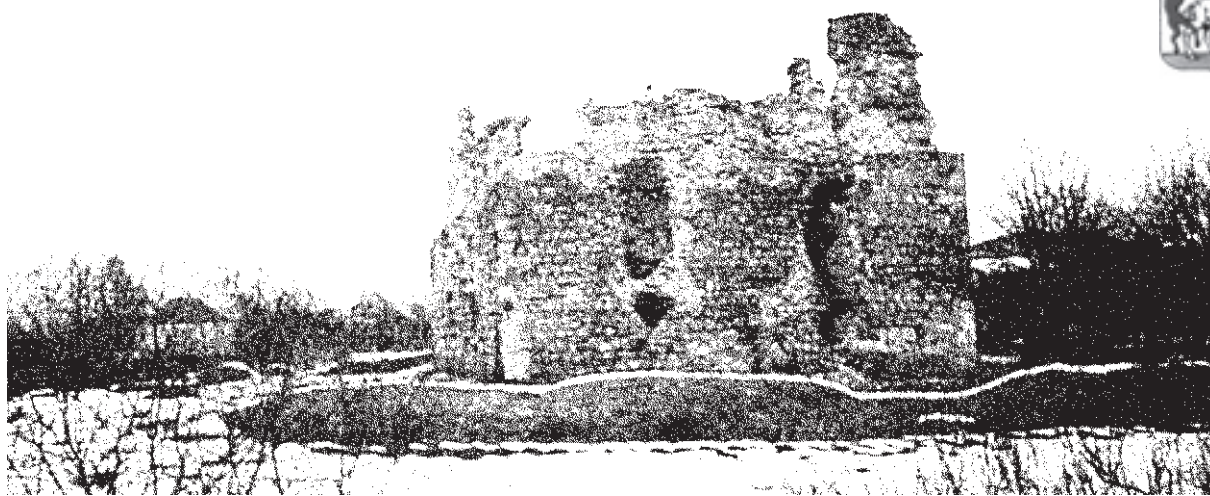
політичній підтримці та вдалому господарюванню позиції родини постійно посилювались. Уже у 1919 році її земельні володіння налічували 134 тисячі гектарів, що складало дев'яту частину всієї землі Підкарпатської Русі. Правління Шьонборнів залишило по собі добрі спогади серед місцевих жителів. Саме з ними пов'язують факт запровадження багатьох закарпатських новацій. З ініціативи родини у 1770 р. у маєтках домінії вперше на промисловому рівні почали вирощувати картоплю та шовковицю. Картопля у неврожайні на хліб роки стала порятунком від голоду для малоземельних селян краю. Родина будувала розкішний палац поряд з Мукачевим. Останній з династії Шьонборнів – граф Георг-Ервін фон Шьонборн-Бухгайм у 1944 році був змушений залишити замок Берегвар і перебрався до Австрії. Однак, навіть по тому, як останні представники родини залишили Закарпаття, вони не втрачали контактів з краєм. Графиня Крістіна Шьонборн-Бухгайм, яка зараз мешкає в Австрії, добре відома на Закарпатті як меценат. 22 жовтня 1997 р. їй було присвоєно звання «Почесний громадянин міста Мукачеве».

Саме Шьонборни активно спрощували у свої володіння чергові хвилі німецьких колоністів. Більшість з прибульців оселились у селах Коропець, Березинка, Кучава, Шьон-

борн, Грабово, Пузняківці. Німецькі поселенці, або як їх ще називали місцеві жителі – «саси», перенесли на Закарпаття характерний для рідних Саксонії, Тюрингії, Франкенії, Швабії чи Тіролю тип господарювання. Німецька ретельність і наполегливість у поєднанні з гарним кліматом і підтримкою влади призвела до того, що на початку ХХ ст. загальна чисельність німців сягнула 94000. І це попри те, що їх громади пережили складні часи міжусобних війн та мадяризації. На жаль, у часи Другої світової війни частина німців Закарпаття підтримала ідею Адольфа Гітлера називати себе «карпато-германцями». Цей крок їм одразу ж «пригадала» советська влада. Більшість з них були позбавлені усіх громадянських прав. З 1944 р. чоловіків у віці від 18 до 55 років мобілізували, а решту відправили на підневільну працю у віддалені північні райони СРСР. Лише після початку «хрущовської відлиги» різними шляхами німці змогли повернутись на батьківщину. Згідно з останніми переписами, через економічні негаразди та значну еміграцію в останні роки німецька громада краю істотно зменшилась.

На початку ХІХ століття австрійська влада, намагаючись вирівняти рівень краю з іншими провінціями імперії, інвестувала у розвиток краю значні кошти. Тут

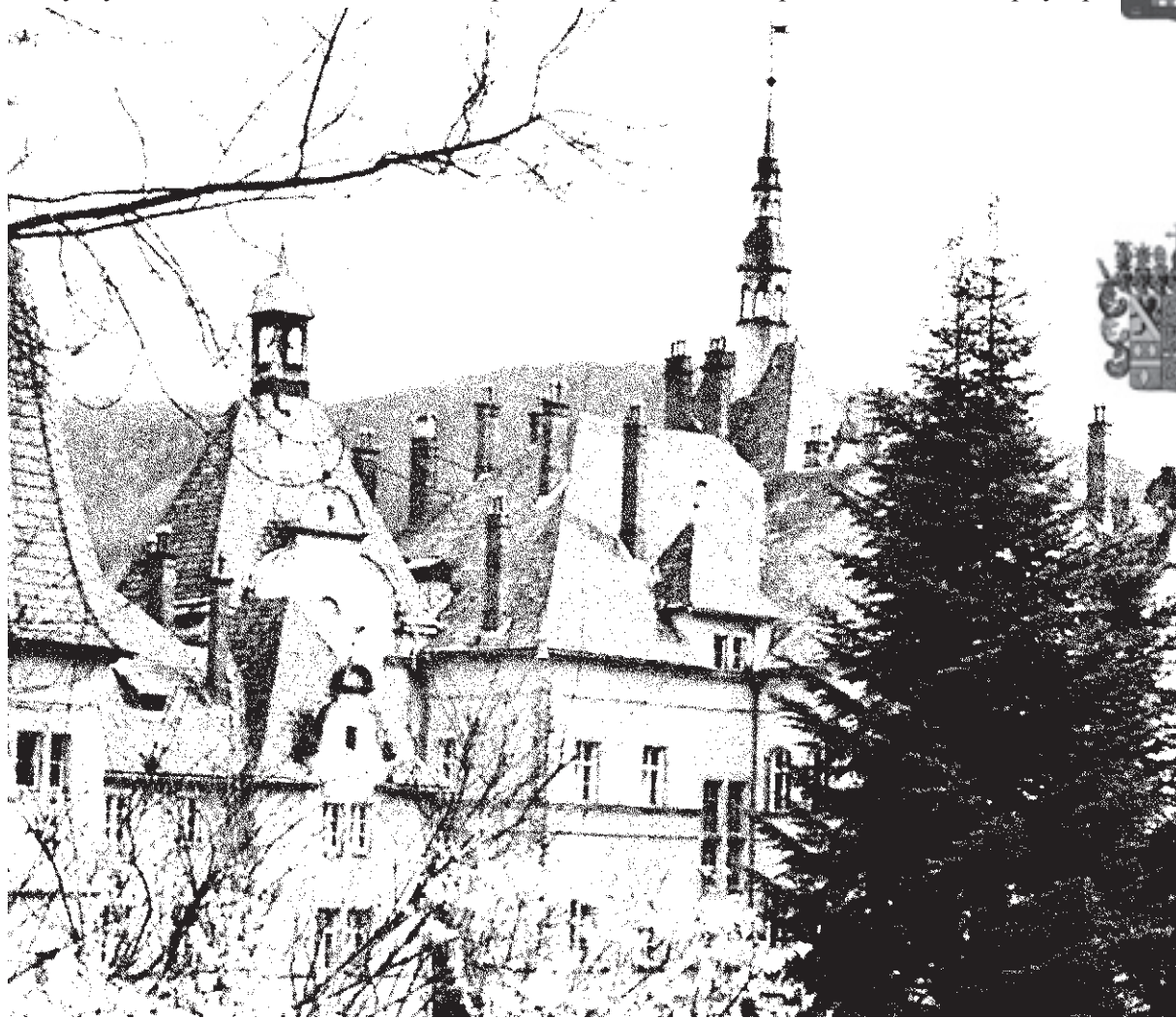
с.середне, руйни замку мамлієрів





з'явилися перші великі підприємства. Економічний ріст був перерваний революційними подіями «Весни народів», що охопили Європу. 27 березня 1848 р. в Ужгороді, у час угорської національної революції та спроб повалення монархії, проголосили Закон «Про скасування кріпацтва і феодальних повинностей селян». Однак, це не заспокоїло бунтівників, і для придушення революції Габсбурги звернулись за допомогою до царської Росії. Угорська революційна армія зазнала поразки. Владу монархії знову було відновлено. Та все ж австрійська

влада змушена була піти на корекцію власної національної та економічної політики. З 1849 до 1850 р. Ужгород став центром Руського округу – нового територіального утворення у складі Австрійської імперії. Місто продовжувало швидко розвиватись. У 1869 році почав роботу перший на Закарпатті лісопильний завод, у 1872 стала до дії залізниця, яка з'єднала Ужгород і Чоп. У 1897 році з'явився телеграфний зв'язок між Ужгородом та Будапештом, а у 1902 запрацювала Ужгородська електростанція. У 1861 р. угор-



чанадієве, палац графів шьонбурнів-бухгаймів

ською мовою почала виходити перша газета «Карпатський вісник». У 1874 р. винахідник А. Єнковський зі села Стеблівка сконструював машину для збирання пшениці, що стала прототипом теперішніх комбайнів. У 1907 р. в Ужгороді збудовано перший професійний театр.

Щоправда, промислові успіхи мало зачіпали інтереси сільського населення, серед якого переважали етнічні українці. На додаток, відірваність краю від процесів загальноукраїнського національного життя у поєднанні з важкими умовами буття та майже тотальною мадяризацією спричинились до значного засылля в середовищі місцевих українських інтелектуалів спочатку про-австрійських а згодом москвофільських настроїв. Велике враження на українську інтелігенцію справили події 1848-49 рр. Сила, що її продемонструвала тоді російська армія у боротьбі з угорцями, які були для українців головною потугою на Закарпатті, справила колосальне враження. Ідеї москвофільства та панславізму потужно охопили уми провідних інтелектуалів. Одним із найактивні-

ших діячів руху був священник І. Раковський, редактор «Церковної Газети». Росія підтримала ці тенденції, спрямовуючи їх у напрямку творення ідеї існування за Карпатами окремого «русинського народу».

Однак, найбільшою проблемою Закарпаття все ж залишався постійний земельний голод та безробіття. Індустріальна база була надто слабкою, щоб дати роботу всім бажаючим. Як результат, наприкінці XIX – на початку XX ст. тут спостерігалась велика заробітчанська еміграція до США та Канади. Упродовж 1870-1913 рр. із закарпатських комітетів Австро-Угорщини лише до США виїхало понад 180.000 осіб. На думку окремих дослідників, нелегальна еміграція могла сягнути значно більшої цифри. Серед інших країн еміграції закарпатців були Уругвай, Канада, Аргентина, Австралія. Нашадки цих емігрантів і сьогодні підтримують активні зв'язки з батьківщиною.

Одразу після розпаду Австро-Угорщини частина українського населення виявила бажання до об'єднання з Українською Народною Республікою. Попри те, 8 квітня 1919 р. було



чинадієве, замок

утворено Центральну Руську Народну Раду, яка під впливом емігрантських кіл у США проголосила про намір об'єднання з Чехословаччиною. Саме це рішення 10 вересня 1919 р. підтвердив Сен-Жерменський мирний договір. Першим губернатором Закарпаття призначили Георгія Жатковича. Щоправда, попри щедрі обіцянки, чеський уряд ще довго опирався перетворенню регіону на окремий автономний округ під назвою «Підкарпатська Русь». Лише 20 лютого 1920 р. було підписано відповідний указ.

«УГОРСЬКЕ ПИТАННЯ»

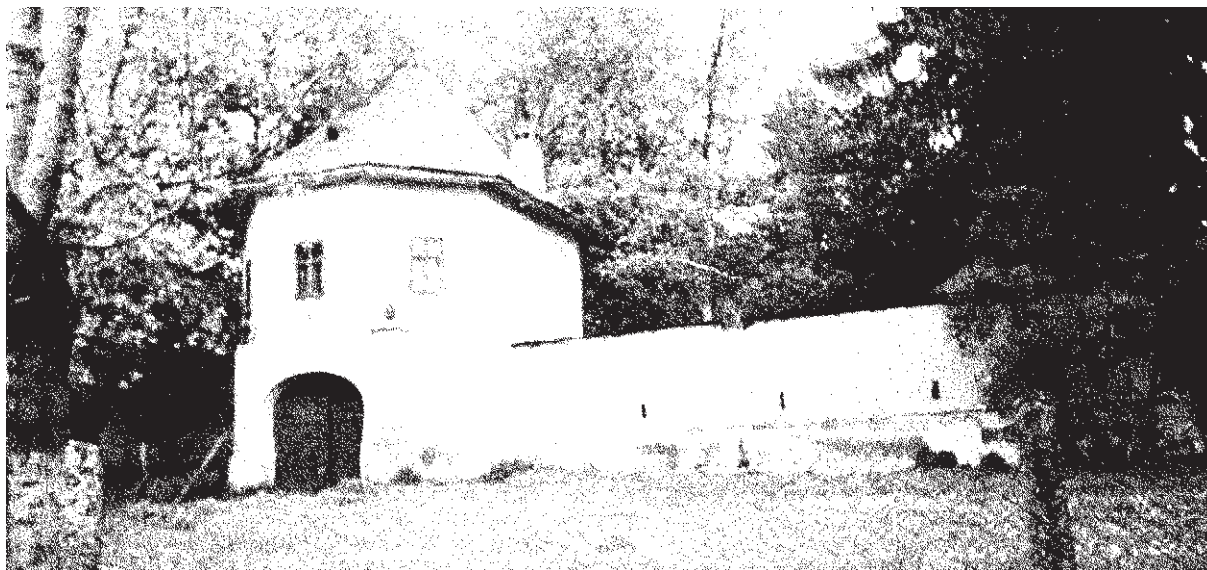
Багато століть Закарпаття з невеликими перервами було частиною Угорської держави. Закономірно, що саме угорці залишили в його історії, мистецтві, побуті, звичаях, кухні помітний вплив. Сам факт, що поміж іншими народами австрійської імперії саме угорцям вдалось перетворити її на дуалістичну країну, свідчив про духовний та політичний потенціал угорської еліти та народу загалом. Будапешт завжди намагався опиратись на окраїнах на місцевих керівників саме угорського походження. До початку Першої світової війни угорці були при-

вілейованим станом. Особливо їхній вплив відчувався у містах. Сюди призначали нових чиновників, намагались економічно та політично «підтягнути» Закарпаття, перетворити його на лояльну до метрополії провінцію. Щоправда, політика мадяризації мала й негативний відтінок. Значна частина неугорського населення була поставлена перед фактом, що для отримання доброї освіти чи просування по службовій драбині слід було цілковито підпорядкуватись реаліям політичного життя. Часто особисті успіхи досягались виключно за рахунок втрати національної ідентичності на користь добровільної чи примусової мадяризації. Доба угорського панування закінчилась у 1919 р., коли Закарпаття стало частиною Чехословаччини. Ліберальна політика центрального уряду в Празі спричинилась до національного відродження інших народів краю. Попри те, чисельність угорців продовжувала складати 120 тис. осіб. Лише Друга світова війна та советський період правління призвели до масової еміграції угорців, через що їх чисельність значно скоротилась.

Міжвоєнний період позначився на Закарпатті значними позитивними зру-



Іршавщина, с. Добге, замок Доблайб-телекі



шеннями. На жаль, процес розвитку перервала загроза, що насувалась із Заходу та Сходу. Міжнародна ситуація не сприяла подальшому розвитку автономії Карпатської України. Наприкінці 30-х рр. Закарпаття стало місцем боротьби між угорцями та поляками, що прагнули шляхом поділу краю створити спільний угорсько-польський кордон і для цього навіть посилали диверсійні групи з метою поширення в краї безладу. Офіційні Будапешт і Варшава намагались прощтовхнути у Берліні відповідне рішення щодо формальної згоди Гітлера на майбутню окупацію.

У 1938 р., після ганебного поділу Чехословаччини, центральний уряд нарешті погодився на створення на Закарпатті

автономного уряду на чолі з Августином Волошином. Уже у лютому 1939 р. відбулись демократичні вибори до парламенту Карпатської України, який проголосив незалежність і обрав Президентом А. Волошина. Священик та великий патріот свого народу, він спробував втілити в життя багато добрих ідей. Але німецькі та угорські фашисти вирішили розв'язати питання по своєму. 15 березня 1939 р. угорські війська М. Горті окупували Закарпаття і, подолавши героїчний опір нечисленних та погано озброєних загонів «Карпатської Січі», встановили свою владу. Частина уряду на чолі з прем'єром Ю. Реваєм змогла виїхати через Румунію на політичну еміграцію. Угорська окупація краю супроводжувалась терором та репресіями.



Замість обіцяної автономії, знову почала проводитись політика тотальної мадяризації. Окупанти всіляко намагались штучно підтримувати існування «русинської» мови і культури, толерували діяльність русинофілів і одночасно гостро переслідували кожну спробу української національної активності. Політичні організації були заборонені. Попри те, що політичний режим Й. Сталіна також неприхильно дивився на спроби створення українцями

Закарпаття власної держави, ситуація на Галичині інколи виглядала більш привабливою у порівнянні з місцевими реаліями. Саме тому у період 1940-41 рр. відбувались численні втечі національно свідомої молоді в Галичину. Війна між Німеччиною та СРСР лише загострила непрості суперечності в житті закарпатців. Окрему

трагедію у час фашистського правління пережили такі народи, як євреї та роми, яких знищували фізично згідно з доктриною нацистської расової політики.

Тим часом, спостерігаючи за поразками нацистів на східному фронті, ще з літа 1943 р. Угорщина розпочала створення у гірських районах Карпат системи оборони, котру було названо «лінією Арпада». Вона тяглась на 350 кілометрів уздовж вершин гірських хребтів, а її ширина в окремих місцях доходила до 120 км. Рубіж додатково посилювали 99 опорних пунктів, 750 дотів, 343 дзоти, 439 відкритих вогневих позицій та 400 кілометрів протипіхотних та протитанкових траншей. На додаток, на підступах до с. Ясіня, Яблунецького і Татарського перевалів було встановлено дванадцять кілометрів колючого дроту, через який пропущено струм у три тисячі вольт.



Виноградів, палац баронів перені

Попри те, частинам советської армії таки вдалось подолати цю систему ціною життя понад 10 000 солдат. На жаль, інколи ще й сьогодні відголоси минулого турбують мешканців та гостей краю. До найбільш знаних решток «Лінії Арпада» належить бункер у с. Верхня Грабівниця та дот у с. Підполоззя.

Прихід восени 1944 р. советських військ 4-го Українського фронту частина населення сприйняла як визволення. Місцеві жителі показували найзручніші переправи, допомагали харчами. 26 листопада 1944 р. з'їзд Народних комітетів проголосив про приєднання Закарпаття до Советської України. Після остаточного вирішення питання щодо делімітації державного кордону між СРСР та Чехословаччиною у 1946 р. було утворено нову адміністративну одиницю УРСР – Закарпатську область.

Щоправда, як і мешканці Галичини, закарпатці у перші роки советської влади зазнали жорстоких репресій з боку сталінського режи-

му. Передовсім терор був спрямований на ліквідацію національно свідомої частини місцевої громади та розгром Греко-Католицької Церкви. Багато лиха наробила примусова колективізація. До 1950-х рр. у гірських районах за підтримки місцевого населення тривала боротьба загонів Української Повстанської Армії (УПА). Тим часом у долинах влада відважилась на застосування етнічних чисток щодо місцевої німецької та угорської людности, огульно звинувачуючи їх у співпраці з фашистами. Найбільші втрати та масова еміграція спостерігались у Тячеві, Береговому, Виноградіві та Мукачевому.

Післявоєнні десятиліття стали для Закарпаття часом перебудови економічної і соціальної інфраструктури. Формально советська влада голосно декларувала особливу турботу про мешканців гірських районів. На жаль, далеко не завжди проголошені гасла втілювались у життя. Через свій прикордонний статус Закарпаття залишалось закритим і фактично втрача-



Верховина, 1930-ті рр.



ло шанс на розвиток та отримання вигоди від розвитку туристичної інфраструктури. На щастя, добре помітні на Закарпатті ознаки родинної та громадської спільноти не перетворили його мешканців на «homo sovieticus» і дали змогу зберегти високу національну свідомість.

Останні роки ХХ століття були сповнені важкими випробуваннями. Окрім проблем через перерозподіл владних повноважень між новими політичними та економічними групами, стались потужні стихійні лиха. Повені та снігопади 1998, 1999, 2001 років мали катастрофічні наслідки. Стихія супроводжувалась людськими жертвами. На думку багатьох мешканців, однією з головних причин біди стала дика, непро-

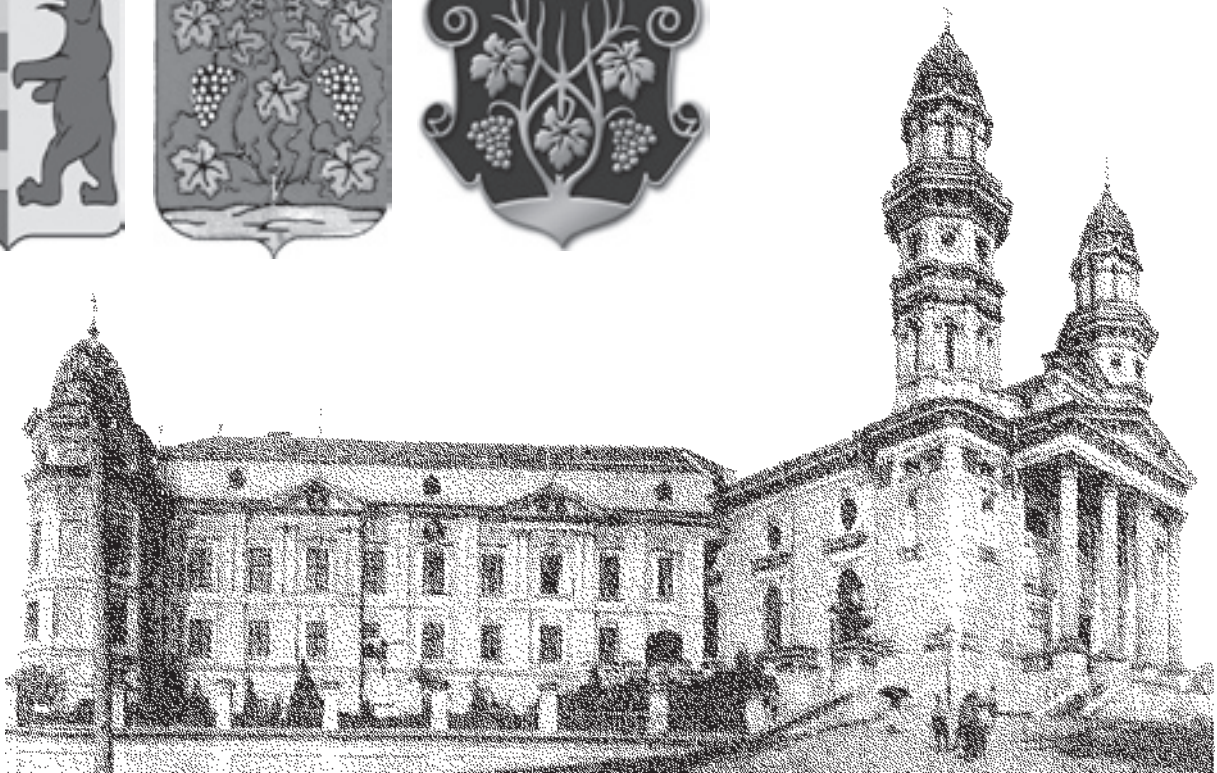
думана вирубка реліктових лісів. Іншою, особливо відчутною саме для Закарпаття проблемою залишається високий рівень безробіття, через що багато людей, особливо з гірських районів, і надалі змушені шукати кусень хліба у сусідніх Угорщині, Словаччині і Чехії. Місцеві та президентські вибори в Україні 2004 р. загострили до краю політичне протистояння. Особливо напруженою була ситуація під час виборів міського голови Мукачєвого. Сьогодні про їх наслідки нагадує встановлений у приміщенні міської ради пам'ятник «невідомому бандитові», котрий до болю нагадує знаного політика, прізвище якого починається на літеру Я.



ясія, 1930-ті рр.

З а к а р п а т т я

екскурс краєзнавчий
ігор лильо



З рештою України Закарпаття сполучає кілька головних шляхів.

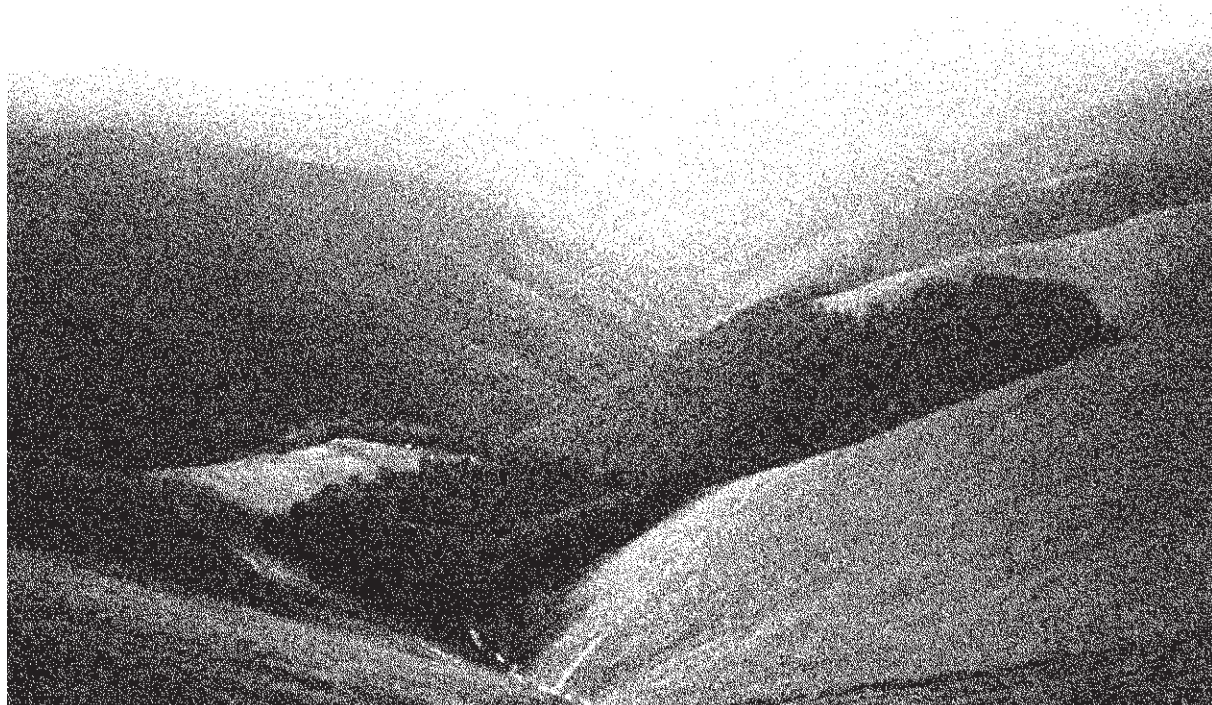
A 262/P39 через Ужоцький перевал (залізниця та автомобільна дорога Львів-Ужгород). Дорога *E 50/M 06* Ужгород-Мукачеве-Стрий-Львів має міжнародний статус і відповідну якість. Нею варто скористатись, якщо необхідно якнайшвидше дістатись Закарпаття. *R 03* – дорога через Яблунівський перевал (залізниця та шосейна дорога Мукачеве-Тячів-Рахів-Івано-Франківськ) znana з чудових краєвидів та можливості зупинитись на ночівлю в одному з гірських курортів. На Яблунівському перевалі, поряд з сувенірними крамницями і відпочинковим комплексом «Беркут», є оглядовий майданчик, з якого відкривається чудовий вид на Карпати.

Варіантом є й мандрівка через *Нижні Ворота*. Гарні краєвиди та можливість потрапити у Міжгірський район і до озера Синевир може бути знівельована станом доріг. Трясти буде

так, що візит до стоматолога через пломби, що повипадали – гарантовано.

Ужоцький перевал лежить на висоті 889 м над рівнем моря і є природним кордоном між Галичиною і Закарпаттям. Перевал був свідком інтенсивних військових дій. У 1799-1800 та 1805-1806 рр. тут проходили російські війська під командуванням А. Суворова і М. Кутузова. Під час Першої світової війни бої з австро-угорською армією провадили солдати російського генерала В. Плеве. В Українських Карпатах воював і потрапив до неволі майбутній лідер СФРЮ Йосип Броз Тіто. Зараз на перевалі збереглися пам'ятники Січовим Стрільцям з часів Першої світової війни, та советським солдатам, що загинули у важких боях, ламаючи опір угорців.

Одразу за перевалом є село *Ужок*. Перша згадка про нього походить з 1582 р., коли з'явилась звістка, що через епідемію загинула більшість мешканців. Сьогодні у селі стоїть цікава дерев'яна



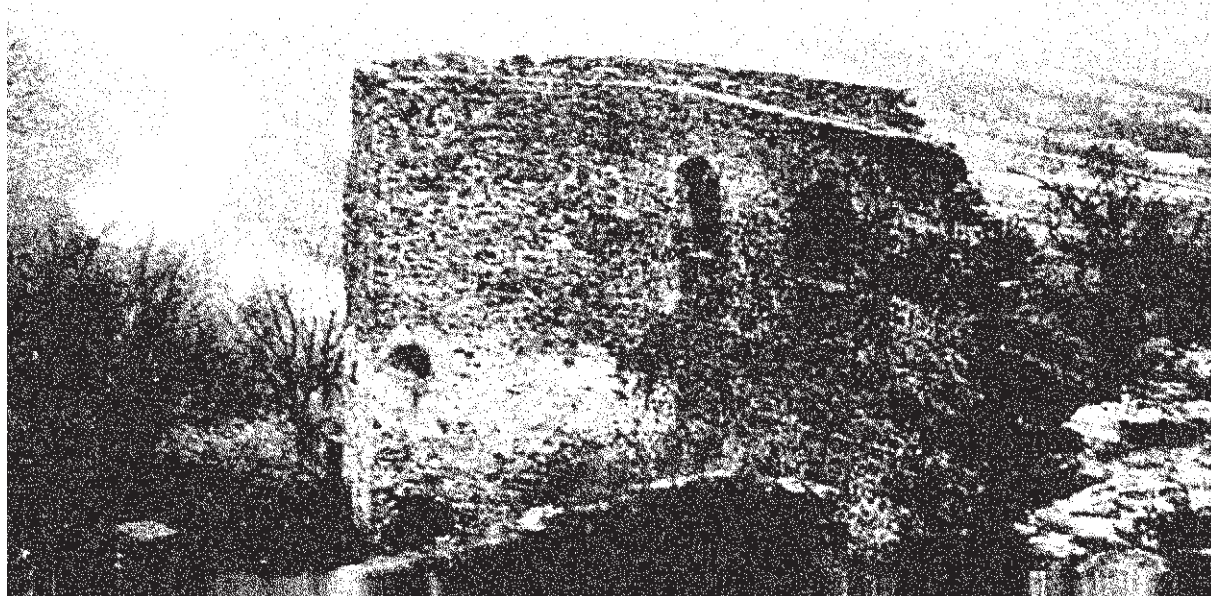
бойківська церква Св. Архистратига Михаїла (1745), що її збудували майстри Павло Тонів та Іван Циганин. Раніше вона була на пагорбі, однак згодом, на прохання літніх людей її перенесли майже впритул до дороги. Поряд з церквою збудували дзвіницю.

Наступне село – *Невицьке*, лежить на відстані усього 12 кілометрів від обласного центру і відоме руїнами сторожового замку. Залишки фортеці видніють на вершині гори, висотою понад 120 м. З оборонних мурів відкривається чудовий вид на долину річки Уж, що, зважаючи біля підніжжя гір, плине до головного міста Закарпатського краю – Ужгорода.

Припускають, що первинний проєкт Невицького замку міг виконати майстер, вихований на ліпших традиціях галицько-волинської архітектурної школи. Існує кілька легенд про походження замку. Найпопулярніша з них твердить, що його збудувала мітична Погана Діва, яка для

міцності мурів наказала додавати до будівельного розчину молоко і яйця. Від тягару її правління мешканців звільнив добрий король Матяш Корвін, чи якийсь інший богатир. Так чи інакше, але герой не спокусився ні на багатства, ні на жіночі принади, і, убивши діву, спалив її тіло.

Минуле цього місця губиться у мороці віків. Археологи знайшли в культурному шарі Невицького замку різноманітну кераміку, бронзові прикраси VIII-VII ст. до н. е. Більше письмових відомостей про історію твердині отримуємо лише починаючи з XII століття. Її розбудова пов'язана із усе більшим значенням гірських перевалів і шляхів, що провадили через Карпати. Тоді замок був городищем невеликих розмірів, укріплення якого склалися з земляних валів і ровів. У березні 1241 року монголо-татари, пройшовши з вогнем і мечем Київську державу, дорогою до Угорщини зруйнували й укріплення в Невицькому. Під кінець XIII століття фортецю частково відновили.



У 1279 році угорський король Ласло IV (1272-1290) передав усі володіння комітату Унг в управління воєводі на ім'я Фінті. Після його смерті господарем замку став феодал Аба Омодей. У 1311 році після його смерти інший угорський король, з французької династії Анжу – Карл Роберт, вирішив послабити вплив цього опозиційного до нього роду. У 1317 році Ласло, єдиний живий з синів Омодея, вкотре повстав проти влади, але зазнав поразки. Лише тоді замок врешті здобули штурмом союзні до короля війська. Нова епоха у житті фортеці розпочалась у 1328 році, коли король передав його в тимчасове, а з 1333-го – у постійне володіння Іоану Другеті. Дарчу грамоту у 1343 році підтвердив наступний володар Лайош I Великий (1342-1382). На межі XIII–XIV століть на місці круг-

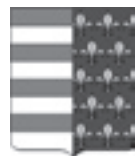
лої башти збудували чотирикутний донжон, а біля нього колодязь для збору дощової води глибиною 4,5 м.

Постійні військові сутички і особливо поширення вогнепальної зброї змусили власників частково перебудувати і укріпити замок. Внутрішнє подвір'я, що за своєю формою ближче до овалу, оточили високими мурами з вежами. Чергові важні будівельні роботи провели в останній чверті XV ст. Тоді ж спорудили зовнішню оборонну вежу з бійницями для вогнепальної зброї. Додаткові ускладнення для наступаючого ворога створювала висунута на південь триповерхова вежа, з'єднана з центральним замковим двориком двоповерховою криною галереєю. Бійниці південної башти і галереї посилював дерев'яний міст, перекинутий через рів. Попри те, що на перший погляд замок робить враження неприступного, він часто переходив із рук в руки, особливо наприкінці XVI – на початку XVII століття. Саме тоді в родині

герб
короля
угорщини
ласло IV



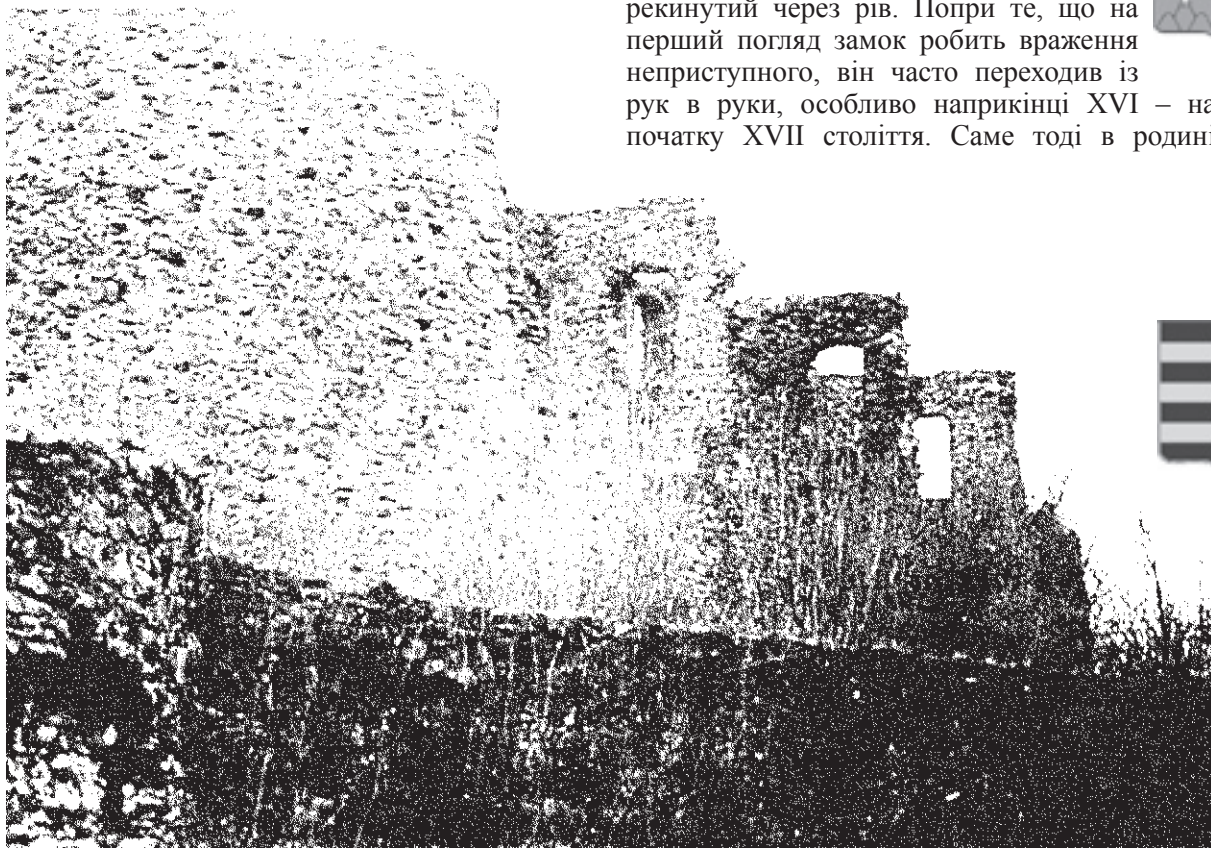
герб
короля
угорщини
карла
роберта



герб
короля
угорщини
лайоша I
великого



небциьке, замок



Другетів точились міжособні чвари. У 80-х роках XVI століття королівські війська, вибивши із замку вельможу Гашпара Другета, допомогли заволодіти ним Дьордю II. Доля замку, як оборонної споруди, закінчилась у 1644 р., коли його зруйнували під час чергового нападу. Фортеця довгий час стояла пустою і навіть вважалася місцем, де водиться нечиста сила. Лише наприкінці XIX ст. розпочались спроби повернути її до життя, використовуючи подвір'я для театральних вистав і весіль.

У 1879 р. Ужанська лісова управа висадила поблизу замку гарну липову алею, збудувала фонтан з природним тиском води і встановила пам'ятник угорському садівнику Карлу Вагнеру (1830-1879). Рештки алеї і фонтану частково збереглися на території прилеглого санаторію.

УЖГОРОД

Вже анемона біла розцвіла.
Причепурились висілки та села
Ні, це не Ужгород – околиці Марселя
В обіймах ніжних леготу й тепла.

Петро Мідянка

Однією з таємниць сучасного Закарпаття є походження назви його адміністративної столиці – міста Ужгород. Ще й сьогодні науковці ламають пера і голови над етимологією, а тим часом місцеві мешканці із задоволенням розкажуть кілька версій, чому саме «Ужгород». Справа має і політичний підтекст. Українці висувують свою версію, угорці боронять іншу. Сьогодні ж напевно знаємо лише одне. «Хресним батьком» міста вважають арабського мандрівника і географа Аль-Ідрісі. Саме він залишив у 1154 р. найдавнішу згадку про місто,



небццьке, замок



коли на замовлення сицилійського правителя Рожера II розпочав створення географічного атласу світу. У творі цього видатного науковця воно було подане під назвою «Гункбар» або «Унгу». З часом ця назва перетворилась на Ужгород. Хоча і зараз багато хто переконаний, що назву місту дала саме річка Уж, яка протікає через його центр, або ж це просто угорський переклад слова «замок». Періодично з'являються навіть такі екзотичні версії, як походження назви від імені посла римського імператора до правителя племені гунів.

Щоб потрапити на перехрестя між залізничним та автобусним вокзалами Ужгорода, ми наємо *пл. Федора Корятовича*, котру варто все ж оглянути. Перша її назва – Галькова. Вона постала на лівому березі Малого Ужа, бо у цьому місці річка змінила своє русло і вода нанесла багато галькового каміння. Сьогодні майже ніщо не вказує на її славне минуле. А от давніше тут відбувались перші міські ярмарки. Рішення про їх проведення затвердив ще король Людовик I Великий. У 1853 р., після перенесення основної частини торгових рядів в інше

місце, влада вирішила перетворити площу на парк. Терени засадили деревами, встановили лавки. Однак, коли після розпаду Австро-Угорщини чиновники залишили місто, площа перетворилась на небезпечне місце, де збирались переважно місцеві маргінали. Довший час тут була стоянка фіакрів і колодязь, водою з якого її щотижня мили. У 1921 р. чехословацька влада надала площі ім'я Ф. Корятовича. Зараз площа наповнена чисельними крамницями і має місце для паркування.

Щодо рівня прибирання Ужгород, принаймні до кінця XIX ст., мало чим відрізнявся від інших малих міст Центрально-Східної Європи. Лише раз на тиждень бригада з кількох людей березовими мітлами намагалась навести лад. Очевидно, що їх зусиль було замало. Угорський поет Шандор Петефі писав, що «... Ужгород дуже погане місто. Брудне й не-



охайне. Якраз таке, як п'яна людина, котра впала в калюжу й тепер брудна хитаючись іде додому». Що змінилось відтоді – вирішувати сучасному мандрівнику.

Вулиця Корзо. В історичних джерелах вулиця, що з'єднує сучасну площу Ф. Корятовича та вул. А. Волошина, мала назву Мостова, а пізніше її назвали на честь відомого угорського письменника і педагога Ф. Казінці (Kazinczy Ferenc). Тут мешкали переважно заможні ремісники. Сьогодні це одне з найулюбленіших місць для прогулянок мешканців і гостей Ужгорода. Після численних перебудов її архітектурне обличчя сформувалось переважно наприкінці XIX – на поч. XX ст. Останнім часом місцева влада оновила більшість фасадів, однак за гарним фасадом часто приховується не менш неповторна атмосфера двориків і закутків.

Власне кажучи, у перекладі назва Корзо і означає місце для прогулянок, променаду. Раніше вулиця була місцем, де розмістилась велика кількість маленьких крамниць. Серед власників було багато євреїв. Місцеві модниці могли задовольнити тут найвибагливіші бажання і мрії. Після вдалої покупки її можна було відсвяткувати в одній з численних каварень. Вулиця провадить у бік Пі-

шохідного мосту, який є ще однією візитною карткою Ужгорода.

Перш, ніж піти звичним для більшості туристів шляхом, варто зупинитись на перетині *Корзо* з вулицею *А. Волошина*, де стоїть будинок, що, на перший погляд, може і не привернути увагу пересічного перехожого. Збудована з білої силікатної цегли, споруда є знаменитим в минулому «*Білим кораблем*», що свою назву отримала не тільки від кольору стін будинку, але й від назви корчми, яку відкрили тут у 1780 р. Нагорі облаштували гостьові покої, що органічно доповнювали послуги закладу. Будинок і корчма належали державі, але для якіснішого управління будинок передавали у приватне користування. На жаль, від старої архітектури сьогодні залишилися лише літературні спогади. Останню перебудову здійснив арх. М. Мегер у 1902-1903 рр., а вже 4 січня 1909 р. будинок згорів. Ця подія навіть спонукала міську владу серйозніше поставитись до організації пожежної безпеки у місті. Сьогодні тут житловий будинок, крамниці і каварні.

Будинок пожежної команди в Ужгороді розташований на вул. Тургенєва, 2. Це одна з будівель, що упродовж десятиліть не змінює свого призначення. Хоча першочергово це були військові казарми ім. Франца Йоси-



фа. Пожежі були для міста другим після повеней лихом. У 1852 р. тут запровадили перші протипожежні правила, згідно з якими кожен господар мав мати на власному подвір'ї бочку з водою. Невиконання постанови каралось великим штрафом.

Вулиця А. Волошина заслуговує на окрему увагу. Залишивши на хвилину мандрівку до Пішохідного мосту, варто звернути біля «Білого корабля» праворуч і оглянути її пам'ятки. Раніше ця частина вулиці мала назву Маломостова, бо провадила до Малого моста, перекинутого через один з рукавів Ужа – Малий Уж. Попри свою «дрібну» назву, вулиця славна своїми «великими» справами. У числі перших вона була забрукована. У 1855 р. цю традицію поширили на інші вулиці, доповнивши ними частину важливого тракту Кошіце – Мукачеве. У місці виходу вулиці на площу Ф. Корятовича стоїть будинок, будівництво якого розпочалось у 1909 р. Згодом у ньому розмістилися готель і ресторан «Берчені». На той час заклад вважався одним з найпрестижніших і у ньому збиралась місцева аристократія.

Припускають, що історію цієї будівлі можна розпочинати з 1619 р., коли володар міста Юрій Другет (1583-1620), повернувшись в лоно католицької церкви під впливом архієпископа Пейтера Пазманя, зруйнував лютеранську церкву і вирішив на цьому місці збудувати католицький костел. Уже після його смерті наступник Міклош Берчені (Bercsényi Miklós) продовжив започатковані роботи. Сучасного, необарокового вигляду споруда набула лише у 1762-1766 рр. під опікою архідиякона Емеріха Хорвата. У 1763 р. над її оздобою працював відомий майстер Янош Лукач. Необароковий вівтар з полотном відомого в Ужгороді майстра Лукача Йозефа Кракера (1717-1779) було завершено у 1895 р. У 1820 р. на вежі костелу встановили годинник. Після пожежі 1857 р. його замінили на новий, який працює і сьогодні. Костел і фігура Діви Марії на подвір'ї ліворуч від входу щасливо витримали всі військові лихоліття. Щоправда, советська влада таки закрила храм, а фігуру знищила. Лише у 2000-2001 рр. святиню і скульптуру відновили.

Повернувшись до перехрестя ліворуч, побачимо *Римо-католицький костел Св. Юрія (Георгія)* (вул. Волошина, 9) – одну з найдавніших пам'яток міста.

Бунтівний пам'ятник. На теперішній площі Ш. Петефі раніше стояв пам'ятник президентові Чехії Т. Масарику. У 1938 р. монумент демонтували угорці і перевезли до



словацького міста Михайлівці, а потім у Братиславу. 1945-го німці перевезли його у німецьке місто Пасау. Після війни пам'ятник повернувся до Чехії. Але його вигляд м'ляв очі комуністам і його знову демонтували. Громадяни заховали його і повернули на п'єдестал лише у 1968 р. Уже як «учасника антикомуністичного заклоту» пам'ятник покарали, переплавивши на сталеливарному комбінаті. У 2002 р. у сквері біля Великого мосту встановлено новий бюст президента (ск. Й. Вайце).

Будинок Гізели (вул. Волошина, 13). До 1859 р. у місті не було жодної церковної школи для дівчат, хоча бажаних надати добру освіту для дочок не бракувало. Ініціатива створення закладу належала католицькому єпископу Міхаю Гаасу. Будівля, що збереглась до нашого часу, є результатом перебудов 1903-1907 рр. У школі, де мешкало тринадцять дівчат, навчали рукоділля, музиці, розвивали у вихованок естетичне почуття. Свою назву школа отримала від імені Св. Гізели – дружини угорського короля Іштвана Святого. Після смерті чоловіка Гізелла відмовилась від світсь-



портрет міклоша берені

кого життя, пішла у монастир і по смерті була беатифікована. Її скульптура на фасаді за советських часів стала «в'язнем сумління». Влада її просто замурувала і лише у 1996 р. справедливість відновлено. Зараз тут музичне училище ім. І. Задора.

Сьогодні уже ніщо не нагадує, що на місці найвищої споруди довоєнного Ужгорода, а саме приміщення *Василіанського монастиря* (сьогодні одного з корпусів Ужгородського університету), стояла будівля *Грецької церкви* – ще одного свідчення національного різнобарв'я міста. Греки прибули до Ужгорода у другій половині XVII ст. з міста Токай, що в Угорщині. На відміну від грецьких емігрантів в Галичині, які торгували вином, головним заняттям закарпатських греків була торгівля вовною. Наприкінці століття їм належало шість крамниць. Саме тоді частина з них, об'єднавши зусилля, придбали земельну ділянку для будівництва храму. Як згадує краєзнавець Йосип Кобаль, церква мала гарні дзвони, один з яких було відлито аж у Венеції. Греки мали власний цвинтар. Однак, поступово, через конкуренцію



ужгород, панорама XIX ст.



з боку єврейських торговців вони почали втрачати позиції. З часом від славних родів Графіді, Паун, Коста, залишились лише спогади. Останній грецький священик – Світозар Болярнич залишив місто у 1879 р. 22 вересня 1900 р. будівлю і землю придбала Мукачівська греко-католицька єпархія. Після чергової, нищівної пожежі у 1906 р. було прийнято рішення про цілковиту перебудову храму і започаткування монастиря. Урочисте закладення наріжного каменю відбулось 29 жовтня 1911 р. По закінченні будівництва і аж до початку Першої світової війни це була найвища споруда Ужгорода. Шляхом великого народного здвигу і щоденної праці монахів 1 вересня 1937 р. тут організовано класичну гімназію з українською мовою навчання. Монастир славився багатою внутрішньою оздобою та активною діяльністю власної друкарні. Рештки будівлі перебудували і прикрасили фресками Йосипа Бокшая. У листопаді 1938 р., після приєднання Ужгорода до Угорщини, гімназію закрили. У 1947 р. советська влада ліквідувала монастир, пристосовавши його приміщення для потреб університету.

Пройшовши кілька кроків далі, потрапимо на вулицю *І. Ольбрахта*. Зараз вона носить ім'я знаного чеського письменника, однак її перша

назва – *Підвальний ряд*. З огляду на те, що вона пролягла уздовж схилу замкової гори, тут зручно і винахідливо розташували винні підвали, яких, за деякими повідомленнями, було у місті близько ста. До початку Другої світової війни сюди приходили мешканці, щоб у затишній атмосфері, за келихом знаменитих закарпатських вин провести кілька годин вихідного дня. Місцеві вина, знані в иноземних джерелах як «угорські», завжди були предметом активного експорту. І сьогодні багато мешканців Закарпаття виробляють вино для власного вжитку і на продаж. Через свою невисоку ціну і добру якість вина завжди були особливо популярними. До впорядкування імпорту вин у ХІХ ст. особливо доклалась родина графів Шьонборнів. Щоправда, у 1891 р. закарпатські винороби пережили трагедію. З Америки сюди потрапила філоксера – хвороба, яка знищила майже всю лозу. Місцевим виробникам довелося розпочинати все спочатку...

Ужгородський замок є тим об'єктом, що приваблює кожного, хто хоча б на один день прибув до міста. Цю величну споруду помітно вже на під'їзді до міста. Вона домінує над старою частиною вже хоча б тому, що стоїть на природній горі заввишки понад 30 м. Як і загалом про місто,





першу згадку про фортецю залишив згаданий раніше Аль-Ідрісі. Однак, свій твір він написав у XII ст., а сучасні археологічні студії засвідчують, що вже принаймні у VII-IX ст. на Замковій горі було укріплене городище білих хорватів. Середньовічна хроніка «Діяння угорців» пов'язує заснування замку з іменем легендарного слов'янського князя Лаборця. Згідно з відомостями, останній щасливо правив своїм народом аж до часу, коли племена угрів, зазнавши нищівної поразки від печенігів та у пошуках нової землі для поселення, перейшли Верецький перевал у Карпатах і оточили замок. Побачивши безперспективність опору, Лаборець намагався врятувати життя втечею. Однак, нападники таки наздогнали його і вбили. З того часу річку на теренах сучасної Словаччини, де загинув князь, називають Лаборець. Переможці влаштували у замку гучну учту.

Арпадовичі – династія угорських князів (889-1001) та королів (1001-1301). Її засновником є Арпад, який об'єднав племена і заснував Угорську державу. До найвизначніших її представників належить Іштван I Святий (997-1038), що запровадив християнство і здійснив ряд важливих реформ. Ласло I Святий (1077-95) і Коломан Книжник (1095-1116) відомі тим, що за їх часів держава досягла найбільшого піднесення. За правління Андраша II (1205-35) була видана «Золота булла», згідно з якою феодальна верхівка країни отримувала значні привілеї

і права, що з часом спричинило феодальну роздробленість країни. Попри те, що Арпади були суперниками київської династії і галицько-волинських князів, частина з них були одружені з доньками руських князів.

Перед зануренням у світ чергових легенд і оповідок, якими оповитий замок, варто оглянути його поглядом військового інженера. Фортеця має форму неправильного чотирикутника з масивними баштами на кожному розі. Загальна площа оборонних споруд у ліпші часи сягала 2,5 гектари, а до цього ще й додавався замковий двір і гарний парк на шість гектарів. Кожний наступний господар намагався підлаштувати фортецю для власних потреб і одночасно максимально зміцнити її фортифікації. У 1384 р. кам'яні мури перебудували. У XVI ст. на теренах сучасної північної Угорщини, Словаччини і Закарпаття на запрошення Віденської військової ради працювала група італійських інженерів. Саме їх залучили для наступної перебудови системи укріплень з огляду на небезпеку з боку турецької імперії. Про реконструкції Ужгородського замку свідчать дати, залишені на мурах. Першу – рік 1558 – віднайдемо на вежі за перекидним мостом. Одрозу під нею видніються чотири шпаки – герб родини Другетів. Інша дата – 1698 – розміщена на південних воротах.

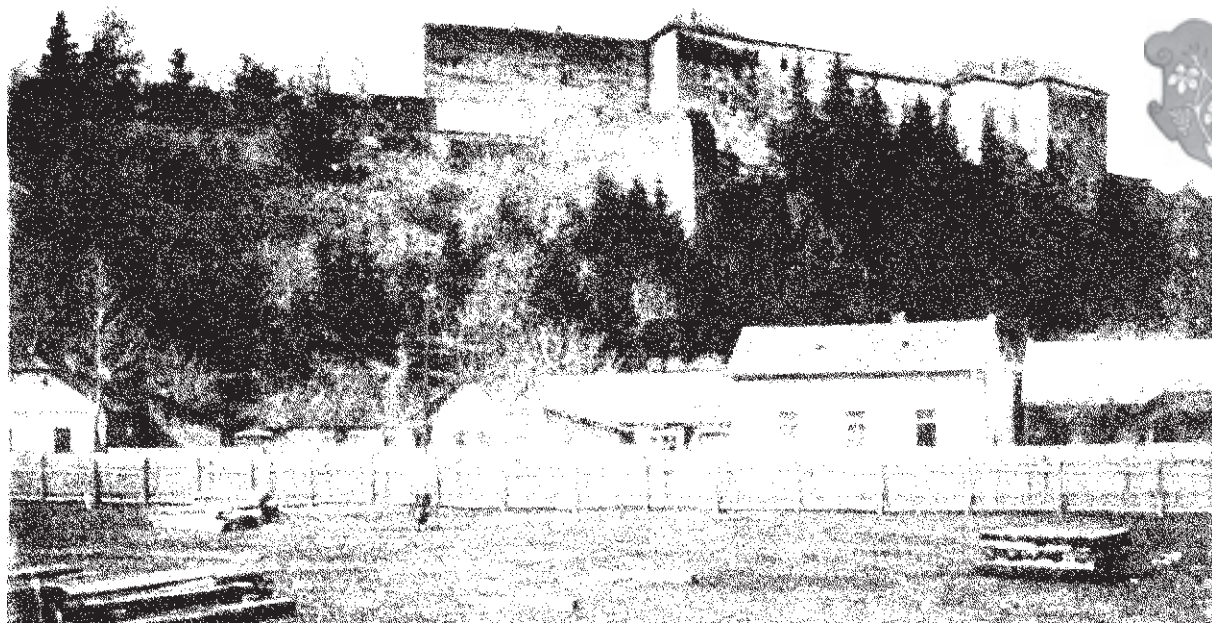


Пізніше роботи провадились у 1653-1656 рр. Із трьох боків фортеця оточена вирубаним у скелі ровом, а з четвертого, північно-східного, – урвищем. Ширина рову – 15-20 м, глибина 5-10 м.

Найбільші перебудови виконали у другій половині XVIII ст., коли мурі вже втратили своє первісне військове значення. Тоді міст замінили звичайним насипом. Головний замковий палац, побудований у стилі ренесансу, нараховує загалом сорок приміщень. У внутрішньому дворі зберігся 32-метровий колодязь. Раніше на бастіонах розташовувалась артилерія, яка тримала під обстрілом підступи до фортеці. На жаль, військові лихоліття і пізніші перебудови призвели до того, що сьогодні від первинного внутрішнього декору замку залишилися лише окремі фрагменти в одній з аркад галерей. Це розписи на світську тематику, виконані в італійській техніці сграфіто. Гарне враження залишають пізніші розписи, що збереглися в одній з кімнат замку. У середині XIX ст., за часів перебування в замку греко-католицької семінарії, це приміщення перетворили на каплицю та прийомну ректора.

Міцні мурі замку були б нічим, якби не особливості життя його власників. Після того, як навесні 1241 року Ужгород та фортецю здобули монголо-татарські загони хана Сабудая, почалась історія його перебудови. Першим це зробив надорішпан (палатин) Аба Омодей, якому наприкінці XIII ст. угорський король Андраш III подарував місто і фортецю за вірну службу.

Однак, найдовше – бо майже 370 років – власниками замку був рід Другетів (1322-1691). З правлінням одного з них – графа Другета – пов'язують моторошну легенду про *Білу Діву*. За переказами, вона була його дочкою. Під час ворожої облоги військами польського князя Ю. Любомирського, дівчина закохалась у молодого шляхтича, який разом з іншими послами провадив переговори. Почуття було такої сили, що вона розповіла чужинцю про всі стратегічні таємниці замку. Очевидно молодик повівся не зовсім шляхетно, бо батько таки довідався про зраду доньки і наказав замурувати її живцем в одній із стін фортеці. Кажуть, з того часу, особливо у вітряні ночі, приміщення фортеці



Ужгород, замок, 1920-ті рр.

наповнюються чудернацькими відголосами, подібними на стогін.

На подвір'ї перед фортецею є залишки фундаментів найдавнішої у місті *церкви Св. Юрія*. Перша згадка про неї походить з 1248 р. Коли володарями замку стали італійські феодали Другети, вони перетворили храм на родинну усипальницю. У XVI ст. його перебудували і розширили. Саме у цій святині 24 квітня 1646 року за активної участі графині Анни Другет і під керівництвом Петра Парфенія було укладено унію Православної Церкви з престолом Св. Петра. Її підписали православні священники і егерський єпископ Ю. Якушич. У 1728 р. сталась велика пожежа, храм згорів, а у 1762 р. його розібрали остаточно. У 1996 р. громада Ужгорода великим зібранням відзначила річницю укладення унії.

У 1644 р. Ужгородський замок пробували здобути війська трансільванського володаря Дьордя I Ракоці. На чолі війська стояв його каштелян Янош Балінг. Тодішній пан Ужгорода Янош Другет у страху перед переважаючими силами ворога втік до Польщі, а оборону залишив на відпові-

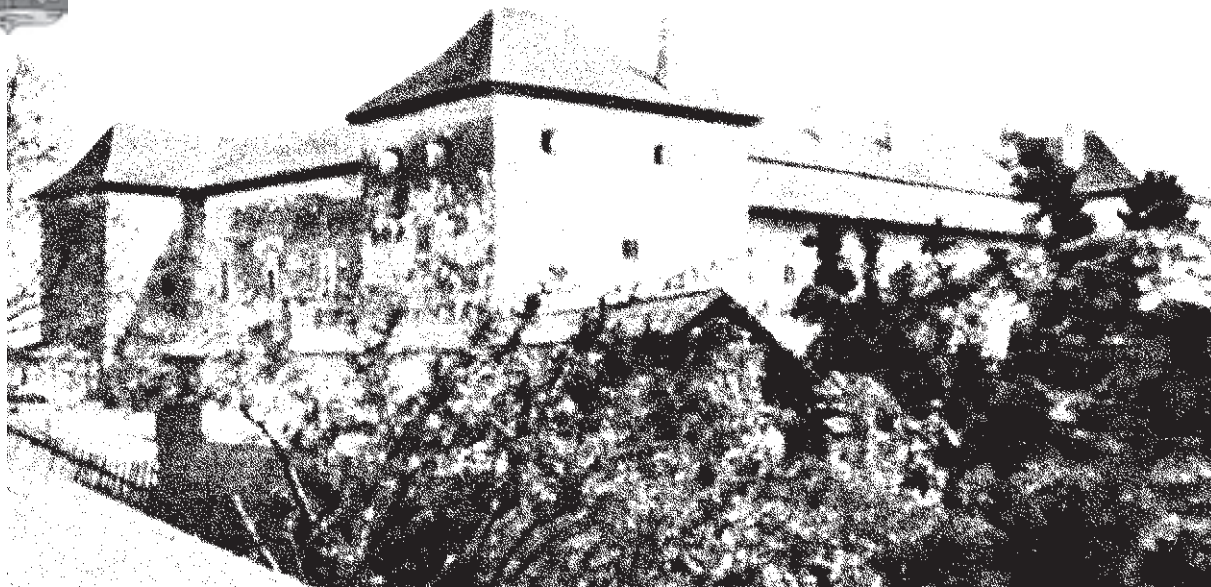
дальність свого каштеляна. Фортецю втримати не вдалось, а її залога незабаром присягнула на вірність новому власнику. У 1679 і 1684 роках замок знову брали штурмом. Цього разу війська Імре Текелі – керівника іншого антигабсбурзького і антикатолицького повстання.

У червні 1703 року військо повстанців-куруців, яке очолив трансільванський князь Ференц II Ракоці, підійшло до Ужгорода. Попри швидке опанування містом, армії не вдалось з наскоку здобути фортецю. Невеликий австрійський гарнізон добре захищався. Лише за допомогою новоприбулих військових загонів, у число яких входили і верховинці на чолі з Іваном Бецою, Ференц II Ракоці 24 лютого 1704 року прийняв капітуляцію замкового гарнізону.

До речі, з постаттю видатного полководця і політичного діяча Ференца II Ракоці пов'язано кілька цікавих історій. Кажуть, що в першому переможному бою проти австрійців у вирішальний момент до нього підлетів сокіл, що приніс у дзьобі шаблю. *Турул*, а саме так тюркською звучить назва цього птаха, і сьогодні в замку. Згідно з легендою, саме цей птах вважається батьком прародичів угорського народу.



ужгород, замок, 1930-ті рр.



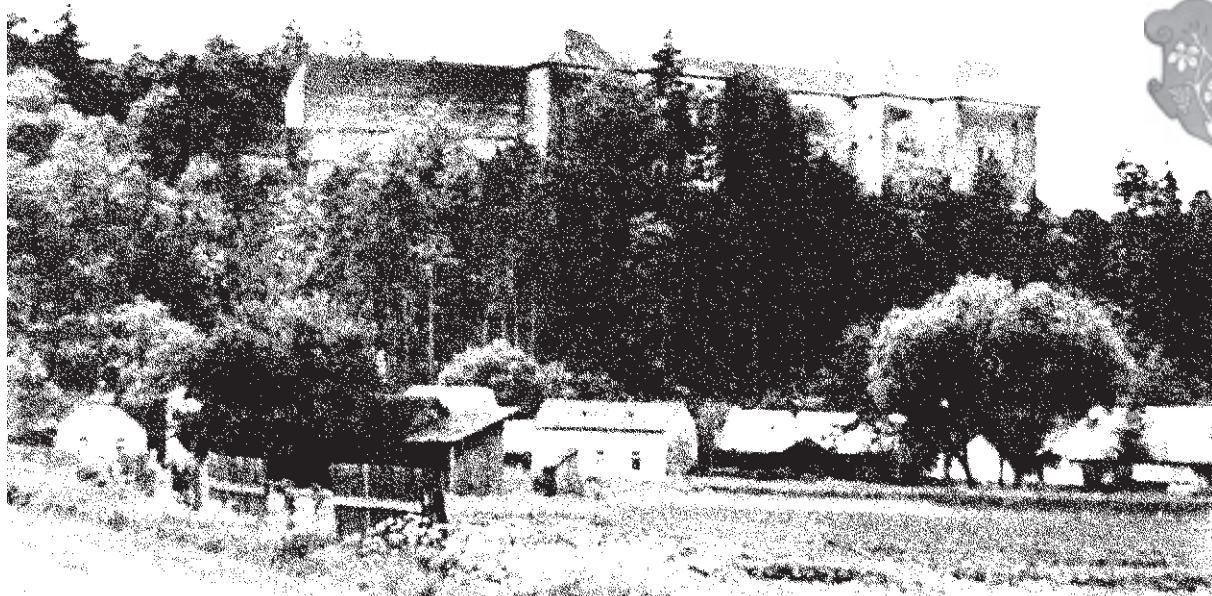
У 1685 р. новим правителем Ужанського комітату став полковник граф Міклош Берчені. Замок дістався йому у спадок після смерти першої дружини. Граф і його друга дружина – красуня Крістіна Чакі, перетворили фортецю із оборонної на розкішну резиденцію. Після ремонту стін і приміщень нова господиня перевезла до замку велику частину свого посагу. Фортеця наповнилась картинами, дорогими меблями, килимами. Замок став улюбленим місцем зустрічей місцевої богеми. Попри велику різницю у віці (майже 20 р.), шлюб цієї пари вважали просто зразковим. Витонченість і ерудованість Крістини доповнював граф, який знав кілька мов і цікавився політикою. Під час угорського повстання М. Берчені одразу ж став на бік повстанців. Він провадив активну дипломатичну діяльність. У замку побували послы Франції, Росії і Польщі. На замовлення графа хорватський архітектор на прізвище Стубіч провів останню перебудову фортеці. На жаль, після поразки повстання М. Берчені був змушений емігрувати до Туреччини. Вірна дружина вирушила на вигнання разом з чоловіком.

Тим часом, місто, а з ним і залага фортеці, переживали важкі часи. У 1710 р. Ужгород, як і значну частину Закарпаття, охопила епідемія чуми. Окрім того, військові негаразди значно ослабили позиції повстанців, адже 15 травня 1711 року вони зазнали остаточної поразки. Урядові війська увійшли в Ужгород і гарнізон фортеці склав зброю. З того часу замок почав відігравати у житті міста другорядну роль. Після того, як у 1715 р. М. Берчені відмовився від амністії, яку йому запропонував австрійський уряд, аж до 1762 року у замку розташовувався австрійський гарнізон. Військові частково знищили його внутрішню оздобу, перетворивши приміщення на звичайні казарми. Шість десятиліть по тому імператриця Марія Терезія, яку в краї називали «матір'ю русинів», передала всі споруди греко-католицькому єпископату, який перенесли з Мукачевого. Спершу фортецю планували зробити резиденцією єпископа. Однак, кошторис перебудови виявився надто великим, і у її приміщеннях відкрили духовну семінарію. Вона проіснувала до літа 1945 р., коли советська влада, розпочавши ліквідацію Греко-Католицької Церкви на теренах Закарпаття, перетво-

герб
короля
угорщини
андраша III



Ужгород, замок, 1940 р.



рила фортецю на військові казарми, а з 1947 р. передала під експозицію Закарпатського історико-краєзнавчого музею.

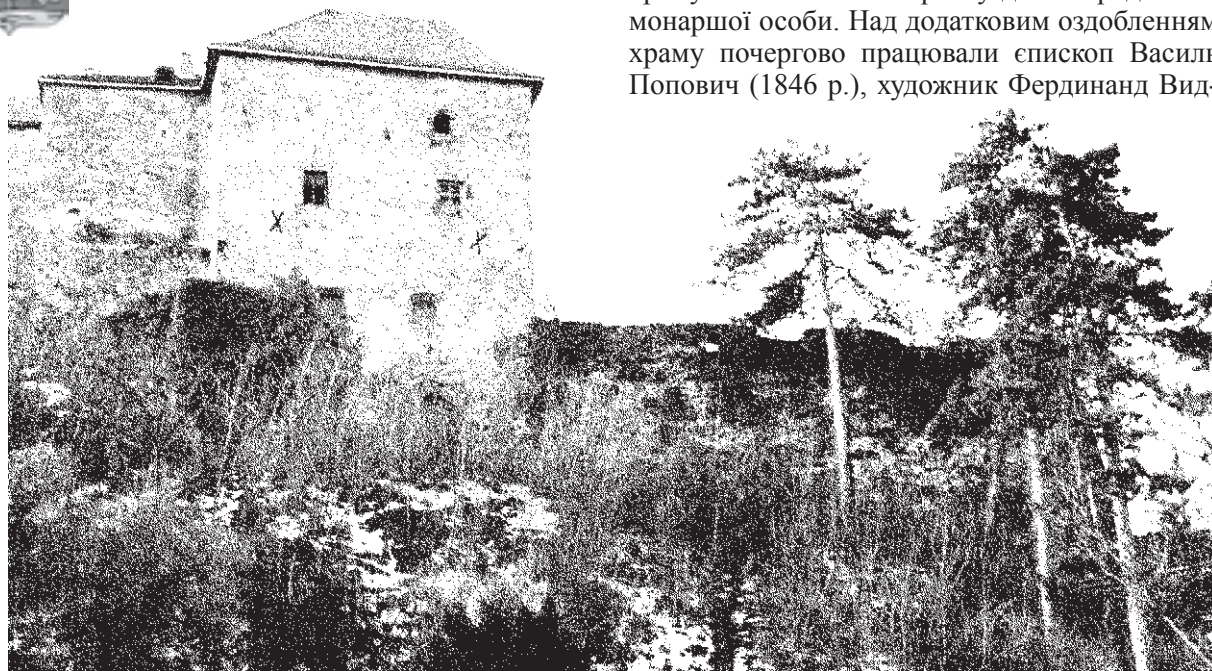
Після відвідання замку і скансену, до центру міста найзручніше можна дістатись, пройшовши вниз вулицею *Капітульною*. Раніше вона називалась Замковою. Тут переважно мешкали ремісники і прислуга. Однак, одразу після того, як на вулиці розташувалася будівля дорадчого органу єпископа – Капітули, та численні церковні споруди, вона змінила свою назву. Після переїзду єпископа в інше місце навколишні будинки продовжували займати священники, перетворивши околицю на своєрідну греко-католицьку дільницю.

Другою за значенням архітектурною пам'яткою Ужгорода вважають *Кафедральний Хрестовоздвиженський Греко-Католицький собор та Єпископську резиденцію*. Історія будівництва собору почалась тоді, коли правитель Янош Х Другет запросив до Ужгорода у 1640 р. чернечий орден єзуїтів. Він щедро наділив монахів зем-

лею і видав багато грошей на будівництво святині. За це ченці зобов'язались молитись за свого доброчинця. Попри різні пригоди і труднощі, а також смерть у 1645 р. самого Яноша Другета, його дружина, хорватка за походженням, Анна Якушич зробила все можливе, щоб у 1646 р. святиня була готова до урочистого відкриття. Спочатку колегіальна церква Воздвиження Чесного Хреста була невеликою. У 1732-1740 рр. її перебудували у стилі бароко. У 1773 р., після едикту папи Климента XIV про ліквідацію чернечого ордену єзуїтів, монахи залишили Ужгород. Після недовгого поневіряння приміщення храму передали у власність греко-католицької єпархії. Архітектор Ф. Гілебранд до 1779 р. закінчив його перебудову як кафедрального собору. Саме тоді в інтер'єрі з'явився теперішній вівтар (майстер Франциск Тек, 1799 р.) та інші предмети декору. Імператриця Марія Терезія щедро доклалась до підтримки святині, подарувавши єпископу Андрію Бачинському дорогі шати і предмети церковного вжитку. Саме на її честь відбулось освячення храму 15 жовтня 1780 р. – у день народження монаршої особи. Над додатковим оздобленням храму почергово працювали єпископ Василь Попович (1846 р.), художник Фердинанд Вид-



Ужгород, замок



ра. Найбільші зміни було впроваджено з ініціативи єпископа Івана Пастелія. У 1812 р. велика гроза пошкодила одну з дзвіниць. Попри те, до 1877 р. роботи під керівництвом архітектора Ласло Фабрі були завершені. Зовнішні зміни у вигляді прибудованих коринфських колон і годинників на вежах наблизили будівлю до стилю пізнього бароко. У 1939 р. над оздобою плафону «Воздвиження Чесного і Животворящого Хреста» і шести круглих фресок «Отці церкви» працював відомий закарпатський художник Йосип Бокшай, який водночас є автором вітражів у вікні захристії і виконаної у сесійному стилі каплиці єпископа.

З шести бічних вітварів два прикрашені образами роботи Бокшай («Пресвята Богородиця»). Вітвар «Святе Серце Христове» виконав Юлій Віраг. На свято Воздвиження у 1926 р.

були посвячені три нові дзвони, вилиті фір-

мою «Акорд». Влітку 1928 р. провели оновлення обох веж і позолотили хрести. Ще раніше у лівій вежі встановили дзвін «Іван» вагою в одну тону, а у правій – тритонний дзвін. Після ліквідації Греко-Католицької Церкви храм було передано Православній Церкві. За часів радянської влади багато пам'ятних таблиць зруйнували, поховання пограбували. Лише 7 січня 1991 р. після кількарічної боротьби храм повернувся до давніх господарів.

Зараз у криптах храму спочиває багато достойників Греко-Католицької Церкви. 28 червня 2003 р. тут перепоховали мощі єпископа Теодора Ромжі. Після приєднання Закарпаття до СРСР влада змушувала його зректись віри, однак владика рішуче відмовлявся. Тоді на нього вчинили замах, інсценізований під автомобільну аварію. Однак, єпископ вижив. Вже у лікарні, за особистим розпорядженням найвищого керівництва, до нього підіслали «медсестру», яка за допомогою отрути кураре вбила його. У 2001 р. під час свого візиту до України папа Іван Павло II беатифікував Теодора Ромжу як мученика за віру.



Поряд з Кафедральним храмом стоїть будинок *Єпископської резиденції*. Його будівництво розпочалось за рішенням Яноша Х Другета майже водночас із церквою. Фундамент заклали у 1641 р. Тут розташовувалась єзуїтська колегія і школа – перший вищий навчальний заклад Закарпаття. За своїм освітянським значенням його порівнюють із знаменитою Києво-Могилянською академією. У 1644 і 1685 рр., коли ворожі війська плундрували місто, важкі випробування випали і на долю колегії. Однак, кожного разу її відбудовували. У 1773 р. будівлю колегії передали державній скарбниці і вона стояла пустою. 1 серпня 1775 р. вже новий власник – Мукачівська греко-католицька єпархія перейняла приміщення і цінну бібліотеку. З часом резиденція була багато оздоблена (арх. Лука Фабрі, 1878 р.) і вражала відвідувачів своїм інтер'єром. У її приміщенні відбувались важливі події. Одне з останніх оновлень будівлі і прилеглої до неї території проводилось у 1937 р. будівельником Дезидерієм Боніславським за проектом Еміліана Егреші.

Окрему цінність становила бібліотека колегії з 1858 книг. Єпископ Андрій Бачинський оточив її особливою турботою і постійно поповнював. Перед Першою світовою війною збірка налічувала понад 20000 томів. У 1949 р. приміщення будівлі займали органи НКВС.

Пізніше бібліотеку передали Ужгородському державному університетові.

Будівля колишнього ужгородського *Жупанату* (пл. Жупанацька, 3) збудована у 1809 р. Її фасад і досі прикрашений гербом комітату. Раніше тут містилась міська адміністрація. Будинок, збудований у формі літери «П», був свідком великої кількості знаменних подій. У його приміщенні прийняли рішення про влучне освітлення міста, а 10 лютого 1878 р. член Ужанського культурного товариства Лойок Зекань продемонстрував присутнім дію телефонного апарату. Не оминули стін жупанату і найважливіші політичні події. У 1848-1849 рр. він став одним з центрів угорської національної революції. У 1919 р. тут відбулось засідання Руської Народної Ради, де ухвалили рішення про приєднання краю до Чехословаччини. 9 травня 1920 р. у будинку оголосили про створен-



ня товариства «Просвіта». Григорій Жаткович – перший губернатор Закарпаття з 1919 по 1921 рр., також урядовав у цьому будинку. Зараз приміщення використовують як музей творів видатного художника Йосипа Бокшая та інших митців краю.

Поряд з жупанатом височіє будівля *Реформатської (Кальвіністської) церкви*, яка увінчана восьмикутною булавою. Після численних дискусій між католиками і реформатами останні отримали у 1767 р. можливість заснувати власну громаду. 1789 р. імператор Йосиф II дозволив побудувати храм. Будівлю виконано у псевдоготичному стилі і завершено у 1796 р. У 1854 р. проведено останню велику реконструкцію.

Щоб вповні відчувти неповторну атмосферу передвоєнного міста, варто, спустившись з гори, вийти на вулицю *О. Довженка*, яка ще в 20-30-х рр. за планом чеської влади забудована оригінальними і водночас функціональними будинками у стилі знаменитого конструктивізму. Дійшовши до *Народної площі*, можна оглянути колишній *будинок Народної ради* (арх. А. Крупка). Сьогодні це будівля обласної держадміністрації. Звідси залишається лише кілька кроків до *Набережної Незалежності*,

яка допровадить нас до Пішохідного мосту. Як повноцінна вулиця вона існує лише з 1923 року, коли розпочались роботи з регуляції течії річки у межах Ужгорода. Це дало змогу вивільнити на правобережжі значні площі заболочених земель і віддати їх під забудову. Частину грошей на цю реконструкцію чеській владі виділив французький уряд Ж. Клемансо. Перша назва набережної була на честь одного з найбільш відомих художників Підкарпатської Русі – І. Рошковича. У советські часи її перейменували на Ленінградську. Нинішня назва нарешті майже аполітична.

До цікавих споруд Набережної Незалежності відносять будівлю колишньої чеської жандармерії, де зараз розмістився медичний факультет Ужгородського національного університету, приміщення Національного банку (1934-1936 рр.) (вул. Пушкіна, 1), збудовано-



го у стилі пізнього конструктивізму з цікавими скульптурними формами, і будинок колишньої угорської гімназії для хлопців, виконаний у 1912 р. в еkleктичному стилі (зараз ЗОШ ім. Т. Шевченка). Окрасою набережної є найдовша в Європі (2,2 км) липова алея, яку було висаджено ще у 1928 році.

У свій час на набережній було встановлено монумент советським солдатам. Ужгородці з гумором стверджують, що його розібрали через особливість композиції, у якій один з вояків експресивно цілив гранатою у бік місцевого комітету комуністичної партії. Зараз на набережній є пам'ятник А. Волошину.

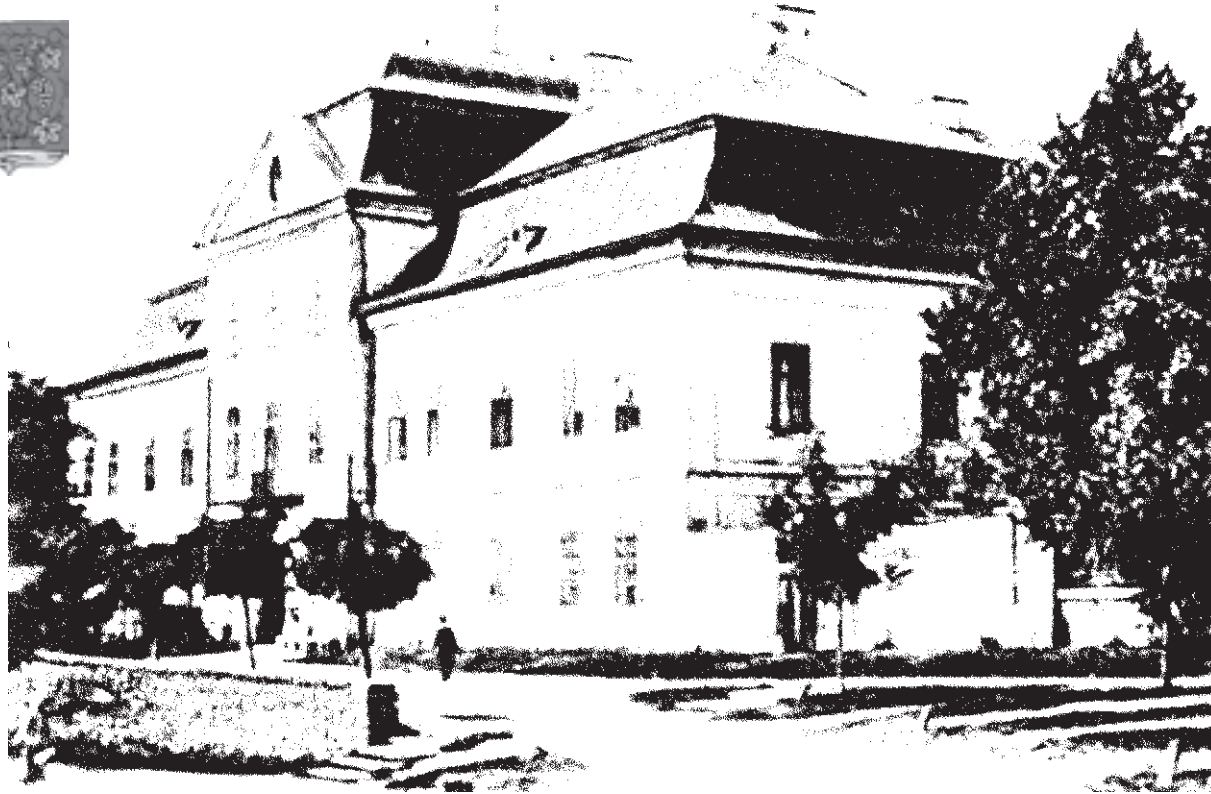
Ужгородські мости – Пішохідний, Підвісний, Підзамковий, Залізничний, Радванський, Об'їзний та Боздочиський – це не лише важлива система міських комунікацій. Більшість з них збудовані вже у ХХ ст. Однак, деякі віддавна є ціка-

вою частиною історії. Спокійний на перший погляд Уж у давнину розливався кількома рукавами настільки потужно, що фактично припиняв рух між право- та лівобережними дільницями. Саме тому близько 1333 р. була здійснена спроба впорядкувати і приборкати русло річки. Перша згадка про міст в Ужгороді належить до 1320 р. А у 1631 р. у місті існувало вже принаймні два великих мости. За підтримання їх технічного стану відповідали власники, однак ремонтні здійснювались за кошти, отримані з податку городян і перевізників. Митниця стояла біля кам'яного *Пішохідного мосту* з боку сучасної площі Є. Фенцика. За часів самоврядності мито вибирала вже державна скарбниця. Так тривало аж до 30 вересня 1907 р., коли плати скасували.

Повені – одвічна і найбільша природна проблема Закарпаття. Інколи стихія була такої сили, що цілковито руйнувала мости, і тоді,



Ужгород, ужанський жупанат, 1904 р.



попри великий ризик, людей і товари доводилось перевозити на човнах. Саме під час повені 1893 р. дерев'яний *Пішохідний міст* був знищений. Більша частина сьгоднішніх транспортних мостів споруджені або перебудовані після Другої світової війни.

Найбільш знаменитий з мостів – *Пішохідний*, є одним з улюблених місць відпочинку мешканців і гостей Ужгорода. Потрапити до нього можна вулицею Корзо або з вулиці А. Волошина через Театральний провулок. Дільниця між сучасними вул. Волошина та площею була розбудована коштами чеського взуттєвого короля Баті. Упритул до готелю «Корона» стояв його будинок з гарною крамницею. Зараз тут магазин «Барвінок». У цих околицях чудові краєвиди і гарна атмосфера. За умови, якщо вода під мостом не замутилася через дощі, що пройшли у горах, можна помилуватись фореллю, що інколи навіть вискакує на поверхню плеса.

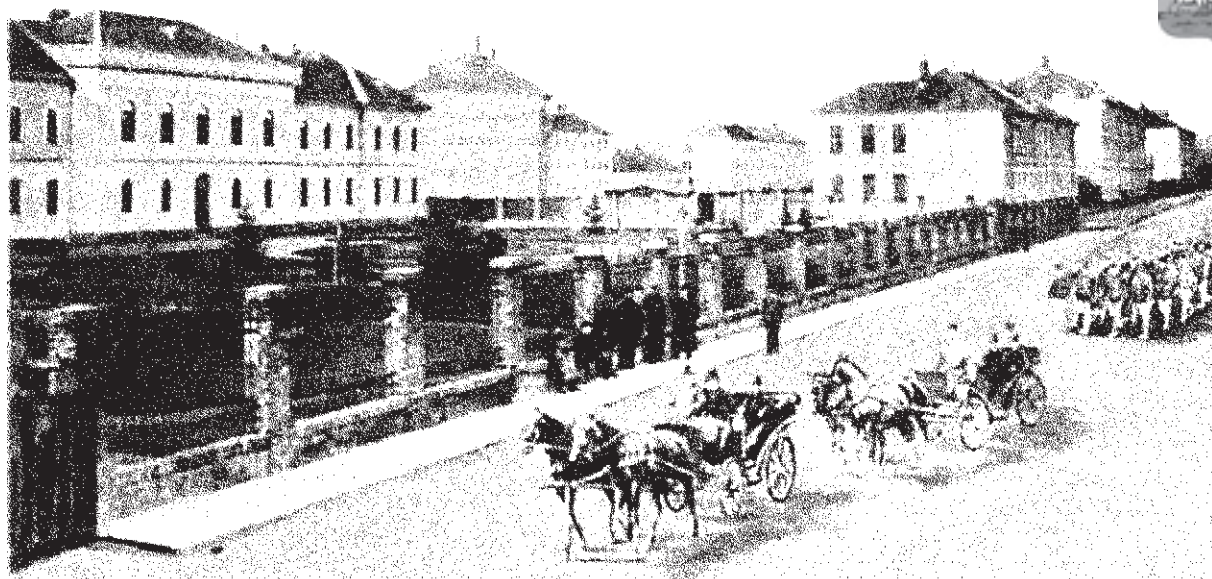
Про дотепність мешканців Ужгорода свідчить факт, що поблиський ресторан «Над Ужом» молодь лагідно називає «Над Гадом». Поблизу каварні росте трьохсотлітній ясен.

Щоправда, більшість відвідувачів, прогулюючись мостом, навіть не здогадуються, що, споглядаючи водяне плесо, перебувають за два кроки від місцевої «стіни смерті». Власне кажучи, це мур, який зміцнює берег праворуч від мосту. Мешканці розповідають, що тут постійно траплялось багато нещасних випадків. На додаток, стіну уподобали самогубці, котрі з неї стрибали до річки. Щоправда, поза випадками останніх закарпатських повеней, в інший час утопитись у цьому місці було б важко, адже річка дуже обміліла.

Площа Євгена Фенцика (1844-1903), що прилягає до мосту, названа на честь знаного закарпатського письменника і політичного діяча. За советських часів вона мала назву Театральна, тому багато мешканців і надалі воліють послуговуватись саме тією версією. Архітектурне обличчя площі сформувалось переважно у другій половині XIX ст. Прилеглисть до Пішохідного мосту робило її важливою транспортною артерією і одночасно гарним відпочинковим осередком. Зрештою, і зараз вона сповнена гомоном людського спілкування у різноманітних каварнях і літніх



Ужгород, цисарсько-королівські казарми, 1900-ті рр.



павільйонах. Сьогодні характер площі визначають кілька давніх споруд, першість серед яких утримують будівлі колишнього готелю, синагоги і театру.

Готель «Корона» було збудовано у 1910 р., хоча згадки про існування на цьому місці іншої будівлі відносять до кінця XIX ст. Тоді однойменний готель і ресторан провадив власник Мано Фюреді. Сучасники дуже хвалили його заклад за чистоту, охайність і добру кухню. Щороку на свято Св. Павла для перших осіб міста і краю тут відбувалися світські бали, під час яких, окрім доброго настрою, здобувались потрібні знайомства і вигідні контракти. Тут же відбулись перші кінематографічні сеанси фірми «Брати Лендвай і Арпад Ревес». Влітку на літньому майданчику часто виступали мандрівні театральні трупи. Полюбили будинок і політики, які влаштовували мітинги і зустрічі з виборцями. Сьогодні у приміщенні будинку розташована Ужгородська ім. А. Волошина філія МАУП.

Театр (пл. Є. Фенцика) виник в Ужгороді після того, як у 1864 р. місцева інтелігенція започаткувала акцію збирання коштів на будівництво стаціонарного житла для музи Мельпомени. Процес сильно затягнувся через вибір земельної ділянки і лише у 1906 р. міська управа таки прийняла остаточне рішення. Щоправда, активний супротив чинили депу-

тати-євреї, які вважали будівництво театру неприпустимо близьким до приміщення синагоги. Попри все, театр таки розпочав роботу і навіть дав притулок місцевій єврейській аматорській трупі. Вистави ставились угорською, українською, чеською, словацькою і навіть ромською мовами. З 1921 до 1929 рр. тут діяв український професійний театр, яким три роки керував видатний режисер і актор Микола Садовський (Тобілевич). З 1988 р. у приміщенні працює ляльковий театр.

Важливою пам'яткою, що свідчить про минуле єврейського світу Ужгорода, є будівля *Синагоги* (пл. Фенцика, 10). Її справедливо вважають найгарнішою іудейською божницею Закарпаття. Будівлю зведено у 1904 р. у нео-мавританському стилі із використанням новітнього, як на той час, залізобетону за проектом архітекторів Д. Папа і С. Ференца. Зовні вона прикрашена жовтою та червоною клінкерною цеглою. Синагога швидко стала важливим центром культурного і релігійного життя місцевої

Ужгород, крайовий уряд, 1930-ті рр.



еврейської громади. У середині 50-х рр. ХХ ст. її приміщення переобладнали під філармонію.

Перші згадки про євреїв Закарпаття належать ще до XVI ст. Більшість з них прибули з території сусідньої Галичини. Друга хвиля еміграції спостерігалась у середині XIX ст., а у 1910 р. їх чисельність сягнула 128 тис. В Ужгороді головним заняттями євреїв були шинкарство, торгівля і ремесло. У 1718 р. міська община остаточно організувалась і обрала керівників. У 1868 р. громада поділилась і з її числа виокремилось крило прихильників реформаторського руху неологів. Перед Другою світовою війною євреї мали на Закарпатті 30 синагог. Згідно зі статистикою 1935 року, вони склали 1/7 частину всього населення регіону. Багатша верхівка закарпатського єврейства належала переважно до реформаторської групи. У дуже незручне становище євреї потрапили між 1938 і 1939 рр. Тоді місто поділили між Чехословаччиною та Угорщиною таким чином, що більшість євреїв фактично мешкали в Угор-

щині а найголовніше їх кладовище опинилось у Чехословаччині.

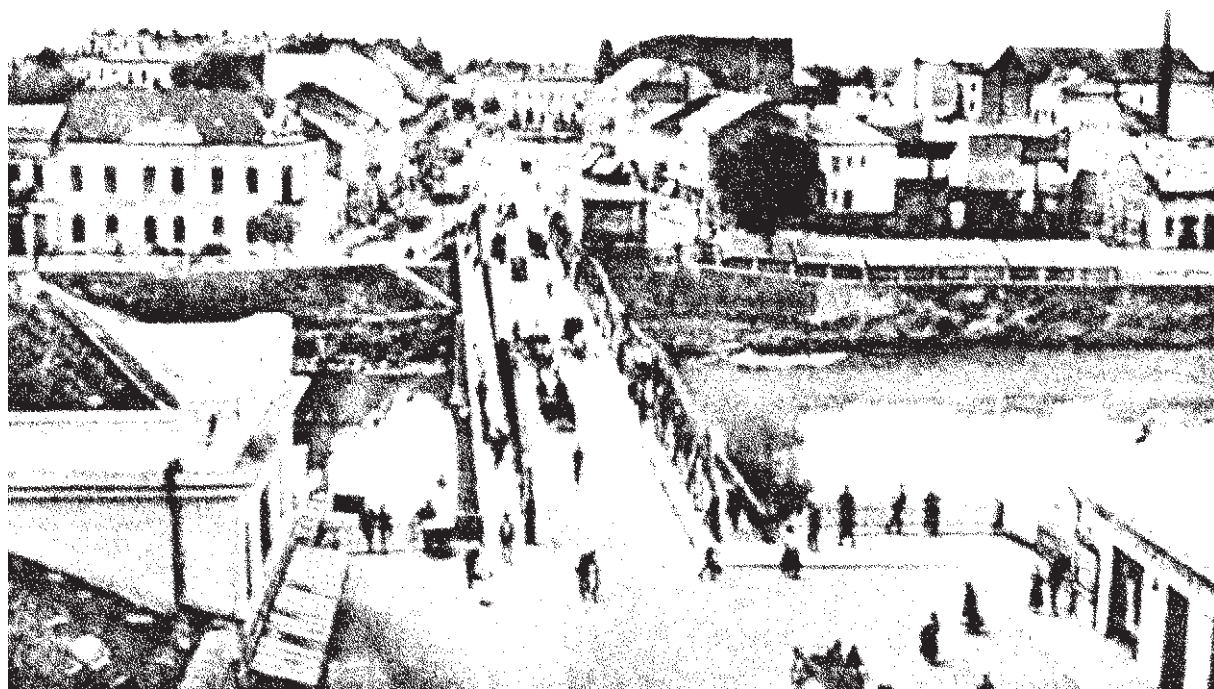
У квітні 1944 р. більшість закарпатських євреїв були знищені за наказом німецьких нацистів, яким активно допомагала місцева влада і, зокрема, тодішній мер Ужгорода Ласло Мегай. Згідно з його особистим розпорядженням, майже всі члени ужгородської громади упродовж однієї доби були відправлені у концтабір Аушвіц і знищені.

На лівому березі міста є *площа Ш. Петефі* та прилеглий до неї парк, у якому встановлено пам'ятник поета (ск. Б. Ференці). З протилежного боку площі збереглась будівля (№ 20) колишнього готелю «Чорний Орел», в якому поет зупинявся у 1847 р. Зараз це дитяча музична школа.

На *Православній набережній*, що упритул прилягає до Ужа, стоїть ще одна сакральна пам'ятка, варта уваги. *Православну церкву* збудовано у 1930 р. за проєктом священника В. Коломацького на пожертву великої княгині Анастасії



Ужгород, пішохідний міст, 1900-ті рр.





для увіковічення пам'яті російських солдат, що загинули на Закарпатті у роки Першої світової війни. Православна громада в місті організувалась лише у 1921 р., хоча перші емігранти почали прибувати ще з середини XIX ст. Головними натхненниками другої хвилі були політичні втікачі, які залишили Росію після большевицького перевороту 1917 р. Чисельність російської еміграції суттєво зросла саме після входження міста до складу Чехословаччини. Влада намагалась активно залучати емігрантів до суспільної та економічної діяльності, максимально задовольнити їх культурні і духовні потреби. Багато росіян переїхали на Закарпаття в советський час. Більшість з них живуть у містах. Будівля церкви залишалась діючою аж до середини 50-х рр., коли її перетворили на склад, а потім на музей атеїзму. Сьогодні це знову діючий православний храм.

Недалеко від площі Ф. Корятовича пролягає вул. Цегольнянська. Саме там є будівля *Церкви Преображення Господнього*. Вона збудована у 1802 р. за проєктом архітектора Фрідгоффера (J. Friedhoffer) і до 1949 р. належала греко-католицькій громаді. Під церквою є просторий

склеп, де ховали священників і членів родин Черських і Ляховичів. У середині інтер'єр прикрашали розписи Й. Бокшя. Навколо храму розбили гарний парк. У 1949 р., після того, як Греко-Католицьку Церкву ліквідували, будівлю передали Православній Церкві. Певний час тут був обчислювальний центр університету. У 1991 р. будівлю остаточно передали православної громаді як компенсацію за відхід з єпископської резиденції на вулиці Капітульній. Інтер'єр храму виконано в останні роки. У церковному подвір'ї збереглась каплиця, де поховано видатного вченого і громадського діяча Михайла Лучкая.

Закарпатські фараони (вул. *Бачинського*). На теренах сучасної України, та й, зрештою, за її межами, Закарпаття відоме як один з найбільших регіонів компактного поселення ромів. За приблизними підрахунками їх чисельність наближається до тридцяти тисяч. Їхні предки оселились на цих територіях наприкінці XVII ст. Це були шатрові роми, які займались різноманітними ремеслами. Вони прибули з території сучасних Румунії і Угорщини. Сьогодні найбільші громади



ужгород, міський театр, 1900-ті рр.



живуть у Береговому, Сваляві, Королевному, Мукачевому. В Ужгороді роми оселились в північно-західній частині міста (дільниці Радванка, Шахта), де створили своєрідний мікроклімат. Наприкінці XVIII – на поч. XIX ст. вулицю Циганську перейменували на вул. Фараонів. Мотивація влади була доволі простою. Згідно з місцевими уявленнями, роми прибули в Європу з Єгипту, тому місцеві жителі логічно вважали, що вони були підданими давніх фараонів. От і з'явилась в Ужгороді вулиця з незвичайною назвою. Саме в цій дільниці 1 грудня 1926 р. було відкрито першу в Європі ромську школу. Трагічним періодом життя громади став час Другої світової війни. Як і євреїв, нацисти зарахували ромів до категорії «недолюдей». Значна частина з них загинули в концентраційних таборах смерті.

Спостереження за сьогоdnішнім життям громади може змінити стереотипні уявлення про ромів. Частина з них яскраво демонструє

свою заможність, інші живуть на межі бідності. Инколи окремі представники цього вільного і веселого народу створюють йому недобрий імідж. Особливу «славу» довгий час мав «знаменитий» електропоїзд до Солотвиного, у якому подорожні могли легко втратити гроші, піддавшись на різноманітні циганські «фокуси».

Ромська міграція з Індії була доволі тривалою. Її кульмінація припадає на початок II тис. н. е. і пов'язана з поразкою у міжусобній війні в 1192 році, коли велика кількість людей обрали вигнання, рятуючись від рабства. Роми склали касту «дом», яка включала професійних співаків, танцюристів, музикантів. У Європі їх появу вперше зафіксовано у хроніці угорського короля Андраша II (1219). У Чехії – це 1399 рік, коли в Австрії з'являються «сікану серну». В Угорщині король Сигізмунд (1387-1437) близько 1417 року погодився надати ромам охоронні грамоти. На основі лінгвістичного та історико-архівного матеріалу встановлено мігра-

Ужгород, кунальні, 1900-ті рр.



ційний шлях цього народу: Індія-Персія-Туреччина-Греція-Болгарія-Сербія-Румунія-Угорщина-Чехія-Німеччина-Франція.

У 1956 р. на території ССРСР проводилась кампанія з «прикріплення» ромів. Їм надавали помешкання і здійснювали контроль за відвідуваннями дітьми школи. Однак, це не мало успіху. Серед закарпатських ромів відсоток людей з доброю освітою надалі надзвичайно малий. А це одна з головних причин бідности та неприйняття їх суспільством. Попри всі випробування, сьогоднішня громада залишається активною. Вона видає власну газету www.gomanuag.uz.ua, працює національно-культурне товариство.

Кальварія – саме таку назву має найстаріше міське кладовище Ужгорода, що давніше називалось Церква, а потім «Даїбоц». Красзнавець Йосип Кобаль звернув увагу, що окремі вчені схильні приписувати цю назву видозміненому звертанню «Дай Боже». Інші твердять, що в минулому тут могло бути язичеське капище.

Так чи інакше, місце для головного ужгородського кладовища обрано не випадково. З гори, на якій воно розмістилось, відкривається чудова панорама на місто, і навіть видно кордон із Словаччиною. До 1759 р. на горі росли виноградники (тоді її навіть називали Виноградною),

поки міщанин Давид Петц не подарував свій земельний наділ громаді.

Однак, фактичним початком кладовища слід вважати 1826 р., коли з ініціативи місцевого плебана Йозефа Лінці було започатковано будівництво однієї з чотирнадцяти розташованих на кладовищі каплиць. У 1830 р. за проєктом архітектора Якоба Лама впорядковано головну алею, що з'єднала каплиці в єдину лінію і пристосувала цю «дорогу» для проведення популярних тут відпустів. Кальварія є місцем спочинку таких знаних місцевих достойників як поет Габор Дойка (Dayka Gábor) (могила до наших днів не збереглась), художників Адальберта Ерделі, Йосипа Бокшая, історика Петра Сиви. Піднявшись дорогою, несподівано опиняємось у престижній дільниці приватних вил, а на тлі могил і новітньої архітектури оригінально виглядає будівля Лабораторії космічних досліджень УжНУ.

Раніше поряд з Ужгородом було село *Горяни*. Зараз це вже передмістя. Тут стоїть одна з найвідоміших пам'яток сакральної архітектури краю – *церква Св. Анни* (Музейний провулок). Пам'ятка в Горянах має важливе значення.



ужгород, синагога, 1900-ті рр.



Точних відомостей про початок її будівництва немає. Дотепер вчені сперечаються про її походження. Довший час панувала думка, що першу, давнішу частину храму – *ротонду Св. Миколая*, було побудовано в XIII ст. Інколи висловлюють думку, що ініціатива будівництва належить монахам ордену йоанітів, що прибули до Угорщини після другого хрестового походу. Тому закарпатську святиню порівнюють з аналогічними ротондами на території Угорщини. Сьогодні церква є поєднанням давньої ротонди і пізнішої прибудови. На початку XX ст., під час ремонту, в її південно-східній частині виявили фрески XIV-XVI ст. Можливо, частина з них була виконана італійськими майстрами на замовлення Юрія Другета. Храм є унікальною пам'яткою сакральної архітектури, на прикладі якої можна прослідкувати, як у місцевому малярстві органічно поєдналися східні і західноєвропейські мистецькі впливи.

ВІД УЖГОРОДА ДО МУКАЧЕВОГО

На відстані 20 км від Ужгорода у напрямку Мукачєвого є цікаве селище *Середнє*. Перша згадка про це поселення належить до XIV століття, але немає жодних сумнівів, що воно має значно давнішу історію. Згідно з легендою,

перші мешканці у пошуках місця для оселення довго не могли визначитись. Аж нарешті оселились у самій середині уподобаних раніше ділянок. У цій історії є частина правди, бо селище дійсно розташоване майже посередині між Ужгородом і Мукачєвим.

Як колись, так і сьогодні, Середнє – одне з найбільших селищ Закарпаття. Лагідний клімат сприяв розвитку на навколишніх теренах виноградарства. Справа розвивалась настільки успішно, що місцеві феодали для забезпечення своїх інтересів навіть запроваджували обмеження на виробництво і продаж селянами власного вина. Жителі активно боронили свої права. На початку XVIII ст. багато з них приєдналися до армії повстанців куруців. Від середини XVII ст. і аж до нашого часу місцеві вина залишаються предметом активного експорту. Про давність традицій засвідчують рештки винних підвалів XVI ст.

Будівництво *замку* на місці сучасного селища розпочав таємничий орден тамплієрів, що їх іноді ще називають «храмовниками». Його назва походить від французького «temple» – храм. Неймовірно



багатий завдяки вдалому провадженню господарських справ, він викликав заздрість недоброзичливців і був предметом нападів. У 1312 р. монахи залишили Закарпаття і їх місце посіли госпітальєри, а кільканадцять років пізніше – ченці ордену св. Павла.

Тим часом, на початку XIV ст., після придушення феодальної змови проти короля Карла Роберта Анжуйського, останній подарував ці землі своїм союзникам – представникам вірних йому родів, зокрема вихідцям з Франції та Італії. Так сім'ї Другетів, Дебрецені надовго оселились на Закарпатті. Здавалось, що місця вистачить усім. Однак, у боротьбі за Середнянський замок зішлись інтереси Другетів та сім'ї Палоці. Після багаторічної міжусобної боротьби замок все ж залишився у власності Палоці. Доля розпорядилась таким чином, що останній представник цього роду загинув у 1526 р. у фатальній для угорців битві з турками під Могачем.

Недовго після того Середне потрапило у власність шляхетського роду Добо, який походив із села Доборуське. Серед них найбільшої слави зазнав Іштван Добо, який під час австро-турецької війни 1552 р. був учасником героїчної оборони міста-фортеці Егер, де дві тисячі захисників півтора місяця тримали облогу багатотисячної турецької армії. Капітан І. Добо часто бував у Середньому, і силами полонених турків у 1537 р. відремонтував і укріпив фортецю і розбудував винні підвали. У XVII-XVIII ст. Середнянський замок ще кілька разів змінював власників у потоці численних



закарпатський ром, 1930-ті рр.





австро-турецьких і австро-угорських конфліктів. Під час повстання куруців 1703-1711 рр. твердиню сильно пошкодили. Окрім того, замок остаточно втратив свій сенс як оборонна споруда, почав занепадати, його ремонтом себе ніхто не обтяжував.

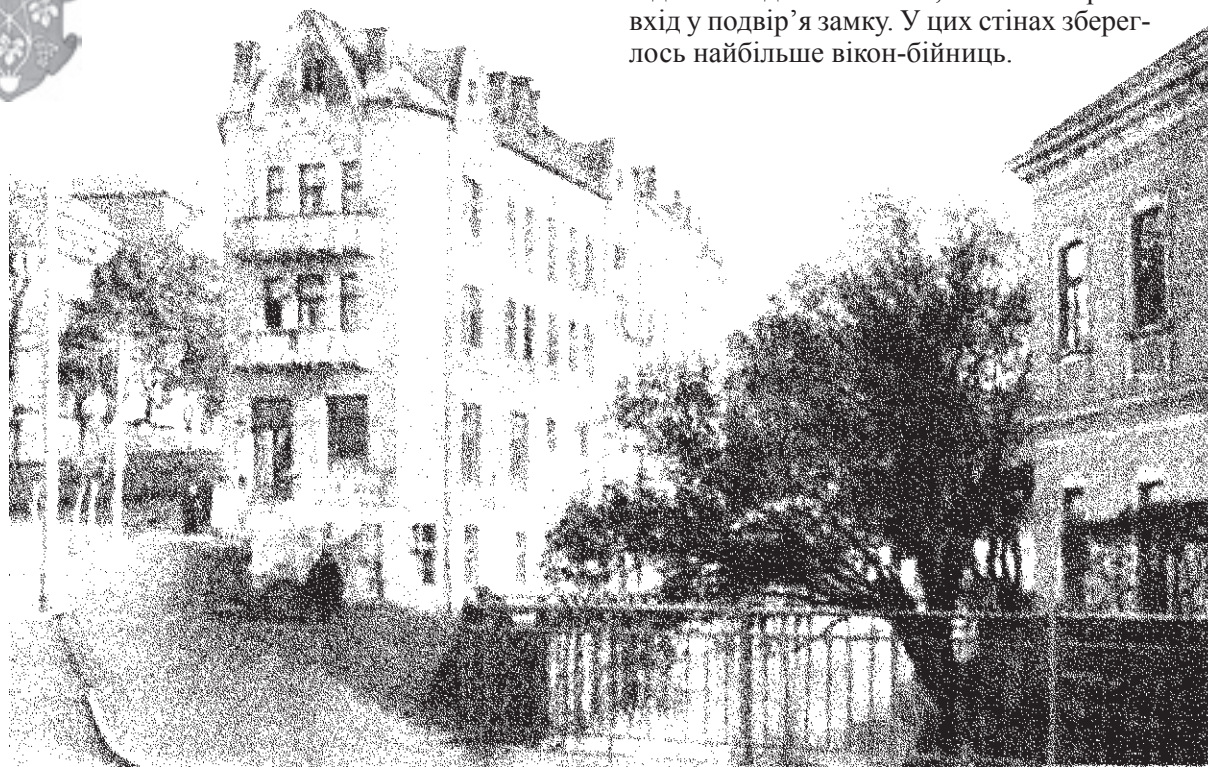
Особливістю, яка вирізняє Середнянський замок з-поміж інших закарпатських твердинь, є той факт, що в його архітектурі можна віднайти романські риси. Він єдиний з закарпатських замків розташований на рівнині, у той час як більшість оборонних споруд краю збудовані на узгір'ях. Залишки фортеці добре помітні з дороги Ужгород-Мукачево.

Залишки основного елементу оборони – донжону, вказують, що раніше замок був триярусним з балочними міжповерховими перекриттями. Кладка його стін бутова. Для зміцнення фортеці стіни з двох боків

охайно облицювали камінням, що зробило будівлю елегантнішою. Висота башт досягала 20 метрів, товщина стін – 2,6 м. Колись з метою безпеки вхід було піднято до другого ярусу по центру східної стіни. До нього мали б провадити дерев'яні сходи. Як припускають, другий ярус мав три приміщення, в одному з яких були сходи, якими захисники піднімалися на третій ярус. На партері могли бути комори, арсенал і в'язниця. Замок захищався двома оборонними лініями, залишки яких проглядаються і сьогодні. За першою з них – дерев'яною, проходило подвійне кільце валів і ровів, заповнених водою. У подвір'я можна було потрапити через прохід у південно-західній частині фортечної стіни. Частина дороги, що вела безпосередньо на подвір'я, добре проглядалась з вікон південної і західної стін замку. Головна роль у системі оборони Середнянського замку відводилася західній і південній стінам, з яких контролювався вхід у подвір'я замку. У цих стінах збереглось найбільше вікон-бійниць.



Ужгород, пошта, старе русло р. малий уж, 1920-ті рр



На жаль, сьогодні ця велична споруда є цілковитою руїною і переживає не найліпші часи. Частина стін та інших укріплень місцеве населення розтягнуло для власних господарських потреб, а владі, схоже, ніколи опікуватись власним історичним минулим. Отож вам не залишиться нічого іншого, як напружити власну увагу і спробувати перенестись у минуле цього загадкового місця.

МУКАЧЕВЕ

Останні археологічні дослідження переконливо засвідчили, що перші люди оселились на місці Мукачєвого ще в часи неоліту. Принаймні ще у XI-VI ст. до Різдва Христового на горі Тупча існувало поселення людей. Однак, першу писемну згадку про місто зустрічаємо у хроніці «Діяння Угорців». В окремих джерелах місто згадується як Munkach. Однак, вповні Мукачєве розвинулось лише у IX столітті як поселення білих хорватів. У 1086 р. фортецю зруйнували половці, а у 1241 загопи хана Батия. Певний час теренами навколо Мукачєвого від імені українського князя Льва Даниловича управляв Іспан Гергель. У 1376 р. королева Ержебет видала грамоту про

запровадження у місті власної печатки, що значно посилало його позиції. У 1445 р. володар домінії і замку регент Угорщини Янош Гуньяді надав Мукачєвому маґдебурзьке право. Серед населення, крім українців і угорців, у середині XVIII ст. з'явилися німці. Від кінця XVII ст. спостерігався значний вплив євреїв. У XIX ст. останні вже склали значну частину населення міста. Утворився поважний хасидський осередок, а до 1925 р. існувала відома своїми вчителями гімназія з гебрайською мовою навчання. Мукачєве довгий час було головним конкурентом Ужгороду не лише за торговельну, але й політичну першість. Однак Ужгород завжди географічно був ближче до політичних столиць, а советська влада, перейнявши від чеської прекрасні адміністративні будинки, остаточно визначилась на користь міста над Ужем.

Ужгород, корзо, будинок "білий корабель", 1930-ті рр.



Назва «Мукачеве» залишається предметом різних спекуляцій. Принаймні одна з них все ще є найвідомішою. Можна почути, що гора, на якій стоїть замок, насипана штучно, коштом великих зусиль і мук простого люду. Звідси нібито і виводиться назва Мукачеве. Насправді це міт. Гора, що височіє 188 м над рівнем моря, є цілком природного, вулканічного походження і мучилися з нею лише ті, хто пробував здобути замок штурмом.

«Якщо військове мистецтво, природа і Бог на моєму боці, то мені і гармати не страшні, а за умови сприятливого розташування зірок – століття проживу». Таким є напис на стіні східного бастиону замку, виконаний за наказом Дьордя Ракоці І.

У минулому головним завданням цієї фортеці був нагляд і контроль за шляхом із Угорщини в Галичину через Верецький перевал.

Після нападу військ половецького хана Кутеска і монголо-татар фортеця зазнала суттєвих ушкоджень і король Ласло І Святий (1077-1095) наказав укріпити її стіни. У 1321 р. монарх Карл Роберт запросив італійських майстрів для її подальшої розбудови. Одним з найкращих власників в історії замку був племінник угорського короля Жигмунта Люксембурзького, подільський князь Федір Корятович (1394-1414). Князь перебрався на Закарпаття з Поділля після того, як програв міжусобну боротьбу з великим литовським князем Вітовтом. Корятович першим встановив на мурах гармати. Навколо гори викопали рів, який наповнювався водою, і оточили її дубовим частоколом – що його власне і називають «паланкою». На внутрішньому подвір'ї збудували оборонну вежу – донжон. Важливе значення для перетворення фортеці на неприступну твердиню мало облаштування на її подвір'ї криниці глибиною 85 м,



яка, до речі, вважається однією з найглибших в Україні.

Криниця має свою легенду. Кажуть, що попри всі зусилля вода в ній з'явилась лише за посередництвом чорта, що запропонував володареві свої послуги в обмін на мішок золота. Князь вирішив скористатись тим, що чорт не вказав, якого розміру має бути мішок. Тому після появи води йому видали кілька монет. З люті та сорому чорт стрибнув у криницю і з того часу страшить з її глибини чудернацькими звуками всіх, хто хоче напиться води.

Князь Ф. Корятович не залишив по собі нащадків, тому після його смерті у 1414 р. замок повернувся у власність держави. У 1445 р. Мукачеве отримало магдебурзьке право. На-

ступні правителі проводили реконструкцію твердині. Більшість робіт завершено у 1569 р. На початку XVI ст. на теренах Угорщини вибухнуло повстання під керівництвом хороброго офіцера прикордонного замку Дьордя Дожа. Охопило воно і Мукачівщину. Після розгрому повстання феодалі в жакливий спосіб стратили Дьордя. Його живцем спалили на розпеченому троні.

У XVI-XVII ст. Мукачівщина стала теренами боротьби між державою Габсбургів і Трансільванією. У той час фортецю кілька разів нищили, перепродували і навіть віддавали під заставу. У 1629 р. відновлювальними роботами керував капітан замку Іоан Балінг. Врешті,



с. середнє, руїни замку мамплетірів



у 1633 р. за 200 тисяч форинтів її придбав трансільванський князь Дьордь I Ракоці. У 1648 р. справу реконструкції продовжила дружина князя Жужанна Лорантфі. Два герби, вирізьблені у камені, що є над входом до башти верхнього замку та у приміщенні музею, належать їй і зображають поєднані герби Трансільванії і герб роду Лорантфі. Фортеця упродовж багатьох років залишалась власністю родини. Почергово її успадковували син князя Дьордь II Ракоці і внук Ференц I. Князь був активним учасником анти-австрійського повстання. Коли воно зазнало поразки, багатьох змовників стратили. Ференц I відкупився від влади за 400 тисяч форинтів. Його помилували, він відійшов від політичної діяльності і з часом помер. Влітку 1676 р. його вдова, дочка хорватського бана (королівського намісника) Ілона Зріні опинилась перед загрозою втрати маєтку, яка виходила з боку лідера куруців графа Імре Текелі. Врятувало становище володарки її одруження з графом у 1682 р. Однак, довго втішатись спокійним сімейним життям І. Текелі не довелося. У 1686 році великий візир Кара Мустафа на чолі багатотисячного турецького війська спробував оволодіти Віднем. З цього вирішив скористатись і князь, який також виступив проти австрійського монарха. Але турецька кампанія провалилась. Розлючені турки спочатку

ув'язнили, а потім інтернували князя. Тим часом, Мукачівський замок взяла в облогу дванадцятитисячна австрійська армія генерала Енеаса Капрари. Оборонців твердині було небагато. Попри пропозиції здати замок, Ілона Зріні відмовилася, і на знак того, що боротиметься до кінця, наказала вивісити на кожному куті замку стяги. Ілона була справжнім прикладом хоробрости і самопожертви. Із десятирічним сином – майбутнім керівником наступного повстання Ференцем II Ракоці, вона часто з'являлася на бастіонах під час артилерійських бомбардувань, доглядала за пораненими вояками. Австрійський імператор Леопольд I, незадоволений ходом облоги, призначив новим командувачем генерала Антоніо Караффа. Однак, це не змінило ситуації. Коли австрійські війська тимчасово відступили, Ілона направила своїх людей в сусідню Галичину і продала там власні коштовності для фінансування подальшої оборони. Загалом боротьба тривала три роки. Щоб запобігти подальшим жертвам, у 1688 р. було підписано акт про капітуляцію. Після її підписання І. Зріні мало не закінчила своє життя у жіночому монастирі, куди її насильно спровадили австрійці. Лише у 1693 р. її обміняли на генерала Зігберта Гайстера, котрий потрапив у куруцький полон. Ілона дожила віку на вигнанні, біля свого



чоловіка. Тим часом, австрійський імператор Леопольд I наказав зруйнувати частину укріплення Мукачівського замку. У такому переробленому вигляді він і зберігся до наших часів.

Традиційно сильні анти-австрійські настрої, що панували серед місцевої угорського аристократії, швидко розрослися у чергове повстання. Його керівником став Ференц II Ракоці. Національний герой угорців народився 27 березня 1676 р. Після смерті своєї бабки Жофії Баторі у 1680 р., чотирирічний Ференц мало не позбувся родинного спадку, котрий «добра бабця» заповіла ордену єзуїтів. Ілона Зріні, мати Ференца, за допомогою вірних їй людей зуміла таки відстояти спадщину сина. Після відомої оборони мукачівського замку австрійці розділили Ференца і його сестру з матір'ю і намагались виховувати їх у прихильності до імперії. Однак, спроба провалилась. Потрапивши під вплив Міклоша Берчені, Ференц II Ракоці розпочав активну боротьбу проти австрійської влади. В обмін на підтримку він пообіцяв селянам, у випадку перемоги, звільнити їх від кріпацтва. З карпатських теренів Галичини Ференц запросив п'ятсот верховинців, що приєдналися до повстанців. Саме з цих українців сформували особисту охорону князя, котру він з гордістю називав *Gens fidelissima* – «найвірні-

ший народ». Мукачівський замок знову став центром боротьби. Підтримка повстання вимагало значних коштів, тому проблему частково вирішили за рахунок продажу в Європі солі, видобутої з шахт у Солотвині. Під захистом мукачівських мурів і 75-тисячної армії куруців у 1705 р. князь навіть заснував власний монетний двір. Саме у той час для зміцнення і перебудови твердині запросили французького інженера Демюсе.

Аби знайти союзників у боротьбі проти Австрії, Ференц II Ракоці провадив активну дипломатичну політику. Його представники діяли на теренах Франції, Росії, Швеції і Туреччини. У 1707 р. Ракоці уклав таємний договір із російським царем Петром I. Держава куруців проіснувала аж до часу, коли угорські феодалі відкинули питання ліквідації панщини. Це одразу викликало розчарування селян-повстанців. Більшість із них залишили свого керівника. Цим одразу ж скористалися австрійці. У фатальній битві під Тренчийном повстанців розбили. А у 1711 р., після недовгої облоги, війська здобули Мукачівський замок. За Сатмарським мирним договором 1711 р. Ференцу II Ракоці гарантували повну амністію і право володіння маєтками у випадку відмови від політичних переконань. Та князь визнав таку пропозицію ганебною і закінчив своє життя у 1735 р. на вигнанні. Його останки спочива-



Мукачеве, замок паланок, 1900-ті рр.



ють в кафедральному соборі міста Кошице, що у Словаччині.

Після поразки угорської партії австрійський цісар Карл IV у 1728 р. передав замок і місто у власність Лотара Франца фон Шьонборна. Замок до 1787 р. перетворили на в'язницю. За нею закріпилась лиха слава. Інколи в'язницю називали австрійською Бастилією. Одного разу у в'язниці спалахнув бунт. Окрім важких умов утримування, певний період часу в'язнів годували лише морквою, тому згодом виступ назвали «морквяним». Лише терміново задіяні для придушення повстання двісті солдат змогли заспокоїти ситуацію

Серед інших знаних персон, в різні часи тут утримували угорського просвітителя Ф. Казінці, російського революціонера і філософа Н. Бакуніна, борця за грецьку незалежність О. Іпсіланті, французького посла Каміла Турно. Цікаві, але гнітючі спогади після відвідин замку 12 липня 1847 р. залишив угорський поет Ш. Петефі. В'язнів звільнили повстанці угорської революції 1848-49 рр. На знак цього на схилах гори посадили липу – «дерево свободи», яка росла до часу сильного урагану 1960 р.

У 1896 р., на честь тисячолітнього переходу угорських племен у Середньо-Дунайську низовину, в'язницю у замку офіційно закрили. За час її існування через ці каземати пройшли понад вісім тисяч в'язнів. Міністерство юстиції Угорщини передало Мукачівський замок у розпорядження Міністерства фінансів. Через втрату єдиного господаря він почав руйнуватись. У ХХ столітті фор-

тецю пристосовували для потреб чехословацької та угорської армій. У 40-50-х роках певний час тут перебували органи НКВС, а потім її перетворили на школу механізаторів, курси голів колгоспів і профтехучилище. З 1993 р. це *Краєзнавчий музей*.

ТАЄМНИЦЯ КРОНИ СВЯТОГО СТЕФАНА

У ХІХ ст. Мукачівський замок став місцем, де упродовж трьох місяців зберігали найбільшу святиню Угорської держави – Корону Святого Стефана. Цю реліквію інколи називають символом минулого і сьогодення об'єднаної Європи. Корона складається з двох частин. Одна з них – це подарунок для угорських королів від Папи римського Сильвестра II, а друга – підтвердження влади від візантійського імператора. Корона пережила багато різних пригод. Під час наполеонівських воєн виникла загроза захоплення міста Буда. Тому у 1805 р. корону під охороною загону капітана Йозефа Шплени вивезли і до березня



60

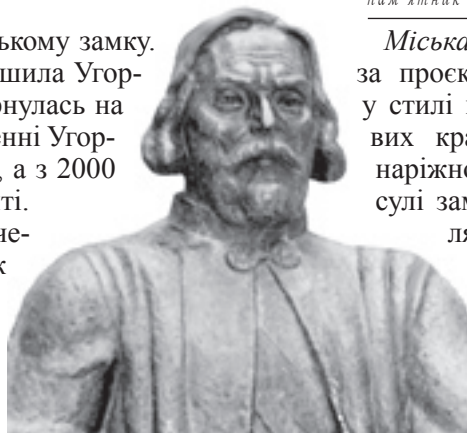
1806 р. зберігали у мукачівському замку. В ХХ ст. реліквія знову залишила Угорщину і лише у 1978 р. повернулась на визначене їй місце у приміщенні Угорського національного музею, а з 2000 корона перебуває у парламенті.

Більшість пам'яток Мукачівського розташовані уздовж мальовничого і охайного *Бульвару Миру*. На його початку кілька років тому встановили пам'ятник св. Кирилу і Мефодію (ск. О. Андялоші), що має символізувати 1100 річницю заснування Мукачівського. Місцеві жителі вже встигли скласти про пам'ятник шерг анекдотів переважно політичного характеру.

пам'ятник князю Федору Корятовичу

Міська Ратуша побудована в 1906 р. за проєктом архітектора Пала Тоасо у стилі модерн. За свідченням місцевих краєзнавців, у час закладання наріжного каменю у спеціальній капсулі замурували лист, який повідомляв, що на той час у місті мешкали понад чотирнадцять тисяч людей і було 1553 будинки. На горішній вежі ратуші є годинник майстра Йосифа Шовінського. Завдяки складному механізму менший дзвін оголошує

про відлік часу через кожні 15 хвилин, великий сповіщає про години. Нещодавно у приміщенні ратуші з'явився ще один «монумент». Це пам'ятник «Невідомому бандитові», який є свідченням непростого шляху політичного становлення сучасної України. Оразу поряд з будівлею Ратуші стоїть пам'ятник советським воїнам і партизанам (авт. П. Юсов). Обеліск встановлено у 1945 р. Його історія має свою таємницю. Перед війною у місті діяла фабрика, яка



МУКАЧІВЕ, ЗАМОК ПАЛАННОК



виробляла знамениті спортивні лижі. Власником був знаний майстер Дюла Чокнаді. Советська влада конфіскувала підприємство. Однак робітники відмовились виходити на роботу без свого «експлуататора». Влада поступилась, але змусила майстра перерахувати усі зароблені від військового замовлення гроші на спорудження монументу визволителям.

З проспекту Миру через гарну браму можна потрапити на подвір'я перед «Білим Будинком», знаного також як кам'яниця родини Ракоці. Палац зазнав найбільших перебудов і пристосовань для потреб родинної резиденції у середині XVII ст. Особливо до цього приклався Дьордь I Ракоці після того, як у 1633 р. став управителем мукачівського замку. З 1726 р. ці маєтності відійшли у власність роду Шьонборнів. Сьогодні будівля є результатом поєднання стилів ренесансу і бароко. На своєму початку вона мала розмір 26x19 метрів і її оточувала відкрита галерея. Свою назву «Білий будинок» отримав

через білі зовнішні стіни з елементами червоних прикрас на кутах. Пізніші вдосконалення на замовлення графа Ервіна Шьонборна запровадив австрійський архітектор Балтазар Ньюмен і вони щасливо дотривали до нашого часу. Особливо ефектно виглядають бароковий портал і відкриті сходи, що провадять до центрального входу.

Поряд, на *Площі Світу* встановлено пам'ятник видатному живописцю, засновнику реалістичної школи угорського живопису XIX ст. *Міхаєві Мункачі* (1844-1900) Особу цього художника відносять до найважливіших постатей угорського мистецтва. На жаль, щоб досягти яскравості, більшість картин він ґрунтував бітуменом – темно коричневою фарбою. Час її нищить. Попри те, що найцінніші полотна маляра зберігають у спеціальних сховищах, може трапитись так, що за півстоліття більшість творів просто «згорять».



Майже наприкінці проспекту стоїть римокатолицький *Костел св. Мартина*, споруджений у 1904 р. на місці готичної будівлі. Це одна з найголовніших святинь міста, хоча б з того огляду, що св. Мартин є покровителем міста.

На внутрішньому подвір'ї, ліворуч від входу збереглась стара каплиця. На початку існування первинної будівлі храму вона слугувала його вівтарною частиною. Найбільшу мистецьку цінність становлять фрагменти розписів і кам'яної пластики, які збереглися до наших часів з XIV ст. Фрески доповнюють декор навколо стрілчастих вузьких вікон і зовнішні контрфорси. Зовні, праворуч і ліворуч від входу до храму, між контрфорсами збереглися стародавні епітафії вірників.

Святомиколаївський монастир на Чернечій горі – це видатна пам'ятка сакрального мистецтва. Народні перекази стверджують, що засновниками монастиря у XI ст. були монахи, які примандрували сюди з-над Дніпровських круч. Вони викопали під Чернечою горою, що за три кілометри від монастиря, печери. Опіку над монастирем здійснювала дочка князя Ярослава Мудрого – Анастасія, яка була дружи-

ною угорського короля Ендре I. Однак, вповні монастир розвинувся за часів правління Федора Корятовича. Князь надав йому значну матеріальну і моральну допомогу. По смерті, у 1414 р. меценат був похований у криптах монастиря. Легенда розповідає, що якимось, коли Ф. Корятович полював поблизу гори, на нього напав страшний звір – «шаркань з дванадцятьма головами і многими крилами». Лише молитва до Св. Миколая врятувала володарю життя. Оразу після перемоги над потворою перед князем з'явився ангел, який вказав йому на вершину гори. Після цієї пригоди володар дав обіцянку збудувати там святиню.

У 1458 р ігуменом монастиря був монах Лука, з якого почалось літописання святині. Спочатку монастирська церква була дерев'яною. У 1657 р. загопи князя Ю. Любомирського зруйнували її разом з монастирем. Однак, святиню відбудували. У 1661 р. єпископ Зейкан віддав розпорядження про початок будівництва кам'яної церкви. Роботи провадив майстер зі Львова Стефан П'яменс. Планування і оздобу виконали у візантійському стилі. Монастир був частково зруйнований під час повстання Ференца II Ракоці. Монастирська церква про-



мукачеве, ратуша

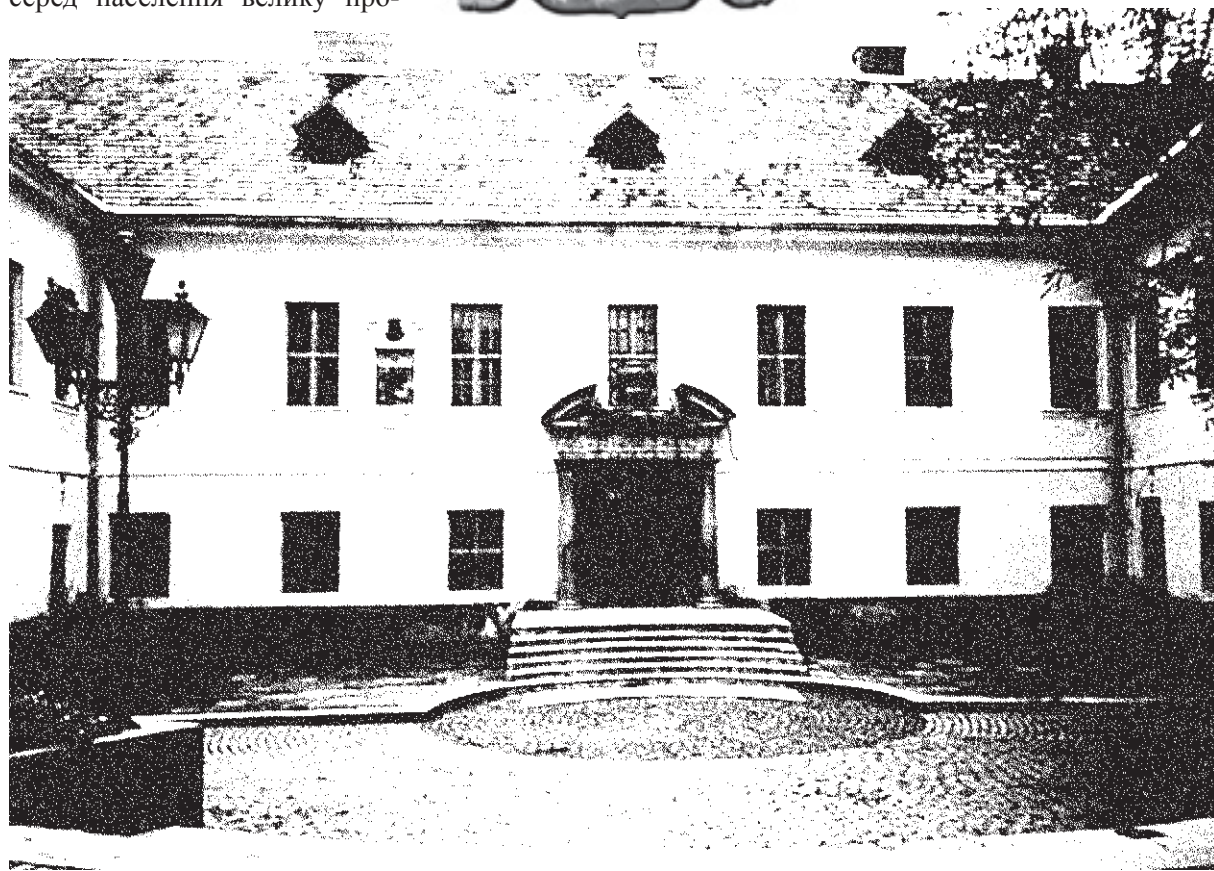


стояла до 1826 р., коли через поганий стан її розібрали. Сучасний її вигляд належить до кінця XVIII – початку XIX ст. Будівництво здійснювалось під керівництвом архітектора Дмитра Даца. У 1862 р. монастир знову горів, однак через три роки реконструкцію все ж було закінчено. У 1906 р. художник Ю. Віраг, котрий вступив до чину Св. Василя, упродовж трьох років розробив креслення іконостасу і вівтарів і розмалював стіни і плафон церкви композиціями «Проповіді св. Мефодія» і «Славословіє».

Монастир завжди провадив серед населення велику про-

світницьку роботу. Святиня була і залишається важливим осередком культури і мистецтва. У минулому монастирська бібліотека налічувала понад шість тисяч книг. Вони надходили зі Львова, Острога, Києва. До сьогодні на терені Закарпаття зберігається багато цінних примірників слов'янської писемности. Між ними і знамените «Закарпатське Євангеліє» (1401 р.).

Інша сторінка в житті монастиря настала після початку Другої світової війни. За часів окупації краю гортистами, монахи-василіяни через свою чітку проукраїнську поставу зазнали великих пе-



мукачево, палац князів ракоці, герб князів ракоці

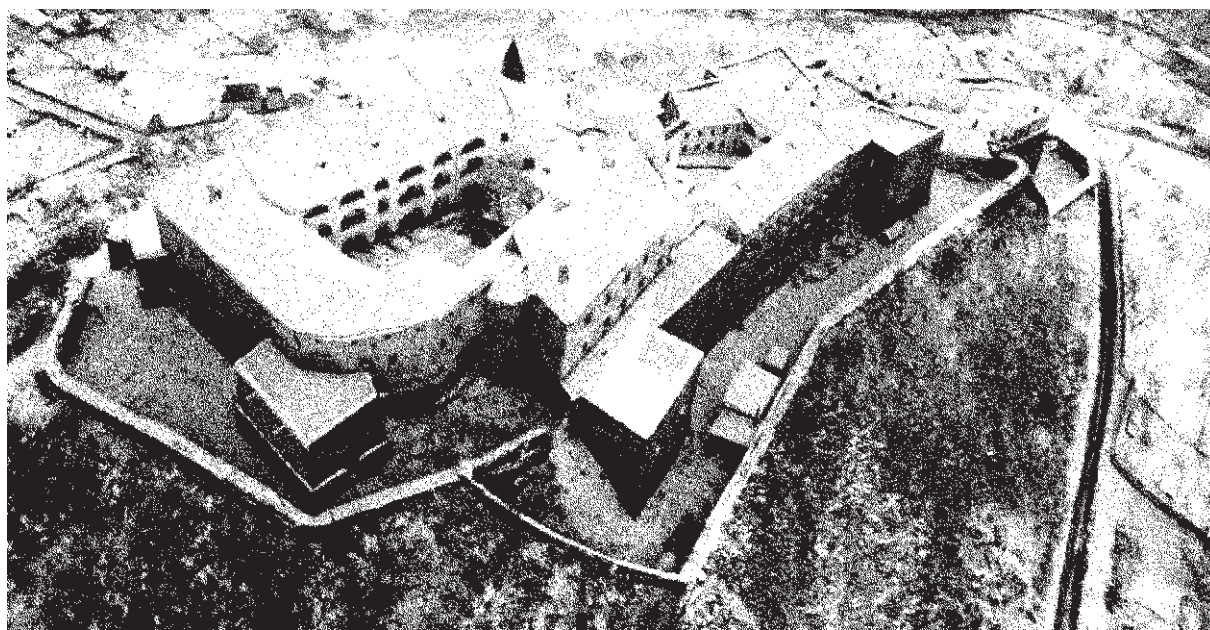
реслідувань. Неугодних ченців спровадили за межі Закарпаття, а деяких заарештували. З-поміж них і настоятеля о. А. Станканця, мукачівського ігумена о. А. Мондика. Дев'ятеро ченців було інтерновано на територію Румунії. На цьому лиха не закінчились. Після приходу советської влади, в ніч з 21 на 22 березня 1947 р. до монастиря увірвались працівники НКВС. Монахи були заарештовані, а їхнє місце посіли іноки Московського патріархату.

ЧИНАДІЄВЕ

Перші відомості про Чинадієве походять з XIII ст. Тоді його назва звучала як Сент Міклош. Сьогоднішні мешканці Чинадієвого звичні до приїжджих гостей і привітно налаштовані. Вони охоче допомагають мандрівнику у пошуках місцевих пам'яток. У центрі селища збереглися залишки укріпленого палацу XIV-XV ст., збудованого бароном П. Перені. На відміну від більшості фортець закарпатського краю, ця не мала суто оборонного значення і радше була свідком частих міжособних конфліктів. У 1657 році її

серйозно пошкодили польські війська. Під час нацистської окупації замок перетворили на в'язницю. Сьогодні будівля приватизована і новий господар намагається вдихнути життя у старі мури. Цікаво, що у 1900 р. з нагоди одруження своєї дочки граф Ф. Шьонборн запропонував людям збудувати для них на вибір нову церкву чи школу. Громада обрала школу.

Головними туристичними принадами Чинадієвого все ж справедливо вважають мисливський *палац родини Шьонборнів-Бухгаймів*. Палац будували як літню і мисливську відпочинкову резиденцію (арх. З. Гресерсон) на замовлення графа Ервіна Фрідріха Шьонборна. Найбільше він послужив графу Фрідріху-Карлу Шьонборну-Бухгайму. До нашого часу будівля збереглась із незначними зовнішніми і внутрішніми змінами. Будинок п'ятикутний, масивний, з двома кутовими круглими триярусними вежами. Стіни виконано без надмірних архітектурних деталей. По периметру замку, над вікнами другого поверху, розташовано декоративні стрільниці. Додатково оздобою



БЕРЕГОВЕ

Цілком природно і вірно, що своє рідне місто ми вважаємо центром світу.

Палоці Горват Лайош

Берегове часто називають «Українською Угорщиною». Довший час провадилися переговори про створення окремого угорського національного району. Мандрівник може наштовхнутись тут на проблему комунікації з місцевими жителями. Більшість мешканців, особливо старше покоління, послуговується виключно угорською і орієнтується на угорський час.

Місто розкинулось на мальовничому березі річки Верке, поблизу гірських пагорбів, вкритих виноградниками.

За припущеннями письменника П. Ференца, колись ці землі становили прикордоння Римської імперії. Сумнівна, але гарна легенда, введена до літератури Міхаєм Томпою (1817-1868), розповідає, що місто

можна вважати численні комини будівлі. Розповідають, що раніше у будинку існували два підземних ходи, які сполучали приміщення першого поверху. В архітектурі палацу втілено цікаву ідею. Кількість його вікон – 365 – відповідає кількості днів у році; 52 кімнати – кількості тижнів, а 12 входів – кількості місяців. Оригінально запланували і ставок. Він передає обриси тогочасних кордонів Угорщини.

Краса й архітектурна довершеність оселі була її щастям, приваблювала численних гостей і друзів родини. Повоєнна історія маєтку – це процес його перетворення на курорт. За радянських часів тут відкрили санаторій «Карпати», який працює і сьогодні. Нові господарі не залишили надто багато від його внутрішньої оздобы, знищивши довершеність і витонченість. Залишки вишуканого інтер'єру можна побачити в одній із зал санаторію та окремих музеях Закарпаття.



постало на тому місці, де мітичний пастух на ім'я Сас знайшов у ямі, яку розрили під час бійки двоє биків, сім корит золота і вирішив збудувати храм.

Перші згадки про місто походять з 1063 р. Після смерти короля Бейли I (1046-1061) його володіння були поділені між його трьома синами. Від імені останнього з них – Ламперта, поселення назвали Віла Ламперті. Дата заснування міста дискутується. Одні дослідники вказують на 1063 р. Згідно інших відомостей, початок йде з 1141 р., коли король переселив сюди саксів, і тому місто отримало назву Лампертхаза. У 1241 р. поселення зруйнували татари. Для підтримки колоністів, у 1247 р. жителі отримали від короля Бейли IV статус королівського міста і тимчасове звільнення від податків. Розквіт припав на період правління короля Людвіга Великого і королеви Ержебет. Після чергового запрошення на ці терени переселен-

ців з Саксонії число їх настільки швидко зросло, що в 1504 р. місто вже мало назву Берегсас. Разом з іншими, жителі тяжко пережили поразку короля Лайоша II під Могачем. Юнацькі роки у Мукачевому і Береговому провів

майбутній польський король Стефан Баторій. Пізніше ці землі отримав у власність трансільванський князь Габор Бетлен.

У 1657 р., як помсту за війну, яку проти Польщі провадив Дьордь Ракоці II, місто спалили війська князя Ю. Любомирського.

22 травня 1703 р. на центральній площі міста кріпак із с. Тарпа Тамаш Есе розгорнув знамено анти-австрійського повстання куруців під проводом Ференца II Ракоці. На прапорі було написано «Cum Deo pro Patria et Libertate» («З Богом за Вітчизну і Свободу»). 24 травня 1703 року у поблизу кучу перемогу над австрійськими



Мукачеве, замок паланок, портрет ілони зріні

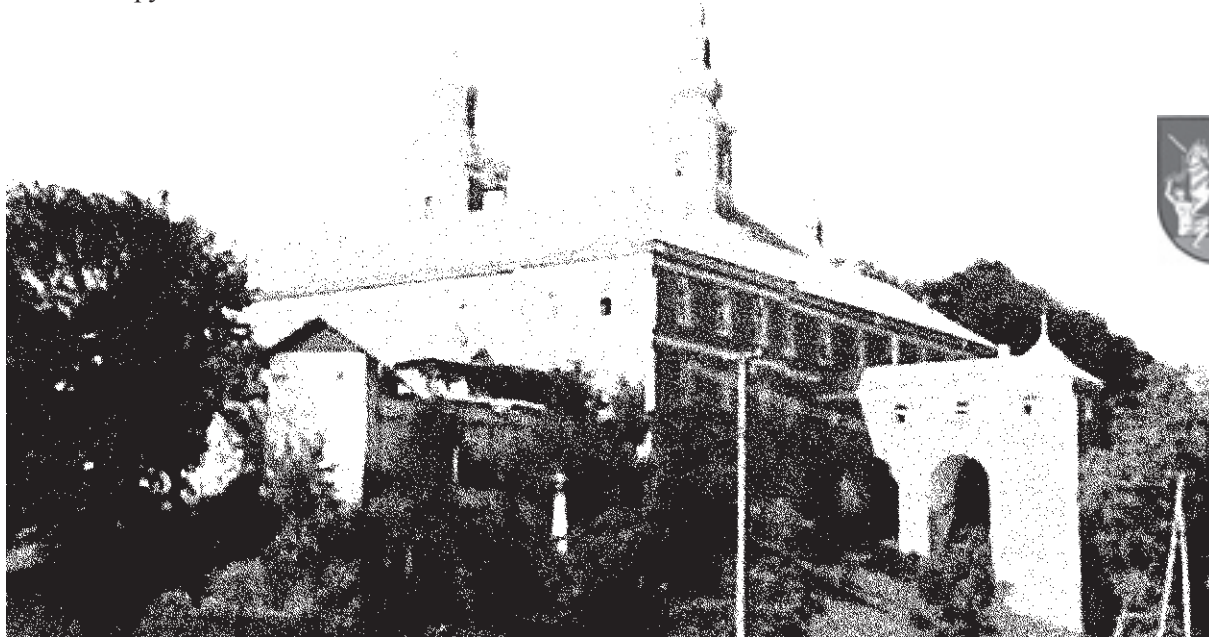


військами. На місці, де відбулась битва, на лівому березі Тиси, встановили великий пам'ятник загиблим героям. Після поразки повстання Берегсас передали у власність графа Карла Шьонборна-Бухгайма. Епідемії тифу і дизентерії зменшили кількість населення, і тому було запрошено нових переселенців зі Швабії.

Місцеве населення активно долучилось до революції 1848-1849 рр. У 1869 році місто отримало право обирати депутатський корпус на чолі з бургомістром. У 1880 р. у Берегсасі сталася величезна пожежа, яка розпочалась біля будівлі комітатського управління і знищила практично все. Сім'я місцевого лікаря Лінера взяла величезні грошові позики під заставу своїх виноградників і місто «одягли у камінь». Вулиці виклали бруківкою і обладнали гасовими ліхтарями. У 1919 р. ця тиха провінція знову спричинила міжнародний скандал. У місті створили Угорську Червону армію. Влади Румунії й Чехословаччини, намагаючись не допустити поширення революційних ідей, зайняли ці території. Після підписання Сен-Жерменського миру місто стало частиною Чехослова-

цької республіки. Саме тоді Берегсас і отримав теперішню назву Берегове.

Друга світова війна завдала мешканцям чимало лиха. Особливо постраждала єврейська громада. Сумний знак, встановлений на будинку, де стояла *синагога*, а зараз розташовано будинок культури, свідчить, що у 1941 році 250 місцевих євреїв були арештовані й видані німцям на території окупованої Польщі. А у квітні 1944-го решту осіб єврейської національності (близько восьми тисяч осіб) поліцаї загнали в гетто на території місцевої цегельні. Усе їхнє майно конфіскували, а людей відправили до концтабору. З 1946 р., після приходу советської влади, сталінський режим, бажаючи помститись місцевим угорцям як союзникам Гітлера, провів репресії серед мирного населення. Значну кількість чоловіків-угорців вивезли на примусові роботи у віддалені частини Советського Союзу. Лише через багато років вони змогли повернутись на батьківщину. У 1990 р. було проведено референдум про перейменування міста на Берегсас. Однак це рішення не знайшло підтримки в українському парламенті.



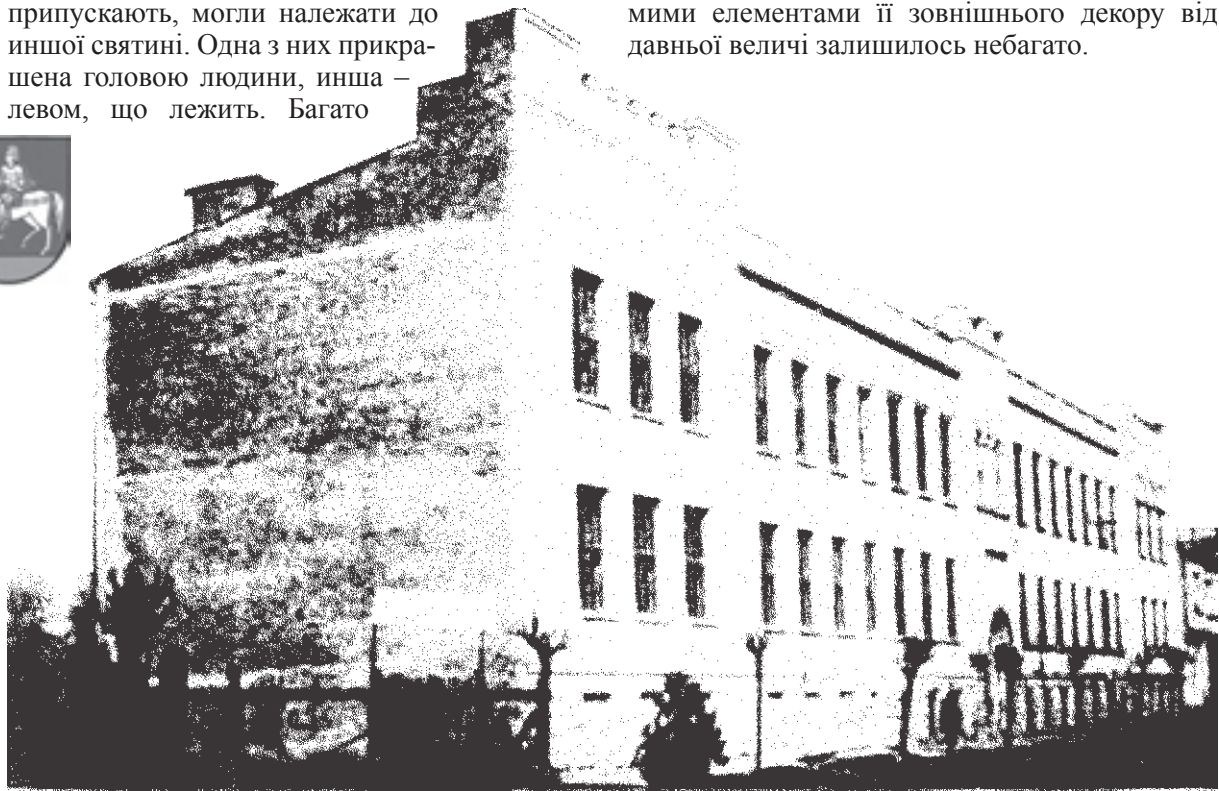
Площа Ференца II Ракоці остаточно сформувалась на початку ХХ ст. Колись вона була огорожена двометровою стіною з бійницями і мала назву Ярмаркової. До числа її найцікавіших пам'яток належить римо-католицький *Костел Воздвиження Чесного Хреста* – одна з найкращих пам'яток сакральної готики. Його початки сягають 1418 р. Окрім військових дій, ця будівля постраждала у 1565 р. від прихильників протестантського напрямку. Грабували храм і турки, і татари. Сьогодні за рахунок подовженого нефу і характерного вівтаря, веждзвіниці і численних контрфорсів храм робить гарне враження. Його внутрішня оздоба органічна. За рахунок вдалого проекту храм використовує гру світла на стінах для підсилення естетичного ефекту. Південний портал виглядає багатшим за рахунок дрібнішої профіліровки. Під час будівництва костелу у його північну стіну вмурували дві капітелі, що, як припускають, могли належати до іншої святині. Одна з них прикрашена головою людини, інша – левом, що лежить. Багато

фрагментів мають чіткі ознаки романського стилю, що є великою рідкістю для інших теренів сучасної України. У 1657 р. святиня була пограбована військами князя Ю. Любомирського. У 1686 р. під час угорського повстання його охопила пожежа. У 1839 р. проведено часткову перебудову під керівництвом арх. Альберта Тіхлера. Остання реставрація проводилась у 1975-1978 рр. На подвір'ї встановлено цікавий пам'ятник королю Св. Іштвану.

Графський палац (1629 р.) Габора Бетлена споруджено на місці колишнього католицького монастиря, знищеного реформаторами. Це невелика, одноповерхова споруда з мезоніном, збудована в бароковому стилі. Фасад прикрашають шість колон і напис «Бетлен, 1629». Підвал під основною спорудою зберіг початкову готичну стелю. Свого часу під написом був ще й герб родини Бетлен. На жаль, поза окремими елементами її зовнішнього декору від давньої величі залишилось небагато.

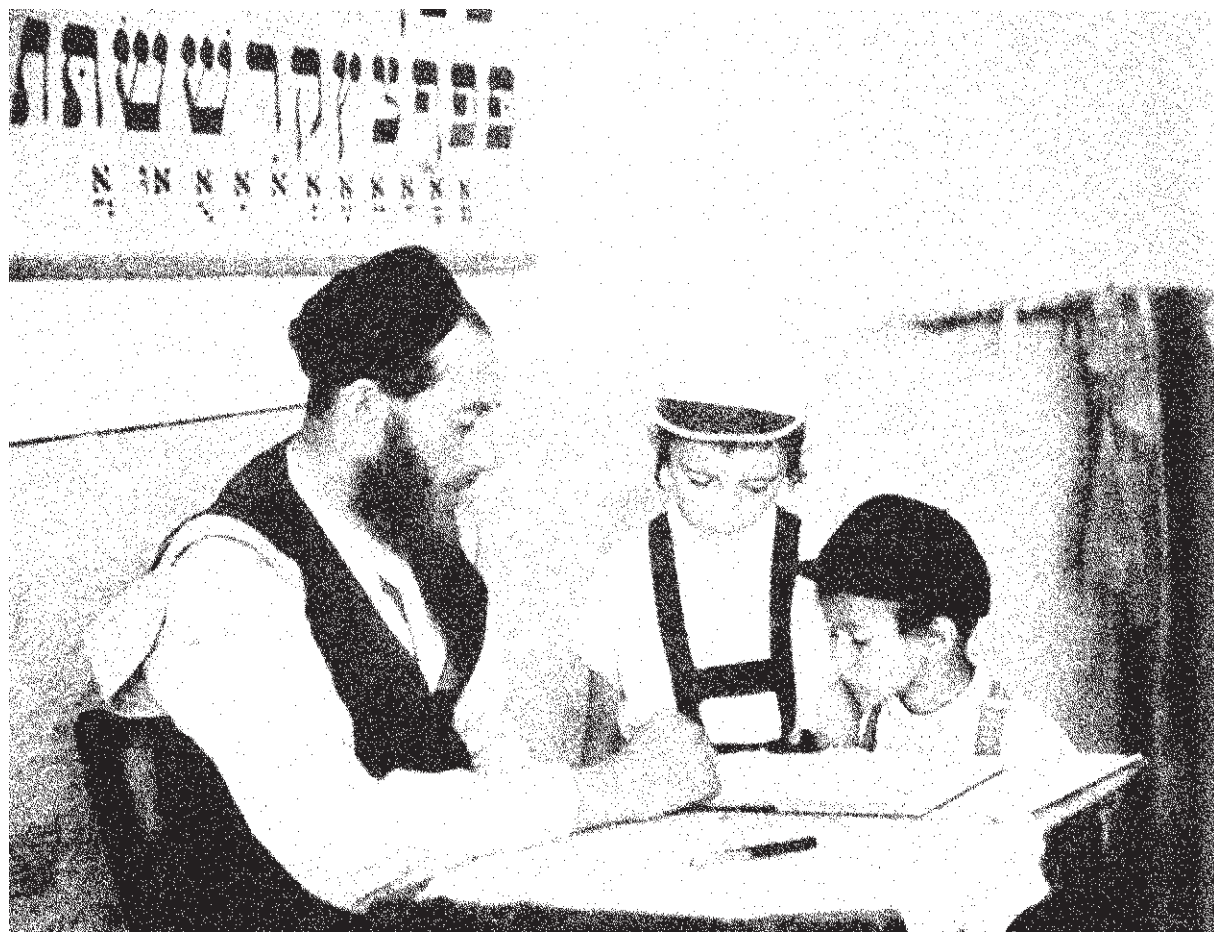


Мукачеве, синагога, 1900-ті рр.



Повернувшись на площу пл. Ференца Ракоці II, зупинимось на хвилину перед будівлею колишнього *касіно Берегівської жупи*, що була збудована у 1841 р. і стала центром місцевого культурного життя. Перший будинок постав за ініціативи Томаша Етвеша, а сьогоднішня сецесійна кам'яниця (1912 р.) – це наслідок творчости архітектора Дюлі Бешенського. Саме тоді площа отримала кам'яне покриття, а перед Другою світовою війною її засадили японськими вишнями – сакурами. Особливо популярними були літературні вечори, на одному з яких був присутній відомий угорський письменник Жігмонт Моріц. На жаль, у червні 2005 р. дах будинку було пошкоджено сильною пожежею.

На перетині пл. Л. Кошута, 1 і пл. Героїв варто оглянути збудовану в псевдоготичному стилі *Церкву Реформатів*. Як дослідив місцевий краєзнавець Ласлов Зубанич, храм був побудований у час поширення на терени Закарпаття кальвінізму. Цей напрямок протестантизму і сьогодні має найбільшу громаду вірників саме у Береговому. Один з перших її священників – Балаж Радан, став жертвою нападу католиків. Після численних перебудов і змін XVIII ст. у 1775 р. він був перебудований і набув сучасного вигляду. 2 травня 1918 року храм знову згорів. Лише у 1921 р. відлили нові дзвони, а навесні 1922 р. храм відбудували, встановивши новий



мукачеве, у єврейській школі, 1930-ті рр.

орган фірми «Рігер». Загалом місцева протестантська громада налічує близько 4500 осіб.

Навпроти церкви стоїть домінуюча на площі будівля збудованого у 1908-1909 рр. за проєктом Ференца Яблонського і будівничих Іштвана і Ференца Копасів – *будинок Жупного суду*. Советська влада перетворила приміщення суду на завод точної механіки, допровадивши до майже цілковитої руйнації. Площу було перейменовано на пл. Визволення, а потім В. Леніна. Лише у 1993 р. вона змінила свою назву, про що свідчить пам'ятна таблиця на стіні будівлі колишнього суду. У 1909-1910 рр. поряд з Жупним судом постав престижний готель «Роял».

Цікаво й імпозантно виглядає дещо віддалене від центру міста *приміщення Української гімназії*, де пам'ятні таблиці на її фасаді засвідчують, що свого часу тут працювали такі видатні науковці і педагоги, як В. Пачковський, Ф. Потушняк, Томаш Міхай і Лінер Бергалан.



ВИНОГРАДІВ

Тут кочові мадари в доломанах, Напіврусини в збиваннях-сукманах Лаштують спритно паклі тютюну, Балакають про турків та війну.

Петро Мідянка

Серед усіх районів Закарпаття, Виноградівський – найтепліший і має добрі умови для господарської діяльності. Тому не дивно, що віддавна тут мешкали люди. Уже наприкінці I тисячоліття до н.е. тут жили фракійці-даки, котрі витіснили племена кельтів. Вони збудували на берегах річок оборонні поселення. Найбільшого розквіту ця держава сягнула за царів Бурбесті і Децебала. Легіони римського імператора Марка Ульпія Траяна (98-117 рр.), розгромивши ці племена, зруйнували одне з найбільших городищ, яке знаходилось поблизу сучасного села Мала Копаня.

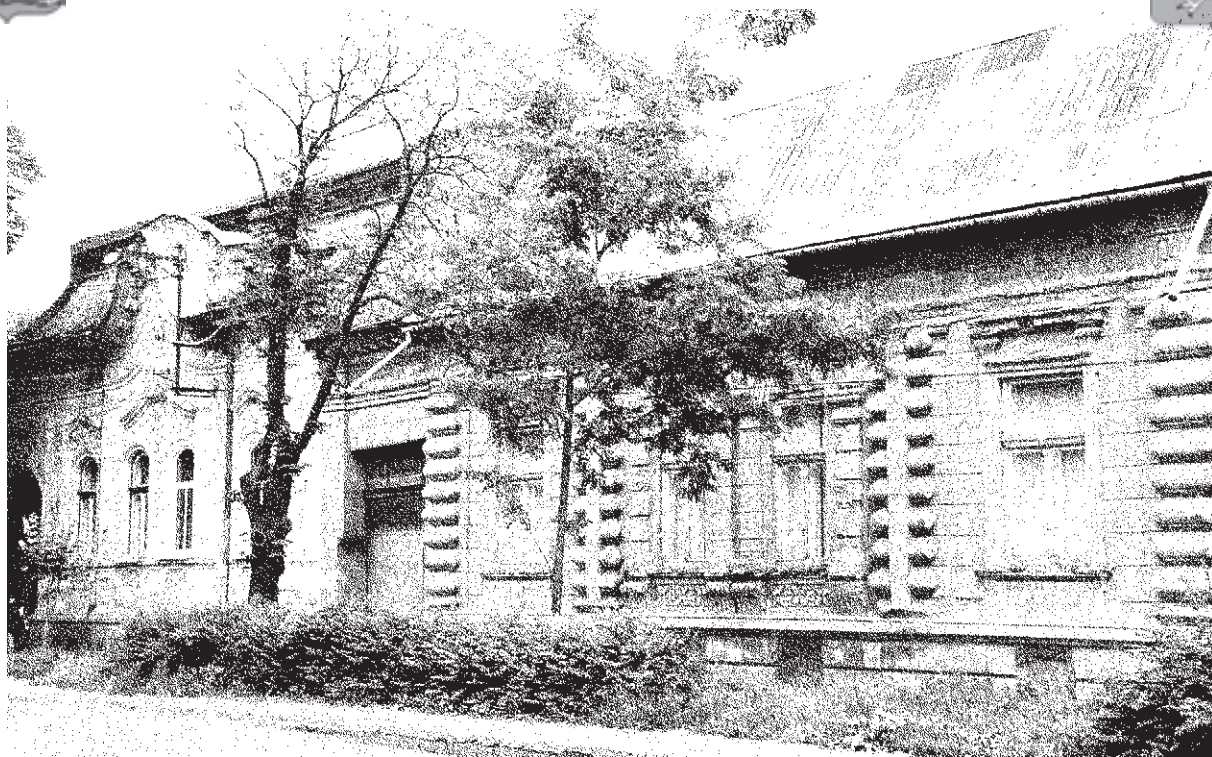
Від початку X ст. свою владу над цими землями встановили угорці. *Севлюш* – саме так звучала назва Виноградова, відомого ще й під



назвою Угочей. Однак, статус повноцінного міста воно отримало лише у 1262 р. з рук короля Стефана V. Королівська грамота надавала мешканцям громадянські свободи, право обрання радою старости (судді), священика; встановлено щотижневий торг і ярмарок, який у святкові дні був без податку. Додатково жителі звільнялись від митного податку по річці Тиса, податків з будівництва млинів, вилову риби і полювання у лісах. За такі привілеї городяни сплачували королю єдиний податок у день святого Мартина. З часом позиції жителів стали настільки сильними, що вони самостійно видавали дозвіл на оселення магната на їх теренах. Система привілеїв отримала назву «Севлюшське право». Багато інших міст прагнули отримати такі ж привілеї. У 1329 р. король Карл Роберт надав місту магдебурзьке право. Виноградів швидко перетворювався на важливий торговий і культурний центр. Сюди прибувають громадські діячі, бує

життя. Саме на території Виноградівщини священик-просвітник Бенедек Ком'яті уперше переклав угорською мовою Євангеліє. А у приміщенні теперішньої школи №3 1 травня 1892 року дав свій перший концерт майбутній відомий угорський композитор і громадський діяч Бейла Барток. Турбувались жителі і про облаштування міста. Одразу при головній дорозі, при вході до школи №3 є ліхтар, який засвідчує, що газове освітлення у Виноградіві запровадили ще у 1898 р.

Перші згадки про *Виноградівський замок* зустрічаються у 903 р. у «Хроніці» Аноніма. Дехто з істориків схильний вважати, що тут тривалий час міг перебувати озброєний підрозділ, що відповідав за безпеку вантажів із сіллю, які перевозили по р. Тиса. Старі плани замку дають підстави припускати, що його почали будувати ще у XIV ст. Доводилось зустрічати відомості, що замок спланував феодал Беке Боршо у 1307 році.



72

У 1399 р. король Жигмунт Люксембурзький (1386-1437) передав фортецю у власність барону П. Перені. На місці дерев'яного укріплення новий господар звів кам'яну твердиню. Одним з архітекторів фортеці був Арістотель Фіораванті. На головній брамі тоді викарбували герб, річку, рибу і головну вежу фортеці. На жаль, у битві під Магочем Габор Перені загинув. Певний час фортеця належала ченцям-францисканцям, які перетворили її на монастир. Тоді тут зберігались мощі св. Й. Капістрана (1386-1456) – бернардинського ченця, канонізованого папою Бенедиктом XIII у 1724 р. Невтомний проповідник хрестового походу проти єретиків і турків, цей монах самотужки

зібрав 60-тисячне військо і воював проти турків на теренах Угорщини. У період реформації, Янош Перені перейшов на бік протестантів і розпочав утиски монастиря. У 1672 р. фортеця серйозно постраждала від військових дій і з того часу не відбудовувалась.

Недалеко від центру міста, на вул. Копаницькій, у глибині решток старовинного парку, який розбили у 1848 р., стоїть невелика двоповерхова будівля. Це колишній палац баронів Перені, збудований у XIV ст. Упродовж віків його неодноразово перепланували і зараз у зовнішньому декорі домінують риси, характерні для стилю бароко. На фасаді зберігся рельєфний герб роду Перені. Урочистої монументальності будівлі колись надали цікавий дах і кутові вежі, завершені барочними баштами. На жаль, сьогодні від цих оздоб залишилися лише окремі фрагменти. Зараз у приміщенні палацу розташовується районний відділ освіти. Праворуч



від входу, на фасаді можемо побачити пам'ятну дошку, встановлену на честь Жігмонда Перені.

Родина *Перені* своїм корінням сягає ще XII століття і походить з містечка Перен. Її представники були відомі при угорському королівському дворі й займали там відповідальні посади. Наприкінці XIV століття король Карл Роберт подарував їм за заслуги замок Нялаб, а також значні володіння у Виноградіві. З поміж найвизначніших представників родини на особливу увагу заслуговує постать Жігмонда Перені. Меценат і патріот, став видатною постаттю угорського повстання 1848-1849 рр. У 1849 році угорський уряд, витіснений військами Габсбургів з Буди, перебрався до Дебрецена. Саме там, у квітні 1849 р. спільно з дворянськими зборами було прийнято Декларацію Незалежності Угорщини. Історичний документ від імені верхньої палати дворянських зборів підписав її голова Жігмонд Перені. Власне, цей

підпис і став йому смертним вироком. 24 жовтня 1849 року австрійці засудили і стратили Жігмонда Перені у Буді. Там він і похований. У 1906 р. у Виноградіві йому встановили пам'ятник. За часів правління на Закарпатті Чехословаччини, погруддя зняли і заховали в підвалі місцевого краєзнавчого музею. Лише у 1999 р., за ініціативи місцевої угорської громади, справедливість було відновлено і пам'ятник повернувся на властиве місце.

Католицький Костел оо. Францисканців, що стоїть у центрі міста, уперше згадується у 1516 р. Тоді ним опікувались два десятки монахів. Спочатку храм мав готичний характер, однак у 1556 році будівлю зруйнували. Лише у 1668 році костел відбудували монахи ордена св. Франциска. Пожежа 1747 р. спричинилась до чергової перебудови. У сучасному Виноградіві інколи можна почути чутки, що між фортецею і монастирем існував таємний підземний хід, однак віднайти його нікому на разі не вдалося. У часи економічного розквіту міста храм, крім сакрального характеру, виконував роль громадського центру. Тут городяни збиралися



для вирішення життєво важливих справ. З вежі костелу вартовий слідкував, чи не наближаються вороги. У 1748 році єпископ Баркоці з міста Егер передав споруду католицькій громаді. У пам'ять про цю подію над головним порталом встановили його герб. Сучасні фрески на стелі костелу з'явилися у XIX ст. Варто звернути увагу на залишки готичних фрагментів біля вівтаря і склепінь. Аж до 1989 року святиня була закрита і лише в останні роки відновила свою діяльність.

У центрі стоїть і будівля *Костелу оо. Бернардинців*. Його заснування спеціалісти відносять до перелому XIII-XIV ст. У XVIII ст. було здійснено значну перебудову. Сьогодні оригінальними залишились лише портали святині. Саме на них



і варто зосередити свою увагу, бо, на жаль, костел зачинений і потрапити всередину майже неможливо.

ХУСТ

Місто розташоване біля мальовничого підніжжя характеристичних гір у тому місці, де зливаються річки Ріка і Тиса. У письмових джерелах місто вперше згадується у X-XI ст. У XII ст. після татарських нападів і часткового знелюднення воно було заселене переселенцями, котрих спровадив король Геза II. У 1329 р. король Карл Роберт надав йому привілеї королівського міста. У подальшому, Хуст, як і його замок, пережили велику кількість пригод, постійно переходячи від одного власника до іншого. У 1939 р. на короткий час місто стало столицею Карпатської України, яку 21 січня 1939 р. проголосили 420 делегатів краю на чолі з А. Волошиним. Одночасно вони прийняли рішення про об'єднання з Великою Україною. Однак, через політичні причини це рішення не було втілене у життя і Хуст відійшов до складу Чехословацької держави. Щоправда, багато мешканців Закарпаття позитивно оцінюють той час. Уряд в Празі дбав про нових підданих. У 20-х рр. у місті збудували окружний дім, гімназію, лікарню, офіцерське казино.



берегове, палац графів бетленів

Влада сприяла національно-культурному розвитку громадян. Місто страждало від стихійних лих. Зокрема значну його частину довелось відбудувувати після катастрофічної повені 1933 р. До початку Другої світової війни у місті перебував 45-піхотний полк чеської армії, знаний як «Румунський».

Невідомо, яким чином склалась б подальша доля Хусту, якби не політична криза кінця 30-х років. Перед загрозою угорської окупації місцеві українці виявили свій характер у місцевості *Красне Поле*, що неподалік міста. У 1939 р. тут відбувся великий бій між воїнами української «Карпатської Січі» і переважаючими угорськими військами. Не дивлячись на малу чисельність, «січовики» зустріли ворога по-

тужною обороною. Лише шляхом великих втрат ворогам вдалось здолати сміливців.

Мабуть, жодне місто Закарпаття не має такої кількості легенд про своє походження, як Хуст. Одразу біля мосту, при в'їзді з боку Виноградова, стоїть скеля, що характерна своїм червоним відтінком ґрунту. Кажуть, що за часів татарських нападів місцевий воєвода на ім'я Хуст убив на ній власного сина, прийнявши його за татарина. Усвідомивши помилку, володар наклав на себе руки. Кров батька і сина перемішались і навечно змінили колір цього каменю. Жителі інколи охоче розповідають інші, не менш екзотичні версії походження назви міста. Одна з них, нав'язуючи до місцевого ландшафту, говорить, що колись чортові заманулося вискочити з пекла. Він пробив головою землю посеред гарної квітучої рівнини. Але чорт мав на кінці хвоста китицю, і нею зачепився за землю. Як він не смикався, вийняти її не вдалося. Тоді він напружив усі сили, рвонув і відірвав частину хвоста. З болю дідько зарепетував: «Йой,



хвуст, хвуст, хвуст!» Луна покотилася долиною і з того часу на місці, де вискочив чорт, стоїть гора, а саму місцевість люди прозвали Хустом. За іншими легендами, назва Хуст (угорською HUSZT) походить від перших літер сусідніх коронних міст: Н (Hosszúmező – Довге Поле), У (Visk – Вишково), SZ (Sziget – Цірет), Т (Técső – Тячів).

Руїни місцевого замку височать над містом на горі, висотою понад 150 м. Перша згадка про нього походить з 1191 р. Він витримав татарську облогу 1241 р., у 1594 р. напад хана Гірея, у 1661 р. – напад турецької армії. За час своєї складної історії замок кілька разів перебудовували. В'їзні ворота з південно-східного боку захищала башта, спрямована гострим кутом назовні. У дворі були господарські і житлові споруди, резервуари для накопичення води, тут розташувались палацові споруди та інші приміщення. Задля безпеки облаштували глибокий колодезь. Інколи замок використовували як в'язницю. У XV ст. король Матяш подарував замок разом з солекопальнями своїй дружині, королеві Беатрисі Арагонській.

Найбільшої розбудови замок

знав у XVI – на початку XVII ст. У 1661 р. знаний турецький мандрівник і поет Евлія Челебі, перебуваючи у складі турецького посольства, захоплено порівнював цю твердиню з відомою фортецею Іскандер. У різний період замком володіли королі Жигмонд Люксембурзький, Ладислав (Лайош) II (1516-1526). Згодом, її володарем був угорський магнат Іштван Бочкої, а після нього – трансільванський князь Габор Баторі. У XVI столітті її продали за двадцять тисяч канцлеру Мігалю Телекі. XVII століття під час володіння родини Редєї настав розквіт хустського замка. Ференц Редєї у 1657 році був обраний князем Трансільванії. Коли на початку XVIII ст. вибухнуло повстання під проводом Ференца II Ракоці, його сподвижник Емеріх Ілошваї пробрався до замку, хитрістю переманив на свій бік замкову сторожу і заволонув фортецею. Перебуваючи під враженням від такого неймовірного розвитку подій, російський посол у Відні Петро Голіцин повідомив про захоплення замку у Хусті царя Петра I. Фортеця стала важливим стратегічним об'єктом у повстанні куруців. У XVI-XVII ст. з розвитком вогнепальної зброї за-



мок постійно реконструювали і зміцнювали. У його верхній частині був арсенал, внизу – льохи, з яких провадили кілька підземних ходів. Замок мав колодязь, глибиною 160 м. Угорська шляхта активно користалася з його мурів як центру для боротьби за незалежність від австрійської імперії. Після поразки куруців тут розташувався австрійський гарнізон. Однак, 3 липня 1766 р. замок спіткала катастрофічна невдача. Під час потужної грози блискавка влучила у льох, де зберігали порох, і фортеця злетіла у повітря. Майбутній імператор Австрії Йосиф II особисто прибув, щоб оглянути наслідки лиха. Саме він і прийняв рішення про переведення військового гарнізону до Мукачевого. Фортеця ще раз постраждала у 1788 р., і знову від сильної грози. По тому замок у Хусті вже ніколи не відбудовували. До нашого часу збереглися лише руїни зовнішніх воріт, порохової вежі, бастионів, стін по периметру. Сьогодні ті, хто піднімаються на його верхнє подвір'я, можуть насо-

лодитись гарними краєвидами долини рік Тиси та Ріки.

Варто оглянути готичний *костел Кальвіністів (Єлизаветинську церкву)*. Свого вигляду будівля набула у першій половині XV ст. Зовні вона оточена захисним муром. Пізніші перебудови не спотворили її. Костел складається з трьох частин: ізольованої башти, нефу і пов'язаної з ними апсиди. Після реставрації у 2004-2005 рр. тут були знайдені залишки фресок XV ст.

На відміну від інших міст краю, у Хусті частково збереглась автентична єврейська громада. Сьогодні вона єднається навколо *Синагоги*. Цій будівлі близько 150 років. Це єдина синагога у Закарпатті, яка майже не припиняла своєї діяльності. Під час Другої світової війни тут зберігали речі євреїв, яких вивезли нацисти. У советські часи будівлю кілька разів пробували перетворити на клуб місцевої взуттєвої фабрики. Зараз синагога діюча, хоча і перебуває у стані ремонту. Більшість громади складають старші люди, які дбайливо зберігають пам'ять про минуле.

Серед інших архітектурних пам'яток цікавими для мандрівника є залишки місцевої «*чеської діляниці*», яка була збудова-



виноградів, руїни замку канків



на на початку ХХ ст. Вона розташована у районі теперішньої середньої школи №1. Ще однією пам'яткою чеського перебування у місті є будинок міської ради, збудований у 20-ті роки для діяльності окружного уряду.

Перебуваючи у Хусті, варто здійснити огляд навколишніх теренів, які мають важливе значення для всього Закарпаття. «Долина нарцисів» – одна з них. Щовесни, у половині травня, за п'ять кілометрів від міста, в урочищі *Кіреші*, на висоті 180-200 м над рівнем моря, на площі у кілька гектарів розквітають тисячі квітів. Легенда каже, що мітичний Нарцис блукав цими краями і задивився у потічок Хустець, що тече серед мальовничої долини. Вода була чиста і прозора. Нарцис побачив себе у ній, як у дзеркалі, закохався і залишився назавжди. Доводилось чути, що колись нарциси навіть допомогли місцевим жителям вистояти у боротьбі проти ворогів. Коли останні захопили замок, люди, ніби в знак покори, зробили для них подушки, напхані квітами. Це був хитрий підступ, бо нарцис має сильні снодійні властивості, і, хто засне на такій подушці, може більше не прокинутись.

ТЯЧІВ

Тячів – невелике, симпатичне місто у Хустській котловині, на правому березі річки Тиса, за 136 км на південний схід від Ужгорода. Воно населене привітними людьми, має гарну атмосферу. Майже через місто проходить українсько-румунський кордон. Через відносно невелику ширину річки місцеві рибалки спокійно ловлять рибу в територіальних водах сусідньої держави.

Докладний час його заснування не встановлено. Під час археологічних розкопок виявлено, що поселення тут існували уже принаймні від VI-III ст. до н.е. У документах різних історичних епох трапляються назви: Thechew (1336), Techew (1406), Teczyo (1453), Thewche (1459), Tetso (1851). У літописах Тячів вперше згадується у 1329 р. у грамоті угорського короля Карла Роберта, де разом з Хустом, Вишківим, Довгим Подем і Сігетом був віднесений до статусу королівських міст. Усі населені пункти звільнялися від податків, а також грошових поборів і повинностей на користь місцевих феодалів. У 1406 і 1453 рр. подальші королівські грамоти підтвердили попередні рішення. 1551



виноградів, руйни замку канків



року населення одержало право вільно користуватися землею, випасати худобу у королівських лісах, ловити рибу, провадити безмитну торгівлю. Першу нотатку про герб міста датовано 28 червня 1701 року.

Тячів славний видатними по-статями. З 1914 р. тут працював знаний угорський художник Шимон Голоші, який був керівником Мюнхенської художньої школи і засновником творчого осередку художників у Нодьбані (Угорщина). Починаючи з 1904 року, він разом із своїми учнями щороку виїжджав із Мюнхена на етюди у Тячів. У 1914 році художник переніс до міста майстерню, котра була на лівому



березі Тиси, біля підніжжя гори Нересен. Сьогодні на будинку, де жив митець, встановлено меморіальну дошку. 1 травня 1992 року у центрі міста громада встановила бронзове погруддя митця, виготовлене угорським скульптором Еміке Товтом.

На жаль, Тячів завжди більше, ніж інші міста краю, страждав від закарпатських повеней. Одні з найтяжчих з них сталися у травні 1913 р. і восени 1937 р. Тоді загинуло багато людей. У травні 1970 вода знову прорвала дамбу і ринула до центру міста. За дві години Тячів повніс-



виноградів, палац графів перені



тю затопило. Особливий героїзм у порятунку людей виявили Б. Косенко і Шель Куно. На пам'ятку про той рівень води його позначили на пам'ятнику неподалік від місцевої районної поліклініки (вул. Жовтнева). Наступні великі повені стались у 1993 р. і 1998 рр.

Місто має три цікаві сакральні пам'ятки – *реформатський, римокатолицький і греко-католицький храми*, і всі вони розташовані у межах головної вулиці.

У 1556 р. будівлю римокатолицького костелу, що був заснований ще у XII ст. королем Ладиславом Великим, вже як Реформатський передали прихильникам кальвінізму. Його стеля викладена яскраво розмальованим кахлем. Храм реконструювали у 1748 і 1810 роках. До західного фасаду прибудовано триярусну дзвіницю із шатровим покриттям і годинником. Стіни храму укріплено міцними контрфорсами. Неф перекрито дерев'яним кесоном із розписами середини XVIII ст. До 1944 р. тут була найбагатша бібліотека Мараморощини. На стінах храму є дві стели з іменами вірників, які загинули у Першій і Другій світових війнах.

Греко-католицька *Церква Покрови Пресвятої Богородиці* збудована у 1852 р. Однак, перші згадки

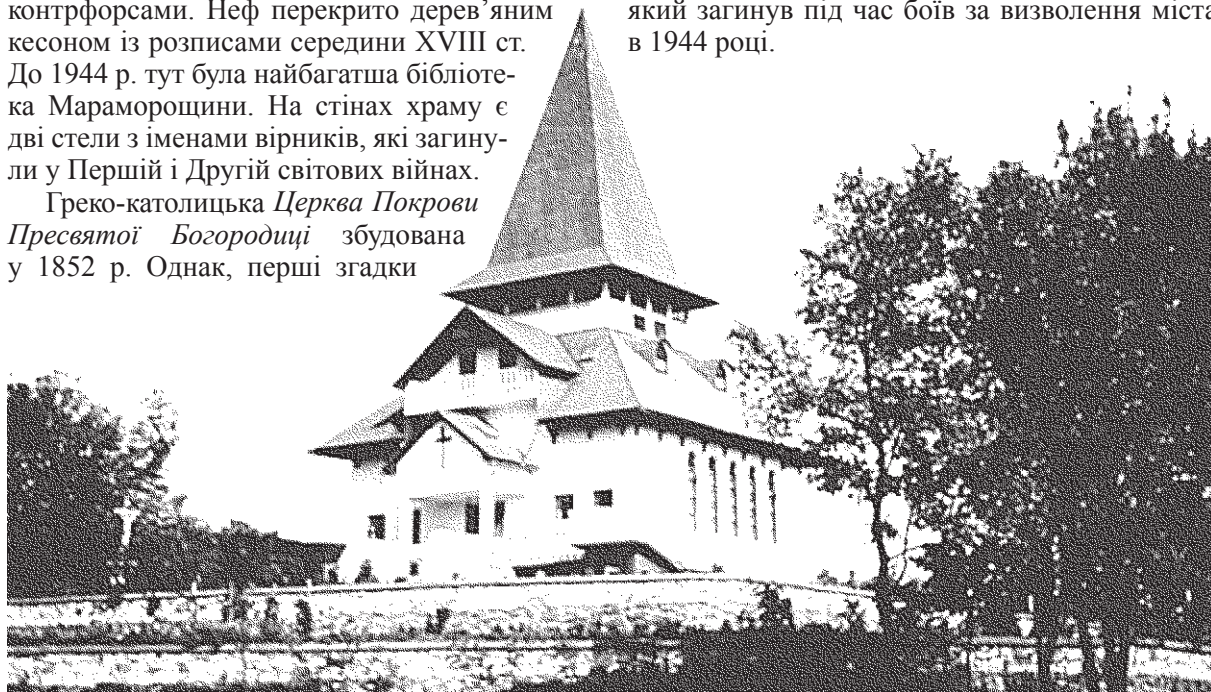


плита з гербом графів перені

про неї походять з 1801 р., коли вона ще була дерев'яною. Сучасні ікони і вітвар виготовлено у будапештських майстернях. На вежі церкви встановлено два дзвони: один роботи майстра Ф. Егрі (1924 р.), другий дзвін походить з м. Арад у Румунії і початково був відлитий для кафедрального храму в Сигеті. У 1948 р., після заборони Греко-Католицької Церкви святиню передали православній громаді.

Тячів має кілька монументів, які прикрашають і урізноманітнюють його ландшафт. Одразу при в'їзді до міста з боку м. Хуст на вул. *Л. Кошута* на честь 150-тої річниці з дня народження Тараса Шевченка

споруджено пам'ятник поету. У місті також є погруддя угорського патріота Лайоша Кошута. На цьому монументі також відзначено рівень води під час повені травня 1970 р. У центрі міста стоїть погруддя советського танкіста Вайди, який загинув під час боїв за визволення міста в 1944 році.



СОЛОТВИНА

Свою славу поселення здобуло завдяки покладам солі, яку люди почали видобувати ще у прадавні часи. Селище розташоване на правому березі Тиси, між гірськими хребтами Склаван і Магура, упритул до українсько-румунського кордону. У літературі інколи зустрічаються старі назви Солотвина – Акнаслатина, Марамароська Солотвина, Слатинські Доли. Найдавніші згадки про селище походять з XIV ст. Початок промислового видобування солі перетворив його на важливий господарський і політичний центр. У середньовіччі і навіть у новий час сіль розглядалась як реальна грошова одиниця, тому правителі Угорщини, та й інші можновладці, приділяли розвитку Солотвини велику увагу.

Сьогоднішнє селище, окрім солекопів та Закарпатської обласної алергологічної лікарні, славне своїми майстринями-килимарницями.

Про добробут місцевих мешканців та їх сусідів свідчать будинки, майже кожен з яких сміливо можна назвати витвором мистецтва. Інколи складається враження, що мешканці знають, як з-під землі, окрім солі, видобути ще й гроші, хоча, за достовірними поголосками,

в окремих випадках це наслідки прибутків, отриманих від виробництва неліцензійної продукції. Однією з важливих туристичних розваг є місцевий аналог Мертвого моря – солоне «Озеро Кунігунди». Щоб насолодитись цілющою купільлю, влітку на вихідні до нього прибуває кілька тисяч осіб. Згідно з легендою, мандруючи із своїм батьком королем Бейлою IV королівна Кунігунда кинула в одну з місцевих шахт свій перстень. Коли вона вийшла заміж і переїхала до Польщі, перстень знайшли у селищі Велічка під Краковом місцеві солекопи.

З архітектурних пам'яток Солотвини можна відзначити *Церкву Св. Архистратига Михайла* (1895 р.). Ще в 1751 р. джерела згадують про існування у селищі дерев'яної церкви, однак у 1784 р. вона повністю згоріла. Теперішня церква – це добротна мурована базиліка, яку закінчили у 1936 р. стараннями таких добродішів, як єпископ Великовараданський Михайло Павел, про що свідчить пам'ятна таблиця



румунською мовою перед входом. У 1946 р., під час гонінь на Церкву, її тодішній парох Іван Марина був засуджений советською владою на 25 років каторги.

У жовтні 1976 року в Солотвині почала діяти підземна лікарня на 260 ліжок. Тоді лікарня мала всеоюзне призначення, і лікарняні місця були пропорційно поділені між усіма республіками. На глибині понад 200 метрів тут лікують астму і туберкульоз. У підземних відділеннях постійна температура 22-23 градуси, відносна вологість – 20-26 відсотків, повітря асептичне, вміст мікробів у ньому у 5-7 разів менший, ніж на поверхні, немає радіації і впливу електромагнітних полів. Власне кажучи, лікує саме повітря, насичене біологічно активним аерозолем. Соляний масив має 85 кілометрів.

Дорогою від Тячева до Рахова у селі Ділове вченими Віденської цісарсько-королівської академії наук Австро-Угорської імперії було встановлено геодезичний знак, що символізує «Географічний центр Європи». Латинською мовою тут викарбувані слова – Locus Perennis. Diligentissime cum libella librationis quae est in Austria et Hungaria confectacum mensura gradum meridionalium et paralleloumierum Europeum. MD CCC LXXXVII. (Постійне, точне місце. Дуже точно, зі спеціальним апаратом, який виготовлений в Австрії й Угорщині, зі шкалою меридіанів і паралелей, встановлений Центр Європи. 1887.) Трохи далі вже советські соцреалісти встановили, як альтернативу, степоподібне творіння. Нещодавно до того додався «архітектурне творіння» українського походження.



хуст, руїни замку, XIX ст.



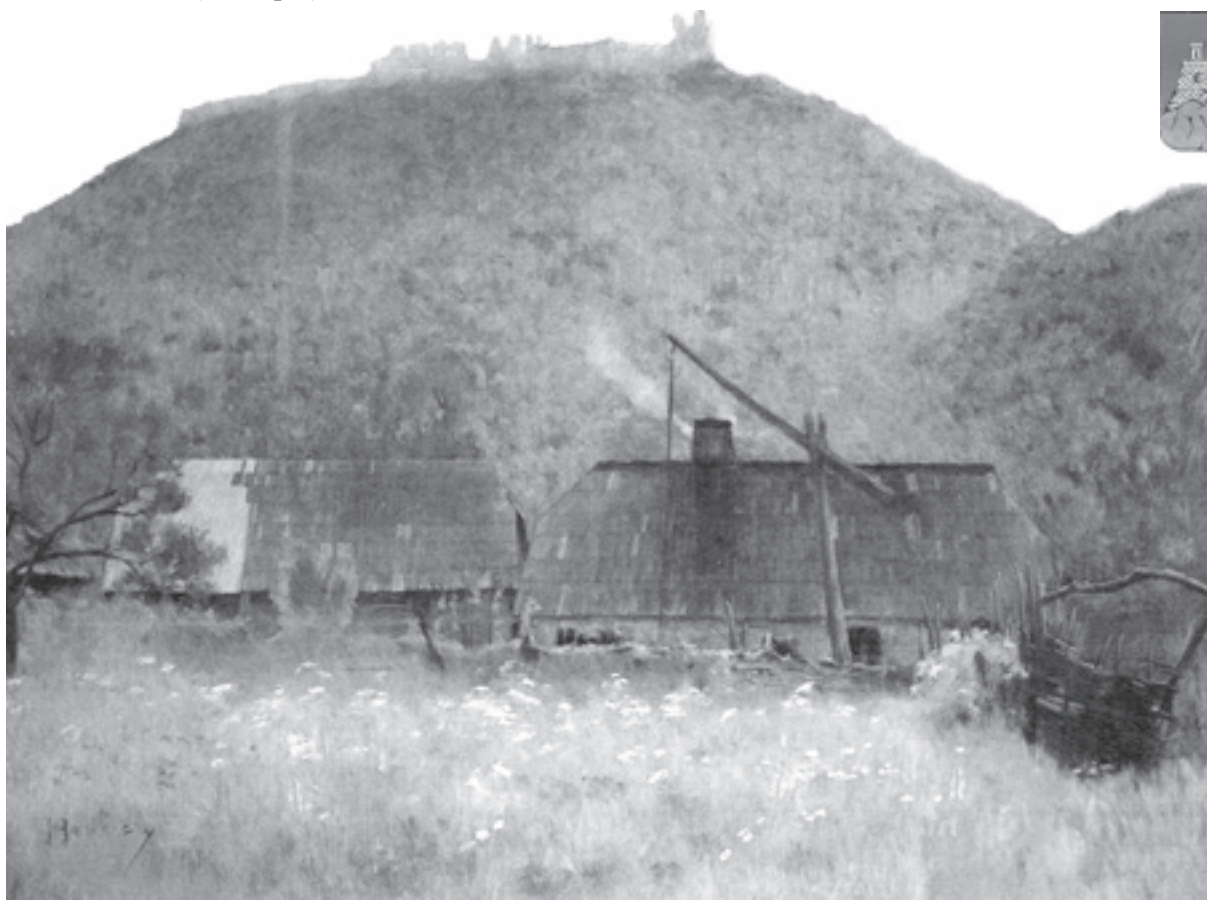
РАХІВ

«...Якби ви знали, який це дивовижний, майже казковий куточок, з густозеленими горами, з вічно шумливими гірськими ріками, чистий і свіжий, наче вчора народився. Ноша, звичаї... гуцулів-номадів, які проводять усе літо зі своїми стадами на вершинах гір, — настільки своєрідні й барвисті, що почуваєш себе перенесеним у якийсь новий, незнаний світ...»

М. Коцюбинський

Рахів – найвисокогірніше місто України (820 м. н. р. м.). Найнижча його вулиця лежить на висоті 400 м, а найвища – на висоті 1000 м. Іншою особливістю міста є те, що тут занотовано одну з найбільших в Україні кількість гроз з блискавками (43 на рік).

Рахів бере свій початок у 1447 р. Доводилось чути окремі думки про якогось мітичного Раха, який заснував місто. Однак, більшість місцевих краєзнавців все ж переконані, що назва Рахів походить від слова «рахувати». Звичайно ж, гроші. Усі розповіді про відважні ватаги та їхні пригоди оперті на реальних фактах, бо окрему сторінку в житті Рахова відігравали контрабандисти. Вони активно користали з того факту, що місто завжди було природнім кордоном між Галичиною і Закарпаттям. Свого часу тут проходив польсько-угорський, потім польсько-чехословацький, а зараз українсько-румунський кордон. Одне слово, люди завжди мали чим займатись.



Окрім того, місто завжди було осередком різного гатунку опришківських ватаг, більшість з яких становили мешканці Верховини і селян-втікачі з Галичини. Найславнішим проводирем був Олекса Довбуш. Цей карпатський «Робін Гуд» залишив по собі помітний слід у фольклорі всього регіону Українських Карпат.

Історична довідка засвідчує, що в 1782 році у Рахові збудували перший дерев'яний міст через Тису. У той час поселення перетворилось на центр економічного, політичного і культурного життя у верхів'ї Тиси. Величезним поштовхом до соціально-економічного розвитку краю стало будівництво залізниці, яка була здана в експлуатацію 15 серпня 1895 року. На її будові працювало кілька тисяч італійців та спеціалістів з інших країн Європи. Частина з них, закохавшись у місцевих красунь, залишилась, урізноманітвивши і без того строкате етнографічне обличчя Гуцульщини.

Перша світова війна і революція після неї докотились і до цих місць. 5 січня 1919 року

в с. Ясіня утворено Гуцульську республіку на чолі зі Степаном Ключураком, яка протрималася до 11 червня 1919 року. Для ліквідації революційних настроїв місто зайняли румунські війська. На щастя, післявоєнні договори включили Рахів до Чехословаччини, котра своїм ліберальним правлінням зробила для краю багато доброго. У 1939 р. Рахів зайняли угорські війська. За часів німецької окупації місто зазнало значних втрат.

Останнє велике гуцульське село перед Яблунівським перевалом – *Ясіня*. Раніше воно було відоме своєю знаменитою гуцульською архітектурою і внутрішнім декором хат. На околицях Ясіні розташовані найвищі гори українських Карпат. Це знаменита Говерла, Петрос і Близнаця. Саме тут, якщо пощастить, можна віднайти гірську квітку – едельвейс, що є



хуст, руїни замку



символом чистоти, вірності і кохання. Ця квітка зображена на прапорі рахівського району. Вперше в історичних джерелах село згадується в 1505 р. Тоді воно належало феодалу Драгфі, а у 1583 перейшло у власність якогось Карольї. Очевидно, що не всім подобалась влада пана, бо багато місцевих жителів активно вступали в опришківські ватаги. Одним із знаменитих поводитирів був ватаг Пинтя. У XVII у селі проводились активні спроби німецької колонізації. Чисельність переселенців сягала півтори тисячі осіб.

Цікавою є історія походження назви села. Легенда каже, що гуцул на ім'я Іван Струк випасав до пізньої осені в цих місцях свої отари. Якось його раптово застав великий сніг, що засипав усі стежки. Він був змушений залишити отару і повернутись додому. Коли навесні він, разом з сином, повернувся, то виявив, що отара не

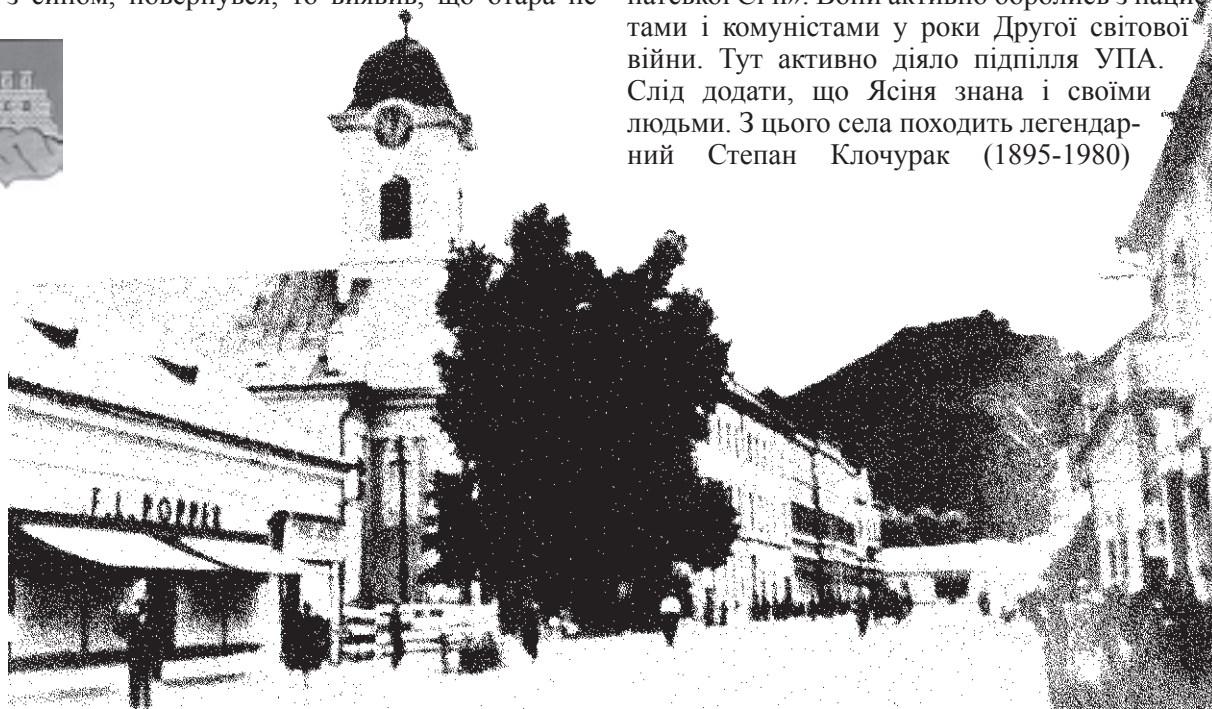


лише збереглась, але й з'явився приплід. На пам'ять про це він власним коштом збудував каплицю, а також хату із найбільшого ясеня. Пень цього дерева був такий великий, що довкола нього могли вільно сісти дванадцять людей. У долині І. Струк заснував село і назвав його Ясіня. Уже згодом на місці каплиці збудували церкву.

Ясіня переживала різні часи. Особливо невдалим був 1927 р., коли село спочатку постраждало від сильної повені, а потім згоріло. Багато мешканців села стали основою «Карпатської Січі». Вони активно боролись з нацистами і комуністами у роки Другої світової війни. Тут активно діяло підпілля УПА. Слід додати, що Ясіня znana і своїми людьми. З цього села походить легендарний Степан Клочурак (1895-1980)



хуст, 1900-ті рр.



засновник і президент Гуцульської Республіки (1918 р.), міністр в уряді Карпатської України, політ'язень сталінських ГУЛАГ-ів (1945-1957). Попри буремне минуле рахівчани з повагою ставляться до воїнів советської армії, про що свідчить стан пам'ятників в центрі міста.

Міжгірський район Закарпатської області – один з найбільш самобутніх і славний, передовсім, своїми знаменитими краєвидами. Однак, найбільшим його діамантом, який виблискує у короні Закарпаття, є Національний природний парк «Синевир». Найкоштовнішим і найважливішим скарбом парку справедливо вважають знамените Синевирське озеро. Воно утворилося через перекриття річкової долини зсувами на висоті 989 метрів над рівнем моря у післяльодовиковий період. Улоговина заповнилась водою трьох гірських струмків, а розмір озера і його

глибина продовжують постійно змінюватись в залежності від кількості опадів. Хоча існує і поетичне пояснення виникнення озера. Посередині водойми є маленький острівець. За народними переказами, це вершина каменя на могилі дівчини Синь і хлопця Вир. Їхньому кохання завадили злі люди. Заздрісники скинули парубка з гори. Зоставшись сама, юнка виплакала цілий ставок синіх сліз. Потім і сама кинулася з кручі в озеро. Середня площа озера – 4-5 га, глибина – 8-22 метри. У прозорій, холодній воді добре почувається вже рідкісна для інших теренів Карпат форель.

Для шукачів оригінального цікавим буде візит у місцевий *Музей лісосплаву на Чорній Ріці*. Музей є закладом просто неба, частково розташований на воді і є гідротехнічною спорудою XIX століття. Вона використовувалася для сплаву лісу, зв'язаного у дараби (бокори, пло-



хуст, 1900-ті рр.

ти). Її складне, як на той час, технічне й архітектурне вирішення базувалось на досвіді традицій народного будівництва. Вправність закарпатських майстрів відома за межами краю, а створені ними шедеври культових, житлових, адміністративних та інших споруд вражають неповторною красою.

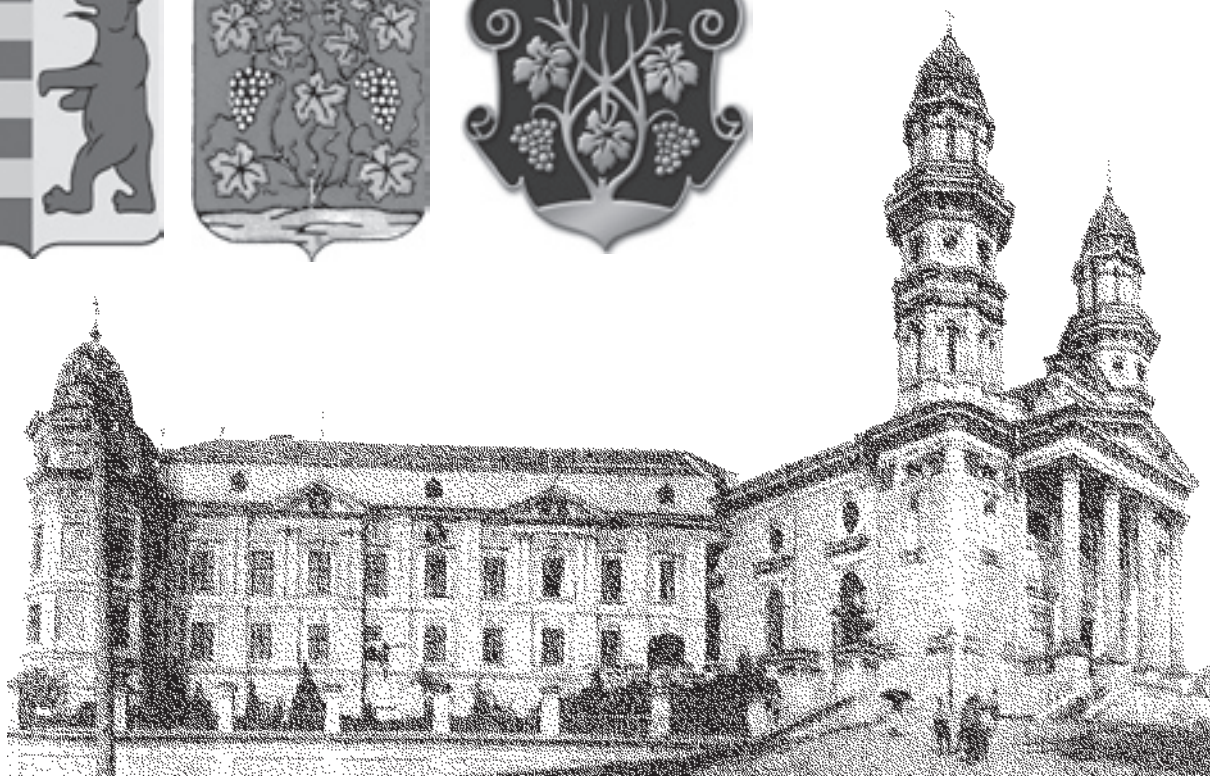
тлячів, реформатський храм



З а к а р п а т т я

екскурс персональний

ігор лильо



АВГУСТИН ВОЛОШИН (1874-1945) – священник, видатний педагог, науковець, політичний діяч. Народився у с. Келечин Міжгірського району у родині греко-католицького священника. Закінчив Ужгородську богословську семінарію. За своє життя написав та видав 42 книги. У 1939 р. був обраний Президентом Карпатської України. Переконаний противник советського тоталітаризму. У 1945 р. заарештований советською владою у Празі і перевезений до в'язниці у Москві, де помер після численних допитів.



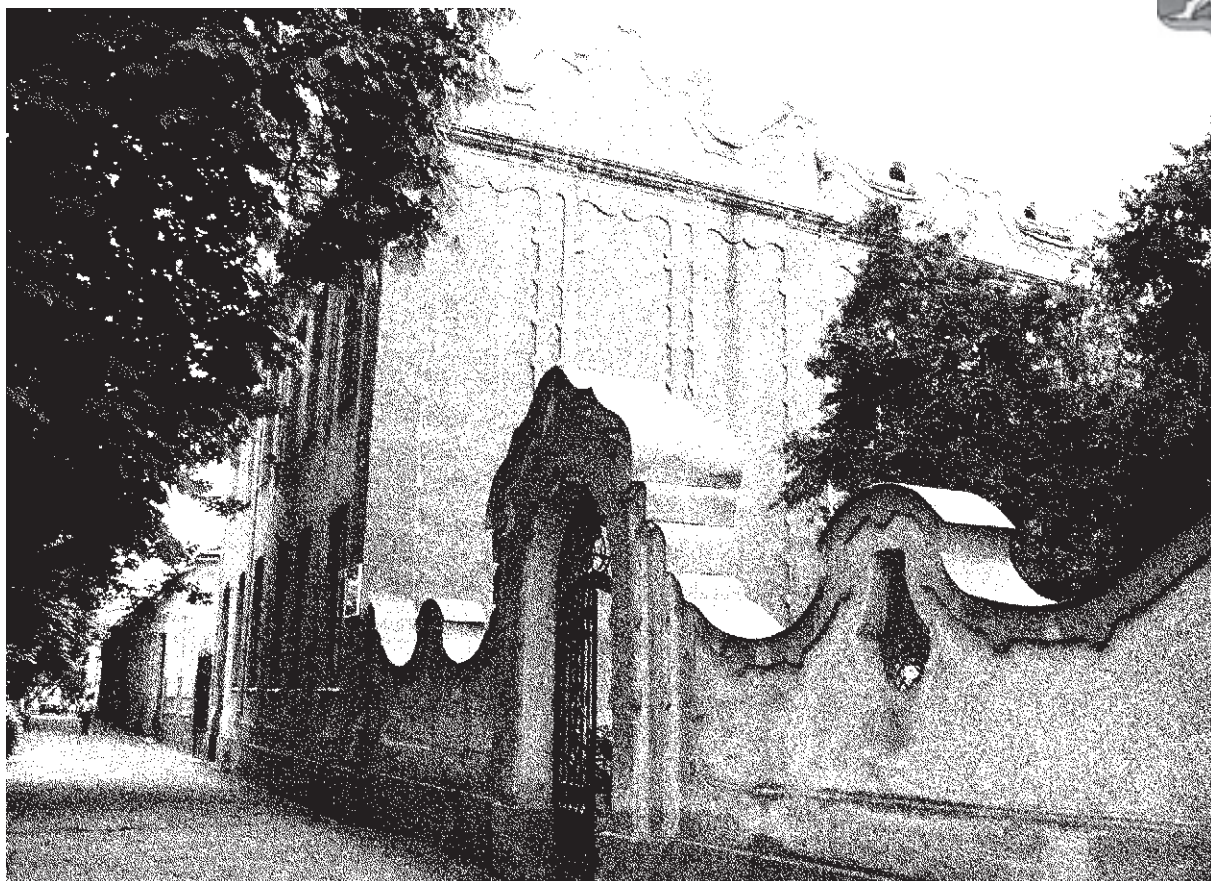
МІХАЙ ФІНЦИЦЬКИЙ (1842-1916) – політичний діяч, мер Ужгорода. Народився у селі Чепеї, передмісті Великих Капушан у Словаччині. Навчався у Пряшеві та Егері. У 1867 році закінчив юридичний факультет Пештського університету. Знаний філолог. Першим опублікував угорською мовою «Тараса Бульбу». У 1870 році видав у Будапешті збірку «Пісні угорських русинів». За допомогою асистентів зібрав і переклав численні закарпатські народні казки, які у вересні 1910 року надіслав для публікації у Будапешті. У 1970 році цю збірку видало будапештське видавництво «Європа». Українською мовою збірка вийшла в ужгородському видавництві «Карпати».



берегове



АДАЛЬБЕРТ ЕРДЕЛІ (1891-1955) – знаний маляр, модерніст. Народився у с. Клісовці Іршавського району. Організував та згуртував навколо себе багатьох талановитих мистців. Голова товариства образотворчих митців Закарпаття. Співзасновник закарпатської школи живопису. Його виставки з успіхом проходили у Парижі, Мюнхені, Празі, Ужгороді. Полотна майстра зберігаються у багатьох музеях. Після закінчення Другої світової війни А. Ерделі зазнав утисків з боку радянської влади. Похований в Ужгороді на кладовищі Кальварія.

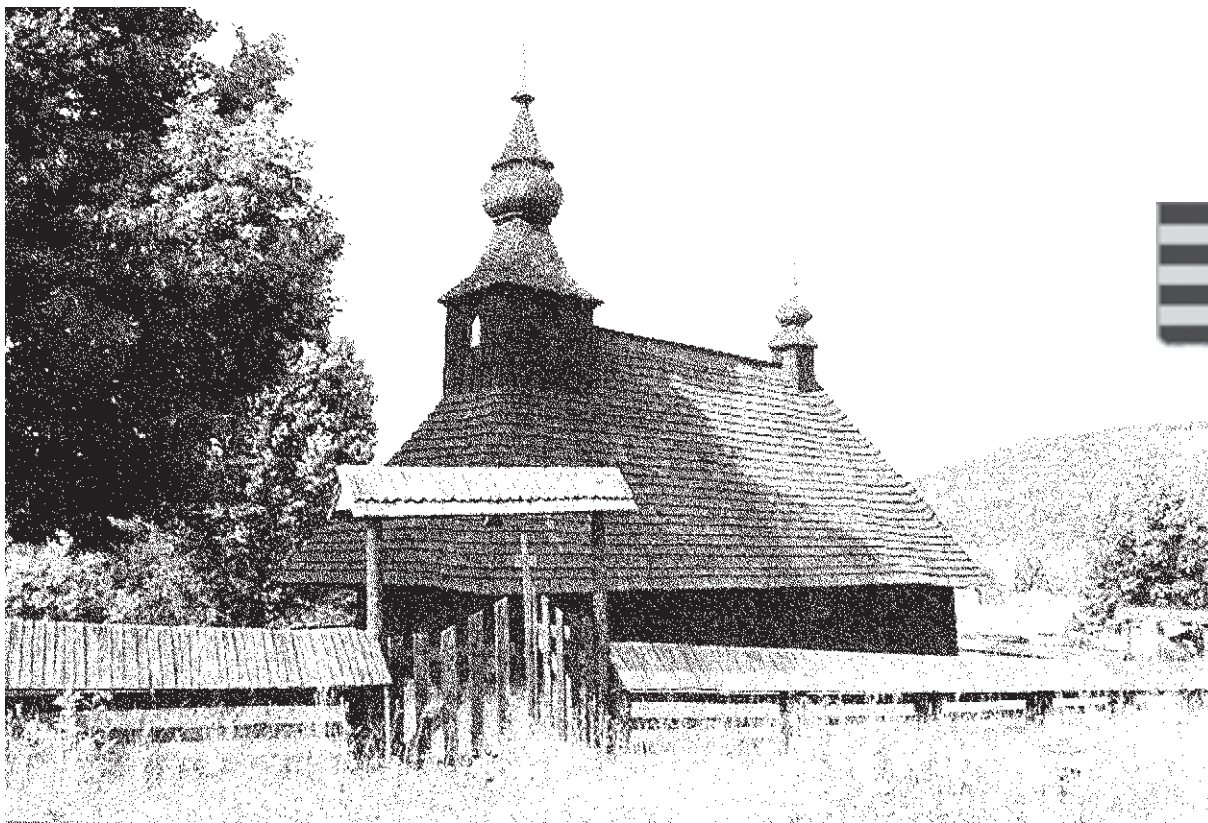




ЙОСИП БОКШАЙ (1891-1975) – видатний живописець. Навчався у будапештській Академії образотворчих мистецтв під керівництвом художника І. Рівеса. З 1918 працював в Ужгороді як художник і педагог. Разом з А. Ерделі заснував в Ужгороді художню школу європейського рівня, зі стін якої вийшла ціла плеяда видатних майстрів. Його розписами прикрашено інтер'єри багатьох сакральних споруд Закарпаття. Народний художник ССРСР. Похований в Ужгороді.



Мукачівщина, с. зрабова, церква василія великого, XVIII ст.



ФЕДІР ПОТУШНЯК (1910-1960) – поет, філософ, фольклорист. Народився у с. Осій, що на Іршавщині. Після закінчення філософського факультету Карлового університету у Празі, переїхав до Ужгорода. Автор поетичних збірок «Далекі вогні» (1934), «Таємничі вечори» (1938). Опублікував понад 100 праць з філософії і фольклористики. У травні 1944 року, після угорської мобілізації, добровільно здався у полон советській армії. З 1945 р. працював в Ужгородському університеті. Активно займався археологією. Похований в Ужгороді на кладовищі Кальварія.



хуст, 1930-ті рр.





КОСТЯНТИН ГРАБАР (1877-1938) – священник, мистецтвознавець, видатний політичний та громадський діяч. З 1918 р. – член Ради Руської Країни. Багато зробив для посилення ролі Закарпаття у складі Чехословаччини. З 1921 р. працював директором Підкарпатського Банку. У 1935-38 рр. губернатор Підкарпатської Руси. Послідовно виступав за автономію краю, зробив вагомий внесок в утвердження українства, піднесення культури й української національної ідеї.



гуцули на весіллі, 1930-ті рр.



ОЛЕКСАНДР ДУХНОВИЧ (1803-1865) – поет, письменник, публіцист, педагог, відомий громадський діяч. Народився у с. Топля (нині Словаччина) у родині священника. Закінчив дворічні студії у Кошицях, Богословську семінарію в Ужгороді. Вважається «будителем» українського народу. Працював архіваріусом єпархіального правління у Пряшеві, духовником у глухих гірських селах. Ініціатор друку букваря для місцевих українців. Засновник товариства «Дружество народної літератури». У 1849 р. за свою антиугорську позицію був заарештований угорськими революційними властями. В останні роки життя займався впорядкуванням освітньо-шкільних справ українського населення. Помер та похований у Пряшеві.



с. Кострино, церква покрови, (1645 р.)



МІХАЙ МУНКАЧІ (1844-1900) – видатний художник. Народився у Мукачевому. Батьки походили з німецького роду Лібів. За симпатії до угорської революції його батько потрапив до в'язниці. Хлопець багато читав і малював. Його зауважив мандрівний художник Елек Самоті і запропонував копіювати картини у Національному музеї у Будапешті. Керівники Академії мистецтв скерували Міхая на навчання до Відня. Мистецький світ визнав його, коли побачив полотно «Позіхаючий підмайстер». Це стало початком угорського романтичного реалізму. У 1870 році картина «Камера смертника» принесла йому європейську славу. З дозволу громади Мукачєвого отримав прізвище Мункачі. 4 листопада 1880 року його обрали Почесним громадянином міста. Пензлю майстра належать твори «Голгофа», «Христос перед Пилатом», пейзажі «Темнична вулиця», «Прихід угорців на свою батьківщину». Він автор розпису купола Віденського історичного музею.



хуст, 1930-ті рр.



МИХАЙЛО ЛУЧКАЙ (1789-1843) – священик, лінгвіст, історик, просвітник. Народився у селі Великі Лучки на Мукачівщині. Гімназію закінчив в Ужгороді, Богословську семінарію – у Відні. У 1818 році став архіваріусом і секретарем єпископа Олексія Повчія. У 1829 році переїхав до італійського міста Лукка. Там написав знамениту «Слов'яно-руську граматику», що вийшла друком у Відні у 1830 р. Це перша друкована граматика Закарпаття. Вершиною його творчости стала підготовка «Історії карпатських русинів». У 1843 році рукопис було підготовлено до друку латинською. Помер на 54-му році життя. Похований в Ужгороді (вул. Цегольнянська) у каплиці, котру спорудив біля церкви разом з вірницею Марією Башковською.





ШТВАН ЛАУДОН (1862-1924) – талановитий угорський ботанік та інтелектуал, викладач Ужгородської гімназії. Зі своїх чисельних мандрівок Єгиптом, Австро-Угорщиною та Італією першим спровадив та прищепив на Закарпатті велику кількість рідкісних рослин. І. Лаудон є засновником приватного дендропарку. Активний дослідник флори закарпатських гір. Похований на Кальварії.



тересва, 1930-ті рр.



ЄВГЕН ФЕНЦИК (1844-1903) – видатний освітянський та політичний діяч. Письменник русофільського напрямку, видавець та редактор пів-місячника «Листокъ». Автор поеми «Коріятович», оповідок і повістей з життя закарпатської інтелігенції, публіцистичних творів. Помер та похований в Ужгороді.



с. ясіня, римо-католицький храм, 1930-ті рр.





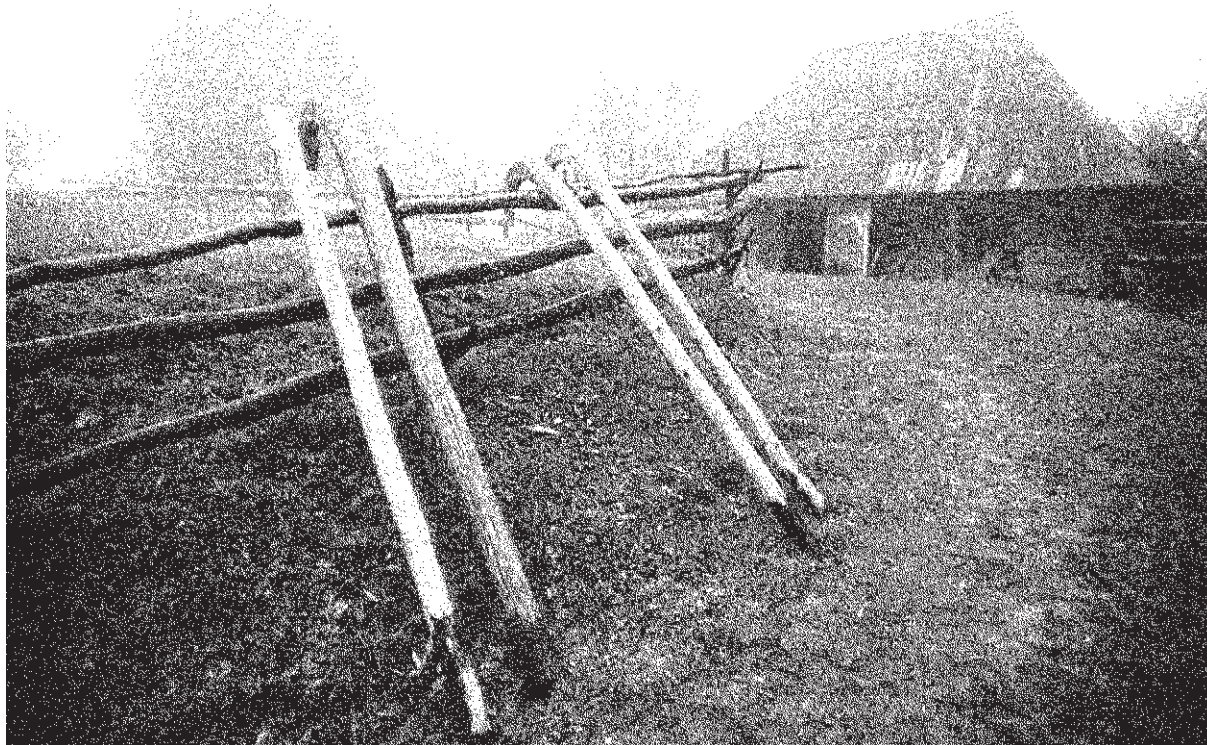
КАРОЙ МЕЙСАРОШ (1821-1890) – знаний угорський історик. Народився в Угорщині у м. Гайдудорог. Навчався у Будапештському університеті. У 1850 р. видав книгу «Історія русинів Угорщини». Активно досліджував історію Ужгорода і написав книгу «Історія Ужгорода з найдавніших часів і до сьогодні».



тлячів, реформатський храм



ІВАН ЗЕЙКАН (1670-1739) – перекладач, активний діяч культурного і політичного життя Росії кінця XVII поч. - XVIII ст. Навчався у Відні і Празі. По завершенні навчання прийнятий на російську дипломатичну службу. За особистим наказом царя Петра I став вихователем і учителем Петра II. Розуміючи хиткість свої позицій при російському дворі у період інтриг та дворцевих змов, І. Зейкан повернувся до Закарпаття, попередньо давши підписку не розголошувати російських державних таємниць. До смерті мешкав у с. Карочин, що на Виноградівщині.

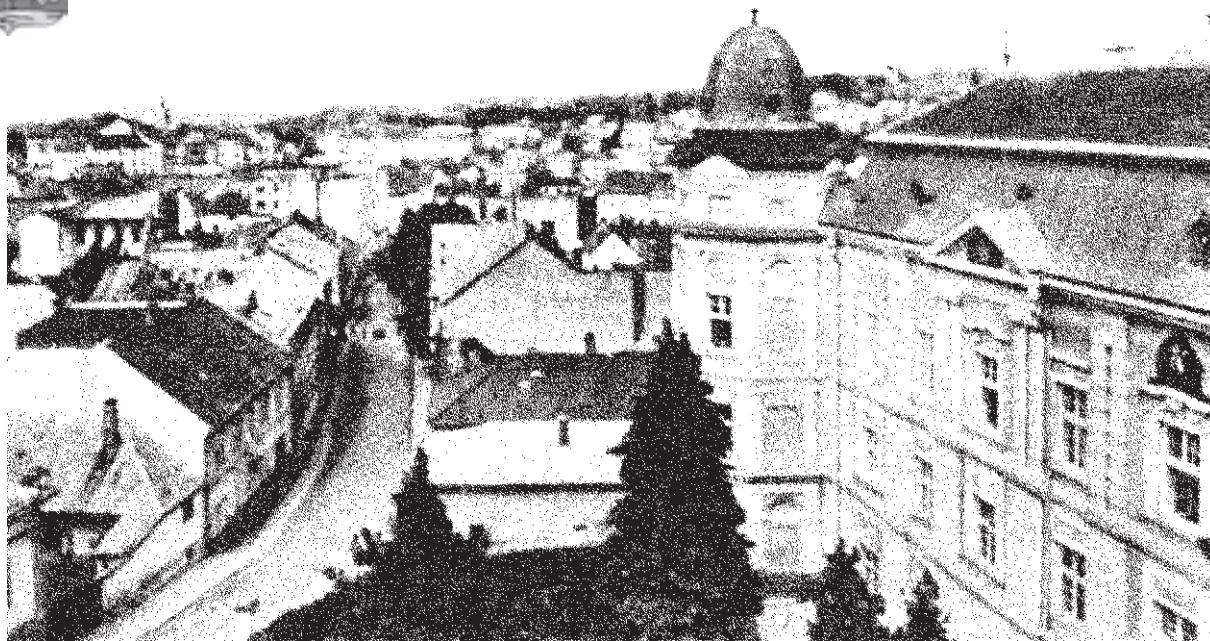




ЕДМУНД ЕГАН (1851-1901) – фахівець з організації сільського господарства Закарпаття. Ірландець з походження. Народився 13 липня 1851 року в Хорватії в родині емігранта. На запрошення уряду Угорщини прибув до Закарпаття для реформування сільського господарства. Поширював новітні методи господарювання, закликав до використання мінеральних вод для санаторіїв, кооперативних союзів. Його прогресивна діяльність викликала невдоволення лихварів, місцевих чиновників, частини політичних діячів. Дорогою до села Середне Е. Еган був смертельно поранений невідомими нападниками. Помер 22 вересня 1901 року. Похований в Ужгороді.



Ужгород, вул. Духнобача, 1930-ті рр.

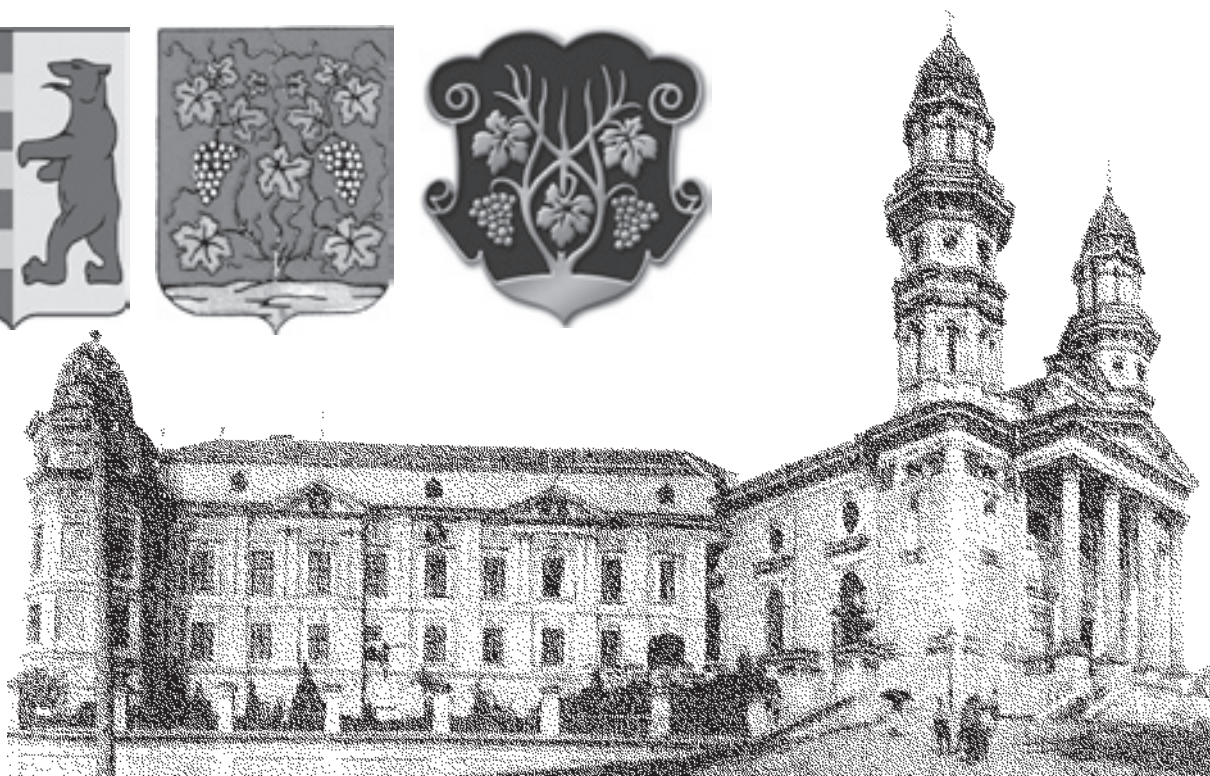


Ужгород, циганська школа, 1930-ті рр.

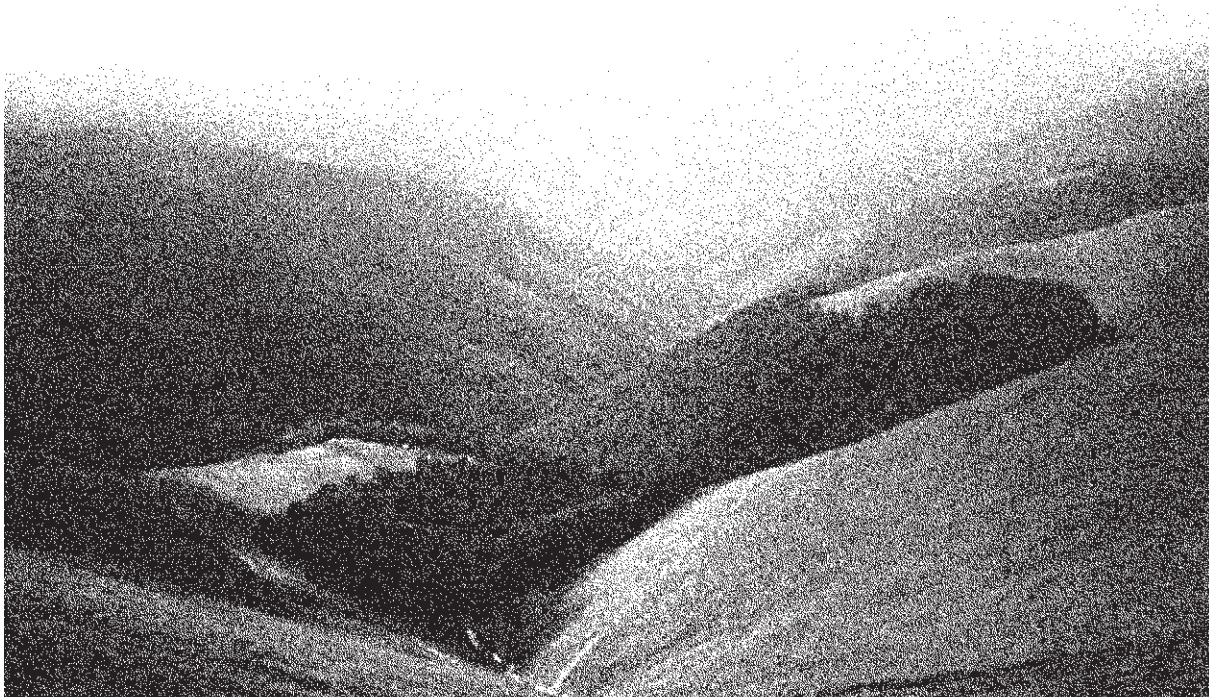


З а к а р п а т т я

екскурс філологічний
ігор лильо



- Айно – так
 Айде – та ну, та де там (вигук)
 Акурат (нім.) – якраз, щойно
 Алдомаш (угор.) – могорич
 Апо (угор.) – батько
 Бавити – грати
 Багов (угор.) – тютюнова жуйка
 Балта (турецьк.) – мала сокира, топірець
 Барацка (угор.) – абрикоса, персик
 Бачі (угор.) – дядько
 Баюса – вуса
 Берег – схил
 Берегово – Берегове (літ.)
 Биля – бадилля, кукурудзяне поле
 Бичелювати (угор.) – поважати, цінувати
 Бігарь – палиця, прут
 Бідишний (угор.) – смердючий
 Бізонь (угор.) – справді, напевно
 Бірувати (угор.) – могти
 Біцігля (англ.) – велосипед





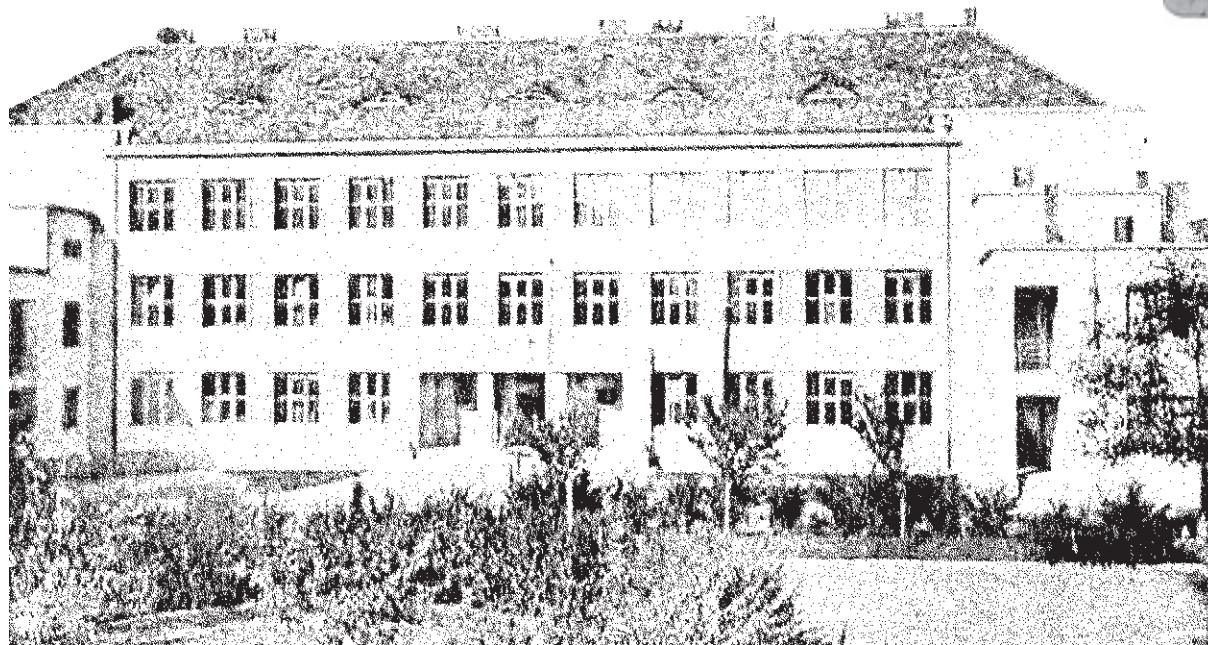
Бовт (угор.) – крамниця
 Бога му! – чорт забори!
 Богар (угор.) – жук, комаха
 Бокс (англ.) – крем для взуття
 Бомбони (франц.) – цукерки
 Бумбарішка (серб.) – сонечко (комаха)
 Боцок (словац.) – лелека
 Будар (франц.) – туалет
 Буркут – мінеральне джерело
 Вадь (угор.) – або, чи
 Валовшний (угор.) – здатний
 Варош (угор.) – місто
 Веццей (словац.) – більше
 Віган (угор.) – плаття, сукня
 Вілань (угор.) – ліхтар
 Виноградово – Виноградів (літ.)
 Вичурки – вечорниці
 Вракаши (угор.) – вкупі, разом
 Вшицко (словац.) – увесь
 Гий – так
 Гонитися (про тварин) – статевий акт
 Гордув (угор.) – бочка, барило
 Гузиця – задниця
 Гуня – верхній одяг із овечої шерсті
 Гарадичі (угор.) – сходи
 Гаті – підштаники
 Дако – дехто



Дараб (угор.) – шматок, кусень
 Даскильо (словац.) – декілька
 Двигати – піднімати
 Деунок (нім.) – окоп
 Дітвак – дитина
 Дриляти (словац.) – штовхати, пхати
 Дунгов (угор.) – мопед
 Дуркати (словац.) – гупати, гримати
 Жебаловка (угор.) – носовик
 Жебня (турец.) – кишенья
 Жіван (угор.) – розбійник, злодій
 Здримбати – згвалтувати
 Здушений – впрілий, спітнілий
 Зухабити (словац.) – покинути
 Идомні – до мене
 Изясь, йзясь (словац.) – знову
 Калап (угор.) – капелюх
 Кальга (угор.) – кахляна піч
 Катуна (угор.) – солдат
 Кеби (словац.) – якби
 Кидь (словац.) – якщо
 Кильо (словац.) – скільки
 Кікля (нім.) – мундир, кітель
 Клепач – молоток



хуст, державна реальна гімназія, 1930-ті рр.





Клинець – цвях
 Ковдош (угор.) – жебрак-каліка
 Коргаз (угор.) – лікарня
 Королево – Королеве (літ.)
 Корчолі (угор.) – ковзани
 Креденц (нім.) – сервант-буфет
 Криж (словац.) – хрест
 Крачун – Різдво Христове
 Крумпля – картопля
 Курагов – хоругва
 Куфер (рум.) – валіза
 Лаба – нога
 Лампаш (словац.) – ліхтар
 Лапати – ловити
 Леквар – джем, повидло
 Лімбов (угор.) – чол. статевий орган
 Машінгеве (нім.) – кулемет
 Машлик (нім.) – краватка
 Ментувка – карета швидкої допомоги
 Мотор – автомашина
 Мукачево – Мукачеве (літ.)



Наздар (чеськ.) – привіт
 Нанашко (рум.) – хрещений батько, батечко
 Нач – нащо
 Недуйдавий – незграбний
 Низач – нізащо
 Никус-нич – анічогісінько
 Новинка – газета
 Облак (словац.) – вікно
 Паприга (угор.) – перець
 Парадичка (угор.) – помідор
 Пасія – задоволення
 Пасуля (словац.) – квасоля
 Паця – порося
 Пивниця – погріб
 Писок – морда, рот
 По-бетярськи – по-молодецьки
 Повісти – сказати
 Погар (угор.) – склянка
 Подобенка – фотографія





Пой – ідімо, ходім
 Пондьора (угор.) – халат
 Порайбати (нім.) – випрати
 Почливий – шанований, поважний
 Пуцер (нім.) – лакей
 Пуцька – чоловічий статевий орган
 Пструг – форель
 Рехлик (нім.) – піджак
 Рихтувати (нім.) – готувати
 Рінча – рінь, гравій
 Рітя (словац.) – задниця
 Сакастув (угор.) – дерев'яна ложка
 Сегінь (угор.) – бідолаха
 Серинча (угор.) – щастя
 Склеп – крамниця
 Скура – шкура
 Сокачка (угор.) – кухарка
 Солотвино – Салотвина (літ.)



великоберезнянщина, с. ужок, тризрубна шатрова церква лемківського типу, XVIII ст.



Стан (словац.) – намет
 Стокмита (угор.) – сторгувати
 Сулак (словац.) – стовп
 Сунюг (угор.) – комар, москіт
 Топанки (словац.) – черевики
 Трафити (нім.) – втрапити, влучити
 Файно, файен (нім.) – гарно, добре
 Файта (угор.) – порода, сорт, рід, родина
 Фана (нім.) – прапор
 Фатюв (рум.) – пацан, хлоп'я
 Фрас (угор.) – чортівщина
 Фриштик (нім.) – сніданок
 Чинадієво – Чинадієве (літ.)
 Шарі-марі – шури-мури
 Шатя – одяг
 Шахтув (нім.) – винний прес
 Шваб (словац.) – тарган, пруссак
 Шіковно (нім.) – спиритно
 Шітемені (угор.) – печиво, тістечка
 Шопа (нім.) – клуня, сарай, навіс
 Штрімфля (нім.) – панчоха



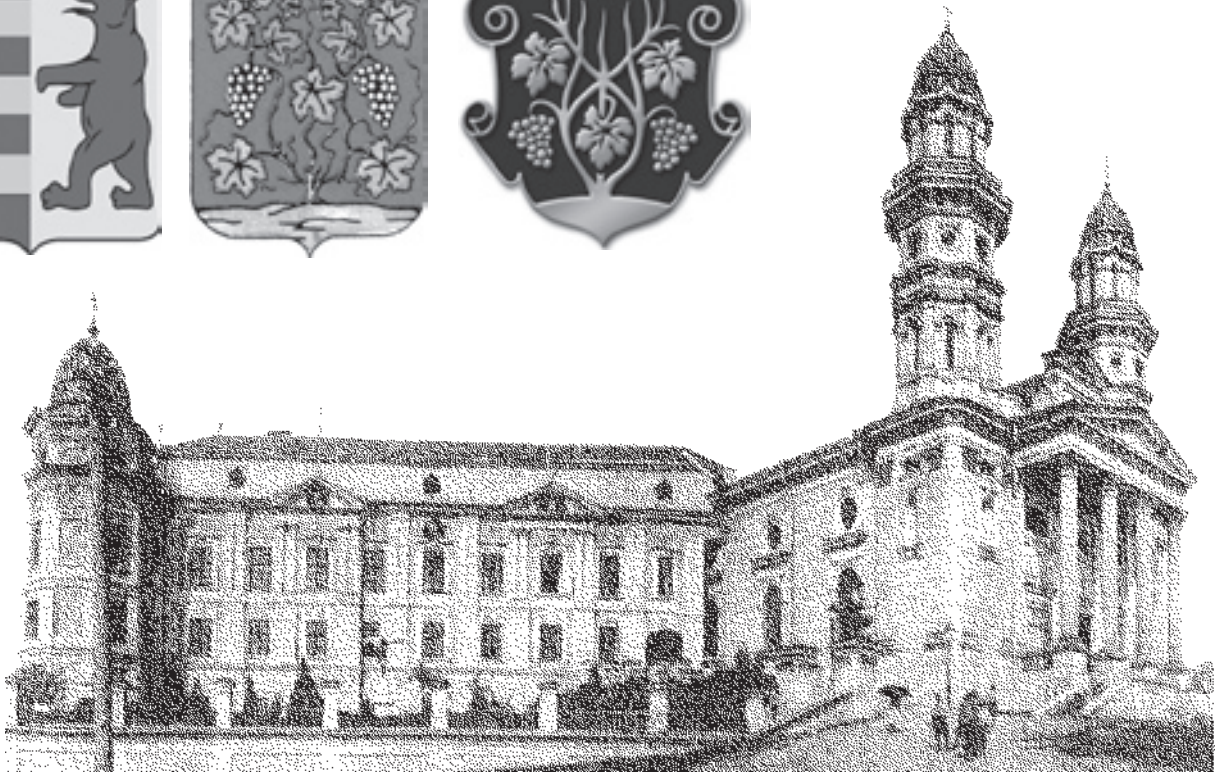
Бережівщина, с. мужієве, готичний храм, XIII ст.



*тримовна
марка
магістрату
міста
ужгорода*

ursus arctos

*беззахисний демон карпатських лісів
іван великий*

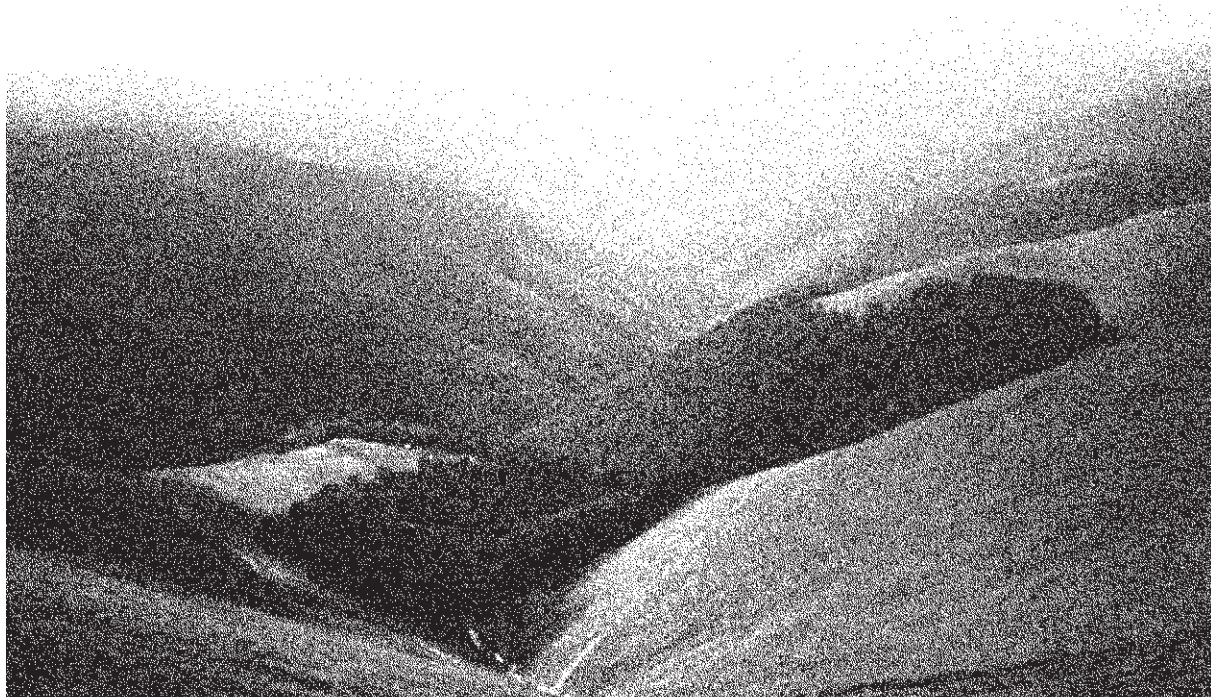


Схили Карпат аж до пізнього середньовіччя були вкриті незайманими лісами. Перші поселенці поволі просувались до високогір'я, зазвичай, долинами рік. Культура народностей, що заселяли карпатські гори, як у межах України, так і в суміжних країнах (Польща, Словаччина, Румунія), була, у певному сенсі, конгломератом культур власне місцевих мешканців, а також землеробських та кочових племен, що осіли тут у різні історичні періоди. Дещо пізніше у горах шукали притулку різного роду пройдисвіти й авантюристи, шукачі пригод й карні злочинці, та й взагалі ті, що мали проблеми з законом чи з владою, мало не з усієї Європи. Цілком зрозуміло, що у таких суворих умовах люди були змушені жити у злагоді не лише між собою, а й з навколишньою природою. У лісах вони полювали, забезпечу-



ючи себе м'ясом, шкірою для пошиття одягу та взуття, на гірських полонинах випасали худобу. Згодом, з розвитком промисловости, місцеве населення було зайняте на випалюванні деревного вугілля, зборі смерекової живиці, на вирубці та обробці деревини. Водночас, люди вели запеклу боротьбу з лісом, відвойовуючи у нього ділянки під городи і пасовища, охороняючи свої житла від лісових мешканців, найнебезпечнішим і наймогутнішим з яких був *Він*.

Місцеве населення наділяло його демонічними рисами. Навіть його ім'я заборонялось вимовляти голосно. Це табу виявилось таким стійким, що й сьогодні у багатьох карпатських селах на нього кажуть не інакше, як «*Стрик*», «*Кум*», «*Звір*», або просто – «*Він*». Наслідуючи цю народну традицію, а також маючи намір дещо заінтригувати читачів, вчиню так само.





У Карпатах існує повір'я, що *Він* нібито має багато рис, спільних з людиною – форму ступні, спритність, винахідливість, гострий розум. Розповідають, що *Він* уміє вправно знімати шкіру з убитої вівці чи корови, а надібавши лежачого чоловіка, лоскоче йому язиком п'яти, щоб перевірити – спить він, чи мертвий: мертвому викопує могилу і закидує її гіллям і листям. Татранські пастухи стверджують, що викравши з отари вівцю, *Він* передовсім відгризає їй вухо, на якому є відмітка про її господаря. Досвідчені мисливці переконані, що якщо *Йому*, пораненому, удасться втекти від переслідування і вижити, то *Він* здатен помститись своїм кривдникам навіть через багато років. А ще існує повір'я, що *Він* має душу, і що *Його* душа, якщо не знайде прихистку, здатна заводити мисливців у «гибле місце», звідки неможливо знайти виходу.

Разом з цим, існують і перекази, цілком протилежного змісту. Так, прийнято вважати, що коли жити з *Ним* по-«добросусідськи» і не переслідувати *Його*, то *Він* може допомогти у різних екстремальних життєвих ситуаціях. У Карпатах, скажі-



мо, можна почути розповіді про те, як *Він* врятував подорожнього, давши змогу сховатись від хуртовини у своєму лігві, як підняв важку колоду, що притисла лісоруба, як розірвав стелю і цим самим врятував людей з палаючої хати, або як відганяв диких свиней від городів, щоби вони не завдавали людям шкоди.

Він у карпатському фольклорі – одна із центральних постатей. *Він* фігурує як персонаж різдв'яних вертепів у деяких гірських селах, символізуючи добробут, боротьбу добра зі злом, життя зі смертю, весни з зимою. І, нарешті, кому не відомий звичай щодо прогнозування приходу весни, пов'язаний із святом Стрітєня (15 лютого) – саме тоді, за народним повір'ям, *Він* прокидається від зимового сну. Якщо у цей день стоїть тепла, ясна погода, кажуть – весна не за горами, а якщо навпаки – зима буде ще довгою і суворою. Слід зазначити, що в усній народній творчості карпатського регіону, *Він* ніколи не виступає постаттю комічною, простакуватою чи навіть дурнуватою, що явно прослідковується у фольклорних мотивах Західної Європи і Росії.



На цьому припиняю інтригувати читачів, маючи глибоке переконання, що переважна більшість відразу здогадались, про кого йдеться – про *карпатського бурого ведмедя (Ursus Arctos)*.

Карпатська популяція ведмедя – одна із шести відомих у світі. Сьогодні, за винятком Румунії, ведмідь в Карпатах зустрічається надзвичайно рідко. У Польщі і Словаччині він перебуває під особливою охороною. У румунських Карпатах, станом на 1990 р., його чисельність становила 6 тис. особин, при площі ареалу 3 млн. га. Така ситуація склалась внаслідок того, що за часів комуністичної диктатури Н. Чаушеску полювати на ведмедя дозволялось лише представникам керівної верхівки цієї країни, а несанкціонований відстріл цих тварин карався дуже суворо (тривалим тюремним ув'язненням). З падінням диктатури

у 1989 р., практика «королівських полювань» припинилась, а законодавча база щодо мисливства залишилась без змін, що й привело до неконтрольованого росту популяції даного виду. За даними румунських джерел, у 1988 р. – за рік до падіння диктатури, там було відстріляно 100 особин цього виду.

А яка ситуація із чисельністю бурого ведмедя в Україні? У відповідь наведу цитату із книги «Рациональне ведення мисливського господарства» (видавництво «Каменяр», Львів): «У 1974 р. за обліковими даними лісництва, на території Українських Карпат нараховувалось понад 1100 бурих ведмедів. У 1980-1984 рр. збільшення чисельності бурих ведмедів у Карпатах не відмічено. Основна причина цього явища – браконьєрство». У 1990-1991 рр. чисельність цього виду в нашій державі коливалась в межах 400-600 особин (в т. ч., в межах



гірських районів Львівщини, за офіційними даними – 58). На сьогодні, за найоптимістичнішими підрахунками, чисельність бурих ведмедів в українських Карпатах не перевищує 300 особин. Таким чином, проаналізувавши цифри, можна зробити невтішний висновок, що цей вид в Україні перебуває на межі повного зникнення. З незрозумілих причин (а можливо, саме з причин цілком очевидних), «вчені мужі» з Національної комісії з питань Червоної Книги проігнорували очевидні тривожні факти щодо реальної ситуації навколо збереження цього виду в Україні. Не дивлячись на запроваджену заборону відстрілу, бурий ведмідь формально залишається у списку мисливських звірів, які, за певних обставин, можуть стати потенційними об'єктами полювання.



У зв'язку з цим згадався такий випадок: років з три тому мені до рук випадково потрапила рекламна листівка однієї з львівських туристичних фірм, які сотнями роздають на вулицях платні розповсюджувачі. Так от, у переліку розваг, які вона пропонувала своїм потенційним клієнтам, вказувалось й «полювання на оленя та ведмедя (!?) у Карпатах». Якщо це просто недобросовісна реклама – це одне, а якщо за цим стоять конкретні факти – це вже привід для серйозного занепокоєння. Залишається сподіватися, що авторським складом нової редакції Червоної Книги будуть виправлені помилки, допущені їх попередниками. Инакше може постраждати репутація нашої держави як учасника Бернської Конвенції, ратифікованої Верховною Радою України у 1996 р., та партнера по

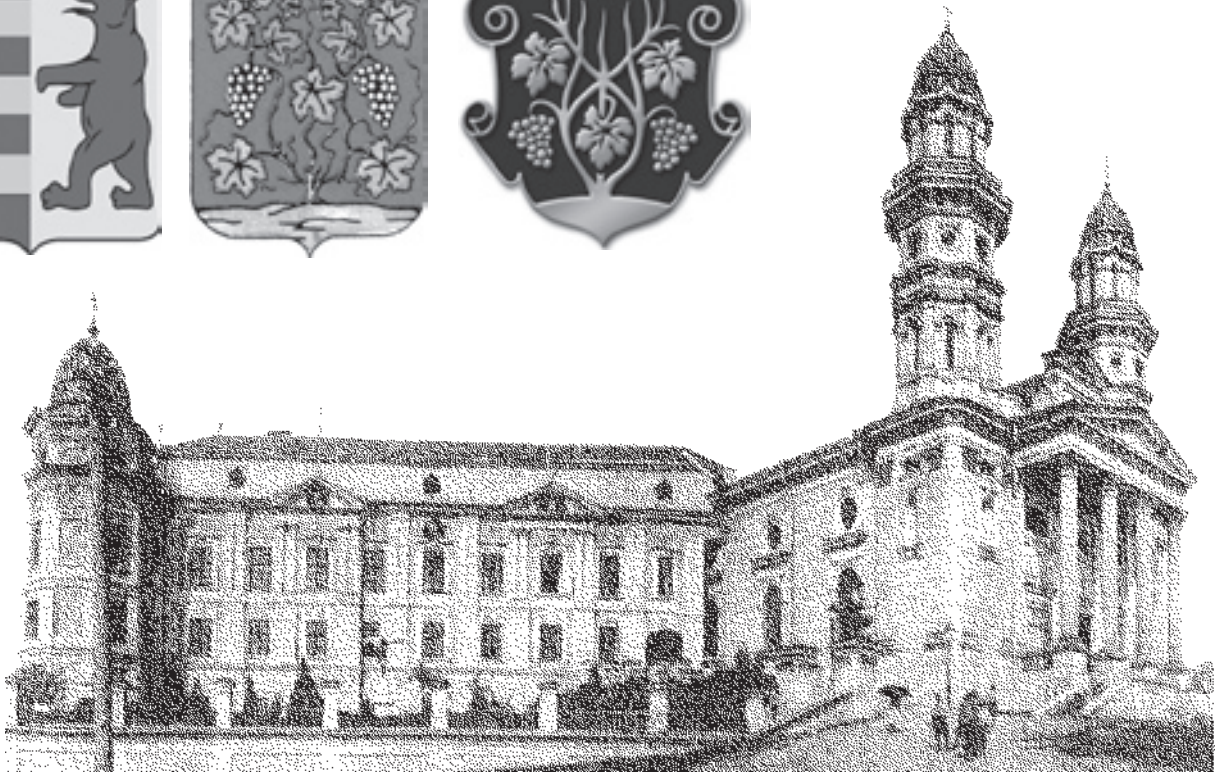


єдиному в Європі міжнародному українсько-польсько-словацькому біосферному заповіднику «Східні Карпати», до якого включені деякі заповідні території Закарпатської і Львівської областей. Адже цей вид – не лише один з ключових елементів глобальної транскордонної карпатської екосистеми, але й один з головних персонажів потужного шару культурної спадщини місцевих народностей – гуцулів, бойків, лемків.



Сілъ

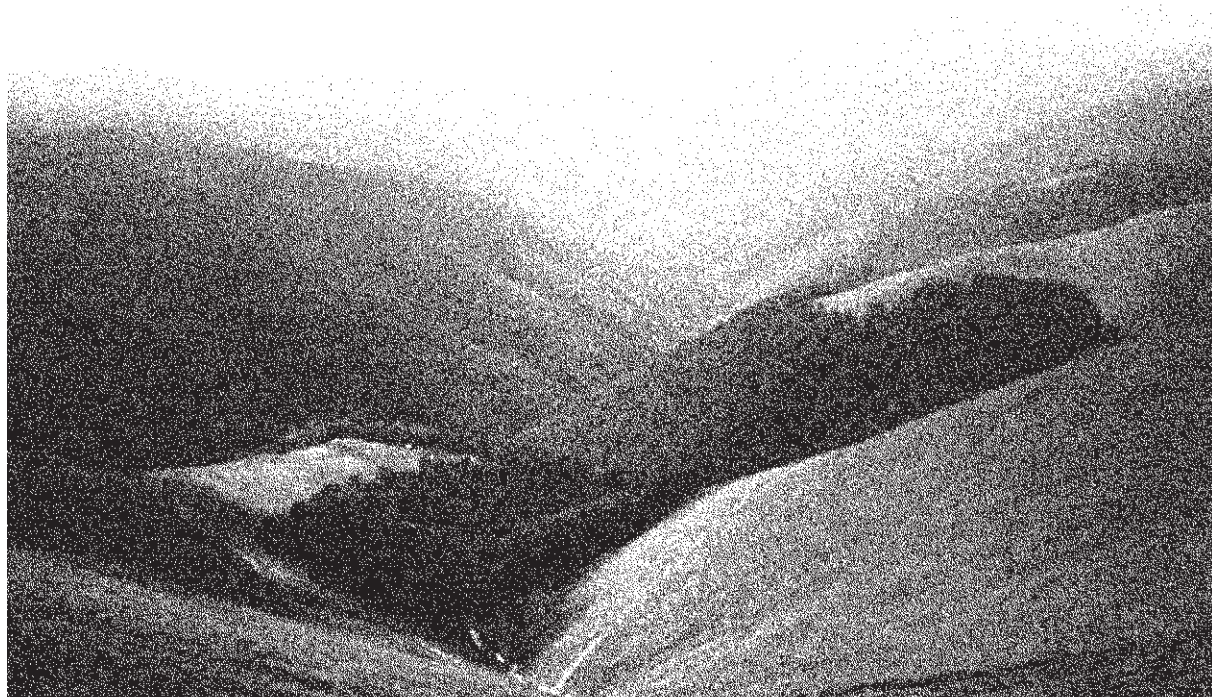
«бескидники» і «смоляки»
іван великий



Коли читаєш хроніки з життя карпатських сіл і містечок XVI-XVIII ст., іноді ловиш себе на думці, що вони до болю схожі на сценарії класичних американських вестернів – ті ж забуті Богом поселення на якомусь прикордонні, мешканців яких тероризують жорстокі банди грабіжників та головорізів, ті ж відважні і благородні «хороші хлопці», які стають на захист справедливості, ті ж батальні сцени, інтриги, закулісні змови тощо.

Яскравою ілюстрацією сказаного можуть бути сюжети з історії містечка Турки та його околиць. Засноване десь у XIII ст., воно завжди було «містом на кордоні» – галицько-угорському, польсько-угорському, польсько-чехословацькому, советсько-польському, українсько-польському. Споконвіку тут пролягав стратегічний шлях через карпатські гори, що з'єднував соледобувний регіон галицьких земель з іншими європейськими державами. Ця дорога була однією з головних торгових артерій

Європи. Очевидно, про соляні копальні Галичини були добре поінформовані ще стародавні римляни, то ж не дивно, що під час затяжних і кровопролитних римсько-дакійських воєн, коли ситуація у північно-східних Карпатах була вкрай нестабільною, сюди у 212-214 рр. імператор Каракаллою були переведені з Дакії деякі військові підрозділи, зокрема «Перша Іспанська когорта» та «Мавританська когорта». Це було викликано не так військовою необхідністю (хоч у той час римська армія здійснювала окремі військові операції у Карпатах проти племен, які могли бути евентуальними союзникам Дакії), як необхідністю конвоювання торговельних обозів (зокрема і з сіллю) та офіційних осіб, що прямували через перевали (або, як їх колись називали – просмики) до Панонії (одна з римських провінцій, територія сучасної Угорщини), захищаючи їх від грабіжників і розбійників. Вони також здійснювали розвідку, закупували провіант у місцевих племен, заготовляли



120

деревину для будівництва укріплень. Крім солі, римлян цікавили карпатські мінеральні води та потенційні поклади срібла.

Слідів перебування римських легіонів у Бескидах залишилось не так вже й багато, але все ж вони є: узгір'я на західній околиці Старого Самбора, через яке колись пролягала дорога до місцевих соляних копалень, називається в народі «римською горою», а поблизу Старої Солі збереглась соляна криниця п'ятиметрової глибини із аналогічною назвою – «римська криниця».



Сюди ж можна додати окремі знахідки давньоримських монет вздовж так званого «карпатського соляного шляху» – у Старому Самборі та Борині, датовані 98-192 рр. Відавна вродливих та міцних парубків у Карпатах називали легіями. Це слово (очевидно, що не слов'янського походження), радше за все є трансформованим від «легіонер». Адже достеменно відомо, що солдати корпусу легіонерів у стародавньому Римі славились не лише фізичною витривалістю і військовою виправкою, але й неабиякою вродою.



Дороги завжди вабили до себе не лише купців та мандрівників, але й лихих людей – шахраїв, грабіжників, розбійників, душолюбів. Їх у Східних Карпатах (за якими історично закріпилась назва «Бескиди») з давніх-давен називали «бескидниками». Чим важливішою і жвавішою була дорога, тим більшою була імовірність зустрітися на ній із «розбійником з великої дороги».

Тоді як у великих містах влада більш-менш успішно протистояла кримінальним проявам, то на «дикому заході», яким були Бескиди для мешканців інших регіонів Галичини, люди могли покладатись лише на власні сили, хоробрість, пильність та винахідливість. А пильнуватись було від чого.

В історії збереглась згадка про якогось Стадницького, який, зібравши в Угорщині близько 700 осіб різного

роду пройдисвітів та організувавши з них справжнє військо, рушив з ним на тодішню польську територію і пограбував околиці Турки.

Серед «бескидників» траплялись і доволі екзотичні особи. Так, ватажками угорських (читай – закарпатських) «бескидників» у 1629 р. були, як свідчать історичні документи, «хлоп з Лопушанки» та ... «піп з Бистрої» (?). Очевидно, святий отець мав своєрідне уявлення про любов до ближнього. Ця ватага тричі напала на володіння Казимира Турського (тодішнього володаря Турки) у Дзвинячу. Сподіваючись на багату здобич, самого Турського та членів його родини жорстоко катували, щоб вивідати місця схованок золота і грошей. Однак, нічого не дізнавшись, розбійники перед втечею пограбували ... місцеву церкву.



гуцульські музики, 1930-ті рр.



У 1648 р. аналогічного нападу зазнав маєток одного з найзаможніших господарів турківщини з роду Височанських, під час якого члени його родини, включаючи малолітніх дітей, загинули, а садибу було спалено. Приблизно такі ж наслідки мав напад «бескидників» на маєток посесора Яна Миколаєвського в Жуп'яному у 1671 р. Місцева шляхта відверто ігнорувала свої обов'язки захищати прикордонні землі. Така безпорадність і безсилість тільки заохочували любителів легкої



Білоберезнящина, с.бістре, церква архангела михайла, ХІІ ст.

наживи із сусідньої Угорщини до ще більш нахабних і масових акцій. Так, узимку 1657 р. перейшли перевал загони якогось Ракоці з Угорщини. Не зустрівши серйозного опору, вони спустились з гір і дійшли аж до Самбора, який взяли в облогу. Скільки тривала облога – невідомо, однак місцевому гарнізону у складі двох тисяч жовнірів при активній підтримці міщан таки вдалось відбити напад бандитів. Тоді, розлючений невдачею, Ракоці пішов через Перемишль на Краків, грабуючи та палячи дорогою села



гучульська родина, 1930-ті рр.



і багаті обійстя. Чим закінчився його демонстративний рейд в глибину польських земель – невідомо.

Може виникнути логічне запитання – чому різні бандитські зграї та розбійні ватаги у тодішній Угорщині діяли майже легально? Більше того, у багатьох випадках держава брала їх під свій захист. Пояснити це можна тим, що в силу національного менталітету та вікових традицій грабунками та розбоєм на цих землях промишляли не лише відверті злочинці чи покидьки суспільства, але й окремі представники відомих, респектабельних та авторитетних угорських родів, даючи, таким чином, поганий приклад для челяді.

На території сучасної Польщі (колись це були угорські землі), над річкою Ла-

борча стоїть невеличке містечко Гомонно. «Прославилось» воно тим, що тамтешній замок, який часто переходив з рук в руки, і яким упродовж 1619-1644 рр. володів відомий рід Другетів, був перетворений ними на справжнє розбійниче гніздо, з якого майже 25 років здійснювались систематичні спустошливі набіги на сяноцьку, перемишльську та турківську землі.

Та справжньою драмою турківських земель, гідною пера справжнього письменника, стала історія багаторічного протистояння між спадкоємцем роду Турських (в деяких історичних документах їх ще називають Турецькими) – засновників і володарів Турки, та впливовим угорським «бескидником» Бечам.



туцульська родина, 1930-ті рр.

Як уже було сказано, польські прикордонні землі на кордоні з Угорщиною були, фактично, беззахисні перед численними розбійницькими ватагами, що досить комфортно почувались на угорській території. Не можна сказати, що королівський двір Польщі не вживав заходів для захисту свого прикордоння. Саме з цією метою у другій половині XVII ст. на прикордонних з Угорщиною територіях був запроваджений інститут так званої «смоляцької служби». «Смоляками» називали професійних солдатів, яких ставили на чолі загонів самооборони місцевої шляхти. Згодом «смоляками» почали називати всіх учасників таких загонів. Кількість бійців у загоні коливалась від 20 до 100 осіб – в залежності від

ситуації. Командир загону отримував платню 100 злотих в місяць, його підлеглі – диференційовану: за несення гарнізонної служби в селі чи в містечку – 10 злотих в місяць, за службу безпосередньо на кордоні, в польових умовах – 12. «Смоляки» несли безперервну службу приблизно 5 місяців на рік – навесні (з половини квітня до половини червня) і восени (упродовж вересня-листопада). Важко пояснити, чому охорона кордону та прикордоння активно здійснювалась саме в ці періоди. Під час служби суворо заборонялось залучати «смоляків» до інших робіт – за цим ретельно сліdkували



місцеві сеймики, яким вони підпорядковувались. Утримувались загони охорони прикордоння за рахунок податку на виготовлення і продаж алкогольних напоїв.

Тривалий час ватажком одного із загонів «смоляків» був Степан Турський – спадкоємець власника Турки. Будучи корінним горянином, він прекрасно орієнтувався на місцевості, знав усі розбійницькі стежки та гірські переходи. Його заслуги не раз відзначались сеймиком у Судовій Вишні. Однак, після чергової затримки платні бійцям його загону Турський вирішив залишити «смоляцьку службу». Тоді делегати сеймику, що відбувся 12 листопада 1696 р., буквально благали його залишитися, що відіграло фатальну роль у подальшій долі цієї непересічної людини.

У 1698 р. загону Турського вдається захопити Беча – одного з найнебезпечніших і найзухваліших ватажків угорських

«бескидників», якого заточили у підземелля самбірської ратуші. Щоб помститись за свого провідника, розбійники Беча напали на обійстя Турського в Турці. Вони спалили родинний замок Турських, а на зворотному шляху пограбували село Либохору та деякі менші села. Крім того, вони викрали його 70-літнього батька Михайла, якого доправили до Ужгорода і кинули у в'язницю. Сам Степан Турський під час нападу був важко поранений. Розбійники запропонували обміняти старого Турського на свого ватажка.. Це питання стало предметом розгляду на засіданні сеймику у Судовій Вишні у 1699 р. і викликало запеклу дискусію.

Завдяки своєму авторитету і заслугам, Степану Турському таки вдалось добитися згоди на цей обмін. Психологічні і фізичні знущання, яких Турський-старший зазнав в ув'язненні, дуже підірвали його здоров'я, і невдовзі після повернення він



помер. Не дивлячись на те, Турський-молодший далі успішно продовжував службу в лавах «смоляків». Через 11 років доля знову звела його з Бечем: під час розгрому чергової ватаги «бескидників» поблизу Турки, до рук Турського потрапив син Беча, якого спровадили до перемиської в'язниці. Прагнучи будь-що визволити своє чадо (оскільки згідно з тодішнім польським законодавством йому загрожувала смертна кара), ватажок «бескидників» шукає протекції у «давнього знайомого»



– Степана Турського. У 1711 р. між ними відбулась таємна зустріч, на якій коман-



міжирщина, с. розтока, церква мараморського тину, XVIII ст.

дир турківських «смоляків» нібито висунув лише одну умову звільнення Беча-молодшого – припинення подальших нападів розбійних ватаг, підпорядкованих Бечу-старшому, на польські прикордонні землі. Ватажок «бескидників» нібито дав таку обіцянку. У цьому ж році, не без сприяння Турського, сина Беча було звільнено.

Та «бескидники» навіть і не думали дотримуватись домовленості – поняття шляхетности, чести, гідности були для них порожніми словами. Їх напади продовжувались, як і раніше. Таке віроломство дуже гнітило



Степана Турського до кінця життя. Помер він у 1712 р., залишивши вдовою дружину та не отримавши жодної компенсації від польського королівського уряду за майже двадцятирічну бездоганну службу, втрачене майно чи фактичне утримання власним коштом очолюваного ним загону.

По смерті Турського його наступником став молодий та енергійний поручник Братковський (ім'я невідоме). Особливо відзначився він у 1714 р., коли схопив двох найзапекліших на той час розбійників – Петра Брема та Івана Рожка. За їх звільнення Польща зажадала від угорської сторони відшкодування збитків, нанесених прикордонним територіям внаслідок нападів банд «бескидників». Однак, історичні документи замовчують, чим закінчились ці переговори.

Із включенням Галичини до складу Австро-Угорщини у 1772 р. та зміцнен-

ням державних органів влади ситуація дещо стабілізувалась. У всякому випадку, історична хроніка цього періоду не містить даних про масштабні акції закарпатських «бескидників» на колишніх польських територіях.

Та історія іноді повторюється і, наперекір загальновизнаній думці, не завжди у виді фарсу. Після повернення Галичини під протекторат Польщі внаслідок загальновідомих революційних подій 1918 р. проблеми на карпатському відтинку польсько-чехословацького кордону поновились (Закарпаття на той час перебувало у складі Чехословаччини), але набули дещо іншого характеру.

Сьогодні мало кому відомо, що маленьке гірське, прикордонне на той час село Верхня Рожанка, що у Сколівському районі, перетворилось на неофіційну столицю контрабанди тютюну до Польщі. Сюди його доставляли кур'ери із



гуцули і група краснавиць, 1930-ті рр.



Закарпаття – через гірські перевали, відомими тільки їм стежками, обходячи прикордонну сторожу і митниці. З Верхньої Рожанки тютюн нелегальними каналами продовжував свій шлях в інші райони Галичини та польські землі. До речі, слід зазначити, що тютюн був головною, але не єдиною статтею контрабанди. Крім нього, у Польщі великим попитом користувались якісні і порівняно недорогі чеські вироби з ме-

талу (ножі, коси, сокири, замки, столярний інструмент тощо). Проблема контрабанди на карпатському відтинку кордону трактувалась польським урядом дуже поважно. Було навіть прийнято рішення про будівництво у Верхній Рожанці прикордонної застави і митного пункту, однак ці задуми так і не були втілені в життя через напад на Польщу нацистської Німеччини у 1939 р.



Мукачівщина, с. Зрабове, церква, XVIII ст.





берховина, колиби, 1930-ті рр.



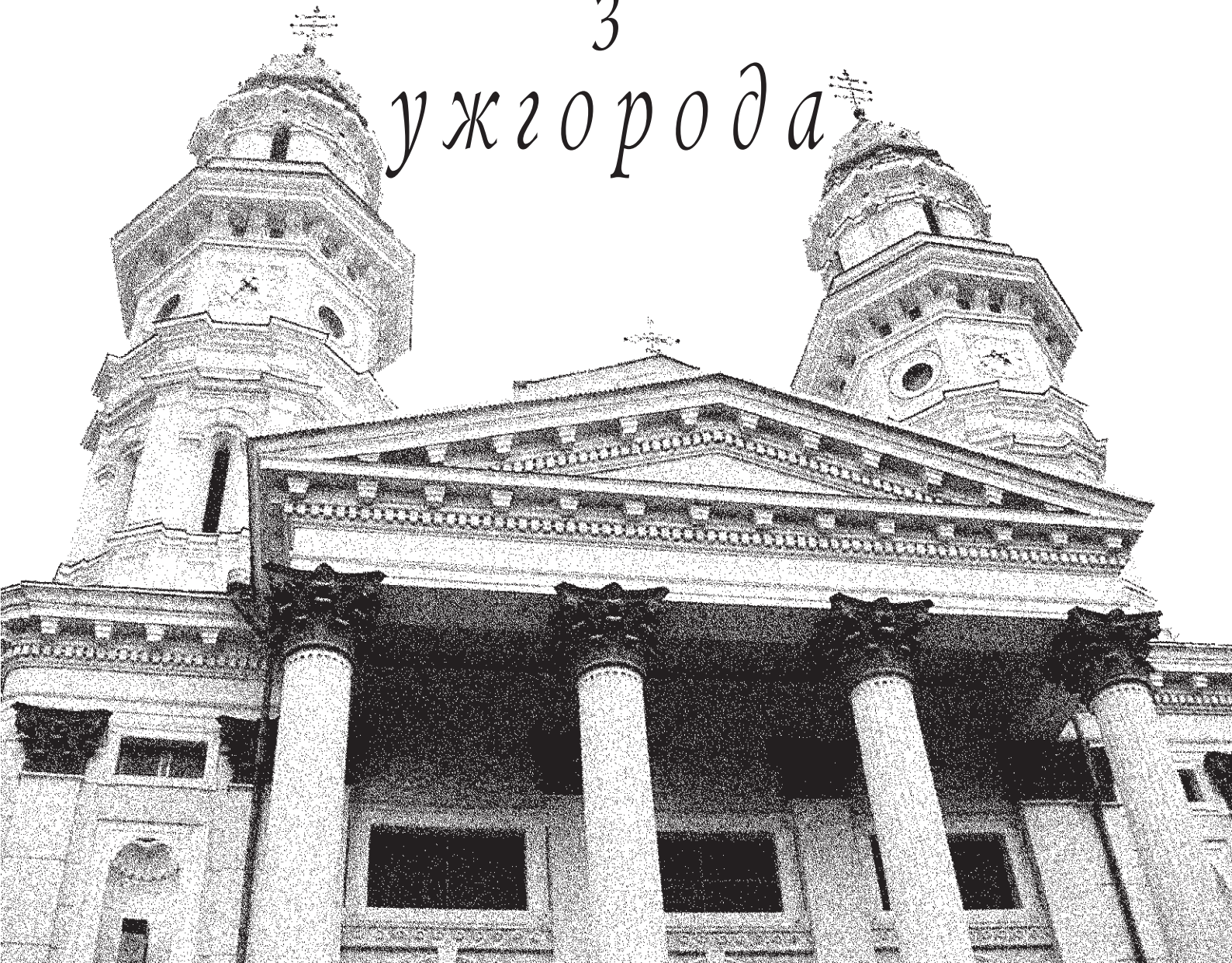


з а к а р н а т т я

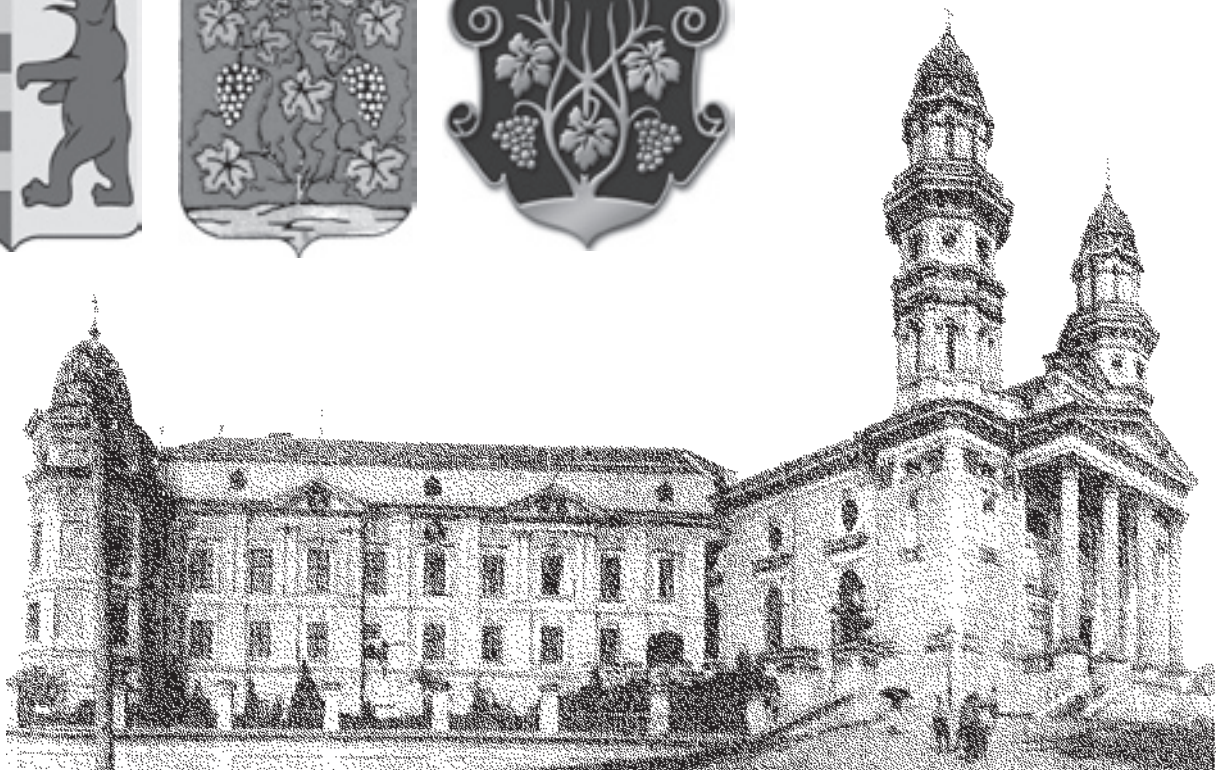
ШЛЯХИ

3

Ужгорода



північний
галицький
шлях



УЖГОРОД: ХРОНІКА ОДИНАДЦЯТИ З ЛИШКОМ ВІКІВ

872 – перша згадка про Ужгород у хроніці Шимона Кьозаї

894 – проходження угорських племен через Ужгород, перша згадка про місто в «Діяннях угрів» Аноніма

1086 – напад половців на Ужгород

1214 – Ужгород став центром Ужанського комітату

1241 – розгром Ужгорода монгольськими ордами Батия

1250 – перша згадка про Новий Ужгород, відбудований у районі Горян

друга половина XIII ст. – збудовано замкову церкву

1291 – угорський король подарував Ужгород Або Амодю

1312 – власником Ужгорода став руський боярин Петро Петуньо

ФЕОДАЛЬНЕ МІСТО ДРУГЕТІВ – БЕРЧЕНІ

1318 – король Карл – Роберт подарував Ужгород графам Другетам

1320 – перша згадка про міст в Ужгороді

1322 – перша згадка про католицьку церкву в Ужгороді

1384 – збудовано новий Ужгородський замок, відкрито найдавнішу, документально засвідчену в Ужгороді школу

1451 – найдавніша згадка про лікарню в Ужгороді

1514 – Ужгород зруйновано в ході селянської війни під проводом Д. Дожі

1538 – Ужгород відійшов до Трансільванського князівства

1540 – Ужгород зайнято австрійськими військами

1564 – місто атаковане трансільванськими військами

1567 – перепис майна в Ужгороді, зафіксовано 75 дворів

1569 – в Ужгороді засновано цех кравців

1575 – перша згадка про руську парохію в Ужгороді

1598 – перебудова Ужгородського замку

1608 – отримали привілеї ужгородські чоботарі

1609 – засновано цех чижмарів і кушнарів

1619 – Ужгород займають протестантські війська Д. Ракоці

1620 – найдавніший із збережених протоколів засідань міської ради

1630 – отримали привілеї ужгородські майстри золотих справ

1631 – в Ужгороді проведено перепис майна, зафіксовано 238 дворів

1640 – з Гуменного до Ужгорода переведено гімназію; Ян Другет заклав храм на Капітульній вулиці (нинішній Хрестовоздвиженський греко-католицький собор)



1642 – чума в Ужгороді

1644 – споруджено Єзуїтську колегію (нині бібліотека УжНУ)

1646 – Ужгородська церковна греко-католицька унія, вдова Яна Другета хорватка Анна Якушич закінчила будівництво єзуїтської церкви, після чого перевела в Ужгород єзуїтську колегію з Гуменного

1655 – отримали привілеї ужгородські фельдшери і перукарі

1656 – землетрус в Ужгороді

1669 – отримали привілеї ужгородські кравці

1672 – велика повінь в Ужгороді

1673 – повторна повінь

1676 – найдавніше зі збережених рішень міського суду

1677 – землетрус в Ужгороді

1678 – під замком з північного боку збудовано греко-католицьку Вознесеньську церкву з 3 вежами і 4 дзвонами

1679 – Ужгород захопили протестантські війська графа Текелі

1685 – перепис в Ужгороді, зареєстровано 9 гончарів, 13 чоботарів, 10 хутовиків, 5 кравців, 3 кушнарів, 4 ковалі, 6 теслів тощо

1685 – 1689 – Ужгород під контролем австрійського гарнізону

1686 – засновано цех гончарів

1691 – помер останній представник роду Другетів, у зв'язку з цим в Ужгороді проведено інвентаризацію, виявлено 221 двір, 156 виноградників, 11 коней, 86 волів, 337 свиней, 30 овець; у місті було 10 вулиць; місто перейшло у власність М. Берчені

1692 – навала на Ужгород мишей і сарани

1699 – знову повінь в Ужгороді

1700 – неврожай в околицях Ужгорода

1702 і 1703 – великі врожаї, падіння цін в Ужгороді

1703 – облога Ужгорода опришком І. Бецою

1704 – Ужгород стає одним з центрів анти-австрійського повстання під проводом Ф. Ракоці

1707 – М. Берчені прийняв в Ужгороді російське посольство від Петра I

1710 – чума в Ужгороді

КАЗЕННЕ МІСТО

1711 – Ужгород зайняли австрійські війська, місто конфісковане у М. Берчені і перейшло у державну власність

1728 – згорів Ужгородський замок, його церква більше не відбудовувалася, зберігся фундамент

1737 – замок відбудовано

перша половина XVIII ст. – збудовано Радванську церкву св. Іоана Предтечі



Ужгород, XIX ст.



1767 – перепис в Ужгороді фіксує 311 дворів, 1469 душ населення, зокрема 157 ремісників; збудовано Георгіївський римо-католицький костел

1771 – в Ужгороді 1602 мешканці; австрійська імператриця Марія Терезія подарувала Ужгородський замок греко-католицькій єпархії

1775 – в Ужгороді збудовано Комітатський дім на вул. Ракоці, Марія Терезія передала Мукачівській греко-католицькій єпархії Ужгородську єзуїтську церкву

1776 – до Ужгорода з Мукачєвого переведено духовну семінарію, єпархії передано Ужгородський замок

1777 – ремонт в Ужгородському замку, соборі і приміщеннях Ужанської домінії силами сілезьких і місцевих майстрів

1780 – до Ужгорода перенесено резиденцію мукачівського єпископа, єзуїтський храм реконструйовано віденським придворним архітектором Ф. Гілебрандом і освячено А. Бачинським як греко-католицький собор

1781 – споруджено північні склади (на нинішній пл. Поштовій)

1785 – в Ужгороді 507 будинків, 2902 мешканці

1786 – згідно з австрійською адміністративною реформою Ужгород став центром комісаріату, до якого входили комітати Унг, Берег, Угоча, Марамарош і Сату-Маре; ужгородські греки збудували православну церкву (на місці сучасного фізфаку)



1790 – адмінреформу скасовано, Ужгород знову став центром лише комітату Унг

1793 – в Ужгороді споруджено водяний тартак

1796 – в Ужгороді збудовано реформатську церкву; споруджено млин на вісім жорен

1799 – в Ужгороді вперше прокладено канал

1800 – в Ужгороді 25 вулиць

1802 – збудовано ужгородську парохіяльну Цегольнянську церкву; почато спорадичні роботи з регуляції течії Ужа

1806 – в Ужгороді вперше замощено вулицю

1809 – в Ужгороді збудовано новий Комітатський дім або Жупанат (нині Художній музей)

1812 – велика буря в Ужгороді, пошкоджено дзвіницю кафедрального собору

1820 – освячено Доманинську Успенську церкву

1830 – перепис зафіксував в Ужгороді 6631 мешканця

САМОВРЯДНЕ МІСТО

1838 – комітатська рада визнала Ужгород містом з власною радою, тим самим вилучивши місто з відання казни

1845 – самоврядність Ужгорода остаточно визнано Угорською королівською намісницькою радою





1848 – у ході антифеодальної революції до національної гвардії записалося 1800 ужгородців

1849 – Ужгород стає центром Руського округу

1850 – в Ужгороді 8015 жителів; вулиці отримали руські назви і таблички, поряд з угорською назвою «Унгвар» набуває поширення назва «Ужгород»

1852 – голодний рік, верховинці ідуть до Ужгорода, рятуючись від голодної смерті; для міста закуплено перших 12 вуличних ліхтарів

1855 – почато спорудження міської каналізації

1857 – за переписом в Ужгороді живе 8537 осіб

1861 – перша друкована історія Ужгорода (автор К. Мейсарош)

1863 – в Ужгороді відкрито першу друкарню з кириличним шрифтом

1866 – засновано міську лікарню на вул. Капушанській

1869 – перепис фіксує в Ужгороді 11017 жителів і 1020 житлових будинків, запрацював перший на Закарпатті паровий тартак; засновано перший дитячий садок; відкрито перший спортзал

1872 – холера в Ужгороді, прокладено першу на Закарпатті залізницю Ужгород – Чоп

1873 – прокладено колію до Мукачєвого (1887 р. її продовжено до Стрия)

1875 – в Ужгороді створено добровільну пожежну команду

1880 – перепис реєструє 11373 ужгородці

1886 – в Ужгороді стала до ладу меблева фабрика, засновано Ремісничє товариство; учитель І. Лаудон заклав дендропарк екзотичних рослин (нині парк дитячої лікарні)

1890 – перепис зафіксував 11793 мешканців

1891 – завезений з Америки паразит філоксера знищив усі виноградники навколо Ужгорода

1893 – прокладено залізницю Ужгород – Великий Березний

1895 – спорудження гімназії Другєтєв (хімфак УЖДУ)

1897 – в Ужгороді з'явився телеграф

1900 – 1902 – голодні роки, вплив селян до Ужгорода

1900 – за переписом в Ужгороді зафіксовано 1050 житлових будинків, 20 підприємств

1901 – збудовано міський стадіон (нинішній «Спартак»)

1902 – стала до ладу Ужгородська електростанція, збудовано казарми на вул. Другєтєв; засновано першу народну бібліотеку (тисяча томів у двох шафах)

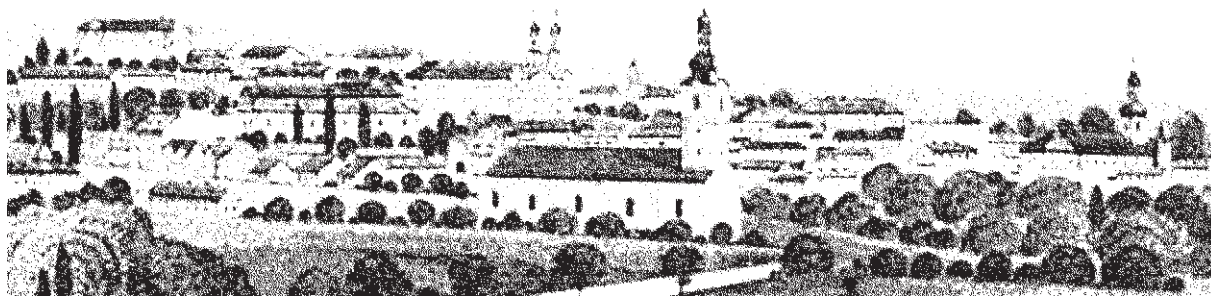
1904 – прокладено залізницю Ужгород – Ужок

1907 – велика пожежа в Ужгороді

1908 – в Ужгороді засновано купецьке зібрання

1909 – встановлено пам'ятник Г. Дайко роботи Самовольського (відновлено у 1994 р.)

1910 – згідно з переписом площа Ужгорода 21 кв. км, населення 15980 цивільних і 939 військових, тут 1346 житлових будинків, 50 вулиць



1911 – реставрація Горянської церкви
1912 – в Ужгороді збудовано першу п'ятиповерхівку – Василіанський монастир (нині фізфак – біофак УжНУ); створено муніципальну пожежну команду

1914 – з початком Першої світової війни Ужгород стає прифронтовим містом; у ньому 40 вулиць

1915 – в Ужгороді відкрито Торгову академію (школу) з руською (українською) мовою навчання

1916 – російські військовополонені збудували вузькоколіяку Ужгород – Анталовці

ЧЕХОСЛОВАЦЬКА ДОБА

1919 – Ужгород зайнято чехословацькими військами; тут створено Центральну Руську Народну Раду, яка прийняла рішення про входження краю до складу Чехословаччини

1920 – Ужгород став центром Підкарпатської Русі, у ньому 1274 будинки, 20601 мешканець

1921 – в Ужгороді створено Руський народний хор і Руський театр

1923 – в Ужгороді вперше обрано міську думу з 40 осіб; почато планові роботи з регулювання Ужа; започатковано перший автобусний

маршрут, що зв'язав два береги Ужа через Пішохідний міст

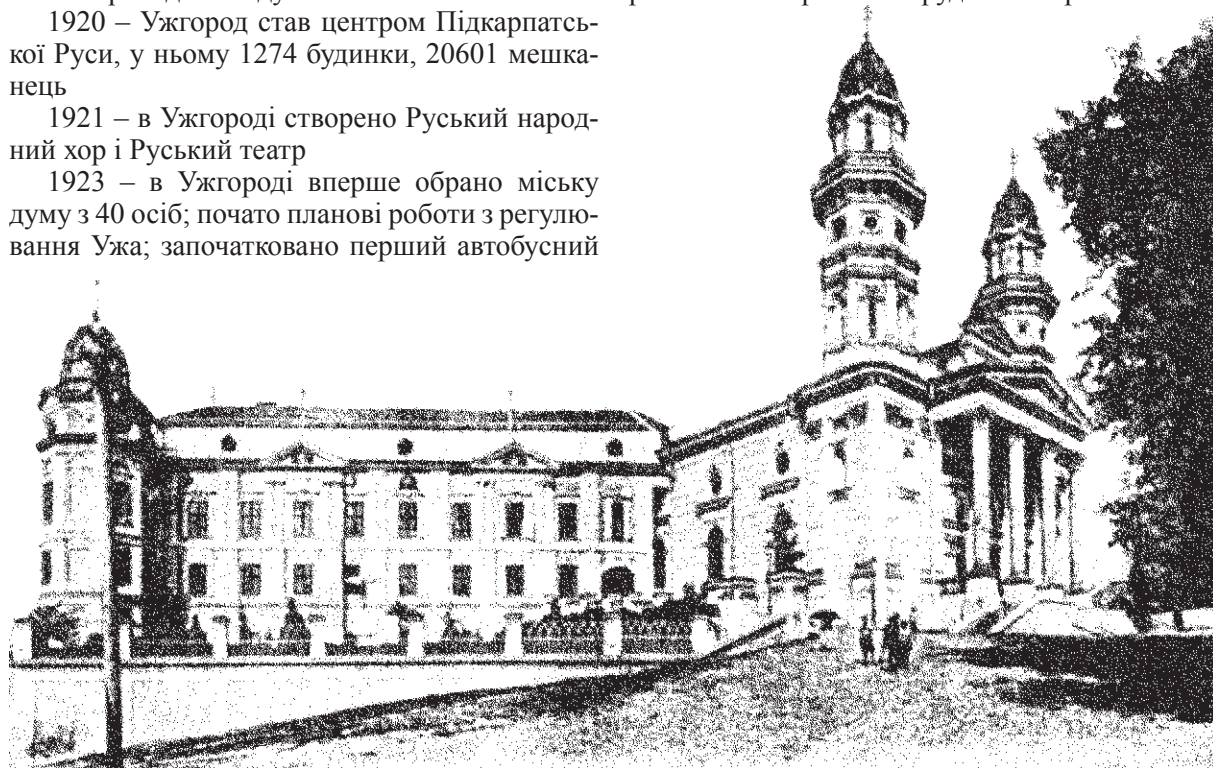
1925 – відкрито міську бібліотеку в приміщенні жупанату

1926 – встановлено пам'ятник Є. Фенцику (авторка О. Мондич); чеські ботаніки завезли до міста сакуру

1928 – у місті 63 вулиці; відкрито Народний дім «Просвіти»

1929 – в Ужгороді створено Земський музей; пожежа у Василіанському монастирі

1930 – за переписом в Ужгороді зафіксовано 26675 жителів, 653 «промислові підприємства» (в основному дрібні майстерні), 2970 осіб, зайнятих у промисловості і ремеслі; почато створення водогону загальною довжиною 40 км; збудовано Робітничий дім (нині Будинок облпрофради); російські емігранти спорудили Покровсь-



ку церкву – меморіал пам'яті загиблих у Першій світовій

1931 – в Ужгороді 2803 будинки; збудовано поштамт

1932 – здано в експлуатацію міський кінотеатр (нині – к/т «Ужгород») і окреме приміщення міської бібліотеки; початок розчищення і закріплення фресок у Горянській ротонді

1933 – споруджено Народний дім ім. Духновича

1936 – в Ужгороді 3304 будинки; засипано млиновий канал у центрі міста; архітектор А. Крупка завершив адміністративний будинок (нині приміщення обласної адміністрації й облради); у монастирі засновано приватну чоловічу гімназію

1937 – споруджено Великий міст (біля нинішнього готелю «Ужгород»)

ВОЄННЕ ЛИХОЛІТТЯ

1938 – за Віденським арбітражем Ужгород передано Угорщині

1939 – Ужгород став центром регентського комісаріату «Підкарпатська територія»

1942 – в Ужгороді викрито українську антифашистську організацію з 23 місцевих студентів

1944 – вступ до міста радянських військ (27 жовтня); обрано міський Народний комітет, що очолює відбудову і рух за возз'єднання з Україною; на кінець року тут 4976 заселених і 1329 порожніх квартир

1945 – в Ужгороді 19061 мешканців, 96 вулиць, 5 площ, 4 набережні, кілька провулків, загальна довжина вулиць 64 км; засновано Ужгородський університет, обласну бібліотеку, дитячу музичну школу ім. Чайковського

СОВЕТСЬКА ДОБА

1946 – Ужгород став центром Закарпатської області УРСР, тут засновано обласний музично-драматичний театр, філармонію, відкрито перше в області ремісниче училище, Палац піонерів і школярів, взуттєву фабрику

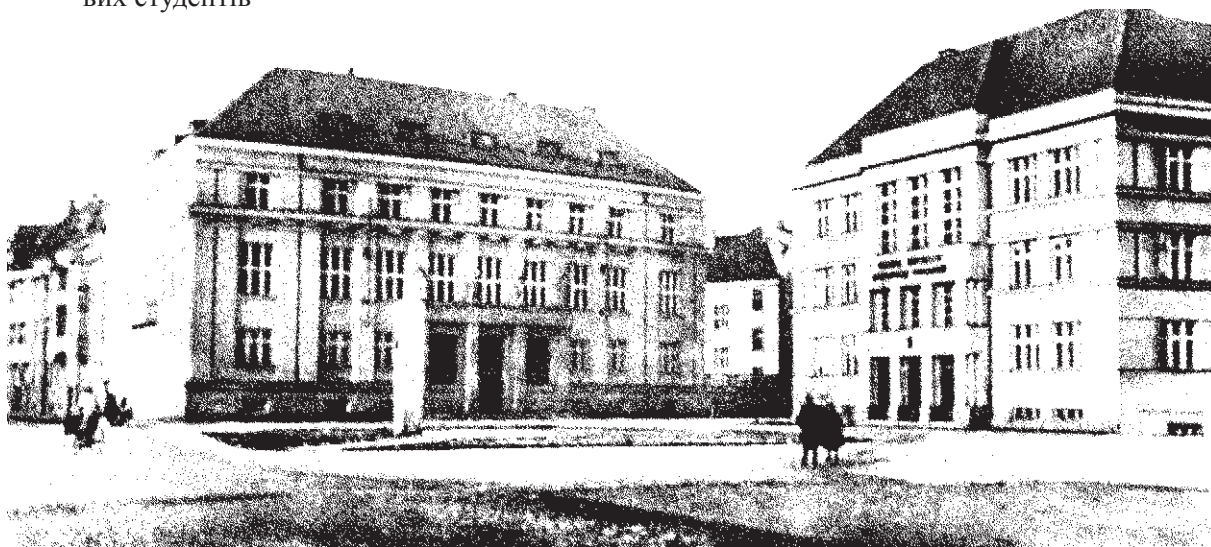
1947 – став до ладу Радванський каменедробильний завод

1948 – в Ужгороді засновано Закарпатський краєзнавчий музей, Закарпатський художній музей

1952 – Ужгород відвідав М. Рильський, після поїздки створено цикл віршів про Закарпаття

1954 – закладено Боздоський парк, розарій на пл. Народній

Ужгород, народний банк, 1930-ті рр.



1955 – Ужгород відвідав після 75 років розлуки уродженець Закарпаття, художник, академік І. Грабар, він подарував місту 26 своїх картин

1959 – згідно перепису в Ужгороді 47396 жителів; закриття Цегольнянської та Горянської церков (приводом до закриття останньої стала загибель людей від блискавки, що влучила у храм)

1962 – в Ужгороді створено авторемонтний завод

1963 – став до ладу завод «Ужгородприлад», почав роботу телеретранслятор

1964 – створено республіканське книжкове видавництво «Карпати»

1965 – збудовано об'єднану прикордонну станцію на советсько-чехословацькому кордоні

1966 – через Ужгород прокладено газопровід СРСР – ЧССР; Горянська ротонда стала філією краєзнавчого музею.

1967 – реконструйовано пл. Возз'єднання (Петефі), наб. Ленінградську (Незалежності); відкрито кафе-магазин «Променисте»



1968 – відкрито підземний ресторан «Скала»; стала до ладу сувенірна фабрика «Художпром»

1969 – почав роботу Ужгородський телецентр; відкрито універмаг «Україна»

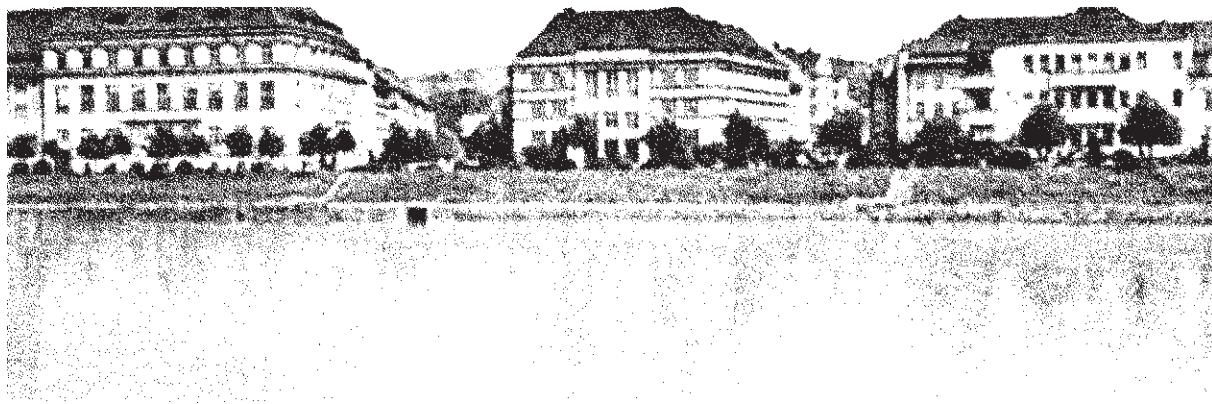
1969-1970 – в Ужгороді відкрито відділення трьох академічних інститутів: ядерної фізики, теоретичної фізики, соціальних і економічних проблем зарубіжних країн

1970 – перепис фіксує в Ужгороді 64.578 осіб, 772 індивідуальних авто; в Ужгороді відкрито Закарпатський музей народної архітектури і побуту; встановлено пам'ятник «Україна – визволителям» (скульптори І. і В. Зноби); відкрито кафе «Білочка»

1971 – створено завод нестандартного обладнання (на базі авторемонтного заводу)

1972-1973 – часткова реставрація Кафедрального собору

1973 – споруджено будинок Ужгородської міськради (архітектор А. Медвецький); відкрито фірмовий магазин «Меблі»; здано новий центральний телеграфно-телефонний переговорний пункт





1974 – збудовано новий триповерховий корпус філармонії, відкрито магазин «Таллін»

1975 – реконструйовано аеропорт

1976 – будівництво заводу газозварювальної апаратури; засновано фірму «Ремпобуттехніка»; став до ладу завод «Турбогаз»

1978 – здано 8-поверховий Будинок побуту

1979 – за переписом в Ужгороді 90995 мешканців; почато будівництво заводу електродвигунів; відкрито магазин «Лелека»; здано готель «Закарпаття»; відкрито пам'ятник О. Пушкіну (автори М. Попович, К. Лозовий)

1980 – здано новий 5-поверховий корпус УжДУ; відкрито бар «Над Ужем»

1981 – до складу Ужгорода включено Горяни, Дравці, Доманинці; відкрито меморіальний музей Ф. Манайла

1982 – у сім'ї будівельника Ю. Хавана народився 100-тисячний ужгородець; здано нову міську лікарню

1983 – відкрито магазин «Юність»; у замку виявлено фундамент церкви XIII століття

1984 – через місто пройшов газопровід Уренгой – Помари – Ужгород

1986 – відкрито одне з перших кооперативних кафе «Гарячі бутерброди»; здано нові залізничні каси

1987 – відкрито двоповерховий універмаг «Комісійний», кафе «Піщерія», «Кошице», «Пікнік», кулінарний комплекс «Радванка»; створено Ужгородську школу мистецтв (на базі дитячої музшколи №2)

1988 – сплеск «економічного туризму» серед ужгородців, час первісного нагромадження капіталу

1989 – перепис реєструє 117 061 ужгородця, зайняте населення склало 70 тис. осіб; початок заміни асфальтового покриття вулиць на керамічну плитку; у каплиці М. Лучкая на Цегольні почалися греко-католицькі служби

1990 – проведення в Ужгороді Міжнародної дитячої олімпіади; встановлено пам'ятник Ш. Петефі (автор Ф. Бені); відновлення історичних назв ужгородських вулиць

СУЧАСНА ДОБА

1991 – культурне життя міста позначене духовним відродженням, політичне – державотворчим піднесенням, економічне – товарним голодом, суцільним торговим дефіцитом; на грудневому референдумі Акт незалежності України під-



тримало 92,6% ужгородців, що взяли участь у голосуванні; Горянську ротонду повернули греко-католикам

1992 – початок великої і малої приватизації в Ужгороді; урочисте передача Кафедрального собору греко-католиками; руйнівний паводок затопив Студентську набережну і прилеглі вулиці; в Ужгороді відкрито представництво МЗС України, інститут електронної фізики НАН України, гімназію; вперше проведено тетатральні фестивали «Інтерарт» та «Інтерлялька»

1993 – системна економічна криза в державі, поступова зупинка більшості ужгородських підприємств; перетворення стадіону «Авангард» на речовий ринок; на пл. Кирила і Мефодія споруджено однойменну малу православну церкву за проєктом І. Бондаренка

1994 – закладено Хрестовоздвиженський православний собор, у його цокольні частині зразу обладнано діючу церкву, відкрито меморіальні дошки Ф. Корятовичу, А. Волошину, О. Духновичу



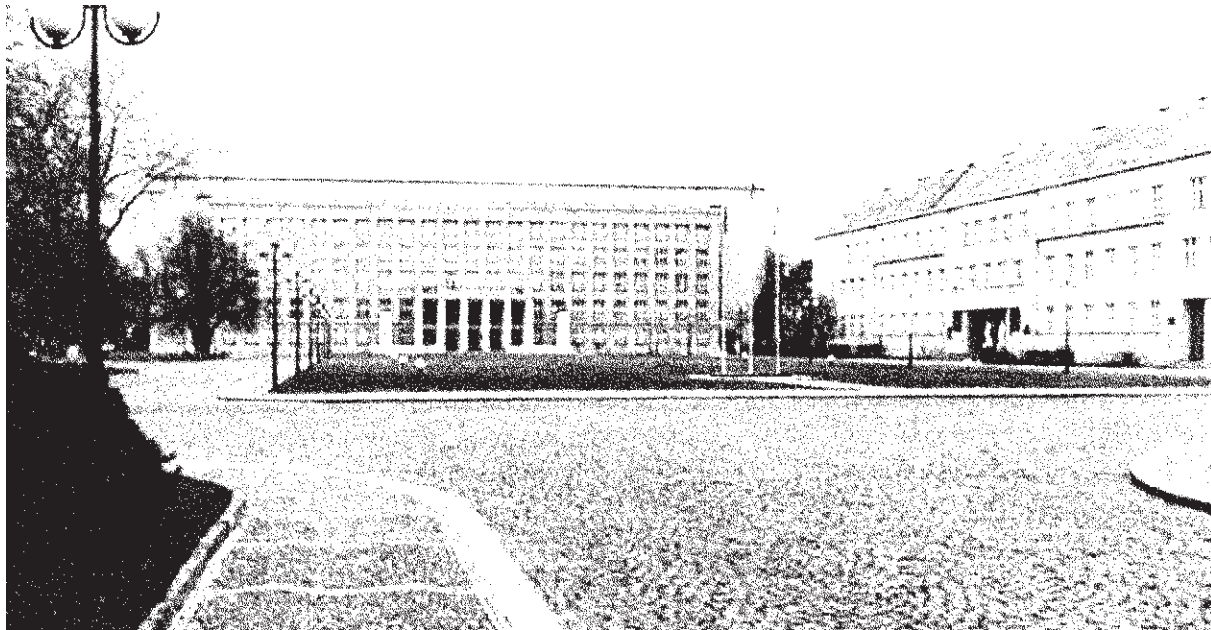
1995 – Ужгород лідирує в Україні за темпами малої приватизації; реконструкція багатьох магазинів і каварень

1996 – засновано Ужгородський інститут інформатики, економіки і права; відкрито ресторан «Будапешт»

1997 – встановлено пам'ятник О. Духновичу (автор М. Белень); відкрито і освячено Цегольнянську церкву як православну Преображенську; засновано інститут інформатики, економіки і права; збудовано навчальний корпус греко-католицької духовної семінарії

1998 – газетний бум в Ужгороді; місто охоплене базарною стихією, функціонує 14 організованих ринків і багато «диких»; осінній паводок; у греко-католицькій семінарії освячено каплицю св. Юди – Тадея

1999 – засновано газету «Ужгород»; встановлено пам'ятник Т. Шевченкові (автори М. Михайлюк, В. Лезу), споруджується протипаводковий парапет на набережних Студентська і Незалежності,





ведуться ремонтні роботи на Корзо і пл. Театральній, зміцнено Пішохідний міст; коштом уролога С. Біляка споруджено першу в Ужгороді церкву Київського патріархату – Першомученика Степана, на території заснованого медиком лікарняного центру ім. О. Фединця, церкву спроектувало подружжя архітекторів Багрій, освятив 2 січня 2000 р. патріарх Філарет.

2000 – в Ужгороді відкрито Генеральне консульство Словаччини; університет отримав статус національного

2001 – підписано договір про партнерство і співробітництво з Києвом; відкрито Закарпатський інститут ім. Волошина.



2002 – встановлено пам'ятники Т. Масарику, А. Волошину; вперше проведено міжнародну виставку «Туревроцентр – Закарпаття»; закладено греко-католицьку церкву св. Георгія на вул. Щедріна (Червениця)

2003 – відкрито торговий центр «Едельвейс», реконструйовано Пішохідний міст; міськрада прийняла рішення про розширення меж міста.

2004 – збудовано новий залізничний

вокзал;

2005 – здано в експлуатацію Боздоський міст;

2006 – відкрито супермаркети «Сільпо», «Велика кишеня»



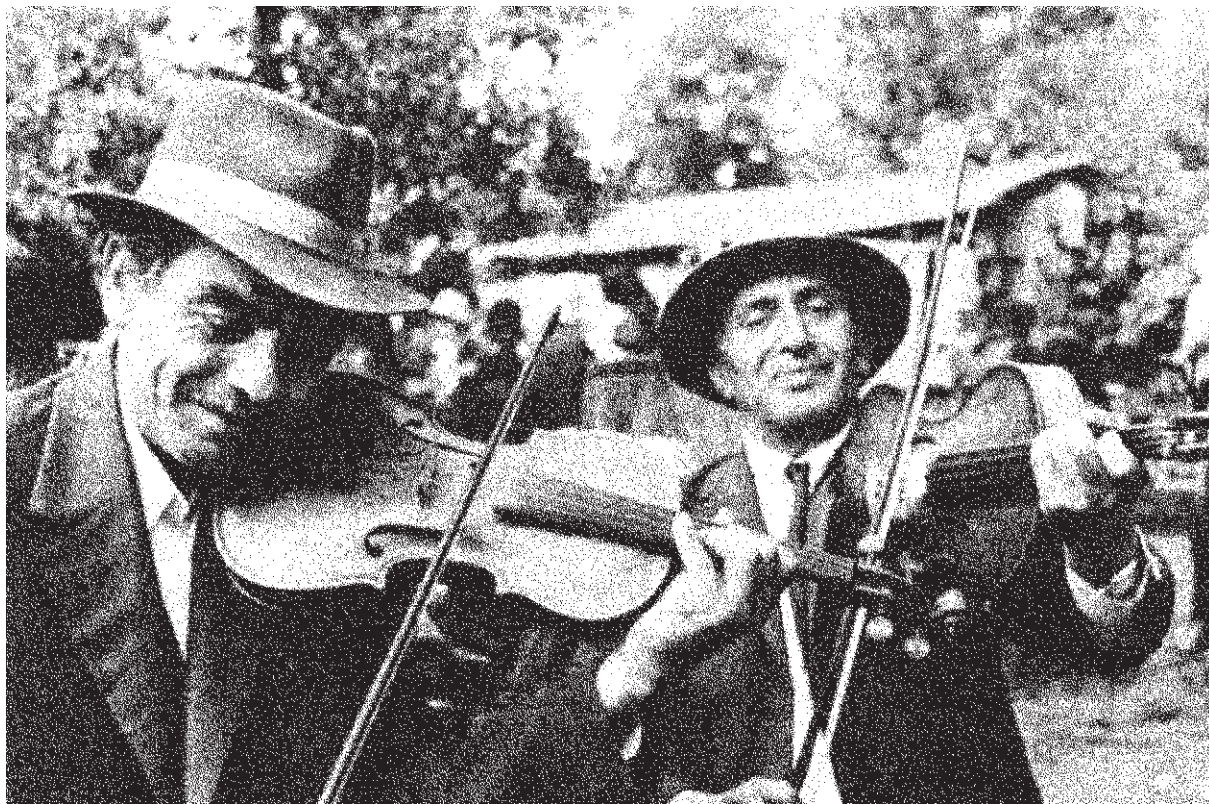
Уклав Сергій Федака



ПЕРЕЧИН

Перечин – місто (з 2004 р.), райцентр Закарпатської області. Розташований у долині Ужа, за 21 км на північ від Ужгорода, на висоті 165 м. Нинішня площа – 7,45 кв. км. В околицях містечка – гори Висока (429 м), Ясиня (654 м), Кичера (662 м), Новосільська скеля (766 м), Княгиня (758 м), Синаторія (766 м) і Плішка, в урочищі Бобайове – два сірководневі джерела. Рікою Турія, що протікає тут, проходить межа між Вулканічними і Складчастими Карпатами. 4/5 площі Перечина складають пагорби, і лише 1/5 – долина. Місто розташоване на кількох терасах. Найнижче, на висоті 145 метрів над рівнем моря, стоять будинки (від друкарні до ресторану «Турянська долина»), найвище (281 м) – на вулиці Гуменській.

На місці теперішньої забудови центру містечка колись було озеро. Перша письмова згадка про село 1399 р., потім 1427 р., але 1266 р. згадується про землю магната Переча, від якого, можливо, походить топонім. 1514 р. загін перечинських селян на чолі з Бовкаєм брав участь у селянській війні під проводом Д. Дожі. Тоді перечниці дійшли аж до Дунаю. 1631-32 р. тут діяв опришківський загін М. Пастеляка, доходючи до Гуменного. Село лишалося дуже бідним, 1691 р. в Перечині було 44 земельні наділи, з них 23 необроблювані. Тому з 1697 р. тут знов підіймається опришківський рух – тепер на чолі з Іваном Бецою. Про напад цього опришка на Ужгородський замок навіть збереглася пісня «В Ужгородській Червениці». А у пісні «Ой на горі Синаторії буки зеленіють» ідеться і про Бецу, і про його сина, теж Івана. 1703 р. опришки на-



пали на місцевого поміщика і вкрали у нього двісті голів худоби.

За церковним інвентарем 1751 р. у Перечині згадується дерев'яна Миколаївська церква з двома дзвонами і всіма образами. 1763 р. трохи нижче від неї збудували нинішню муровану церкву – по вул. І. Франка. 1785 р. у селі було 523 мешканці, або 91 родина. З 66 дворів 39 належала кріпакам, інші – знаті і ремісникам. 1800 р. тут 42 кріпацькі двори, 7 желярських, 1 піджелярський; 40 волів, 31 корова. Десь із тих часів у Перечині збереглося найстаріше дерево – дуб на розі вулиць Червоноармійської і Маяковського, якому понад два століття. 1800 р. в селі було 50 дворів і 653 мешканці, яким належали 94 га ораниці, 40 волів, 4 коні, 31 корова, 18 свиней. На один селянський двір

припадало менше однієї голови робочої худоби і двох гектарів малородючої гірської землі. Вже тоді 160 перечинців ходили на заробітки. Все ж у наступні десятиліття Перечин значно виріс, став центром дистрикта, куди входило 7 сіл. 1819 р. тут 93 двори, де жили 102 сім'ї, всього 674 осіб. 1829 р. тут 105 дворів, 895 мешканців, в т.ч. 878 греко-католиків і 17 євреїв.

Селище належало державній казні, мало парафіяльну церкву, тут видобували мармур і вапняк. Найдавніша відома печатка Перечина дійшла з 1823 р., у її верхній частині – церква і три дерева, в нижній – робітник біля печі, де випалюється вапно. Під час холери 1831 р. тут померло 90 осіб. У середині XIX ст. біровом Перечина був Іван Іваник, його родичі понині мешкають в селищі. Про мера згадують як про чесного і правдивого керівника. Будучи неписьменним, робив зарубки на палиці, а потім щомісяця підбивав баланс, який сходився до копійки. Парохом же у другій половині XIX ст.



небузьке, замок



був отець Гавриїл Чопей, який доклав багато зусиль до оздоблення церкви, придбав три дзвони.

1868 р. з дистрикту вирушили на заробітки у рівнинні райони Угорщини 150 осіб. 1872 р. відкрито початкову школу. 1873 р. тут знов лютувала холера. 1881 р. у дистрикті 599 дітей захворіли на скарлатину, з них 99 померли. 1893 р. акціонерне товариство «Бантлін» збудувало тут хімзавод з переробки букової деревини (як філію заводу з переробки і сухої дистиляції дерева у Тур'ї-Реметах).

Наприкінці 1893 р. через село пройшла залізниця Ужгород – Великий Березний, відкрито тартак для виготовлення шпал, де працювало 38 робітників. 1901 р. робітники хімзаводу провели під горою Синаторісю першу маївку. 1903 р. тут жило 2124 осіб, з них у промисловості працювало 793, селян же налічувалося 118 дворів. 1904 р. відкрито технічну бібліотеку. 1906 р. у місті з'явилася перша приватна двоповерхівка (по вул. Жовтневій, 103), яку збудували вихідці з Італії Комінотто. 1908 р. створено духовий оркестр під керівництвом Скубенича, він часто грав на релігійних святах у Перечині

й Ужгороді. 1915 р. керівника забрали на фронт, де він і загинув.

У березні 1918 р. до села повернулися з російського полону перші десять перечинців. За ними послідували наступні полонені, дезертири, поранені. Хлопці були настроєні рішуче. Коли 30 жовтня 1918 р. розпалася Австро-Угорщина, у Перечині почав формуватися озброєний загін із 150 осіб. Він взяв під свій контроль село, а потім і околицю. Цілий листопад не працював хімзавод, з нього вигнали найбільш ненависних майстрів і наглядачів. Жандарми і військові патрулі були безсилі. 14 січня 1919 р. Перечин окупувало чеське військо, проте у квітні воно мусило залишити село. Місцеві ліві спробували встановити владу советів, але невдовзі чехи повернулися.

За нової влади економічне становище села не поліпшилося, однак відбулися по-



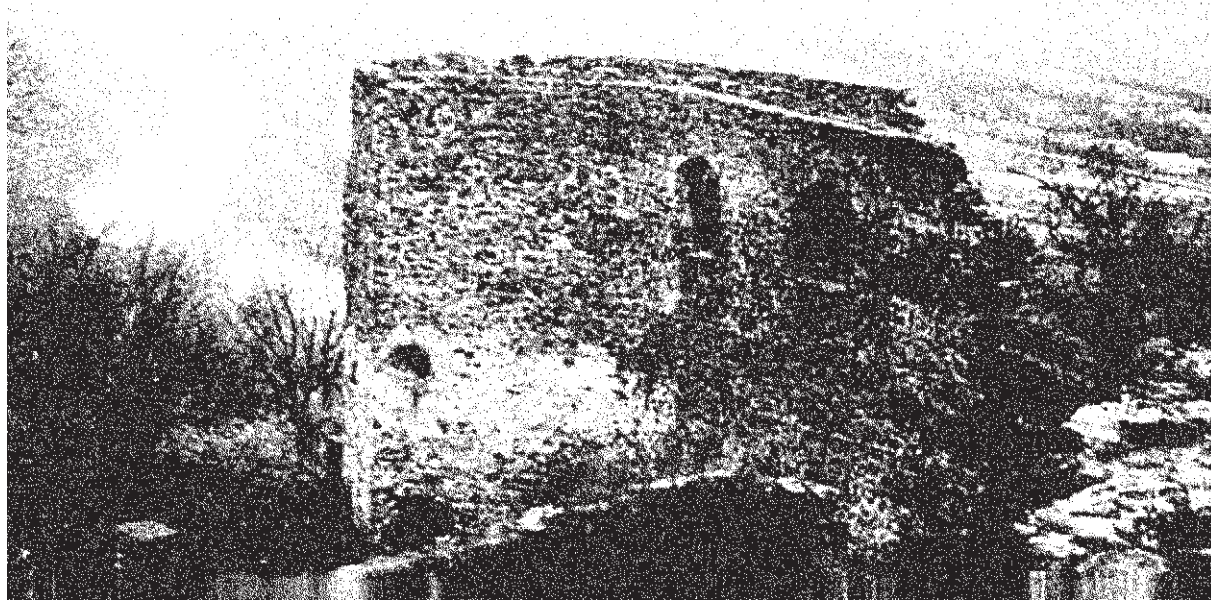


зитивні зміни у культурі. 1928-30 р. збудовано школу на 400 учнів, її спорудила та ж чеська фірма «Лана», що розбудувала район Галагов в Ужгороді. Перечниці возами доставляли камінь на цю будову, а на завершення, коли не вистачило коштів, кожна сім'я сплатила по 25-30 крон. У той час спеціальність народного вчителя отримали 23 перечинці, тоді як за попереднього режиму – жоден. Розгорнуло діяльність Перечинське товариство «Просвіта», а при ній – драматичний гурток, хор, духовий оркестр. Двома останніми керував Романенко, а драмгуртком – його дружина. 1930 р. населення Перечина склало 2581 мешканець.

1938 року запахло війною. Коли 23 вересня Прага оголосила мобілізацію, перечинцям оголосив про неї бубнар, що ходив від хати до хати. На ранок усі чоловіки прийшли на збірний пункт і були відправлені в Судети, на які претендував Гітлер. Проте чехи так і не наважилися воювати. Коли ж після Віденського арбітражу 2 листо-

пада 1938 р. Ужгород відійшов до Угорщини, Перечин лишився у Карпатській Україні. Тому сюди було перевезено багато майна з Ужгорода, зокрема й пам'ятник Т. Масарику, пізніше він потрапив до Чехословачини і там був переплавлений комуністичними властями. Також до Перечина з Ужгорода перенесено вчительську семінарію, яка розмістилася у приміщенні місцевої «Просвіти», на місці, де тепер ресторан «Перечин». У березні 1939 р. і Перечин окупували війська генерала Горті. У травні 1942 р. у приміщенні міської школи і казарм влаштовано тюрму, де утримувалося 600 ув'язнених. На осінь 1944 р. у Перечині було 7 торгових точок, 2 школи, 1 медпункт.

27 жовтня 1944 р. Перечин зайняли советські війська. Поки ситуація на кордоні була непевна, через село пройшли тисячі возів з утікачами – східняками, галичанами та й закарпатцями, які втікали на Захід від советського режиму. 1945-47 р. у районі діяла підпільна організація



ОУН–УПА у складі 44 осіб. Очолював їх К. Лисенко на псевдо Писанко, розстріляний 1950 р.

1946 р. тут відкрито окружну лікарню. Тоді ж у Перечині утворено кооперативну спілку споживачів, відбудовано пекарню, запрацював лісопункт та районна друкарня, з'явилася районна газета «Перемога», яка потім називалася «Колгоспне життя», «Радянське село», а з 1991 р. – «Народне слово». 1947 р. створено артіль «Вапняк», переобладнано телефонну станцію, внаслідок чого її потужність збільшено вдвічі. У приміщенні колишньої синагоги відкрився будинок культури (зараз Ощадбанк).

12 грудня 1948 р. організовано колгосп ім. В. Молотова (пізніше – імені І. Франка). Правління розмістилося у колишній попівській фарі. Поступово сформувалися чотири бригади – у Перечині, Сімері, Ворочові, Сімерках. 1950 р.

до колгоспу залучено всіх селян Перечина – 412 дворів. Тоді ж почалося поступове переселення безземельних селян з Верховини у долину. Переселенці розбудували у 50-60-х роках нову вулицю, що отримала назву Колгоспна.

1954 р. в рамках заходів з відзначення 300-річчя Переяславської ради споруджено тимчасовий міст через Уж. Театралізоване свято, яке тоді відбулося на березі річки, так і лишається наймасовішим в історії селища.

1955 р. розбудовується комплекс показового Перечинського лісгоспу. Наступного ж року на базі лісгоспу створено комплексний Перечинський лісокомбінат, а на промисловому комбінаті організовано столярний і швейний цехи. На останньому влаштовано 60 жінок, що шили постільну білизну і чоловічі сорочки. 1959 р. на лісохімкомбінаті було споруджено висотну реторту. За своєю потужністю вона була найбільшою в СРСР і другою в Європі.

1962 р. здано школу-інтернат. 1966 р. хімзавод реорганізовано у хімкомбінат, а на базі райхарчокомбінату створено соко-винний завод.



1968 р. створено підприємство радіоелектронної промисловости – завод «Стетатит». Його було споруджено на голій болотистій місцевості біля складу лісокомбінату. Спершу це була філія Донського заводу радіодеталей, а з 1972 р. «Стетатит» став самостійним підприємством. Перші інженери прибули сюди з Білої Церкви, Саратова, Кіровограда, Башкирії. Потім їх ряди поповнили місцеві юнаки, що закінчили вищі навчальні заклади Дніпропетровська і Ужгорода, технікум при Донському заводі. Підприємство налагодило випуск різноманітних керамічних виробів електротехнічного призначення – від ізоляторів до деталей електронно-обчислювальних машин.

1968 р. райспоживспілка провела перший молодіжний конкурс на ліпшого офіціанта (далі такі конкурси проходили і серед кухарів), а наступного року при ній створено обласну школу кондитерів.

Тоді ж у Перечині організовано професійно-технічне училище. 1975 р. до Перечинського лісокомбінату приєднано Дубриницький. У результаті його територія склала 42 тисячі гектарів. Щороку комбінат виробляв сотні кубометрів чорнових меблевих заготовок, клепки, фрези, тари, а з відходів – прищіпки для білизни. Щовесни велася посадка молодих саджанців на площі 120-130 гектарів. Свої кадри комбінат готував у Стороженецькому та Хустському лісотехнікумах, Львівському лісотехнічному інституті. Комбінат мав свою футбольну команду «Хімік», яка 1963 р. встановила на рідному стадіоні два обласні рекорди – перемогла іршавський «Авангард» з рахунком 12:1, а великолучківський «Колос» 11:1.

1975 р. створено Перечинську газову дільницю. Почалася газифікація селища, але до 1987 р. перечинці користувалися скрапленням газом з балонів. Коли ж через район пройшов



закарпатські музиканти

газопровід Уренгой – Помари – Ужгород, стало питання про підведення у Перечин природного газу. Перші голубі факели спалахнули тут наприкінці 1988 р. у центральних багатоповірках.

Перебудовні процеси боляче вдарили по економіці Перечина. 1985 р. почалася антиалкогольна кампанія, яка практично знищила місцевий соко-винний завод. Майже повністю ліквідовано технологію виробництва плодоягідних вин, знищено цінне обладнання, винопривід, демонтовано місткості. Завод був завалений горами скла від винних пляшок і тарою. Там вирішили освоїти випуск майонезу, якого раніше завозили до області «аж» 7 тисяч тон і він був великим дефіцитом. Уже 1986 р. його було вироблено три тони. Реконструйовано гірничий цех, спиртосховище – спершу під випуск м'ясних виробів, а потім і молочних. Почали розливати мінеральну воду, освоїли

нові види соків. На цьому імпульсі завод протримався усі дев'яності роки, коли більшість інших перечинських підприємств ледве діяли.

1992 р. у Перечині відкрився перший приватний магазин – АВС на початку вул. Жовтневої. 1993 р. на площі Народній відкрилась інша приватна крамниця «Діл», її власник Г. Зінченко 1998 р. закінчив бізнесову школу у США і володіє п'ятьма мовами. 1997 р. у центрі містечка споруджено каплицю, встановлено привезену зі Словаччини статую Діви Марії. 17 травня 1998 р. освячено місце під будівництво нового греко-католицького храму площею 550 кв. метрів. 5 червня 1999 р. Перечин урочисто відзначив своє 600-річчя. 4 березня 2004 р. постановою Верховної Ради України №1592-IV Перечин отримав статус міста.



Сергій Федака



СВАЛЯВА

Свалява – райцентр Закарпатської області, місто (з 1957 р.). Лежить на р. Латориці, за 72 км від Ужгорода. Поруч гора Стій (1677 м), з якої відкривається панорама міста, зусібіч оточеного лісистими пагорбами. Біля міста – стоянка пізнього палеоліту 30-20 тисяч років, а в урочищі Нейва – неолітичне поселення. В околицях знайдено скарби доби бронзи і раннього заліза, дві золоті римські монети Нерона.

Поселення Сольва відоме з XII ст. Його назву виводять від місцевих солоних (мінеральних) вод. З 1214 р. воно вважалося власністю угорських королів, але власність ця була досить умовною. У тогочасних грамотах вказувалося, що Сольва лежить «по той бік засіки», яка позначала державний кордон. Між Угорщиною і Галицько-Волинською державою простягалася своєрідна нічийна земля, вкрита горами і лісами. Сюди з обох боків втікали селяни. Мабуть, Свалява і була заснована такими втікачами.

У XIII-XIV ст. Свалява належала Бет-Бетке, березькому жупану Шимону, магістру Аладару, Перені, з XVI ст. – трансільванським князям. У грамоті 1463 р. уперше згадуються місцеві джерела мінеральної води. З початку XVII ст. у самому центрі сучасного міста зберігся 400-

річний дуб. 2002 р. у нього влучила блискавка. На думку ботаніка В. Комендаря, дерево можна врятувати, встановивши на ньому сталеві запобіжні кільця.

Перепис 1688 р. свідчить, що з 54 кріпацьких родин Сваляви 31 загинула від епідемій і війн, а 8 не могли платити податків. 1709 р. сваяльські джерела мінеральних вод відвідав Ференц Ракоці. За нього мінералку вивозили аж до Росії, до двору Петра Першого, з яким Ракоці вів переговори. Там сваяльські буркути цінували нарівні з егерською водою (тобто карлсбадською і марієнбадською).

З 1728 р. Свалява входила до домінії графа Шьонборна. За нього 1737-78 р. споруджено кам'яну церкву, але населення бідувало. Йозеф Сплени, побувавши у 1780-х у Сваляві, писав: «Подорожнього скрізь зустрічають голосінням і стогоном. Земля не порожня, а гола, поля не засіяні, немає ні пшениці, ні жита, а лише трохи картоплі. Нею набивають роти немовлятам, бо у висохлих материнських грудях немає молока. Картопля і чорний, як сажа, хліб, зроблений з вареної трави – єдина їжа селян, але й вона закінчується». Все ж з 1790-х Свалява стала значним населеним пунктом, отримала право на щорічне проведення ярмарку, де продавали вироби зі скла, лози і глини.

На початку XIX ст. у Сваляві були водяний млин, тартак, молотилка, виробництва поташу, вапна, цегли. З 1800 р. дійшли дані про львівсь-



свалявщина, с. бистра, церква св. миколая



кого ресторатора Семена Редліха, який спеціально завозив до себе свальявську воду і продавав її як престижний напій.

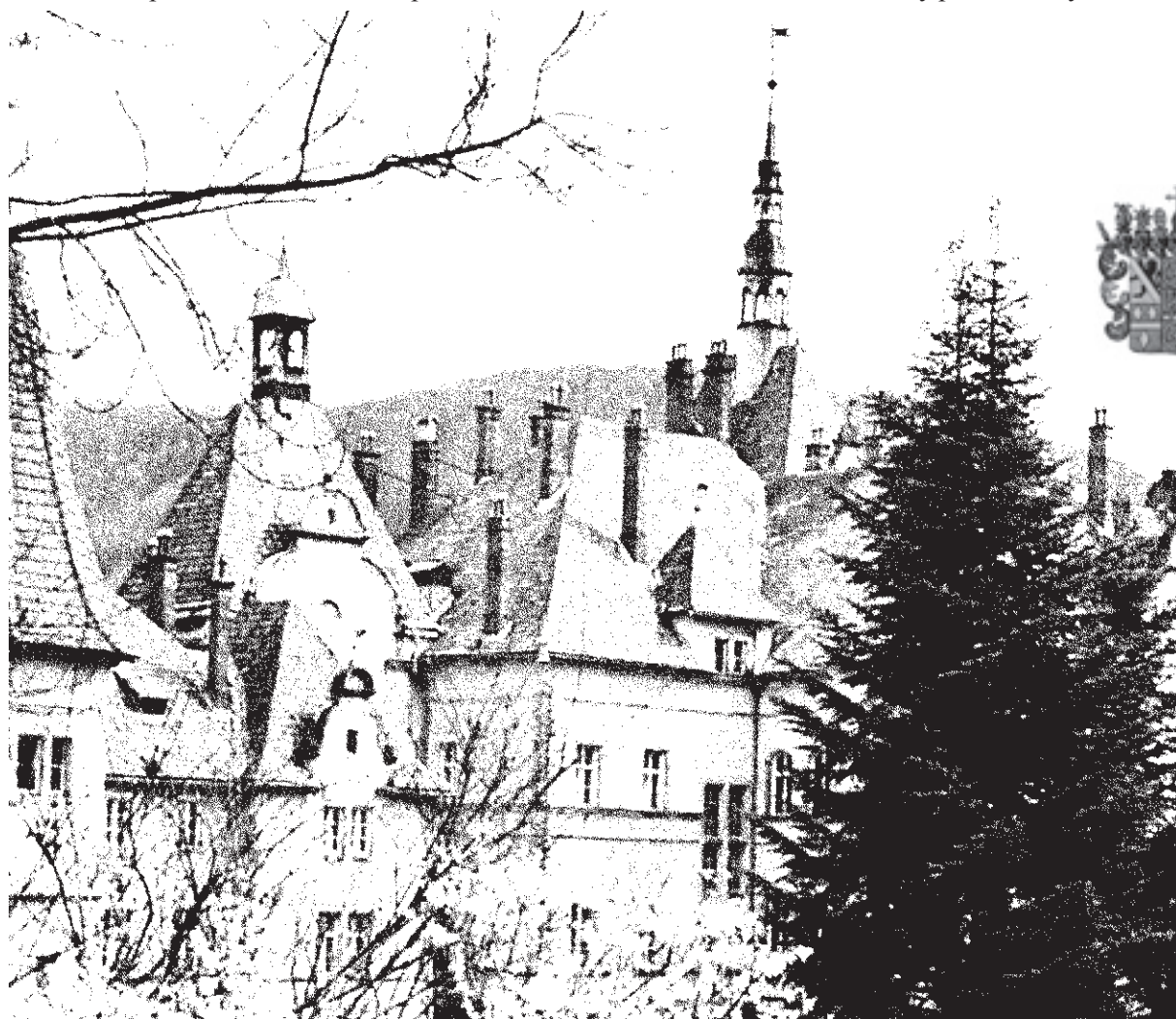
Від 1804 р. збереглася найдавніша гербова печатка Свальяви, на ній зображено лева – емблему роду Шьонборнів. Згодом подібне зображення прикрасило етикетки на мінеральних водах. 1840 р. Шьонборн почав здавати джерела мінводи «Маргіт» (нині «Лужанська») в оренду. 1842 р. на конкурсі у Будапешті свальявську воду визнано однією з найліпших, її названо «королевою сечогінних і розчинюючих

сечові солі лікувальних вод», почато її експорт до Відня і Парижа. З середини XIX ст. почався розлив води у пляшки під назвою «Solyvai». Її брали з джерела на правому березі Латориці, під горою. 1855 р. вона отримала золотий диплом на виставці європейських вод у Парижі.

У самій же Свальяві 1873 р. лютувала холера. За два тижні у невеликому містечку на 135 будинків захворіло 48 мешканців, померло 28.

1884 р. свальявську воду високо оцінено на виставці у Відні. На той час її експорт уже складав до 1 млн. пляшок. Воду розливали у пляшки

чинадієве, палац графів шьонборнів-бухгаймів



місткістю 0,5 і 0,75 літра, а також у фігурні пляшки «бордо». У ящиках по 40 або 60 пляшок вона відправлялася на залізничну станцію, де приймали і порожні пляшки.

1885 р. у Будапешті відкрилася виставка народного господарства. Домінія Шьонборна була представлена на ній цілим павільйоном, а каталог-путівник по ньому склав цілу книгу. На цій виставці Свалява була представлена державним орендним підприємством, створеним для розливу вод, які належали тодішньому власникові домінії Фрідріху Карлу Шьонборну. Під його контролем були джерела не тільки Сваляви, а й усіх навколишніх сіл. Зокрема, у Неліпині Шьонборни 1800 р. заснували перші купелі, тобто санаторій. 1887 р. через Сваляву пройшла залізниця Мукачеве – Стрий.

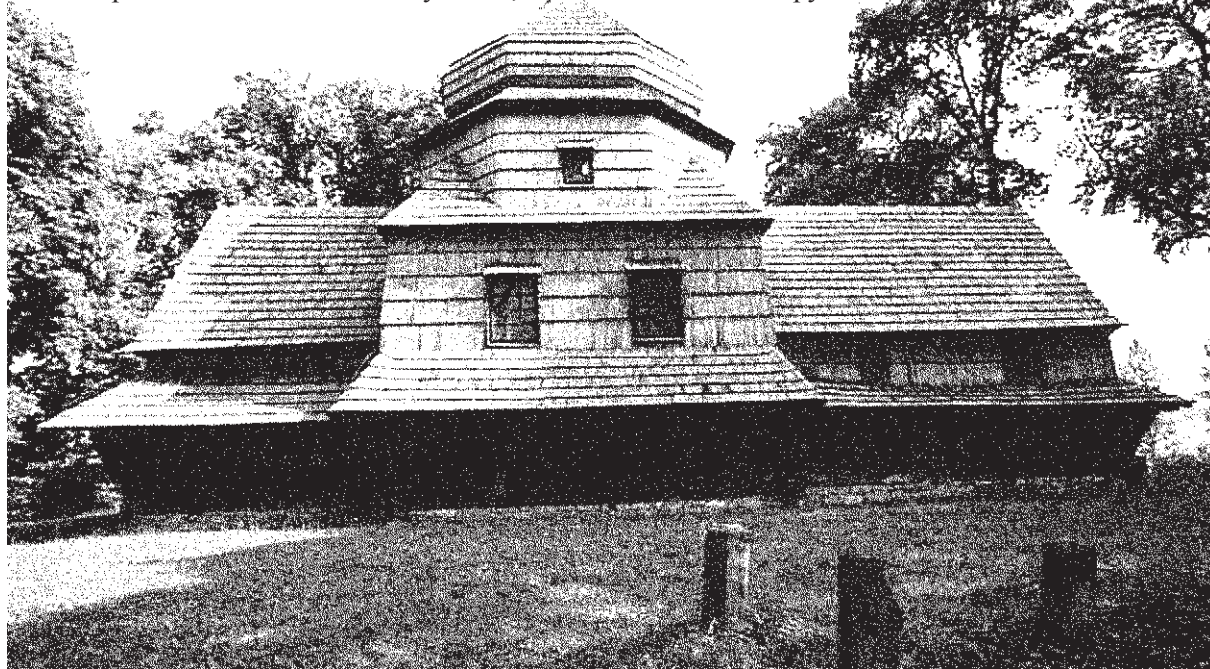
1895 р. у Сваляві були дві великі поміщицькі економії, 106 середняцьких і 23 бідняцькі господарства. За переписом 1900 р. тут жило 2416 осіб, з них 496 зайнято у сільському господарстві, 114 у ремеслі, 46 у торгівлі, 45 на транспорті. Містечко мало 381 будинок,

зокрема 237 дерев'яних, 119 саманних, 25 кам'яних.

На початку ХХ ст. віденська фірма купила у Шьонборнів ділянку землі у Сваляві і збудувала там тартак на 5 пилорам і дорогу до села Ізвор. На цій базі 1908 р. створено акціонерне товариство «Сольва» за участю німецького, англійського, французького і американського капіталу. 1910-11 р. воно збудувало у Сваляві лісохімзавод для сухої перегонки деревини – спершу на десять, а потім на дванадцять реторт. Щороку завод переробляв сто тисяч кубів буку і був одним з найбільших у Європі. Тут працювало до 1400 робітників. 1908 р. в маєтку Шьонборнів створено зразкове польове господарство, а при ньому – агрошколу, яку того ж року закінчило 120 учнів.

19 жовтня 1914 р. російська армія генерала Фесенка зайняла Сваляву. Після повернення сюди австрійських військ селян звинуватили у симпатії до росіян і розграбували село. Тому свалявці були настроєні радикально. 8 груд-

церква преображення господнього (1742 р.)



ня 1918 р. у невеликій хаті по вул. Головній зібралися представники 30 навколишніх сіл. Вони створили Карпатську руську народну раду, яка прийняла рішення: «Ми бажаємо возз'єднатися з такою Україною, де б не було панів, щоб земля належала простим селянам, а заводи і фабрики – трудящому народу. А в школах щоб навчалися наші діти на рідній мові». Рішення було надруковане у Стрию у вигляді листівки і поширювалося у Сваляві та сусідніх селах. 23 березня 1919 р. у Сваляві проголошено советську владу. Наприкінці квітня село зайняли чеські війська.

У 1920-х угорський письменник Бейла Іллеш, відвідавши Сваляву, писав: «У Сваляві, куди не підеш, за десять хвилин потрапляєш у ліс. Усе село, що складається з маленьких мазанок з солом'яними або дерев'яними покрівлями, оточене високими горами... У Сваляві все належить графові. І не тільки у Сваляві».

1 серпня 1924 р. (на десяту річницю початку Першої світової) у Сваляві відбулася антивоєнна демонстрація. Жандарми відкрили вогонь, тяжко поранили кілька десят чоловік, а трьох убили, про що писала вся європейська преса. 1959 р. на цьому місці встановлено обеліск.

1926 р. відкрито міську школу, досі її приміщення звуть «масариківським». Коли ж власті почали земельну реформу, багато селян сподівалися отримати від держави землі Шьонборна. Проте граф 1928 р. вдало продав землі концерну «Біньйон», одним із співвласників якого був він сам. На цих землях засновано фірму «Латориця». На підприємствах «Сольви» і «Латориці» навіть у найсприятливіші роки працювало тільки 900 постійних і 500 сезонних робітників, ще 40 – на пляшковому заводі. Під час світової кризи 1931 р. на вулицю викинуто 700 безробітних. Тартаки «Сольви» відновили роботу лише влітку 1933 р. За роки кризи у Сваляві відбулося кілька голодних походів протесту. 1932 р. на пожертви акціонерів то-



церква Преображення Господнього (1742 р.)



вариств «Зоря» та ім. Духновича збудовано будинок для культурно-просвітницької роботи. 1937 р. збудовано православну Успенську церкву. За своєтських часів її використовували як склад, потім – як картинну галерею. 1990 р. її передано греко-католикам.

Загалом, Свалява чехословацької доби була важливим адміністративним центром. Тут було нотаріальне, податкове і фінансове управління, пошта. 1939 р. Свалява мала 1080 будинків, де жило 6810 осіб. За містечком числилося 2054 гектарів землі. Правда, не було лікарні, діяло два приватні лікарі. Працювали дві бібліотеки, українська і чеська початкові школи, а також міська школа. У них 36 вчителів навчали 700 учнів.

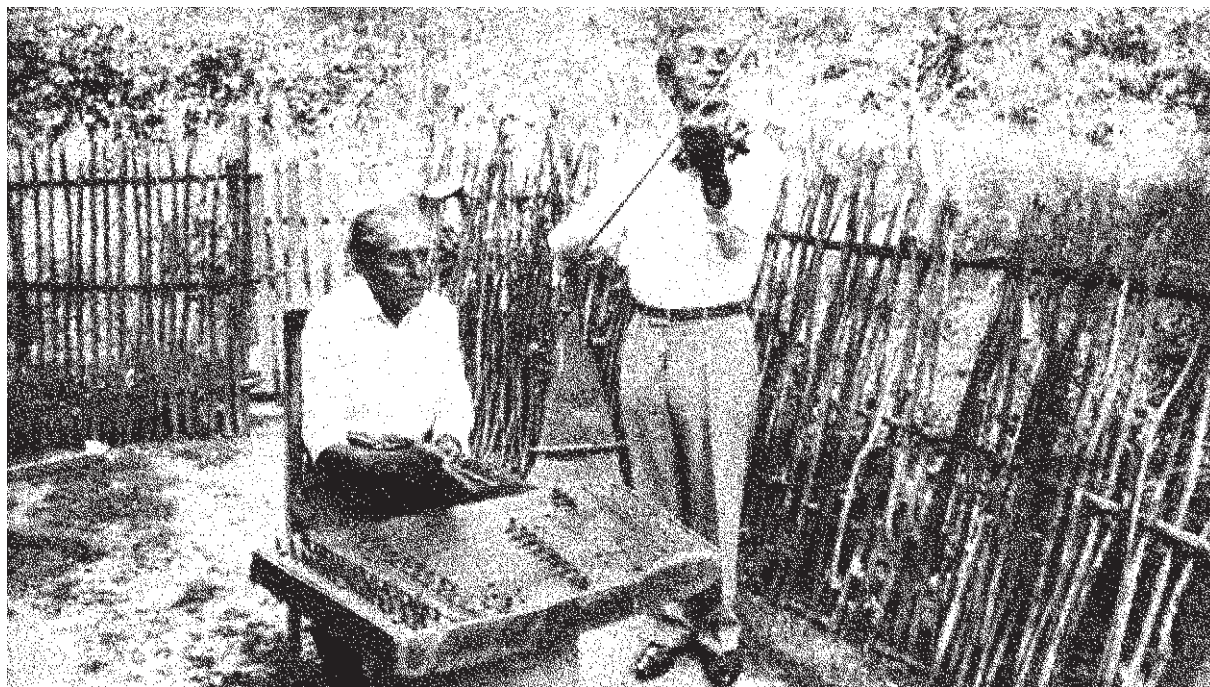
Доба пронацистського генерала Горті виявилася особливо важкою. Число безробітних сягнуло 1144 особи. Лише для 127 з них власті знайшли тимчасову роботу на залізниці. Ряд безробітних відправили у трудові табори до Угорщини і Німеччини. 24 жовтня 1944 р. село зайняли совет-

ські війська. 69 स्वाлявців вступило до Червоної армії. Відступаючи, німецькі війська підірвали мости через Латорицю і Свалявку, залізничну станцію, реквізували багато худоби, замінували найважливіші об'єкти, проте не встигли підірвати і їх через стрімкий наступ.

У січні 1945 р. націоналізовано фірми «Сольва» і «Латориця», млини, пекарні, 105 будинків. Частину землі розділено між бідняками. 1946 р. на базі цих фірм створено деревообробний завод, лісгосп, ліспромгосп і хімзавод. 27 червня 1948 р. організовано колгосп «Нове життя». 1950 р. до нього влило артілі Драчина, Черника і Стройного. Об'єднаний колгосп отримав ім'я Т. Шевченка.

У місті розташовано Лужанське заводоуправління мінеральних вод, куди входять заводи «Свалява», «Луги», «Поляна квасова». Свалявський соко-винний завод випускає воду «Неліпинська».

1972 р. в околицях Сваляви знімалися окремим епізодом «Сімнадцяти миттєвостей весни», зокрема саме тут Р. Плятт, який грав пастора



Шлага, «переходив кордон» на лижах.

Перехід міста до ринкової економіки виявився складним і тривалим. Зараз тут функціонує дев'ять базарів, значно оновилися мережа магазинів, промисловість же поки тяжко вписується в нові умови. Її найбільшими суб'єктами нині є «Свалява-скло», текстильна фабрика на базі колишнього заводу «Електрон», меблева фірма «Латориця», ряд підприємств з розливу мінеральних вод.

24 вересня 1996 р. у Сваляві відкрито право-



славний монастир св. Кирила і Мефодія. 1998 р. відкрився районний історичний музей з 520 експонатами. 11 липня 1999 р. відкрито реконструйований міст через Латорицю. Почала виходити перша в нашій глибинці приватна газета «Трембіта». Планується будівництво сучасного комплексу переробки побутових відходів із залученням німецького капіталу. Щороку наприкінці вересня Свалява традиційно відзначає свій день міста.

Сергій Федака



Міжгірщина – наймальовничіший і екологічно найчистіший район Закарпаття, серце Верховини. Коли співають пісню «Верховино, світку ти наш», я знаю – це про Міжгірщину. У цьому районі немає залізниць, фабрик і заводів. Зате є густі ліси, високі гори, чисті і бистрі річки. Багато гірськолижних підйомників, турбаз. А ще – відоме Морське Око – високогірне Синевирське озеро, що лежить на висоті тисячу метрів над рівнем моря. А також наймогутніший на Україні водоспад Шипот, на якому щороку у липні проводять свої фестивалі гіпі з цілої Європи. Недаремно ще в советські часи саме Міжгірщина (поряд із гуцульською частиною Рахівщини) стала туристичним і гірськолижним центром області. Тут було найбільше туристичних баз і домівок. Ще район славиться сотнями мінеральних джерел з різними лікувальними властивостями. На деяких із них побудовані санаторії («Верховина» у селі Сойми, купальні у селі Верхній Бистрий).

З культурологічної точки зору Закарпаття можна ділити на русинську (українську) територію, гуцульську (теж українську), угорську, румунську, словацьку, швабську... Але є суттєвий поділ у самій русинській культурі: на верховинців і долинян. У долинних районах – багаті села, родюча земля, овочі, фрукти... У горах – немає родючої землі, не встигають достигати навіть помідори. Але міжгірчани-верховинці рідко коли спокушаються на переселення у долину. І коли питаєш їх, чому не переселяються на Хустщину чи Виноградівщину, – вони відповідають: «Там вода не така добра, і дихати тяжко, я би там не годен жити. І такої краси ні є – подиви довкола: на гори, на смерекові ліси»... А окрім красот природи і свіжого повітря мають верховинці ще одне багатство: фольклор. У долинних селах уже не знайдеш ні казкаря, ні коломийкаря. Відчувається поступ цивілізації (глобалізації). А на Міжгірщині що не село – то свій казкарь і свій коломийкарь. Та й не один. Кожен старий чоловік вам розповість з добрий десяток, а то й сотню казок, та таких, що ви їх ще не чули і не читали. Правда, якщо ви не во-



лодієте закарпатським діалектом, то мало що зрозумієте.

А ще Міжгірщина славна своїми поетами. Перший закарпатський поет, що почав писати українською літературною мовою (а до української мови закарпатські письменники звернулися тільки на початку ХХ століття) – Василь Гренджа-Донський – саме з Міжгір'я (при його житті – Воловоє). Перший серед закарпатських поетів лауреат премії ім. Т.Г. Шевченка – Петро Скунець – звідси ж. Народила ця земля багато вчених і державних діячів, серед них – і перший Президент Карпатської України (1939 р.) – Августин Волошин.

Приїжджі дивуються: народ живе бідно, роботи немає, чоловіки масово виїжджають на заробітки: до Праги, до Москви, на Північ... Але звичних для України напівпорожніх сіл, де живуть одні старенькі люди, на Міжгірщині не

побачиш. Села повні людей, молоді. Що ж за диваки тут живуть?

Колись у верховинців було три основні професії: лісоруби, бокораші, вівчарі. Жінки займалися домогосподарством. Вирощували картоплю, капусту, овес. Із фруктів – яблука. Тримали корів і овець. А ще Міжгірщина у ХХ столітті славилася опришками. Після Першої світової війни – Микола Шугай із Колочави, відомий розбійник на всю Чехо-Словаччину, про якого написані романи і повісті, знято художні фільми. Ілько Липей та Юрко Кливець – з Репинного. Після Другої світової – знову у Колочаві – Микола Штаєр... Про останнього не написано нічого: Закарпаття з 1944 року увійшло до Советського Союзу, то були сталінські часи і сталінські порядки. Але історій про опришка Штаєра народ розповідав не менше, ніж свого часу про Шугая. Схильність міжгірчан до опришківства пояснюють генами волелюбства:



Верховина, клуб чеських туристів, 1930-ті рр.



колись давно сюди, у гори, утікали з низин, від панщини, ті селяни, які воліли жити бідно, але вільно. Вони й заселяли високогір'я, від них і походять міжгірські верховинці.

Впізнають міжгірчан за своєрідною вимовою: замість слів «третій, синій» – вживають твердий варіант: «третий, синий». Картоплю називають «ріпа» (замість поширеної на Закарпатті назви «булі» або «крумплі»). Виділяються довірливістю, доброзичливістю, а ще – опришківським запальним характером.

Варто згадати, що села Міжгірщини розташувалися у долинах трьох гірських річок: Терєблі, Майданки і Келечинки (останні дві перед самим Міжгір'ям зливаються і утворюють річку «Ріка»). Тож міжгірчани умовно розділяють себе на жителів Терєблі, Келечинки і Майданки. Села по річці Келечинці найбагатші землею – там багато безлісних пагорбів-кичер, вистачає сіна коровам, пасовищ. І земля ліпша: тут родиться

найбільша у районі картопля. Люди вважаються дипломатичними, іноді хитруватими, уміють складно і гарно говорити, полюбляють пишномовність. Як правило, вихідці з цих сіл роблять хорошу кар'єру. Більшість – греко-католики, але є багато православних.

Села по річці Майданці – бідніші землею. Тут лісисті схили збігають майже до самої річки, пасовищ не вистачає, земля не така родюча. Це села лісорубів. Люди тут щирі, добрі, м'якші за вдачею, дуже довірливі, не вміють хитрувати. Люблять жартувати, або, як кажуть закарпатці – фіглювати. Не дуже вправні у красномовстві. З цих сіл вийшли цілі родини учених-професорів. Більшість – православні. У селах на межі з Івано-Франківщиною – багато сектантів.

Терєбля плине набагато вище над рівнем моря, ніж дві інші річки, вона витікає зі знаменитого Синевирського озера. Землі по верхній течії річки входять у великий біосферний за-



Рахів, вулиця, 1930-ті

повідник «Синевир». Тут холодніший клімат. Села по річці Тересля – найбільш густо населені (скелясті схили), і найбільш густо населені. У цій частині – найліпший будівельний хвойний ліс. Тут було найбільше бокорашів – сплавляли ліс плотами до Тиси. Єдиний в Україні музей лісосплаву також є на притоці Тереслі – Чорній ріці. Жителі краю мають інакшу говірку: часто вживають «у» або «в» замість «і». Якщо загалом міжгірці вимовляють «відки ти» (звідки ти), то по Тереслі люди кажуть «видки ти», замість «піп» кажуть «пуп», замість «стій» – «стуй» тощо. За вдачею вони найгарячіші, запальні, легко впадають в агресивний стан. На весіллях у цих селах колись рідко обходилося без бійки. У наші дні, як не дивно, саме тереслянами поповнюються лави районної міліції.

По цій річці було найбільше знаменитих опришків-розбійників (Шугай, Штаер). Екологічно це найчистіша частина району, та і всієї області.

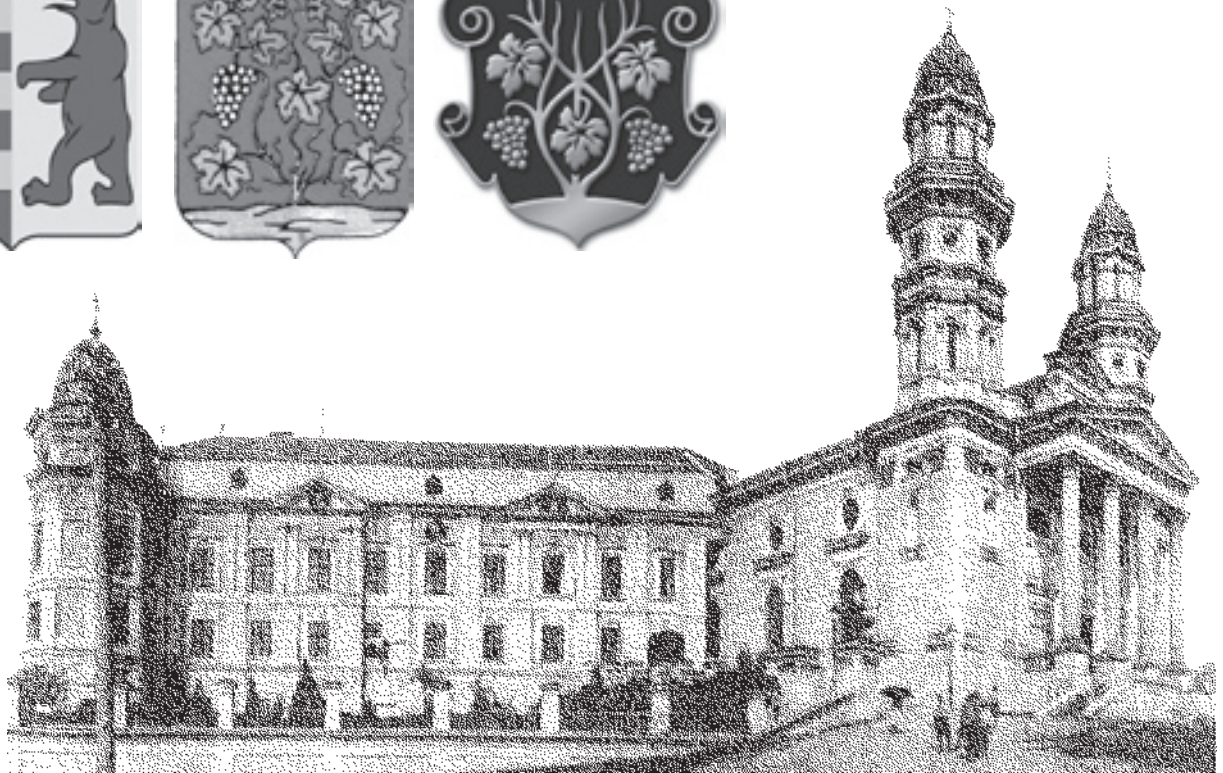
У самому ж Міжгір'ї усі три типи вдачі змішалися, бо в районному центрі поселилося багато вихідців з усіх трьох частин району. Корінних міжгірців можна упізнати хіба що за прізвищами. Найпоширенішими тут давніми прізвищами є Гренджа, Мушка, Цендра, Звірич, Шегда, Скунець, Рубиць, Стиць, Кулага, Карпатій, Красняник, Шуберт та інші.

Сьогодні в Міжгірському районі, як гриби, ростуть приватні турбази, готелі, гірськолижні курорти. Район є найперспективнішим для розвитку туризму. Вірю, що моїх земляків чекає хороше майбутнє...

Михайло Рошко



східний
марамороський
шлях



УЖГОРОД: МИСТЕЦТВО ЖИТИ

Для ужгородців Ужгород є найкращим містом у світі. На небі є рай, а на землі – Ужгород. Місто глибоко вкоренилося у землю, вгризлося у неї численними винницями, а водночас з усіх сил рветься у небо своїми храмами. Навіть блакить тут якась інша, ніж деінде на планеті. Здається, до неї можна дотягтися рукою, погладити хмари, мов цуценят, що труться біля ноги. І мінлива погода робить місто кожні кілька хвилин іншим – мов у калейдоскопі. Ужгород – розважливо-спокійний і разом з тим дуже динамічний, тому він може час від часу дратувати, але ніколи не набридає.

Мабуть, кожен ужгородець має свою драматичну історію стосунків з рідним містом. З нього постійно прагнеш поїхати світ за очі, щоб врешті-решт повернутися назад. Про місто по-

всякдень говориш усе, що завгодно, але й воно тебе «підколює» ще більш жорстко. Врешті безнадійно вгрузаєш у його землю і підносишся до його неба. Прожити можна і без Ужгорода, тільки от бути щасливим без рідного міста важко.

ІСТОРІЯ

Ужгород – місто історичне, де кожен камінь дихає історією. Аж подумки перепрошуєш бруківку, що доводиться наступати на неї. Тут знято цілий ряд історичних фільмів, бо наш центр – це суцільна декорація, причому реальна, жива. У ньому досі незримо присутні десятки поколінь, котрі тут жили, любили і страждали.

Досі остаточно не з'ясовано, звідки саме починалося місто – з Замкової гори чи з Горян, коли точно воно виникло.





І все ж вік у 1111 років видається доволі реальним. Від давніх валів у тих же Горянах віє справжньою княжою старовиною. Коли ж дивишся на місто із замкового бастиону, хочеться вірити, що саме отут колись стояв легендарний Лаборець, а навколо височіли зрубні тереми його дружинників.

У советській історіографії постійно підкреслювалися бідунства городян, люмпенський характер нашого міста. Це правда, але далеко не вся. Місто було аристократичним, адже чотири роки було центром володінь графів Другетів – одного з найвпливовіших родів Угорського королівства. Ті привезли з рідної їм Італії чимало будівничих, художників, майстрів. Ужгород розвивався навіть не як угорське, а цілком західне місто. Італійські й французькі сорти винограду навколо міста стали такими значимими, що навіть на герб уміщено саме виноградні грона.

Наступник Другетів граф Берчені перетворив замок на один з найрозкішніших палаців Угорщини. Ужгород був одним з центрів визвольної війни під проводом Ференца Ракоці, після поразки якої занепадає. Нове піднесення почалося з того, що місто стало єпархіальним центром. Роль владики А. Бачинського в історії Ужгорода ще належно не оцінено, але саме він започаткував свіжі тенденції у політичному, економічному, культурному житті міста, що відчутні аж дотепер. Тривала боротьба горо-

дян за самоврядування завершилася успіхом у середині XIX ст., після чого розвиток пішов особливо стрімко.

Порівняно з іншими подібними містами, пам'яток в Ужгороді небагато. Якщо не зважати, що майже кожен будинок у центрі є справжньою пам'яткою. Архітектура – не тільки музика, застигла у камені. Це і застигла у камені історія. Ходячи Ужгородом, гостро відчуваєш це. Кожен будинок має своє обличчя. Змішалися практично усі стилі: бароко, класицизм, конструктивізм. Переходячи з однієї вулиці на іншу, якось непомітно потрапляєш з однієї епохи у наступну, відчуваєшся то гімназійним учителем австро-угорських часів, то клерком з чехословацької доби, то студентом сталінських років.

Історія – це те, чим в Ужгороді успішно торгують. Чи могли би торгувати, і при цьому товар завжди лишався б у нас. Колись я водив містом одну приїжджу даму, прагнучи показати усе з найліпшого боку. Досить швидко вона зауважила, що я явно звик купляти жінок і роблю це з купецькою безцеремонністю. Спершу у мене відпала щелепа від такої заяви. Виявилося, вона мала на увазі, що

Ужгород, синагога, 1900-ті рр.



це місто підкупило її своїм неповторним шармом. Після кількох годин спілкування з ним хочеться залишитися тут назавжди, стати ще однією краплинкою в ужгородському морі. Дух історії тут настільки відчутний, що людина сприймає себе як часточку єдиного ланцюга поколінь. Відчуття дуже захоплююче – щось, як споглядати красвиди з високої гори. На таке справді важко не купитися.

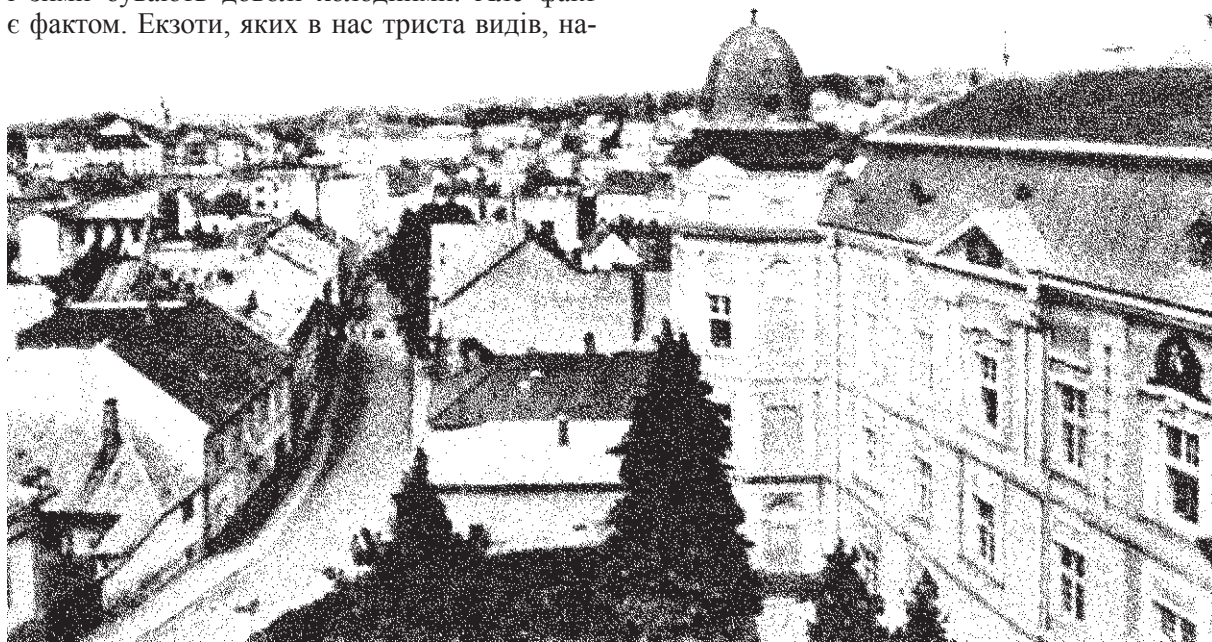
Побувавши за якусь сотню років у складі кількох держав, Ужгород завжди прагнув скидатися на відповідну столицю, а разом – ще на всі знамениті міста. У назвах наших крамниць – топоніми з усього світу. Майже немає вулиць з випадковими найменнями. Переважна більшість щодня нагадує своїми табличками про видатних ужгородців, які, таким чином, постійно присутні у буденній свідомості.

ПРИРОДА

Ужгород – одне з найбільш зелених міст України. Тут зібрано рослини практично з усіх континентів. Як воно усе тут прижилося – збагнути важко. Ніби не чорнозем під ногами, і зими бувають доволі холодними. Але факт є фактом. Екзоти, яких в нас триста видів, на-

саджувалися ще з XVII століття, тож мали час звикнути. Парки і приміські ліси є законною гордістю ужгородців. Вулиці неможливо уявити без густо насаджених дерев. Усе різноманітною стає і міська фауна. Останнім часом тварини потяглися до міста, де тепліше і ситніше. Після занепаду у нас великих шкідливих виробництв, у місті змогли жити не тільки люди, а й значно вибагливіші брати наші менші.

Риба під Пішохідним мостом ліниво поглядає на перехожих, які аж звіщуються через поручні, щоб тій було легше роздивитися. Чайки (правильніше – мартини звичайні) і качки поки втекли подалі від недавніх меліоративних та мостоукріплювальних робіт. Сподіваємося, що не назавжди. Загалом в Ужгороді близько сотні видів птахів, у парках і на околицях – десятки видів ссавців. Удома ж у городян мешкає чимало хатньої живності. Це практично усі породи собак і котів, тому в місті давно проводять відповідні виставки. Псам місто явно подобається, от тільки людей розвелось забагато. А м'ясних крамниць могло б бути побільше.



Про акваріуми ужгородців можна скласти цілу поему. Сентименти глибоко сухопутного міста до усього морського добре відомі. Багато городян тримають удома такий шматочок підводного царства, вкладаючи в його оформлення усю багатющу фантазію. Тому у маленькому місті кілька зоомагазинів, а за ветеринарною порадою можна звертатися до першого зустрічного.

КУЛЬТУРА

Культурне життя в Ужгороді дуже насичене. Інколи на один день припадає зо дві-три вагомі події. Сторінка культури є обов'язковою практично для усіх часописів. Кожен українець вважає, що досконало знається, принаймні, на двох речах – футболі і політиці. Ужгородці додають до цього ще третю – мистецтво. Судження, як правило, безапеляційні. Найбільше люблять своє, до заїжджих зірок придивляються, а що би гарного від них можна запозичити і прижити на власному ґрунті. Дуже ображаємось, коли якийсь гастролер обриває свій тур у Львові і не перетинає Карпат. Тих же, хто наважився на таке, зустрічають-проводжають цілим букетом емоцій: захоплення, ревності, заздрість, любов, прискіпливість.



ужгород, пішохідний міст, 1930-ті рр.



Наші ж митці взагалі – особливий підвид людського роду. Кожен вважає себе найгеніальнішим. При усякій зустрічі з тобою в очах німе питання – ну хіба ж я не геній?! Серед них дуже багато справжніх трудоголівків. У них можна постійно вчитися таланту любити себе: творчо, натхненно, з вигадкою, азартом. Дуже люблять розкритикувати одне одного, але ніколи не стають ворогами. Завтра ж побачиш, як обіймаються затяті критикани. Щоб післязавтра знов побурчати одне на одного. І так до безконечности.

Хоча більшість ужгородців вирости на асфальті, селянська ментальність тут дуже сильна. Практично усі мають родичів на селі, з якими підтримуються тісні зв'язки. Власне, місто так плавно перетікає у навколишні села, що межа між ними дуже умовна. На великі свята населення міста різко зменшується. Тому культура носить традиційний характер, міцно корениться у фольклорі. І при цьому вона стрімко модернізується: нові аранжування народних пісень, модерна хореографія традиційних танців, усе оригінальніші варіації споконвічних закарпатських сюжетів у літературі. Майже немає професійних мистецтвознавців, які б відслідкували дуже цікаві трансформаційні процеси, що переживає нині ужгородська культура. Доб-

ре, що преса встигає бодай фіксувати ці переміни для нащадків.

Місто настільки красиве, що кожен городянин у душі художник. Тому попит на фотокамери великий. Картини удома – така ж неодмінна деталь інтер'єру, як телевизор чи холодильник. Здавалося б, що у місті вже змальовано геть усі куточки, але на кожній виставці відкриваєш для себе все нові і нові урбаністичні пейзажі. Скажімо, на замок давно уже дивишся не власним поглядом, а очима доброго десятка художників, які зобразили його в усіх можливих ракурсах, манерах, при різних освітленнях. Те ж стосується більшості історичних будівель. Іншою улюбленою темою місцевих майстрів є ужгородська природа, хоча найкращою вона поки лишається в оригіналі.

УЖГОРОДЦІ

Ужгородці звикли жити на вулиці. Місто практично ніколи не порожніє. Навіть посеред глухої ночі тут можна зустріти добрих знайомих, здатних перетворити ніч на білий день. Під сонцем же вітаєшся буквально на кожному

кроці. Трохи перебільшуючи, можна сказати, що кожен знайомий із кожним. Принаймні, повертаючись з поїздки, дізнаєшся головні новини за лічені хвилини. Хочеш чи не хочеш, а доводиться жити публічно, бо у такому компанійському місті однак не сховатися. Усякий тебе знає.

Найбільш клубним місцем у вранішньому Ужгороді є каварні. Здається, кави на душу населення тут випивається найбільше в державі. Про приготування цього напою в Ужгороді складено безліч мітів, які поширилися вже у найдальші куточки України. Зрештою, не кавою єдиною... Бо ужгородці великі життєлюби. Статистика каже, що найбільше у світі п'ють французи. Ужгородці наступають їм на п'яти. Ще в советські часи місто вирізнялося великою кількістю ресторанів і каварень. Тепер же вони на кожному кроці – дивно, що досі не з'явилося путівника по них. Це прихисток справжніх філософів і поціновувачів швидкоплинного життя. Невтомні шукачі істини, яка відомо в чому, великою мірою забезпечують бюджетні доходи і місту, і державі.



Uzhhorod. Pohled z Galaga.



Та найбільше багатство міста – чарівні ужгородки. От кого можна вивчати усе життя, щоб під кінець збагнути, що так нічого і не знаєш. Настрої їх мінливі, як сама місцева погода. Кожна здатна одночасно грати кілька ролей – заклопотаної господині, вередливої красуні, неприступної пані. Кожна дозволяє чоловікам повірити, ніби ті щось справді вирішують у житті. Ця ілюзія підтримується так майстерно, що інколи купуєшся на це. Навіть усвідомлюючи, скільки умовностей притаманно ужгородкам, що всяка їхня фраза має кілька підтекстів, що усієї правди тобі ніколи не викладуть, все ж живеш надією. Найдивніше, що інколи ті надії збуваються.

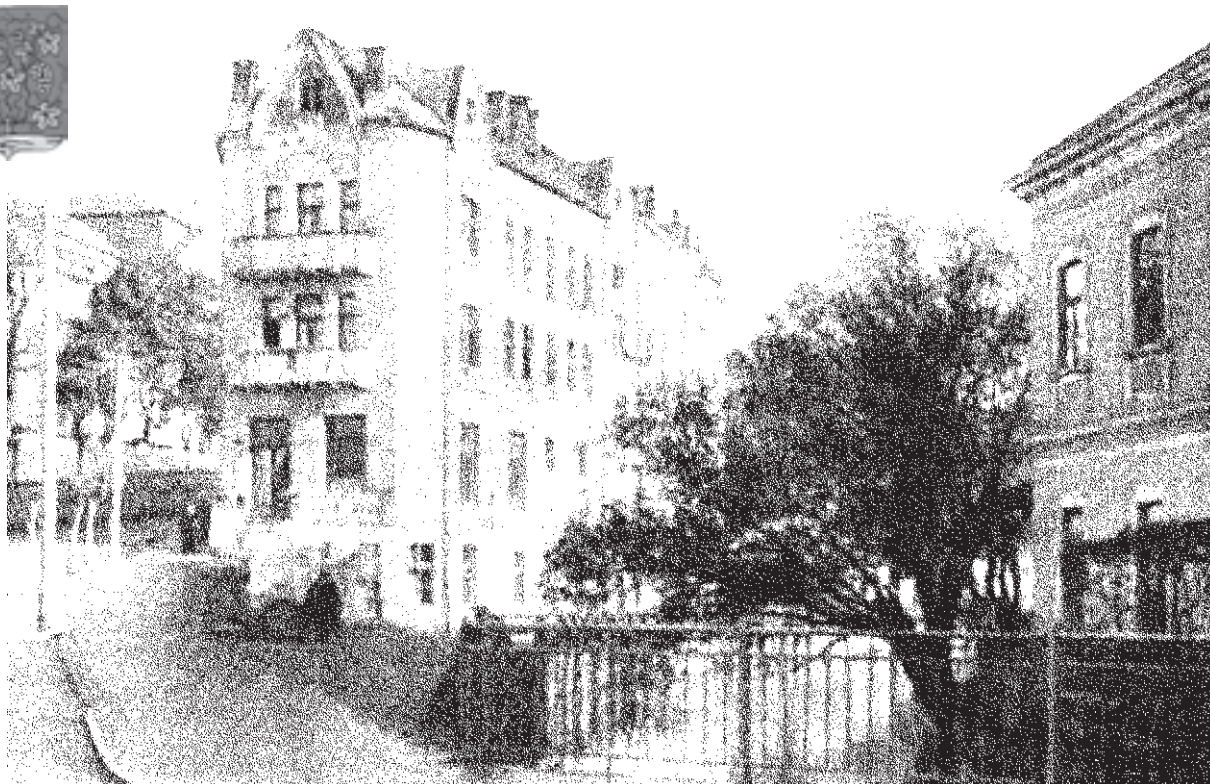
Чи існує якийсь ужгородський характер – щось спільне для переважної більшості городян? Адже наші люди настільки різні і цікаві своєю неповторністю. Не виїжджаючи з міста, можна познайомитися з усіма людськими типа-

жами, які лиш можна уявити. І все ж спільне повітря чимось зближує. Ужгородці переважно є поміркованими, відносно спокійними людьми. Ужгород ніколи не біг попереду цілої України, але й не пас задніх. Тут є усього потрохи, тому кожний знайде собі щось до душі. Також ужгородці – люди дуже творчі, принаймні, на словах. Люблять розповідати про свої проєкти. Не все з наміченого потім реалізовується, але ж як жити без мрії?

А от пристрасті тут вирують справді шекспірівські. Якщо люблять, то безмірно, і ніколи не лізуть у кишеню за компліментами – їх завжди ціла жменя. Погляд злий чи з ненавистю теж аж фізично відчуваєш на собі. Це приїжджим здається, ніби Ужгород тихе містечко. Насправді це підступний вир.

Загалом тут не схильні до гігантоманії, але якщо йдеться про гостей... Будуємо залізничний вокзал на виріст. У найменшому з облас-

ужгород, пошта, р. малий уж, 1930-ті рр.



них центрів України він буде одним з найбільших. Аеропорт усе нарощує пасажирські перевезення. Автотранспорт же плодиться, як гриби після дощу. Траси навколо Ужгорода – мов мурашник. Не маємо судноплавної річки, інакше б і на ній був порт під стать одеському. Збувається проєкт Остапа Бендера про Нью-Васюки, куди усі прагнуть приїхати. Ужгород дійсно треба побачити хоча б раз у житті. А далі захочеться ще і ще. Місто дуже підступне своєю гостинністю. Воно швидко приручає тебе, залазить в усі куточки свідомости. За короткий час звикаєш до нього, як до усього гарного. Місто вічне, як саме життя.

Сергій Федака

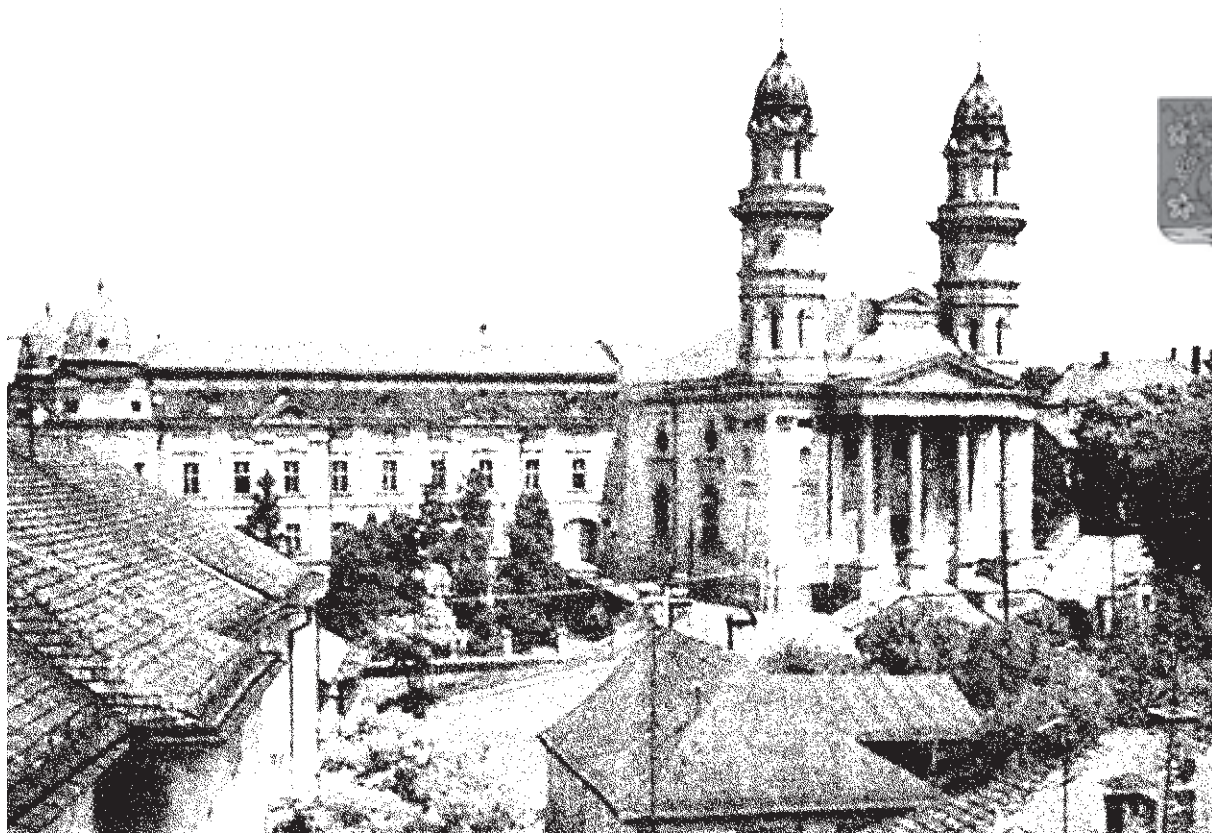
УЖГОРОД: ЛІТНІЙ ДЖАЗ НАДВЕЧІР'Я

Жовті сливки падуть на мої стомлені плечі.

Голе дитинча робить свої перші кроки під пиво і неквапливу малярсько-українську (Іген!) розмову. (Скільки в нього попереду вражень!)

Біциглярі допили свій «Преміум» і важко рушають у дорогу.

Він і вона мовчазно сидять за пластмасовим столиком, заглиблено дивлячись всередину себе. (Ім добре чи сумно?)



Три пролетарі неголені в сорочках брудних і черевиках підтоптаних присідають під огорожу (бо ж місця більше немає) і стиглі плоди тепер вже на плечі трудящих час від часу падають від знемоги. (Спека, знаєте.) Їхні бокали піняться на гарячій чеській бруківці.

А двоє оті все мовчать. І навіть не дивляться в бік один одного. Вони хоч знайомі?

«Можна?» І моя герметичність порушена червоною сукнею й недбало кинутими на стіл цигарками. (Добре туйка сидіти.)

А ось і спортсмени не першої свіжості. (О спорт! Ти – мир!). Два тенісисти в літах (один з обличчям професора, а другий – убивці) після упертого спарингу беруть літр пива міцного і пляшку бальзаму на двох. (Багато настоянки пити не варто. На серце впливає.)

Нарешті ті двоє мовчазних (коханців? сусідів? партнерів? збоченців?) встають і без жодного слова сідають в сріблясту автівку, захопивши мінеральної собі на дорогу. (Як добре, що ти навчилась мовчати.)

У мене помите волосся й приємно долоню запустити в кучері.

Потрохи спускається ніч, і світ стає чорнобілим.

Я ще посиджу...

Олександр Гаврош



МУКАЧЕВЕ

Мукачеве – райцентр Закарпатської області, місто за 40 км на схід від Ужгорода. Фігурує у хроніці Аноніма, що описує події кінця IX ст., у грамоті 1263 р. З XIV ст. досі збереглася каплиця на вул. Миру, 51. 1445 р. мукачівці домоглися магдебургії. 1446 р. у місті відкрито кравецький цех. Угорський хроніст XV ст. Микола Олаг писав, що Мукачеве славне вгодованими свинями. У параграфі 15 державного закону від 1518 р. відзначалося, що Мукачеве має поставляти королеві сало.

Влітку 1566 р. австрійці, прагнучи завоювати Трансильванію, увірвалися до Закарпаття і 21 лютого 1567 р. взяли Мукачеве, майже повністю сплюндровавши його. Але втриматися там вони не змогли. З тих часів місто стало об'єктом постійних сутичок австрійців і трансильванців.

Князі Ракоці на якийсь час зробили Мукачеве своєю столицею. Вони володіли містом і домінією 1633-1711 р. (з невеликою перервою). 1627-1713 р. в Мукачевому карбувалася монета. 1685-88 р. замок пережив тривалу облогу австрійців. 15 січня 1688 р. Ілона Зріні дала його австрійцям. 24 червня 1703 р. куруці звільнили місто, яке стало опорною базою визвольної війни. 1711 р. воно знов завойоване австрійцями, а 1728 р. передане графам Шьонборнам.

Шьонборни запросили до Мукачєвого ремісників з Німеччини, відкрили тут ряд мануфактур, відновили домініальне і міське господарство. 1744 р. єпископ Ольшавський заснував тут богословську школу, яка згодом стала богословською семінарією. 1748 р. колишній одноповерховий палац Ракоці, що став резиденцією Шьонборнів, був значно розширений за проектом архітектора Валтазара Найма-



мукачеве, 1930-ті рр.

на. 1 червня 1770 р. Мукачеве відвідав імператор Йосиф II.

А все ж у першій половині XIX ст. це було мало примітне містечко. 1817 р. тут жило 3141, 1848 р. – 6612 осіб. 12 лютого 1847 р. у Мукачівському замку побував Ш. Петефі, який відверто нудився, поки йому ремонтували екіпаж.

Ситуація змінюється під час революції 1848 р. Тоді 600 мукачівців вступило до угорської гвардії. 22 квітня 1849 р. мукачівські гвардійці розбили біля Підгорянського мосту австрійські війська, що наступали з боку Галичини. У час революції було ліквідовано феодальну залежність Мукачєвого від графів Шьонборнів. У місті створено органи самоуправління, звільнено політичних в'язнів з замку. 1849 р. через Мукачеве пройшли царські війська, закликані цісарем для придушення угорської революції. Наступні після революції десятиліття були часом занепаду Мукачєвого. 1856 р. просвітитель О. Духнович спробував заснувати у Мукачєвому руську друкарню, але цей намір не вдався.

Ситуація змінюється тільки 1886 р. з прокладенням залізниці Мукачеве – Будапешт. Услід за цим у місті з'являються підприємства

з переробки сільськогосподарської сировини (зерна, тютюну, соняшника) та підприємства будівельних матеріалів. Міські власті спільно з власниками домінії Шьонборнами почали реконструкцію Мукачєвого Чеський інженер Цигларж розробив перший генеральний план міської забудови і прокладення комунікацій. Мукачеве починає поступово, але неухильно зростати. Якщо 1870 р. тут було 8602 мешканці, то 1900 р. – 14416, а 1910 р. – 17275.

1904 р. збудовано міську ратушу. Тоді ж закладають споруди театру, дитячого притулку, банку, пошти. 1907 р. Т. Легоцький заснував Музейне товариство та відкрив перший Музей історії і побуту краю. 1 вересня 1914 р. відкрито державну учительську семінарію з угорською мовою навчання.

На початку XX ст. докорінно перебудовано мукачівські храми. Зокрема, від католицького храму залишено тільки його готичну частину XI-XV ст., яку перетворено на самостійну каплицю св. Мартина. На місці ж зруйнованого храму було споруджено новий, у неоромантичному стилі за проектом будапештського архітектора Ціглера. На пожертви одного з городян, що розбагатів в Америці, споруджено протестантський храм у романтичному стилі. Завершено будівництво греко-католицької церкви. Оригінальна дзвіниця храму стала домінантою міського силуету. Жидівська громада, поряд з двома синагогами, збудувала кілька менших молільних будинків.



мукачеве, ратуша



Перша світова війна перервала ці процеси. Мукачеве стало прифронтовим містом з лазаретами, безперервним рухом військових частин, реквізіціями продовольства та армійським диктатом. Після розпаду Австро-Угорщини новий угорський уряд законом №10 від 21 грудня 1918 р. проголосив створення напівавтономної Руської Країни зі столицею у Мукачевому. Губернатором був призначений Агоштон Штефан. Однак, комуністи у січні 1919 р. створили у Мукачевому свій орган влади – Раду робітників і солдатів на чолі з Яношем Галгоці. Під час соціалістичної революції була спроба об'єднати обидва органи в Урядову раду Руської Країни, але вона не увінчалася успіхом.

21 березня 1919 р. у Будапешті проголошено советську владу. У Мукачевому про це дізналися о 20-й вечора. Створений напередодні загін червоної гвардії захопив усі важливі об'єкти міста. 22 березня створено Мукачівський директоріум з соціал-демократів і комуністів. Проте 21 квітня в Мукачевому спалахнув бунт офіцерів колишньої цісарської армії. Бої тривали з 23-ї вечора до 4-ї ранку. Підхід до міста чеських військ вирішив справу. Директоріум відступив, але згодом підтягнув червоногвар-

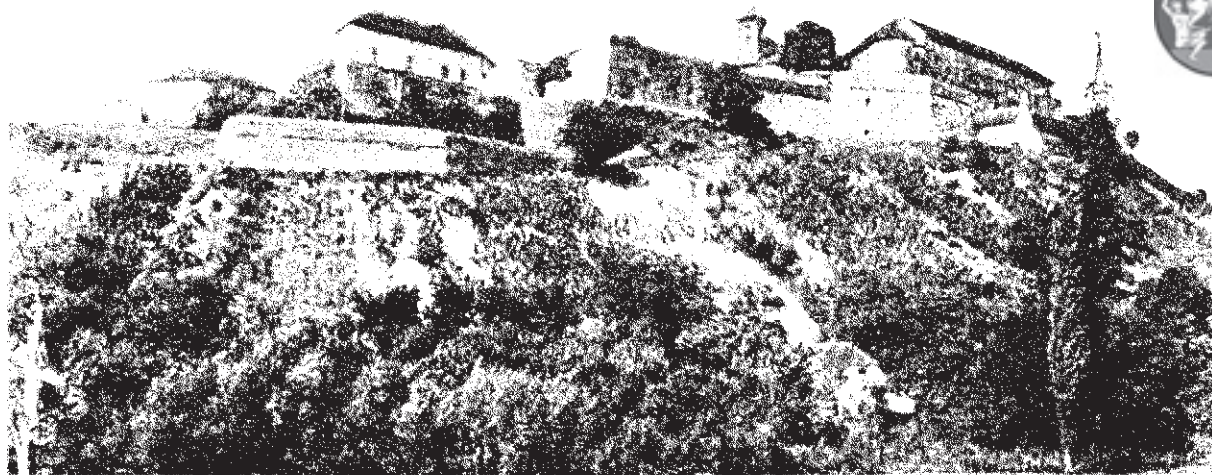
дійців і відбив місто. 24 квітня директоріум видав розпорядження щодо відновлення совєтської влади в місті. Багато офіцерів арештовано і відправлено до Будапешта. Водночас директоріум все ж розгорнув евакуацію совєтських установ з міста, конфіскував усі гроші з банку (34 млн. корун), відправив все цінне майно ешелонам углиб Угорщини.

26 квітня до Мукачєвого наблизилися румунські війська. 28 квітня 1919 р. місто зайняли румунські війська, 30 квітня – чеські. Удруге румунські війська зайняли Мукачеве 8 червня, давши можливість чехам сконцентрувати усі сили на боротьбу проти Угорської Червоної армії у Словаччині.

У чеську добу міські власті при підтримці уряду республіки реконструювали інфраструктуру Мукачєвого. Місто прикрасили пам'ятки конструктивізму, зокрема дитяча лікарня (архітектор Я. Фрагнер), хірургічне відділення міської лікарні, поліклініка, вчительський інститут, офіс будівельної фірми А. Колена, будівля і торговельний пасаж фірми «Латориця», будинок для офіцерських родин, житлові будинки для державних службовців, для робітників тютюнової фабрики, приміщення торго-



Мукачеве, замок паланок, 1890-ті рр.



вельної академії. Було врегульовано русло Латориці, на її лівому березі розбито дендропарк з екзотами, збудовано спортивний комплекс. У місті працювала жидівська гімназія, єдина в республіці з викладанням на новоівриті.

1 липня 1934 р. у Мукачевому відбувся Другий з'їзд української молоді. 1937 р. тут же широко відзначено соту річницю смерті А. Пушкіна. Проте боротьба москвофільської і української орієнтацій у Мукачевому була перервана тим, що у листопаді 1938 р. Віденський арбітраж присудив, аби Чехословаччина повернула це місто (і ряд інших земель) Угорщині. Далі мукачівці різних напрямків спробували

спільно боротися проти гортіївського режиму, але не завжди без втрат. 16–17 і 22 липня 1942 р. у мукачівському Ковнір-каштелі (палаці XVII-XVIII ст.) відбувся судовий процес над 131 підпільником.

26 жовтня 1944 р. місто зайняли советські війська. Рівно через місяць, 26 листопада у міському кінотеатрі відбувся Перший з'їзд народних комітетів Закарпатської України, який проголосив возз'єднання краю з Україною.

У перші роки незалежності Мукачеве стає найкрутішим на Закарпатті осередком, в якому порядкують «серйозні хлопці». Найбільшим авторитетом серед них був М. Токар (Геша), на честь якого великий речовий ринок Мукачево-



мукачеве, у єврейській школі, 1930-ті рр.

го досі зветься ГИД («Геша и другие»). Його вбивство стало чи не найбільш резонансним злочиним у краї. У ті же роки складається потужна бізнесово-політична структура, ядром якої є фірма «Барва», яку свого часу очолює В. Балога. Команді останнього довелося витримати жорстоку боротьбу з правлячою тоді в області СДПУ(о). Піком цієї боротьби стали скандальні вибори мера у Мукачевому 2003 і 2004 р., через які місто прогрімало на весь світ. Як писав Сашко Ірванець:

КУЧМА КУЧМА ТИ МАКУЧ
ТИ МАКУЧ І ТИ КАМУЧ
ТИ ПАЛАЄШ МОВ КУМАЧ
ПАМ'ЯТАЄШ ПРО МУКАЧ

(дивним чином урізана форма топоніму Мукачєвого є анаграмою прізвища Кучми Л.Д.)

Однак місто на Латориці, усупереч усьому, живе.

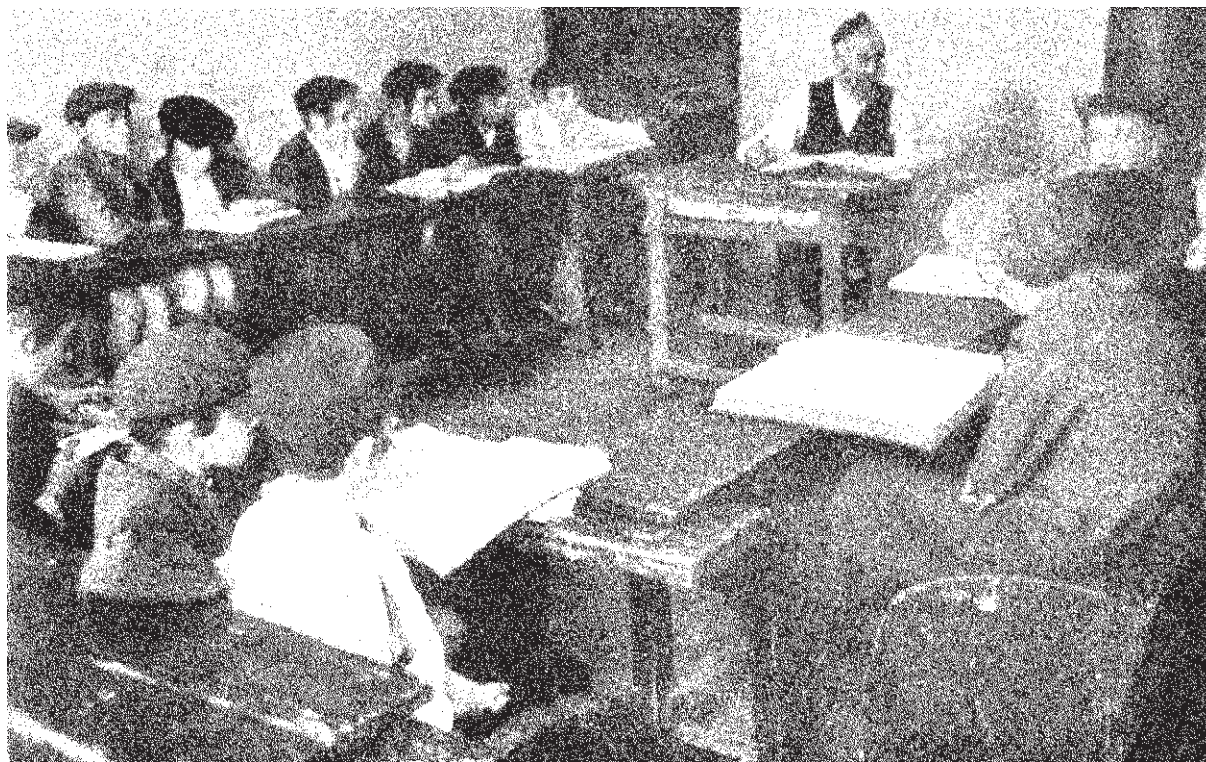
Сергій Федака

МУКАЧЄВЕ: ЧАСТО ДАРУВАЛИ ВАСАЛАМ, АЛЕ НЕ МУКАЧІВЦІВ!

Люди поділяються на дві категорії – люди дому і мандрівники. Так от, мукачівці в переважній своїй більшості – «домашні», тобто відчуття свого дому глибоко вкорінене в них. Бо стіни цього міста комфортні, благодатні, органічні для мешканців.

Напевно, цим пояснюється парадокс, що чимала армія керівників, ділових людей, ба навіть відомих політиків доїждять на роботу в Ужгород і навіть за кордон, не міняючи місця проживання. В історичному контексті саме в Мукачєвому найбільш охоче селилася панівна угорська і чеська верхівка, советські визволителі.

Особисто я мав можливість після навчання залишитися у Львові, був клика-



174



ний на престижну роботу до Києва, десять років віддав Ужгороду, але серце не обдуриш. Воно так, як тіло, що приміряє одяг, добирає зручне середовище, рідний простір.

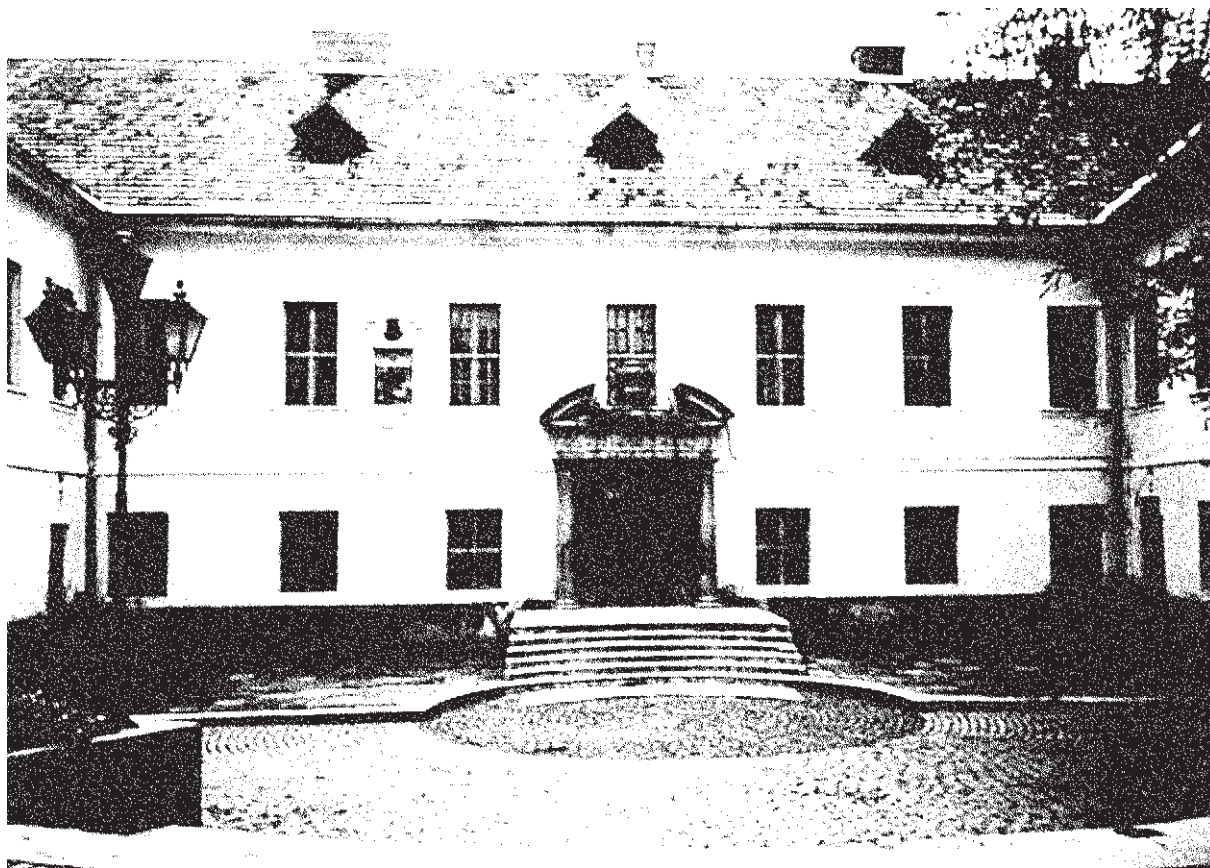
Імміграційна статистика також потверджує це. З Мукачєвого назавжди виїздять дуже неохоче. Німці фактично не продають свої будинки, аби було куди, бодай зрідка, приїжджати, угорці повертаються сюди відкривати бізнес, росіяни відправляють дітей і онуків, аби ті дихнули ароматом вина і європейської культури, готельні номери перепов-



нені туристами-євреями. Із сотень зворушливих історій знаю, що мукачєвець залишається мукачєвцем і в Єрусалимі, і в Пітері, і в Сіднеї, і в Нью-Йорку, як наш хлопець Алекс Ровт, котрий, сягнувши світових бізнесових висот, таки повернувся розбудовувати рідне Мукачєве.

У Мукачєвому є свій особливий дух. Інакше чому б тут розташувалися найвищі духовні інстанції всіх релігій краю? Чому саме тут князь Корятович узрів благодатне місце для святої обителі – відомого на всю Україну Мукачєвського мо-

Мукачєве, палац князів ракоці



настиря? Тут є особлива геобіоенергетична домінанта, яку завжди відчували і відчують мукачівці.

У келії володарки Мукачівського замку Ілони Зріні, приміром, петербурзькі фахівці зафіксували енергетичний потенціал, рівний тибетським монастирям. Знаю достеменно, що одна лікарка-екстрасенс щороку приїздить з Італії, щоб «підживитися» енергетичною силою монастирських стін. Ще блаженної пам'яті архімандрит отець Василій Пронін (енциклопедист, археолог, філософ, історик) зауважував, що Мукачеве лежить у потужному духовному трикутнику з його трьома вершинами – замок Паланок, монастир і Чернеча Гора, де в печерах споконвіків селилися схимники-ченці.

А дух, як відомо, й тіло рве до бою. Саме на мукачівських теренах найпомітніше окреслені різні національно- і соціально-визвольні рухи – антитурецький, антигабсбурзький, комуніс-

тичний, русофільський, просвітянський, націонал-патріотичний. Все це, безумовно, йде від тих живлющих соків потужної духовної кореневої системи, з якої постало Мукачеве.

Мукачеве, як і більшість закарпатських містечок, багатонаціональне. Однак, ця багатолічність не розмила цілісного образу королівського міста (милістю королеви Єлизавети Мукачеве отримало магдебурзький статус), а радше навпаки – додала йому додаткового аромату громадянської поліфонії. Так виграє купаже вино, виброджене на різних сортах з різних винниць.

Тільки на мукачівських лавицях почувете неквапні бесіди статечних дідів, що непомітно для себе переходять з угорської на швабську, з російської – на закарпатський діалект, а потім завзято плескають на патріотичних мітингах. Лише в мукачівській лазні побачите, як православний відставник любовно парить рабина.

А як бережно ставляться в колективах до свят і традицій своїх колег! Повірте, у міських подвір'ях угорець не буде виконувати грубу роботу у православний празник, і навпаки. Химерно поєднані не лише спільний побут, родичання, лексика, кулінарія, але й ментальність.



Мукачеве, замок Паланок



Мукачівці мають свій особливий менталітет, бо при своїй різності це – досить однорідна, самодостатня спільнота. Звичайно, череда панівних режимів залишила і тут свій психологічний слід – пристосуванство, недовірливість, соціальний егоїзм і політичний скепсис. Однак, зберігся вроджений аристократизм духу, самоповага, непровінційність поглядів і непокірність диктату згори. Надто, коли звідти нічого доброго чекати не доводиться.

Мукачівці не чекають зі слабкого і корумпованого центру ні милости, ні милостині. Вони красномовно підтверджують шевченківську формулу: «В своїй хаті – своя правда, і сила, і воля». Доводять, що модель успішного господарювання можна запровадити в себе вдома власними руками.

Ця одностайність вибору і волі особливо зримо проявляється останнім часом, коли стала реальна загроза знівелювання певними силами окремішности, виразности нашого міста. Ці процеси бурлять добрий десяток років. Але мукачівцям щастить на лідерів, чого не скажеш про ужгородців і закарпатців загалом. Спочатку – Михайло Токар (Геша), фігура ще досі належно не оцінена нашою крайовою новітньою історією. У ті смутні часи він зробив більше для гармонізації соціально-криміногенної ситуації, ніж влада і весь каральний апарат. Бо не дав пролізти до Мукачевого і в область дикому

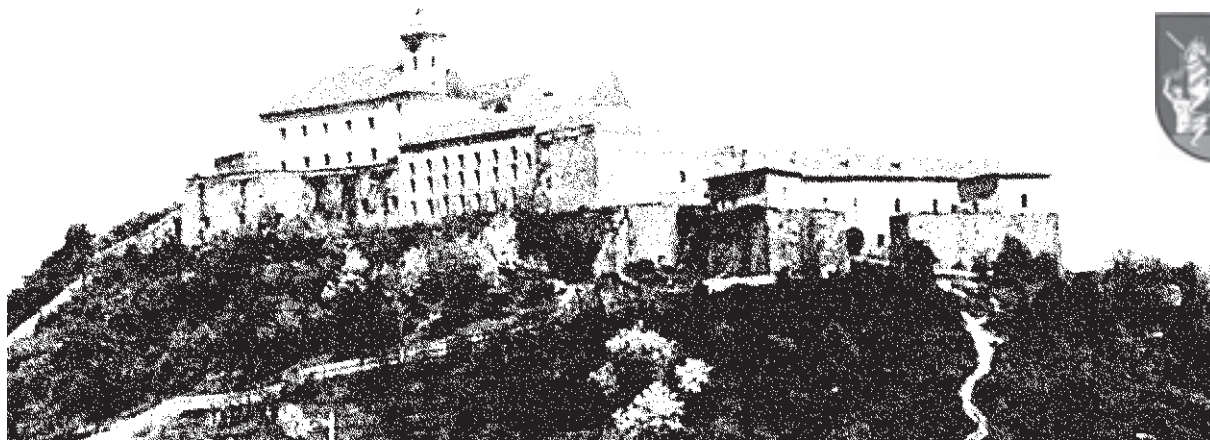
«безпределу» зі сходу, запровадив суворий порядок і регламент у стихійні ряди народжуваного в муках розборок бізнесу. За це й поплатився.

Відтак з'явилися лідери нової формації, що поєднали в собі діловий потенціал, інтелект і політичну волю. Вони виростили на цій землі і вросли в неї, вони хочуть і вміють її прикрашати. Як би це декого не дратувало.

Мукачеве вирізняється якоюсь закодованою благополучністю. У 20-30-ті роки тут проживало до 50% євреїв і маса циган. Ці народи, як відомо, оселяються лише в дуже сприятливих умовах. Можна собі уявити, як нуртувало тут ділове життя. Старожили розповідають, що уздовж центральної вулиці стояли шеренги лотків з ананасами і кокосами, а до ресторану «Венеція» на човнах по Латориці підвозили живу заморську рибу.

Зараз, коли облуплюють стару штукатурку, майже на кожному будинку видно сліди замуrowаних вітрин. Мукачеве споконвіків було крамарським містом, що завдяки євреям, торгувало з цілим світом. Недарма саме тут у советські часи розмістилися всі обласні торгові бази.

Ще сто років тому Мукачеве успішно конкурувало з Ужгородом. За даними голови міської управи П. Петригалли, якщо білий хліб в Ужгороді коштував 4.40 корун, то в Мукачевому



лише 4.05, яловичина відповідно 13-12 корун, молоко за літр 2-1.5. Ця тенденція зберігається й нині. І частка промислового виробництва Мукачєвого більша, ніж Ужгорода.

А ще наше місто споконвіків було виноградно-овочевим. Цю особливість потім розвинули болгари, що оселилися тут. Після війни на ці ознаки наклалася ще й мілітаристська. Річ у тім, що офіцерам советської армії тут так сподобалось, що вони сотнями захоплювали особняки, цілі вулиці, і звозили потім сюди трофеї з пограбованої Європи. Під непомірний офіцерський контингент доводилося створювати різні підрозділи – так Мукачеве стало військовим центром.

Але це мало і свої позитивні моменти. Освічені військові були добрими інженерами, будівельниками, керівниками, що мали зв'язки з цілим Союзом. Це згодилося у промисловій розбудові. А їхні дружини – вчительки, лікарі, артистки – внесли свій вклад у культурне життя. Досі це єдине місто на Західній Україні, що має російський театр, найсильнішу пушкінську школу і найкращу руську баню.



Є знаменита фраза, що Мукачеве – коли й не перше, то й не друге місто Закарпаття. Якщо мукачівці й не долюблюють ужгородців, то це така собі поблажлива нелюбов родовитого дворянина до бундючного купця. Бо справді, чим хизуватися Ужгороду? Увага України прикута до Мукачєвого. Кортить перефразувати відому римську приповідку: достойники народжуються в Мукачєвому, а помирають в Ужгороді. Але перед тим добряче насолять рідному місту.

Свою слабкість Ужгород демонструє ще й тим, що вперто хоче поставити Мукачеве на місце. Не знаючи при цьому свого власного місця в контексті України. Постійні нотації і насмішки з обласного олімпу зачіпають уже й звичайних мукачівців. Адже їм повсякчас треба їздити до Ужгорода за різними лі-





цензіями і дозволами, а вдома витримувати наїзди-перевірки. Одне слово, до закарпатської столиці вони їздять переважно вимушено, у справах, тоді як чимало моїх знайомих ужгородців до Мукачєвого приїздять відпочити і розвіятих від втомливої строкатости, розмитости форм, необлаштованости. Провінційність в Ужгороді більше кидається у вічі, немає ошатности, внутрішнього шарму, що притаманне Мукачєвому. Придивіться: в Ужгороді і вулиці сіріші, й люди сухіші, понуріші. Він більш злюмпенізований. Це й вибори показують, і літери, яких вибирають ужгородці.

Ясна річ, в Ужгороді зібрався сильний інтелектуальний потенціал, але він чомусь невізразний, роздроблений, внутрішньо антагоністичний. Великий вододіл між Ужгородом інтелігентним і робочим. У Мукачєвому ці межі м'якші. Знаю, з якою охочістю ужгородські художники виставляються у Мукачєвому, а літератори влаштовують тут творчі зустрічі. Тут їм більше раді. Мабуть, знову ж таки, спрацьовує давня духовна традиція.

Яку б енциклопедію крайових знаменитостей я б не проглядав, у кожній цей поважний список складається десь на 70% з мукачєвців або тих, що якоюсь мірою причетні до міста. Згадаймо бодай найіменитіших.

Міхай Мункачі – художник європейського значення, улюбленець монархів, національний кумир угорців. Михайло Андрєлла-Орєсвігівський – письменник і полеміст XVII століття, чії твори за ідейною наснагою прирівнюють до послань Івана

Вишенського. Михайло Лучкай – історик і лінгвіст, придворний духівник Бурбонів, автор «Слов'янсько-руської граматики» і безцінної нині «Історії карпатських русинів». Андрій Бачинський – єпископ-реформатор, що започаткував для русинів «золоту добу» просвітництва, поборник об'єднання Закарпаття з Галичиною, ним щиро захоплювався Франко. Петро Лодій – філософ і педагог, декан і член правління Петербурзького університету. Анатолій Кралицький – блискучий письменник і етнограф, друг Драгоманова. Теодор Лєгоцький – археолог і збирач першого професійного музею.

А ще – славнозвісна родина графів Шьонборнів-Бухгаймів, історик Іван Дулишкович, просвітитель Іван Сільвай, художник Юлій Віраг, скульптор Олена Мондич, міністр Карпатської України Августин Штефан, винахідник, член-кореспондент Паризької академії наук Августин Єнковський, письменники Лука Дем'ян, Йосип Жупан, Юрій Станинець, Юрій Мейгеш, Юрій Кере-



кеш, хірург Олександр Фединець, олімпійський чемпіон Йосип Беца, блаженний Теодор Ромжа... Список достойних мукачівців дуже розлогий.

З Мукачевим справді пов'язані події європейської історії. Потрібні приклади? Згадаймо Ілону Зріні. Як на мене, це особистість рівня Жанни д'Арк, Марії Стюарт, Роксолани, Катерини Другої. Вона надихала на звершення двох своїх іменитих чоловіків – Ференца I Ракоці та Імре Текелі – некоронованого князя повстанців-куруців. А відтак, після смерти першого і арешту другого, ініціативу визвольної боротьби взяла в свої руки. І ані турки, ані австрійський цісар не могли зламати цю жінку. Один за одним впали замки, якими володіли куруци, тільки Мукачівський під керівництвом великої Ілони три роки утримував безнастанні облоги. Лише за допомогою зрадника австрійці здобу-

ли фортецю. До всього, це була жінка великого розуму, високої шляхетности і чарівної зваби.

Знаменна подія – прихід до Мукачівського подільського князя Корятівича з великим обозом ремісничого і освіченого люду. Кажуть, що закарпатці з прізвищами, що закінчуються на -ець, -ич, -ир, походять саме звідти. Подоляни, розселившись по краю, пом'якшили мадяризацію і латинізацію, пришвидшили ліквідацію кріпацтва.

У всі часи монархи виявляли зацікавлення Мукачевим. У 1376 році королева Єлизавета подарувала йому статус привілейованого міста, а в 1445-му воно здобуло право на самоуправу. Посли гетьмана Богдана Хмельницького вели тут переговори з Дьордем II Ракоці про спільні дії проти Польщі. У 1707 році придворний радник Петра I передав Ференцу Ракоці II пропозицію



царя стати королем Польщі. Мало хто знає, що саме в Мукачевому зберігалася угорська корона Святого Стефана в смутні для Угорщини часи.

До речі, саме під Мукачевим у XIV ст. було розбито навалу хана Атламоша, а самого хана полонено. На початку XVII ст. угорський король перевіз із Нодьбані до Мукачевого монетний двір і почав карбувати тут золоті й срібні монети, медалі.

За князя Корятовича Мукачеве було однією із найнепрístupніших фортець Центральної Європи. У замку було 164 гармати, а гарнізон налічував понад 6 тисяч вояків. Потужно будувалися дороги, розвивалася торгівля, відкривалися цехи, завдяки чому місто посідало чільне місце серед поселень Середньодунайської рівнини – аж до Адріатичного моря.

Славою овіяна народна війна під проводом Дьєрдя Дожі, котрий хотів скасувати дворянство і королівські привілеї, звільнити з кріпацтва селян. Осередком повстання було обрано Мукачівський замок. Щоправда, це завершилося для Дожі розпеченим тронем та терновою короною.

Ми вже згадували про майже трирічну оборону під орудою Ілони Зріні, за якою стежила вся Європа. Австрійський імператор змінив трьох генералів, а вдіяти нічого не зміг. Суттєвого розвитку зазнало місто за семилітній період куруців, очолюваних Ференцом Ракоці II. Були побудовані нові дороги, мануфактури, видавалася газета, чеканилися гроші. Неоцінений вклад у розвиток краю зробила графська родина Шьонборнів.

Мукачеве рідко вдавалося взяти політичною боротьбою, розумом чи хитрістю. Тому вороги змушені були вдаватися до останнього, що мали – грубої сили. Нічого нового не сталося. Мукачеве часто дарували васалам. Але з одним суттєвим уточненням – Мукачеве, та не мукачівців!

Мирослав Дочинець



ІРШАВА

Іршава – райцентр Закарпатської області, селище міського типу (з 1947 р.), місто (з 1980 р.). Розташована у передгір'ї, обабіч річки Іршавки (правої притоки Боржави), за 83 км від Ужгорода. Перша згадка 1341 р. як Максемгази (поселення Максима). Від цього Максима пішов рід Ілошваїв, що володів селом і околицями. Угорська енциклопедія Реваї пов'язує родовід цієї сім'ї з київськими князями, зазначає, що ще у XIX ст. Ілошваї звали себе «руськими князями». Нинішній топонім походить від річки Іршавка (перекручене Вільшанка).

1460 р. магнати Ілошваї одержали грамоту на володіння селом від угорського короля. На 1463 р. власник Іршави зібрав десятину з табунів свиней, які випасали на його землях між р. Іршавою і Шуго жителі Мукачєвого, Берегового, Варієва, Нового Села, Дейди, Яношійова та інших сіл. У грошовому виразі ця десятина склала 1200 золотих флоринів. Обабіч Іршави споруджено дві оборонні фортеці: північна на горбі

Стремтура, південна в урочищі Бодолів. Залишки їх земляних валів збереглися понині. 1587 р. поміщик Віткаї, внаслідок селянських бунтів, змушений був продати село і виїхати. У XVII ст. тут почала діяти приходська школа. Під час війни 1703-1711 р. близько ста іршавчан боролися у загонах Томаша Есе. 1816 р. в Іршаві було 650 мешканців у 106 будинках.

1839 р. довідник «Нинішній стан Угорщини і приєднаних до неї провінцій у статистичному та географічному відношенні» подав інформацію: «Ілошва (Іршава). Руське село у Березькому комітаті... 18 жителів римо-католицького, 617 греко-католицького, 34 реформатського і 18 юдейського віросповідання. Сірчане мінеральне джерело, водяний млин, руїни древньої фортеці на горі Бодолів. Орна земля родюча, луки хороші, ліс красивий, добре родять жолуді і дубильні горіхи. Землевласник – рід Ілошваї». І після скасування панщини 1848 р. більшість землі лишилася в Ілошваїв.

1874 р. в Іршаві відкрилася пошта. Щорічно на сезонні роботи в різні райони Угорщини виїжджало 30 мешканців, частина емігрувала. 1886 р. почалося будівництво



млина і тартаку. 1905 р. відкрито бібліотеку, спершу тільки з сотнею книг. 1911 р. прокладено 12-кілометрову залізничну гілку Іршава – Кам'янка. На цій ділянці шляховиками і вантажниками працювало 25 іршавчан.

Наприкінці 1918 р. в Іршаві створено гвардійський загін з 40 селян, переважно колишніх вояків, що повернулися з російського полону. На початку січня 1919 р. виникла Народна рада з 24 осіб. 18 січня вона прийняла рішення: «Просиме... аж попівська земля та й дяківська земля межі бідними народами абися розділила... Просимо вас, аби руські школи нам найскоріше утворили, бо без того не годнисьме жити, та й наші діти». На Хустському з'їзді 21 січня 1919 р. голова Іршавської ради І. Вовканич з усією делегацією проголосували за возз'єднання краю з Україною. У березні в Іршаві проголошено советську владу. 27 квітня Іршаву зайняли румунські війська. У серпні їх змінила чеська армія.

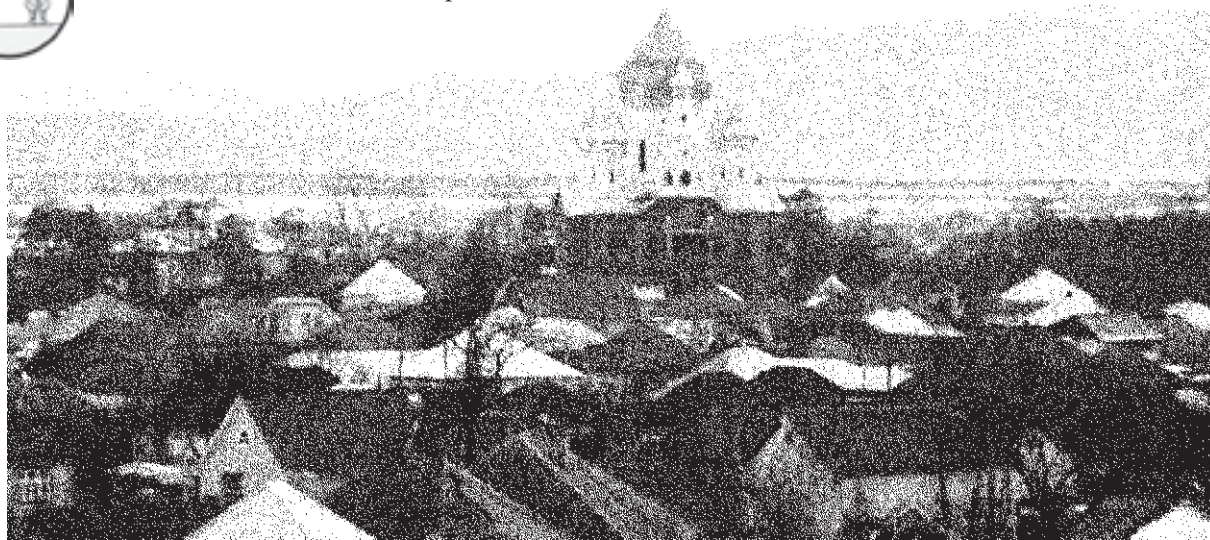
За останнє десятиліття в Іршаві започатковано і набуває розмаху всеукраїнський пісенний фестиваль ім. М. Машкіна (відбулося уже шість фестивалів). У місті розгорнулося активне церковне будівництво.

Сергій Федака

ІРШАВЩИНА: КРАЙ ВИНА І ПІСНІ

Чим може спокусити досвідченого любителя подорожей віддалений від залізниці і цивілізації, загублений у горах та історії, просякнутий ностальгією і консерватизмом, заглиблений у власні амбіції і буденні потреби, засіяний камінням із-за пазухи, оповитий холодом гірських потічків та порослий мохом древности і усталености край? А саме цим і може. Адже все вище перераховане, разом з тим, про що ми ще будемо говорити, саме і робить Іршавщину неповторною і єдиною перлиною природи, яка виграє на сонці яскравими барвами і невідвратно приваблює утаємничених, посвячених, як веселка приваблює погляди перехожих.

Затишний і доброзичливий, захищений карпатськими хребтами край Боржавської долини був вигідним і зручним для проживання з давніх-давен. Тут залишили свої сліди і люди кам'яного віку, і лицарі часів Римської імперії, і герої селянських повстань та визвольних змагань пізніших періодів історії. Про овіяний легендами Бронецький замок, про таємничі урочища Бодолів і Стремтура, про кам'яні сокири і бронзові мечі, про повні кишени алмазів, на збираних у дитинстві в навколишніх горах



з пітетом, черпаючи натхнення з краси зовнішнього світу і з вулканічної енергії внутрішньої фантазії розповість Василь Петрович Керечанин – учень знаменитого поета-модерніста і великого археолога, нашого земляка, уродженця села Осій – Федора Потушняка. Його, тобто, Василя Петровича, можна слухати-нена слухатися, на дивовижні гори можна дивитися-ненадивитися, і лише коли чаша серця наповниться вщерть любов'ю до всього живого, лише тоді почнеш аналізувати і усвідомлювати: земний рай саме тут, якщо він, звичайно, існує.

Національний природний парк «Зачарований край» іншої назви отримати просто не міг. У його серці лежить величавий і неповторний Смерековий камінь і, чи не єдине в світі, оліготрофне болото Багно. Тут росте маленька хижа квітка росичка, яка має звичку поїдати комах, і унікальні папоротники та хвощі. А буковий праліс заряджає енергією і наповнює незбагненними знаннями, додає віри і рівноваги, вселяє впевненість і мудрість. Склеясті ж химери Смерекового каменя підносять на трон природи і дають можливість насолодитися неповторністю буття і яскравістю кожної його миті.

Форель, упіймана в Бронецькій ріці, срібляста роса полонини Кук, соковиті чорниці і, немов намальовані, білі осінні гриби роблять

враження від туристичної пішохідної подорожі Іршавщиною незабутніми і яскравими, вартими повторення і поглиблення, а історію і традиції краю – гідними вивчення, дослідження і збереження.

Залізниця з'явилася у нас ще наприкінці дев'ятнадцятого століття, за часів Австро-Угорщини. Вузькоколійка проходила з Кушниці через увесь район і прямувала до міста Берегове, у якому товар, в основному ліс та продукцію Приборжавського, (раніше Довжанського) вапнозаводу, перевантажували у вагони, що через широку колію зв'язували наших предків зі світом.

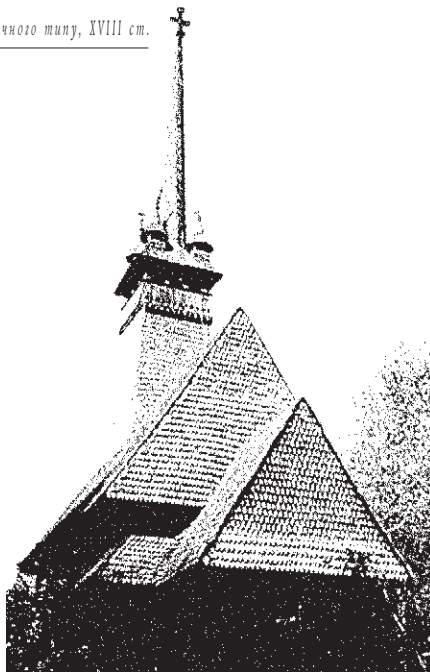
Тепер світ прагне зв'язатися з нами. Туристи з Англії, Америки, Німеччини готові платити великі гроші за унікальну атракцію – можливість проїхати поміж гори у вагоні, запряженому сивим потягом. Але відсутність відповідного рівня сервісу і державної зацікавленості відлякує не тільки туристів, але й інвесторів. Сподіваємося, що це тимчасово.

На щастя, того, що приваблює, є набагато більше. Унікальна і єдина в Європі діюча водяна кузня Гамора у селі Лисичеве відновила свою роботу в 1991 році. Завдяки підприємцю Віктору Петровцю та старим майстрам тут почали виробляти сільськогосподарський інвентар – мотики, підкови, лопати – використовуючи технологію предків та силу води.



Слава про підприємство та музей поширилася далеко.

Історія Довжанського замку сягає сивої давнини. Двічі повстанці спалювали його дерев'яні споруди, аж поки власник не відновив їх на старому фундаменті у камені. Тепер єдиний у Європі зразок садибної архітектури середніх віків переживає не ліпші часи, а тоді він був літньою резиденцією графа Ласло Телекі і мав можливість приймати в своїх стінах всю тодішню знать імперії та дружніх їй європейських держав. Селяни жили за рахунок того, що обслуговували палац-фортецю, будували спеціальні дороги для полювання (вadásні путі), утримували прекрасних коней та розчищали навколишні пагорби (залишилася тільки назва урочища – Чищеник) для вирощування на них не чого іншого, а коноплі для потреб імператорського двору. Частина читачів на цьому місці усміхнулася і зловила себе на думках, близьких до сучасності. Тоді ж коноплю пере-

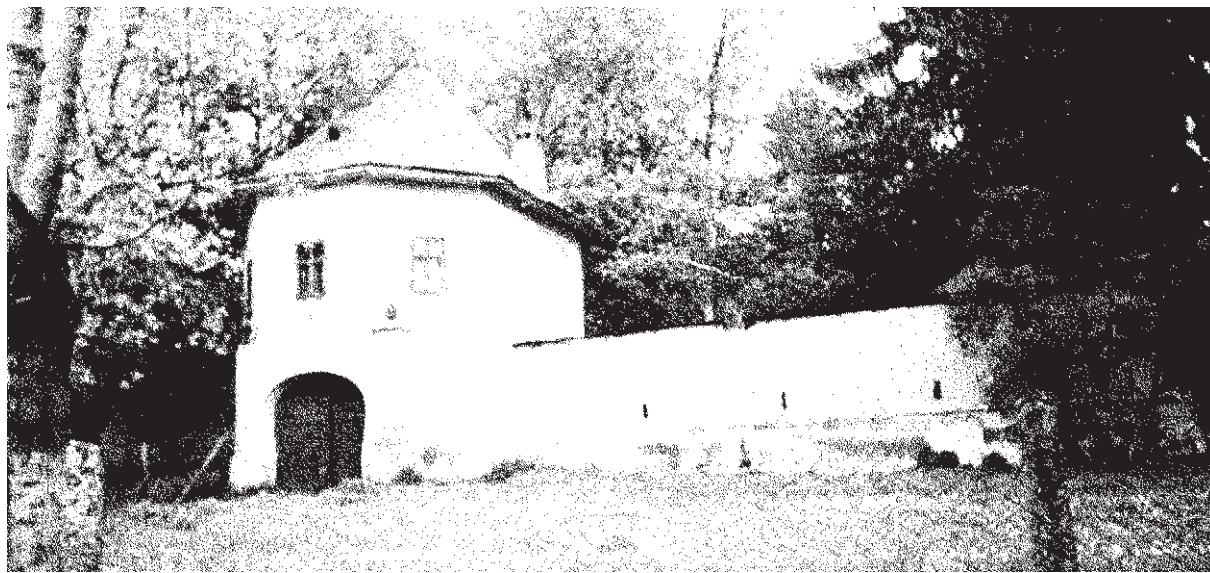


робляли на місцевому паперовому заводі, де виробляли високоякісний папір. У одному з документів значиться, що король вимагав від поставальників забезпечувати його папером саме нашого заводу, тому що він є найліпшим. Свого часу у Довгому працював також металургійний комбінат, де виплавляли чавун та виготовляли побутові печі та інші предмети з чорного металу. Від нього теж залишилися тільки спогади та назва Гамора. А деревообробний завод працює у нас з різним успіхом вже понад сто років.

Збереглися в районі три дерев'яні церкви. Села Локоть, Дешковиця та Івашковиця пишаються таким багатством і інколи, прагнучи зберегти їх у цілості, доходять до абсурду, міняючи дахи на



Іршавщина, с. Довге, палац Доблайд-телекі



церкви на більш сучасні: наприклад, дерево на бляху. Безбожники і антихристи обікрали іншу, поцупивши з неї, крім усього, що блистіло, ще й старовинне євангеліє. Ці церкви ще чекають своїх професійних реставраторів, а от Петро-Павлівська церква в селі Білки вже дочекалася. Кілька років поспіль тут працював відомий художник Павло Ковач, якому, спільно із залученими колегами, зокрема з Мар'яном Олексяком із Дрогобича, вдалося відновити чудовий розпис славнозвісного Фердинанда Видри, автора розпису Ужгородського кафедрального собору. 12 липня 2005 року реставровану церкву було освячено.

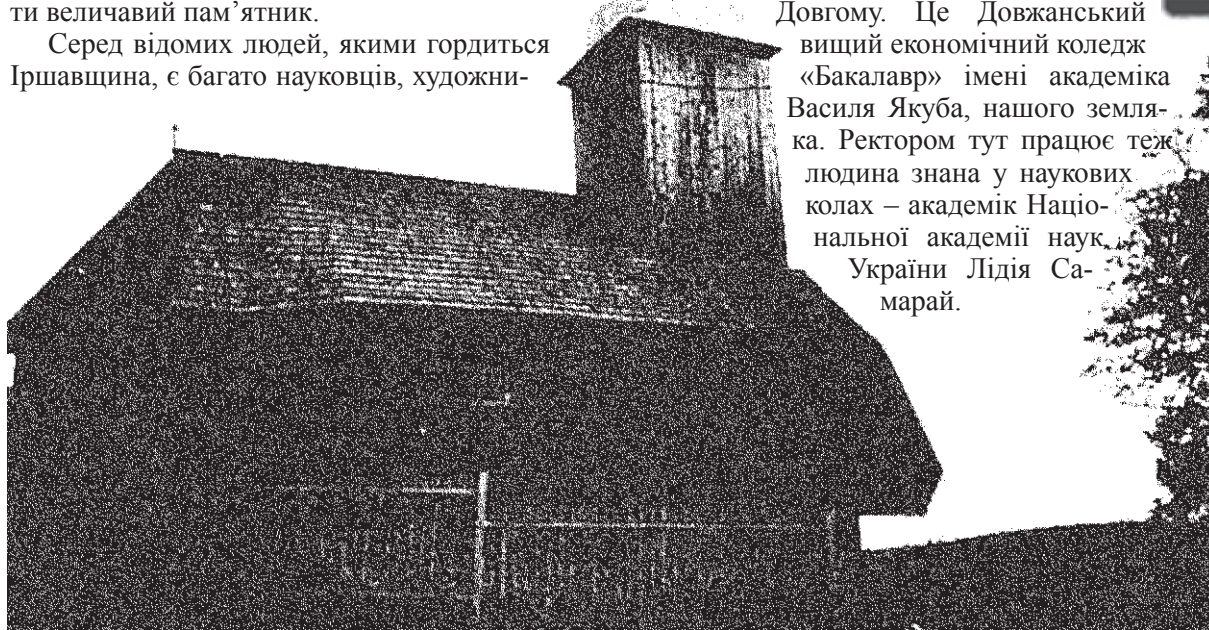
Говорячи про село Білки, неможливо обійти увагою те, що тут народився і жив чемпіон світу з греко-римської боротьби, переможець конкурсу краси тіла у Парижі, боксер і цирковий акробат, силач, який розгинав підкови і якого в народі прозвали Іван Сила, тренер, який виробив власну систему розвитку фізичної культури тіла – Іван Фірцак-Кротон. На сільському будинку культури встановлено меморіальну дошку знаменитому земляку, а незабаром у одному із сквериків районного центру має постасти величавий пам'ятник.

Серед відомих людей, якими гордиться Іршавщина, є багато науковців, художни-

ків, поетів, композиторів, філософів, просвітян. Іван Зейкан із села Імстичево тривалий період був учителем дітей російського імператора Петра Першого та його особистим перекладачем. Саме він допоміг царю оволодіти знаннями на теренах цивілізованих держав та прорубати вікно в Європу. Греко-католицький священник Василь Довгович тривалий час жив у селі Довге і звідси сперечався у листах з великим Вольтером, не погоджуючись із його філософськими трактатами. Він побудував тут та у сусідніх селах три церкви, з яких збереглися тільки руїни Приборжавської, писав вірші на трьох мовах і був зразком моральності, мудрости, освічености та толерантності для прихожан. Саме ці якості уже сучасних мешканців села роблять можливим співіснування трьох церков різних конфесій на одній вулиці та участь їх вірників у спільних акціях.

Мало хто знає, що дочка Івана Франка Анна тривалий час проживала із сім'єю саме в Довгому, а вчителькою її синів Тараса і Богдана була поетеса Марійка Підгірянка. Єдиний на Україні вищий навчальний заклад у сільській місцевості теж у селі

Довгому. Це Довжанський вищий економічний коледж «Бакалавр» імені академіка Василя Якуба, нашого земляка. Ректором тут працює теж людина знана у наукових колах – академік Національної академії наук України Лідія Самарай.



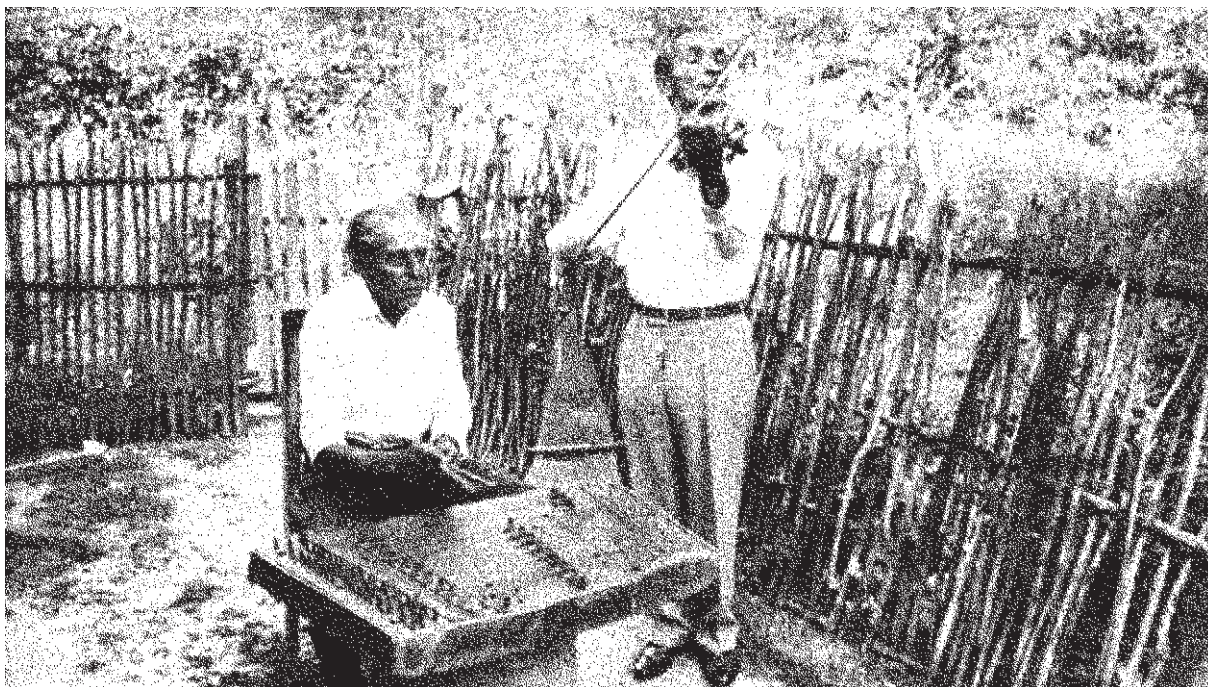
Феодосій Злоцький і Олександр Митрак, Федір Потушняк і Петро Світлик, багато інших великих земляків та тих, хто тривалий час проживали у нас, робили непотрібною інтеграцію в Європу, адже європейська цивілізація і культура були органічною складовою життя Срібної Землі у попередніх століттях.

А двадцятий вік приніс нам, окрім примусового занурення в дику Азію, ще й можливість продовжувати і розвивати ті традиції та на-

бутки, які залишилися від сповненого яскравих спалахів і протиріч минулого. Усі ці протиріччя, здається, увібрив у себе поет із енциклопедичними знаннями історії світової літератури

і мистецтва, перекладач з мадярської та французької мов, шістдесятилітній дівчак із молодими, не завжди здоровими амбіціями і на диво скандальним характером Іван Петровці, що народився в селі Осій і сформувався під безпосереднім впливом великого Федора Потушняка та його унікальної бібліотеки.

Продовженням яскравих спалахів нашої історії став і лауреат Національної премії імені Тараса Шевченка Дмитро Кремінь, який творить українську культуру на теренах Миколаївщини, але майже щороку приїздить до рідного гордого села Суха. Втіленням доброзичливос-



ти і дитячої безпосередності нашого краю став уже покійний Степан Жупанин – лауреат премії імені Лесі Українки, поет, професор, доктор педагогіки і просто добра і щира людина. Його ідеї та творчі ідеали гідно несе в життя невтомний казкар і неординарний журналіст, автор дев'яти книг, член Національної спілки письменників України Василь Шкіря. Єдиним романістом, творами якого зачитувалася вся Україна, залишається у нас Юрій Мейгеш із Великого Раківця. Ті романи, які написав Василь Ковач, поки що до читача не дійшли. Примітно здивував нещодавно всіх шанувальників красного письменства вчитель історії із Лисичева, нинішній сільський голова Володимир Продан, книга якого «Вічний слід» стала явищем далеко не районного масштабу. До рівня знаних підтягуються й молоді, слава на яких ще чекає попереду.

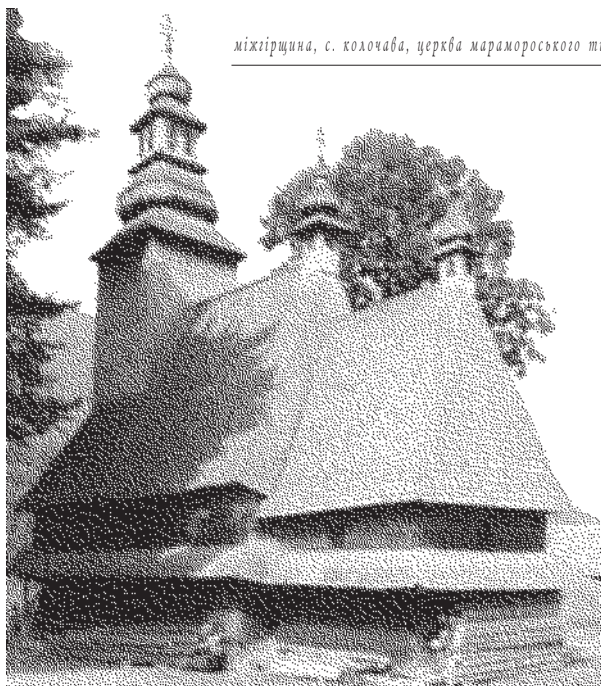
Красу і славу краю передають на полотні наші художники, які своїми роботами продовжують традиції закарпатської школи живопису, одним із засновників якої був теж наш земляк, уродженець села Загаття Адальберт Ерделі (Іван Гриць). Василь Бердар, Юрій Бондар, Юрій Лелітка і Юлій Мошак із Довгого, Василь Філеш із Броньки, Олександра Ісак та її родина (династія Ісаків) із Приборжавського, Василь Ловска та Любов Матіко із Ільниці, Олександр Іванишинець та Віктор Андрашко із Імстичева, Василь Пинзеник із Чорного Потоку, Любов Микита, Євген Максим та Юрій Золотар із Иршави, Іван Дубіш із Лисичева – ось далеко не повний перелік тих, за чий роботи через деякий час будуть платити тисячі доларів, та і нині уже платять. Актуальним є питання про створення районної картинної галереї.





Все вищесказане підтверджує істинність відомого вислову про те, що серед мальовничої неповторної природи не бути поетом чи художником просто неможливо. Але земля, як і годиться, народжує не тільки поетів і художників, але і неповторних майстрів, і винахідників-раціоналізаторів, і політиків та державних діячів, і серйозних науковців. До речі, два із Закарпатських губернаторів – Сергій Устич та Віктор Балога закінчували школу в одному селі – в Загатті Іршавського району.

До слова, на скрипках нашого майстра із села Заріччя Сергія Голубокого грають відомі музиканти у всьому світі. А його прекрасна



міжгірщина, с. колочава, церква мараморського типу, XVIII ст.

книга «Скрипкові майстри України» нещодавно вийшла друком у одному із столичних видавництв.

Про відомого лікаря Олександра Фединця багато говорити не потрібно – його знають усі. Наших науковців перераховувати потрібно дуже довго, як художників чи співаків – боюся обійти когось увагою. Але про академіка Василя Німчука, уродженця Довгого, не згадати не можемо. Нині він є директором інституту української

мови Національної академії наук України.

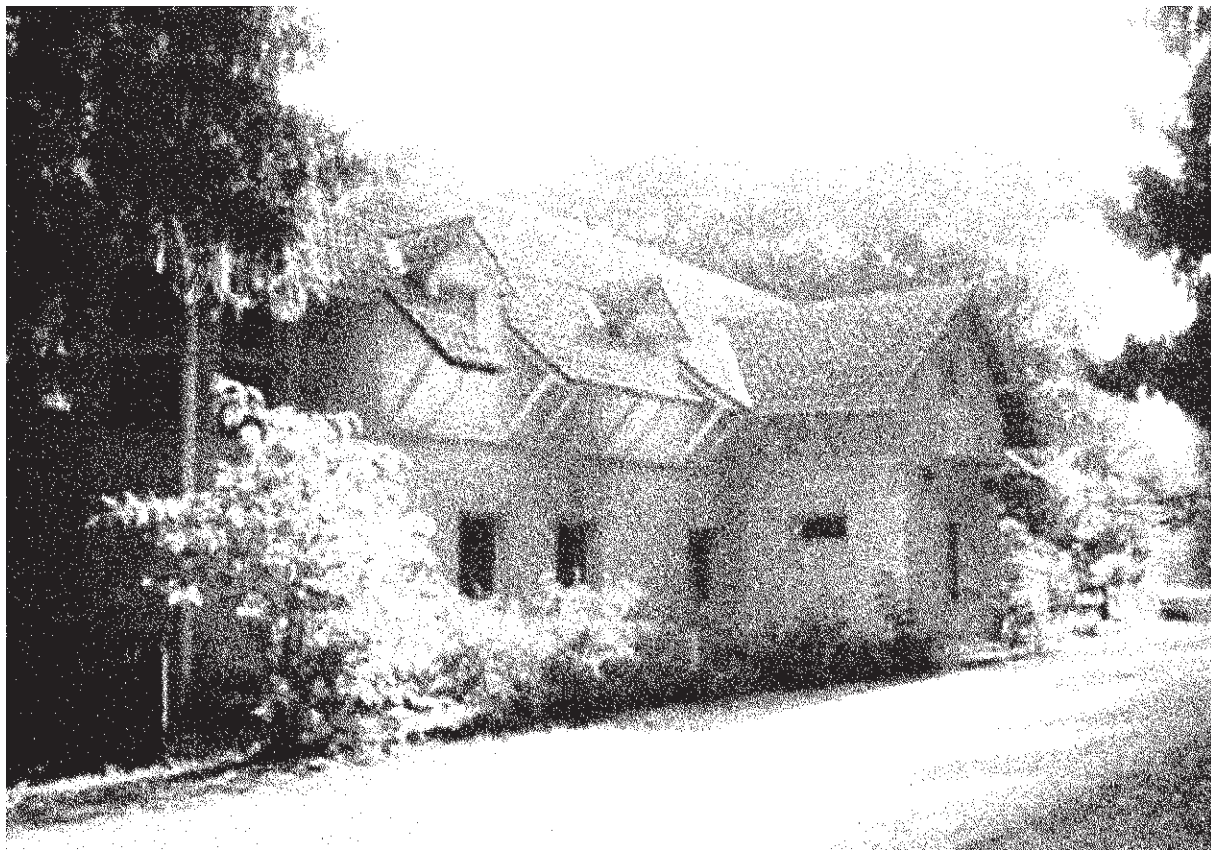
Надзвичайно цікавим і зовсім не провінційним є і суспільно-політичне життя району. Дуже часто ми, жителі Боржавської долини, ставали експериментальним полігоном чи стартовим майданчиком для окремих політичних



сил. Саме тут народився відомий банкір, фінансист і меценат Василь Сивуля, лідер партії ПРП, депутат Верховної Ради кількох скликань, міністр фінансів і автор книги «Коні не винні» Віктор Пинзеник, і саме звідси стартував у велику політику одіозний бізнесмен, адвокат старої системи влади і жорсткий керівник Віктор Медведчук. А один із наших земляків, виходець із Довгого Василь Попик вивчив китайську мову в Московському університеті і став радником з гуманітарних питань у найбільш спортивного президента Володимира Путіна. Фігури такого високого рівня і таких протилежних світоглядів своїми заявами з державних, і не тільки, трибун, своїм відношенням до виборців і до рідної землі, своїм ставленням до справи розбудови України, своїми діями чи бездіяльністю, своєю позицією стосовно того чи

іншого моменту безпосередньо впливали на формування політичної інфантильності та нерозбірливості, поверховості та недалекоглядності рідного електорату та значної частини суспільної еліти. Районні парторганізації, постійно обмінюючись членами, завдяки яким то процвітають, то занепадають, поглинаючи одна одну, вступаючи в дивні стосунки, можливо, навіть, статеві, результатом яких, як і повинно бути, стає народження нових і новітніх конгломератів, аморфних тіл, тобто – районних парторганізацій, живуть і розвиваються, переливаються різними барвами, приносячи радість для одних і розчарування для інших. Ну зовсім як у Верховній Раді.

Громадських організацій маємо, на жаль, не так уже і багато. А тих, які працюють, щось роблять – і того менше.



190

Періодично дивує всіх «Боржавська ініціатива», яку створив і очолює один із найбільш яскравих особистостей регіону Денис Добра. Найрезонанснішою акцією організації стала міжнародна конференція з проблем збереження історичних залізниць за участі поляків, словаків та консула Англії. Товариство «Просвіта» досить часто організовує презентації книг, завдяки чому зацікавлені мали можливість познайомитися з творчістю Андрія Куркова, Марії Матіос, Андрія Кокотюхи, Олеся Донія, Сергія Федаки, Олександра Гавроша, Михайла Рошка, Тетяни Рагушняк, Віктора Виноградова, Івана Андрусика, Максима Розумного та багатьох інших. «Просвіта» стала також ініціатором створення в Іршавській загальноосвітній школі №1 «Літературної світлиці» – своєрідного музею-бібліотеки, де зібрані книги закарпатських авторів, адже саме з вивченням їх творів виника-



ють проблеми через відсутність цих самих творів у школах. За активної участі обох вищезгаданих організацій із успіхом пройшли в райцентрі вечори-зустрічі з Марією Келемен, авторкою книги про Петра Світлика, та істориком Андрієм Світлинцем і його другом Сергієм Канайлом, авторами дослідження про Приборжавський православний жіночий монастир Сергія Саровського. Дослідження про Імстичівський чоловічий монастир святих отців Василиан, у якому служив Богу і людям славний

і мудрий просвітитель, відомий не тільки греко-католикам отець Павло Мадяр, поки що не написав ніхто. Але незабаром, сподіваюся, хтось візьметься за цю благородну справу, адже монастир часто стає центром культурного життя, у ньому часто виступають відомі світські хори, він гуртує довкола себе пластунів та талановиту неординарну молодь.



королеве, руїни замку наляб



До речі, молодь у нас прекрасна, особливо – дівчата.

А тепер хочеться сказати про головне – про вино і пісню. За советських часів славу нашому краю принесло вино «Іршавське». Його любили як у Москві, так і на Далекому Сході, як у Казахстані, так і в Прибалтиці... Вино було солодким, п'янким і дешевим. Маючи три позитивні якості, вино відчиняло діловим людям двері міністерств і вузів, главків і установ союзного рівня, які, зазвичай, були недоступними простому смертному. Місцевий завод продтоварів виробляє його і сьогодні. Продукція заводу високоякісна і щороку отримує золоті медалі та інші нагороди на міжнародних конкурсах, як-от у Москві чи Парижі. Крім того, вино виробляють у нас майже в кожній хаті. Добрий газда завжди пригостить вас склянкою домашнього, яке вживають з профілактичною метою (проти радіації) навіть діти.

Чи то від вина, чи від краси оточуючого світу співати у нас починають раніше, ніж говори-

ти. Співають усі і всюди: йдучи на роботу чи додому, їдучи в далеку дорогу чи працюючи в саду чи на городі... У свій час великі села мали по десять хорів: від дитячих до сформованих на підприємствах і установах із робітників і службовців. Хор «Боржава» під керівництвом Михайла Машкіна, створений при Довжанському лісокомбінаті переважно із його робітників, об'їздив з концертами добру сотню країн. А пісні нашого славного земляка, керівника хору ставали шлягерами і співалися у всьому світі. Пісня «Верховино, мати моя», яку композитор написав спеціально для хору та його соліста, заслуженого працівника культури України Василя Гичко, стала неофіційним гімном Закарпаття.

Отаман Карпат Іван Попович із піснею «Золото Карпат» вийшов на міжнародну орбіту і привів авторів пісні (Степана Гігу та автора цих рядків) до звання лауреатів фестивалю «Шлягер року». Пісню Тетяни Кузан «Мамин вальс» співає і знає вся Україна, адже вона двічі ставала лауреатом фестивалю «Пісня року» під її надзвичайно пронизливу мелодію плачуть мами і наречені на кожному весіллі. Твори композитора Лесі Худи із Великого





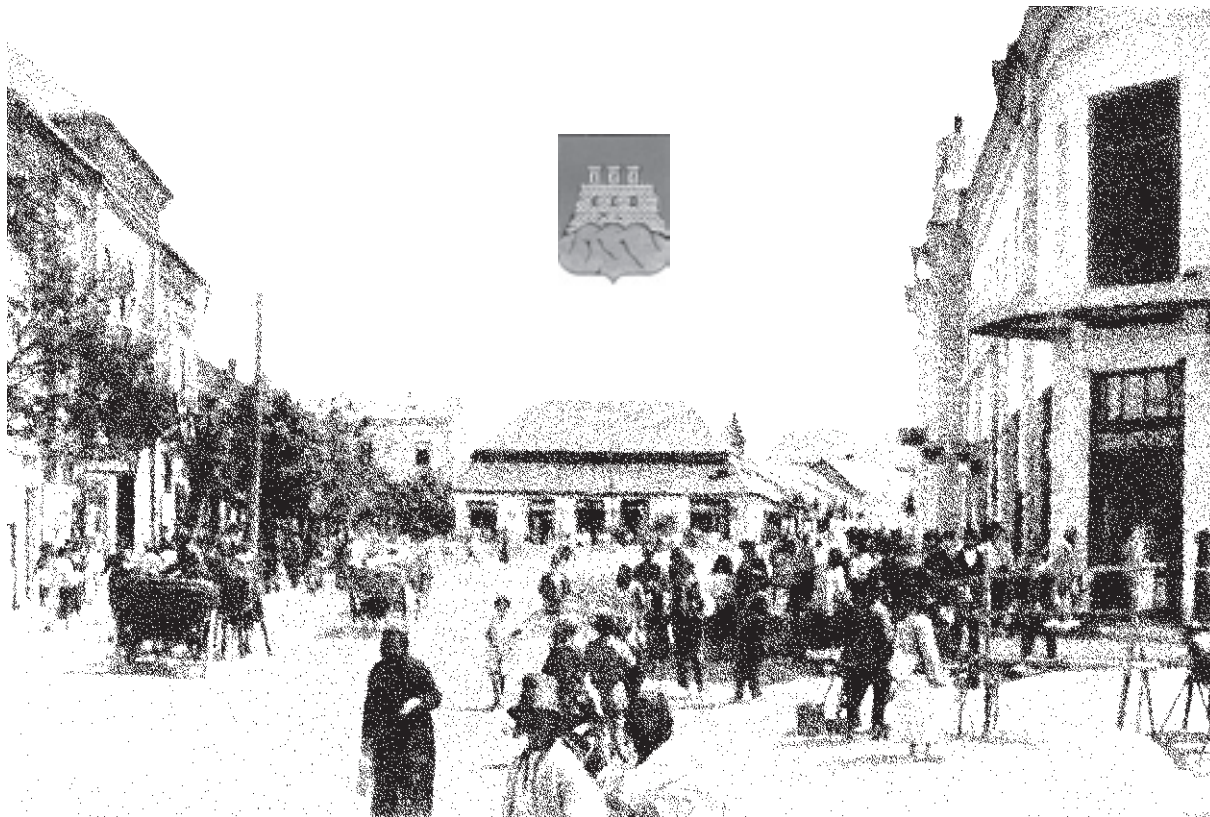
Раківця виконуються Аллою Симчерею в Італії та сестричками Орос в Америці. Яскравими і колоритними є естрадні гурти «Коло друзів», «Марина». А колись ще були і «Олеся», і «Зелені Карпати», і... Володар унікального низького голосу Іван Козар розривається нині між бізнесом і піснею, за яку у нас ще не звикли платити. А от Юрій Сідор, композитор і аранжувальник, автор двох власних альбомів навчився заробляти на мистецтві, використовуючи виключно свій талант. До нього на студію за високопрофесійним аранжуванням приїжджають навіть відомі артисти із Києва та інших музичних столиць нашої держави – Іван Попович, Степан Гіга, Ерік Вайда, Віктор Грибик, який останнім часом чомусь підписується як Віктор Грін.

Величезна увага приділяється у нас збереженню народних традицій та фольклору. На-

родний фольклорний ансамбль «Іршава» під керівництвом заслуженого працівника культури Надії Мельник-Гудь за шістнадцятирічний період свого існування об'їздив з концертами всю Європу, з однаковим успіхом виступаючи як на сільській сцені, так і в палаці «Україна» чи Національній опері, у Відні чи Парижі, Римі чи Празі. Прагнуть досягнути рівня «Іршави» фольклорні колективи Приборжавського, Довгого, Лисичевого. Надзвичайно активним є ансамбль «Кирниченька» яким керує Едіта Токар. За короткий період роботи високих результатів досягла із дитячим хором школи мистецтв диригент Олена Йонаш (Овсак).

Усі виконавці та колективи мають можливість вдосконалювати майстерність виступаючи на концертах, фестивалях та конкурсах. Фестиваль фольклору «Гамора» щоліта збирає в Лисичеві сотні шанувальників, а на всеук-

хуст, 1900-ті рр.



раїнський пісенний фестиваль імені Михайла Машкіна із задоволенням приїжджають гості навіть із-за кордону.

Шість дитячих шкіл мистецтв готують наших дітей не тільки до естетичного сприйняття світу, але і до виступів на великих сценах. Майже з усіх конкурсів різних рівнів вони повертаються додому з грамотами та призами. Перед тут веде, звичайно, райцентр, де директором школи вже не один рік працює чудовий баяніст і досвідчений педагог Олександр Рацин.

І ще одне, чим не може похвалитися жоден район нашої держави. Завдяки літературознавцю та фольклористу Івану Хланті побачили світ два томи пісень Іршавщини, які разом мають близько 1800 сторінок. Оце багатство так багатство. А вам – слабо?



ХУСТ

Хуст – райцентр Закарпатської області, місто обласного підпорядкування. Розташований у мальовничій котловині на річці Хустці, де Ріка впадає у Тису, за 100 км від райцентру.

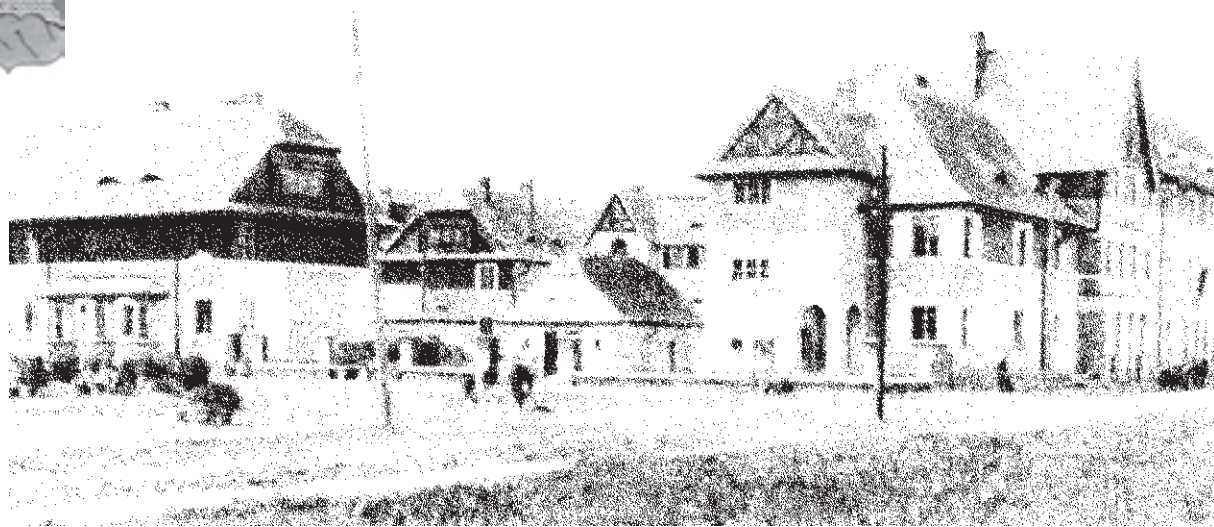
В околицях міста відкрито три стоянки раннього і пізнього палеоліту. На Замоквій горі – скарб сасанідських монет 903-904 р. Замок відомий з 1194 р. Вважають, що його будівництво почато бл. 1090 р. і завершено 1191 р. Хуст з 1329 р. мав статус вільно-

го коронного міста. 1511 р. Ласло II віддав Хустський замок з усіма його маєтностями в оренду за 20 тисяч золотих угочанському жупану Габору Перені. 1546 р. замком оволоділи австрійці. 1554 р. за наказом імператора Фердинанда I тут збудовано вежу його імені. 1557 р. він перейшов під владу Трансильванії. З 1577 р. замок значно укріплено, збудовано додаткові фортифікації. Улітку 1594 р. на Хуст напала 80-ти-

Василь Кузан



хуст, 1930-ті рр.





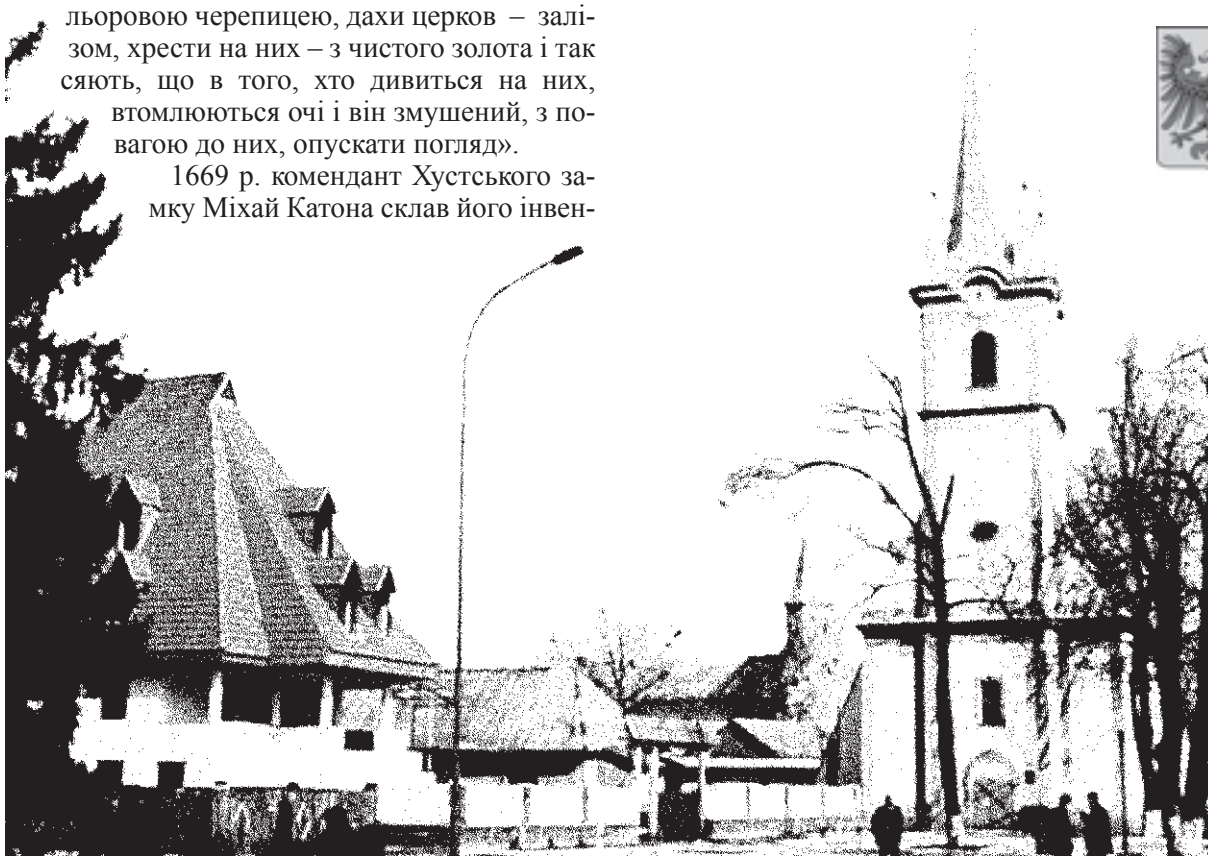
сячна татарська орда, але не змогла захопити. Подібні набіги були частими у середині XVII ст. 1599 р. замок захопили австрійські війська генерала Дьордя Башти, котрий і став його власником. 1659 р. замок обороняв трансільванський воєвода з цілою армією. 1660 р. на жупу напали турки. Трансільванський воєвода Янош Кемень при підтримці австрійців оборонив Хуст. 1661-62 р. замок облягали турки, але також не взяли. На початку 1662 р. Я. Кемень загинув у боротьбі з турками під Шегешваром. Про замок згадує турецький мандрівник Евля Челебі: «Хустський замок розташований на вершині гори Хасана. Мури його високі і товсті, і своєю могутністю він схожий на фортецю Іскандер, бо висота його вже сягає неба. Житлові будівлі, повернуті вікнами на схід, здіймаються одна над одною. Дахи палаців вкриті кольоровою черепицею, дахи церков – залізом, хрести на них – з чистого золота і так сяють, що в того, хто дивиться на них, втомлюються очі і він змушений, з повагою до них, опускати погляд».

1669 р. комендант Хустського замку Міхай Катона склав його інвен-

тар, куди увійшло 50 гармат, кілька тон пороху, 3000 ядер у трьох складах. З 1671 р. тут постійно перебували австрійські війська.

У 1692 р. стався вибух у верхній частині замку. 9 лютого 1699 р. імператор Леопольд I розпорядився відбудувати замок. 17 серпня 1703 р. повстанські загони Яноша Майоша і Альберта Кіша вибили з замку австрійців. Місцевий гарнізон, що давно не отримував платні, перейшов на бік Ракоці, солдати убили австрійського коменданта барона Ейстерна.

У 1704-05 р. замок відремонтували. У Хусті відкрито пороховий завод та шкірообробну фабрику. 1711 р. Хуст здобуто австрійцями. Габсбурги хотіли зруйнувати замок, але 1717 р. сюди знов прийшли татари, тому замок зберегли.



1720 р. у Хусті 29 дворів немешів і 41 – селян. 1722 р. замок поремонтовано, проте жупа не мала коштів на його утримання. 29 червня 1749 р. жупан відзначав, що замок втратив воєнно-стратегічне значення, 1750 р. воєнне спорядження звідси перевезено до Кошиць і Великого Варадіна. 1760 р. засновано пороховий завод, тоді ж діяла папірня.

3 липня 1766 р., о 18-й вечора над Хустом пронеслася велика гроза, і блискавка у трьох місцях вдарила в замок. Після першого удару загорівся дах, друга ж потрапила у порохову башту. Каміння від неї перекрило єдиний вихід з замку, загинуло багато людей, всі будинки поруйнувалися або згоріли. Жупанат спробував зберегти замок, почав ремонт, але це виявилось безнадійно. 1773 р. імператриця Марія Терезія послала свого сина Йосифа оглянути замок.

Той розпорядився перевести гарнізон до Мукачевого.

Улітку 1798 р. буря пошкодила останню башту замку. Її стіни розвалилися і каміння посипалося аж у потік Хустець. Руїни стали джерелом дешевого будматеріалу. 1799 р. розібрано східну стіну замку для спорудження католицької церкви та різних офіційних споруд у Хусті.

1828 р. у Хусті 377 дворів. Населення у 1830 році склало 3103 мешканці, 1900 р. – 8716. Тоді діяли меблева фабрика, цегельня, млин і кілька ремісничих майстерень.

1922-23 р. у Мараморській жупі проголошено советську владу. Через те, що жупний центр Сигот було окуповано румунськими військами, центр комітату перенесено до Хуста. 18 квітня і Хуст окуповано румунськими військами. У червні 1920 р. його переда-



рахів, готель, 1930-ті рр.



196



но до складу Чехословаччини. 3 листопада 1938 р. – столиця автономної Підкарпатської Русі. 15 березня 1939 р. тут відбувся Сойм Карпатської України, що проголосив край незалежною державою. 24 жовтня 1944 р. місто зайняли советські війська.

Зараз у Хусті діють ліскокомбінат і меблева фабрика, фетро-фільцева фабрика, яка неодноразово здобувала перемоги на міжнародних виставках. Керамічний завод випускає біофільтри для хімічної промисловости. Діють фабрики – взуттєва, спортивно-галантерейна і художніх виробів. Є заводи – цегельний, каменеобробний, поліхлорвінілової плівки, плодоконсервний і маслозавод.



ТЯЧІВ

Тячів – райцентр Закарпатської області, місто (з 1961 р.) на правому боці Тиси, за 136 км від Ужгорода. Населення складає 9,5 тис. осіб. Назва походить від старонімецького Teutsch-Au – німецька долина.

Заснований німецькими колоністами в середині XIII ст., Тячів 1329 р. стало коронним містом. Правда, мешканці міста були не вільними поселянами, а королівськими підданими (феодално залежними). Але їхні повинності не були такими тяжкими, як у приватновласницьких кріпаків.

Городяни могли вести безмитну торгівлю, користуватися королівськими угіддями, за що мали постачати провіантом Хустський замок, забезпечувати сплав лісу по Тисі і транспортування солі на ділянці від Тячева до Вилока.

Сергій Федака



рахів, сплав лісу, 1930-ті рр.



Статус підтверджено грамотами 1406, 1458 і 1504 р.

У XIII ст. у Тячеві споруджено готичний храм, що потім неодноразово перебудовувався (1546, 1748, 1810). У XVI ст. храм перейшов до реформатської громади. Споруда характерна своїми касетними склепіннями, розписаним у XVII-XVIII ст.

Після придушення селянської війни 1514 р. Тячів віднесено до бунтарських міст і розграбовано, мешканці два роки виплачували велику контрибуцію. У XV-XVI ст. тут збудовано костел у псевдоготичному стилі. За урбарієм 1600 р. місто мало виділяти 26 солекопів для шахт Ронесека і робітників для випалювання вугілля.

1705 р. до армії Ракоці вступило 100 тячівців, 1708 р. – ще 45. 1720 р. тут було 65 міщанських і 5 желярських дворів. 1778 р. тут 1156 жителів, в т.ч. 1116 міщан. Місто мало 30 бокорашів, сотню візників, що возили сіль,

кілька кравців, чинбарів, шевців, гончарів. 1778 р. греко-католики Тячева (українці) подали скаргу Марії Терезії на утиски збоку кальвіністів. У результаті перші отримали право обиратися до магістрату.

1873 р. у Тячеві мешкало 2877 осіб, 1900 р. – 4550, 1910 р. – 5998. на кошти городян 1896 р. у центрі міста встановлено пам'ятник вождеві угорської національної революції Лайошу Кошуту. 1904-1918 р. у Тячеві працював засновник Нодьбанської художньої школи, відомий на всю Європу художник-педагог Шимон Голоші.

З квітня 1919 до серпня 1920 р. Тячів був під окупацією угорських військ, на зміну яким врешті-решт прийшли чехословацькі. 21 жовтня 1944 р. Тячів зайняли советські війська.

Зараз у Тячеві діють заводи «Зеніт», «Кордон», «Авантекс», підприємство з експлуатації протипаводкових споруд, 11 фермерських господарств.

Сергій Федака

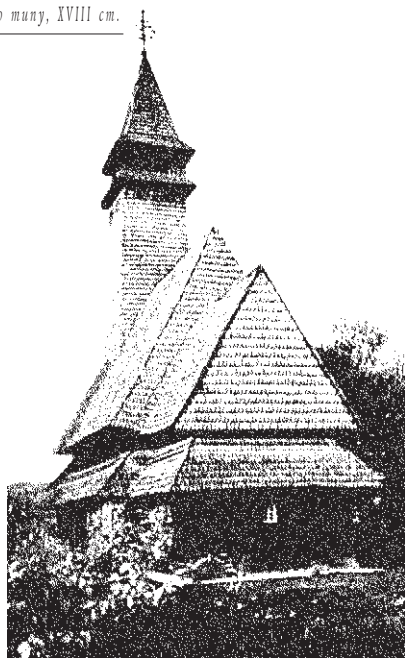


198

РАХІВ

Рахів – місто (з 1957 р.), районний центр, за 209 км від Ужгорода. Його площа 524 гектари, населення 17 тис., зокрема 76% українців, 11% угорців, 5% росіян. Через місто струменять шість потоків, які впадають до Тиси, розташоване у гірській котловині на висоті 430 метрів, на перехресті шляхів з Галичини і Буковини до Румунії й Угорщини. Неподальк Рахова, біля села Ділове, на автостраді до Ужгорода стоїть старий геодезичний знак і сучасна стела. На знакові латинський напис: «Постійне, точне, вічне місце. Дуже точно, із спеціальним апаратом, виготовлений в Австро-Угорщині, за шкалою меридіанів і паралелей, встановлено центр Європи. 1887». Рахів ще називають гуцульським Парижем, зеленою казкою.

Перша згадка про Рахів дійшла з 1447 р. Назву виводять від того, що тут нібито опришки рахували свою здобич. А можливо, назва походить від власного імені Рах. Першими поселенцями тут були селяни-втікачі з усю-



го Закарпаття і Галичини. У перших грамотах про Рахів фігурують типово гуцульські прізвища Мельничуки і Ворохти. На початку XVI ст. Рахів належав родам Форинтвері і Драгфі. З 1526 р. – у Великобичківській казенній домінії. 1600 р. тут 14 дворів, які сплачували домінії щороку кожену десяту вівцю з отари, 14 шкурок куниць і тисячу форелей. У XVII ст. Рахів приписаний до Хустської казенної домінії. 1720 р. тут 54 двори. 1724 р. започатковано фірму з торгівлі деревиною.

Імператриця Марія Терезія, аби не доводити до селянських повстань, дещо обмежила панів, нарізала трохи землі селянам. Тому 120 дворів Рахова отримали 1767 р. тридцять земельних



ясня, 1930-ті рр.

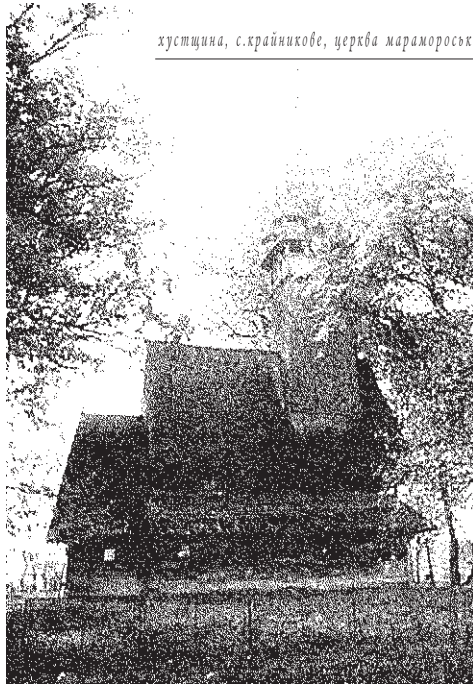


наділів. Правда, за користування ними і далі доводилося відбувати панщину і платити податі. Місцеві пани встановлювали повинності ще вищі, ніж передбачалося за цісарським урбарієм. 1782 р. силами кріпаків споруджено перший дерев'яний міст через Тису. У відповідь на гноблення рахівчани брали активну участь в опришківських загонах Івана Пинті, Федора Бойка, Івана Пискливого, а пізніше Олекси Довбуша, Василя Баюрака.

У 1840-х в Рахові відкрито дві церковні школи, де 2 вчителі навчали 50 учнів. Тоді тут проживало 2985 мешканців, зокрема 540 на присілках Лаз, Вільховатий, Берлебаш, Білин, Нойдорф. 1900 р.

населення складало 5873 особи, в т.ч. 4157 українців, 896 угорців, 772 німці, 23 румуни. 1908 р. на лісозаготівлях працювало 110 робітників. Денна плата складала 4-5 крон, яких ледь вистачало на харчування. 1909 р. за один день на заготівлях загинуло троє рахівчан. Через відсутність лікарів дуже високою була смертність, 1908 р. вона склала 198 осіб.

З початком Першої світової війни Рахівщина стала прифронтовою зоною. У жовтні 1914 р. її зайняли російські війська. На початку 1915 р. австрійці відбили Рахів, після чого жорстоко розправилися з селянами,

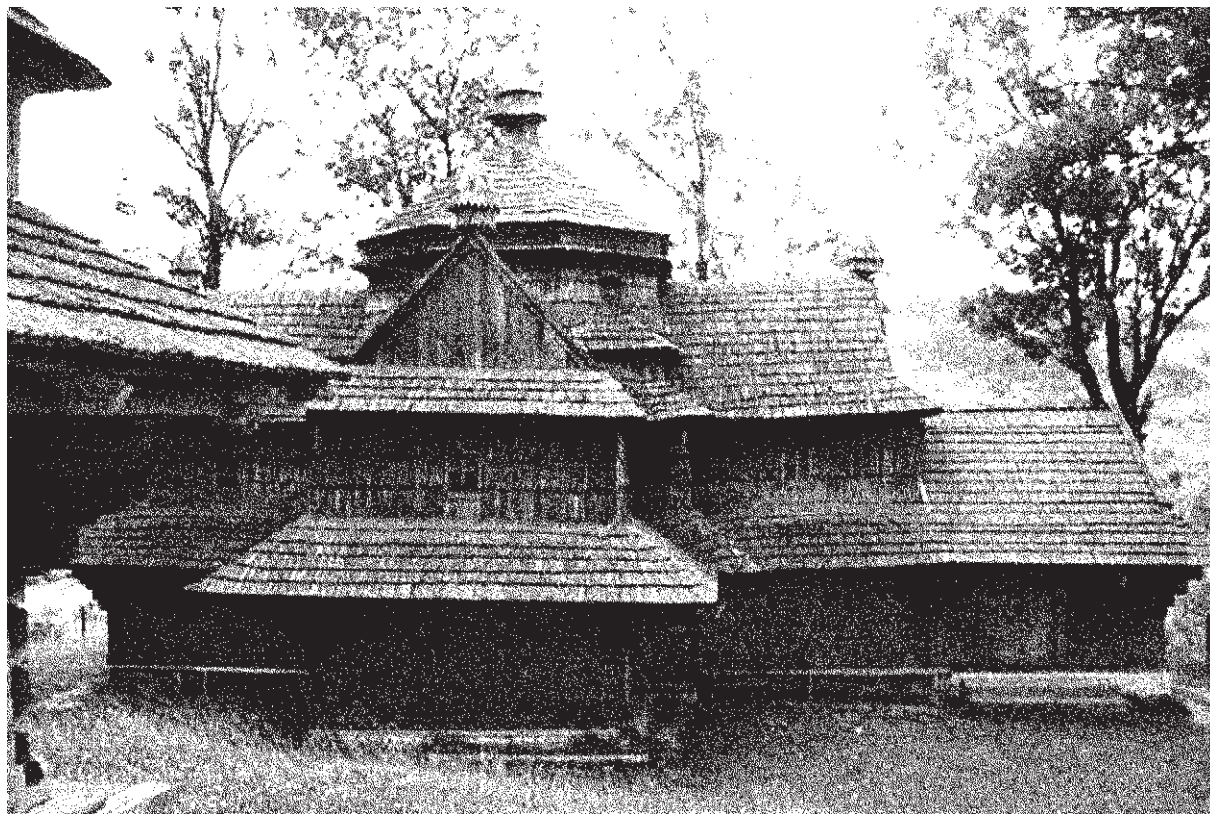


які приймали росіян. Далі Рахів ще двічі переходив з рук у руки. Через це селяни постійно голодували. Через нестачу кормів та різке зростання цін рахівчани мусили продавати свою худобу, на чому наживалися посередники.

Після розпаду Австро-Угорщини Рахів захопила революційна стихія. 4 квітня 1919 р. створено народний комісаріат Рахівського округу. Він видав звернення, де зазначалося, що «кожне село дістане пасовисько», що «всі державні полонини без винятку перейдуть у власність народу», на 6-24 квітня призначалися вибори до сільських рад. 6 квітня Рахівський директоріум очолив селянин П. Попенко. Створюється загін Червоної гвардії, котрий воював проти боярської Румунії. Проте сили були нерівні, і у квітні Рахів було окуповано. Навесні 1920 р. Рахів передано до складу Чехословаччини.

30 серпня 1927 р. Рахів потерпів від великої повені, знищено весь урожай картоплі і кукурудзи, погинуло багато худоби. Тоді парламентарії від Закарпаття внесли проєкт закону, який передбачав забезпечення потерпілих харчами, одягом і притулком, списання усіх податків, а також зазначав потребу регулювання річок.

На 1929 р. у Рахові 6875 мешканців, з них писемних 2220. Для поліпшення ситуації організовано міську школу, однак, у ній вчилися лише 82 учні. С. Клочурак згадував: «Приїжджають сюди люди майже з цілої Європи. На хідниках Рахова зустрічаєшся з сухорлявими англійськими довганями, з низьким чорним говірким французом, з самовпевненими та не менш говіркими чехами, сумного характеру поляками, веселими українцями з того та цього боку Карпат. Крім того, майже на кожному кроці можна зустрітися з тверезими сивими



ясія, церква

германцями, які особливо в зимовий сезон заповнюють вулиці Рахова. І треба зізнатися, що всі ці чужоземці надзвичайно задоволені Раховим, населенням, чистотою, реставраціями, і хто з них хоч раз був у Рахові, завжди намагається повернутися до нього». 1939 року тут уже 2663 будинки і 9863 жителі, діяло чотири приватні тартаки, одна приватна лікарня з трьома лікарями, дві школи.

Уродженець Рахова науковець Іван Жегуц згадував, що у тридцятих роках було фактично три Рахова: один – чеський, чиновницький з окружним урядом, окружним судом і кадастральним відділом та станцією жандармів у червоних кашкетах, на мотоциклах. Другий Рахів – український, самоуправний, з Сільською хатою, старостою, двома заступниками і радниками. «Нашим рахувався й торговельний та ремісничий центр... Добре, навіть дуже добре вивинувала торгівля, починаючи від білого й житнього хліба, почерез ковбасу й паприковану,



ще теплу солонину аж до герінгів (оселедців) – все чекало на білу чеську крону». Третій Рахів – то був центр округи, він проявлявся по неділях, коли до Рахівської церкви сходилися гуцули з усіх навколишніх сіл: «Тоді все місто рясніло киптарями і вишиванками... Найбільше вабили око ясінські киптарі та й квасівські. Вони пишалися червоними китицями».

У березні 1939 р. Рахів загарбала гортівська Угорщина, встановився жорсткий режим. З Рахова до СССР втекло 34 мешканці.

Світлішою сторінкою тієї доби стало побратимство з 12 липня 1939 р. Рахова з великим угорським містом Сегед. В актовій книзі останнього було занотовано: «Муніципальні збори Сегеда одноголосно прийняли рішення, що місто Рахів, де



202

проживає 10 тисяч осіб, має багаті природні ресурси і чудову природу, є перлиною Карпат, стає містом-побратимом». Це місто надало допомогу рахівським біднякам – 29 сільським газдам, сприяло реалізації товарів домашніх промислів, будівництву оздоровниці.

Однак, загалом ситуація лишалася дуже складною. 1944 р. Рахівська жандармерія відзначала: «Жителі всілякими способами ігнорують і саботують порядки і розпорядження влади, співчують партизанам». За роки окупації було розстріляно, арештовано й ув'язнено 2233 рахівчанина. Рахів і околиці перетворено на укріплений вузол оборони. Гортіївці хвалилися, що розкусити Рахівський «горішок» неможливо. Проте советські війська здійснили маневр бездоріжжям через кручі і провалля, хащами обійшли Рахівський вузол і 15 жовтня вдарити з тилу. 16 жовтня 1944 р. Рахів зайняла 135-а Ямпільська дивізія.



У 1960 р. у Рахові на базі лісгоспу і ліспромгоспу створено лісокомбінат, що зайнявся не тільки вирубуванням, а відновленням лісу, зокрема 1967 р. було висаджено 235 гектарів. Того ж року працівник комбінату Василь Шорбан на міжнародних змаганнях лісорубів у Монреалі виборов перше місце.

Сьогодні місто живе у нових умовах. 1992 р. у Рахові відбувся Третій світовий гуцульський фестиваль. 1993 р. відкрито пам'ятник Т. Шевченкові. 1994 р. збудовано православну церкву Святого Духа. 1997 р. Рахів урочисто відзначив своє 550-річчя, затвердив міську символіку (прапор, герб, печатку), розроблені київським Інститутом історії. Пізніше з'явився і гімн Рахова. З того часу день міста святкується щороку. 2000 р. укладено угоду з угорським містом-побратимом Ліпотом. Останнім часом укріплено береги Тиси (зокрема, кошти на це виділила Швей-

рахівщина, с. кваси, рудні замку



царія), реконструйовано центр, облаштовано нові квітники, з'явилися два фонтани, впорядковано місце відпочинку на площі біля районного будинку культури, заасфальтовано частину вулиць Шевченка, Буркут, Франка, Тиху. Оновлено міське освітлення.

Зараз у Рахові діють потужний вузол зв'язку, міське кабельне телебачення, митний пост. На відпочинок приймають турбаза «Тиса», профілакторій, гостьові будинки на полонинах, два готелі, стадіон. У місті чотири загальноосвітні школи, будинок дитячої і юнацької творчості, станція юних техніків, спортивна школа, чотири дитсадки. 1998 р. тут відкрито філії Прикарпатського університету і Коломийського коледжу

бізнесу і права, 1999 – Ужгородського інституту інформатики, економіки і права. Щороку в Рахові випускається 500 дипломованих фахівців. Зареєстровано шість релігійних громад (дві православні, греко-католицька, римо-католицька, єгівісти і євангелісти).

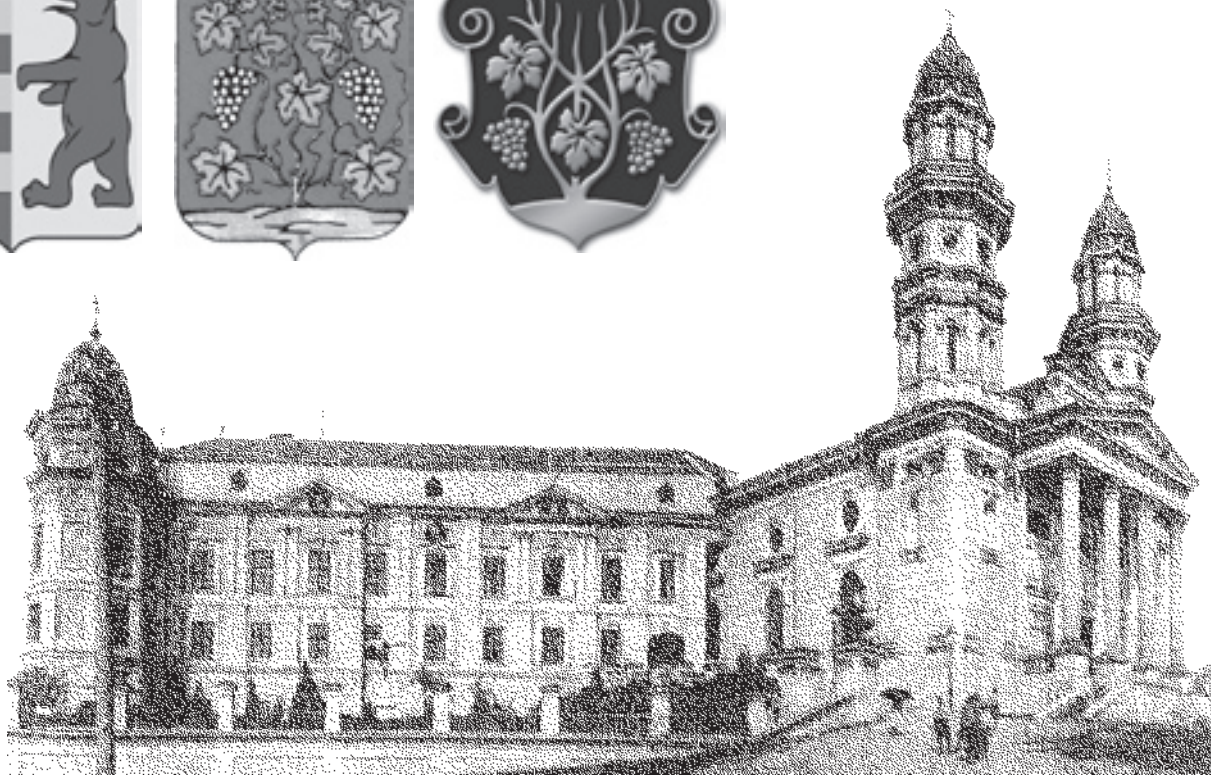
У червні 2003 р., у рамках міжнародного проєкту Корпорації сприяння фермерському рухові та агробізнесу, проведено Перший Гуцульський ярмарок у парку ім. Шевченка. Проєкт має на меті відродження гірсько-карпатської породи овець, буро-карпатської породи корів та гуцульської породи коней. Ярмарок рекламує не тільки продукцію тваринників, а й обряди, пов'язані з нею.

Сергій Федака



карпатські молодята, 1930-ті рр.

південний
березівський
шлях



УЖГОРОД: ПЕТРО*Місто 30-40-х років очима чужинців*

Ужгород сімдесятирічної давности ще не сприймається як історичний. Ми звернемося до трьох з різів тієї доби, коли Ужгород прощався зі старим укладом і приглядався до нового. Тоді його відвідували сотні газетярів і письменників, долаючи задля цього тисячі миль. Акули пера хотіли бачити тут Африку, арабський схід, латиноамериканський карнавал, тільки не Європу. Їм залюбки показували те, що вони хотіли, і вони їхали цілком задоволені. З цього багатства свідчень ми відібрали три, найбільш характерні, залишені авторами з двох конкуруючих супердержав – США та СРСР. При всіх відмінностях три описи напрочуд добре узгоджуються між собою.

Американський письменник Ерскін Колдуел відвідав Ужгород пізньої весни 1938 р. Через

рік, у березні 1939 р. у Нью-Йорку вийшла його книга «На північ від Дунаю». З'явившись якраз у дні Карпатської України, вона задовольняла все зростаючий інтерес американців і канадців до нашого краю. Серед інших там містився нарис «Вулиці Ужгорода». З американською діловитістю автор завершує свій огляд чітким резюме: «Місто без фабрик з населенням 25 тисяч осіб жило по-своєму. Жителі прогулювалися проїзною частиною вулиці, а не тротуарами, бо в Ужгороді було всього декілька автомобілів. Місто працювало з 5-ої години ранку до полудня. Воно пило каву і читало газети до 2-ої години, а тоді обідало. Після обіду воно відпочивало до 5-ої години, а тоді знову працювало упродовж трьох годин. О 8-й годині воно вечеряло і лягало спати».

Нарис розпадається на дві частини. У першій описується бурхливе торговельне життя ранкового Ужгорода, у другій –





вербування закарпатської бідноти до Канади. «Задовго до 5-ої години, коли займалася вранішня зоря, дорогами, що вели до міста, сотні закутаних шалями селянок у довгих спідницях тягнули візки з овочами і квітами. Позаду них ступали чоловіки, – пастухи у високих чоботях, ведучи овець і кіз із гірських північних місцевостей». Ужгород постає таким собі мікро-Вавилоном чи Багдадом часів «Тисячі й однієї ночі»: «Тротуари були заставлені картоплею і яблуками, пшеницею, вівсом, житом, пшеничним і ячмінним борошном. Ніжна зелена розсада з теплиць і парників була викладена обабіч. Дехто із селян мав буханці хліба, грудки масла, круги сиру, горшки з кисляком і сметаною... На деяких вулицях були лотки, – повні квітів або лише картоплі, але всі лотки на всіх вулицях були вщерть закладені чимось таким, що можна було б продати. Тут можна було побачити свіжу ковбасу, буженину, шинку, вирізку. Селяни, яким не вистачало лотків, розкладали свої товари на землі, на тротуарі і навіть у канаві, ніби на лядях. На всіх вулицях четверта частина міста штовхалась і торгувалася, кричала і купувала... Всього лиш за 25 гелерів щось, чим можна б прогодуватися день».

Увесь нарис будується на суперечності між казковими багатствами, які щоранку вихлюпуються просто під ноги перехожим, і бідністю, від якої тікають аж до Канади (чи багато змі-

нилося за сімдесят літ?). Тоді вже Європа була обтяжена військово-політичним протистоянням, внаслідок якого через кілька місяців після здійсненої замальовки Ужгород став столицею автономного краю. У наступні місяці і роки його статус кілька разів змінювався, але перші журналісти, які писали вже про советський Ужгород, свідчать, що лихоліття зовсім не позбавили місто звичного шарму. В. Сафонов побував тут двічі – вперше 1945, вдруге 1949 р. За результатами цих відвідин він опублікував у московському видавництві «Молодая гвардия» книжку дорожніх нарисів «Колокол Говерлы».

Журналіст натикався на сліди війни, які лише загострили традиційні для міста контрасти. Один міст було пошкоджено, інший зовсім зруйновано. «Тимчасовим низьким дерев'яним мостом їхали фіакри, незворушно проходили воли, яких марно підганяв чорновусий парубок. Ось вони тягнуть повз дім, схожий на химерну іграшку, повитий блакитною гліцинією, воза – там круглі плетені кошики з виноградом. І такі ж кошики несуть на головах люди, що йдуть через міст». Советський журналіст здивувався тому, що західний колега сприйняв як саме собою зрозуміле:



Ужгород, синагога, 1900-ті рр.



«А якщо відійти від моста – на вулицях тиша. Місто наполовину ще спить. У тиші чути розмірене шаркання віників. У цей час «служба чистоти» об'їздить вулиці. Дуже чисті вулиці».

Та найбільше вразив В. Сафонов вечірній Ужгород: «Як святково на вулицях, які вони людні! Місцями тротуаром не пройти – там на товп. Є якась добре відчутна особливість у вечірнього Ужгорода. Почуття свободи – так, либонь, слід визначити її». Ужгород не пережив такого виснажуючого політичного терору, яким були охоплені міста УССР упродовж усіх тридцятих. Тому-то гармидер ужгородських вулиць так запав у серце журналістові.

«Найбільш людно, звісно, на набережній. Її рідко хто омине. Там ми зустріли міських модників і модниць. Модниці розгулювали у босоніжках з неймовірно товстою суцільною підошвою, що тільки-но увійшли тоді в моду. Взуття це ще не було дуже поширеним, і воно нагадало нам (каємося в цьому!) ортопедичне і навіяло думку про відносність мірил красивого. Модники простували у довгих, наглухо застібнутих піджаках, нижче яких... трусики або, скажемо так, досить короткі штанці». Та найбільше кидалася у вічі фантастична кількість малечі: «Уся набережна була усіяна маленьки-

ми емальованими візочками. А у візочках сиділи малюки, інколи й по двоє, поважно киваючи рожевощокими личками». Нагадаємо, що рівень народжуваності у повоєнному Закарпатті становив 31 на тисячу населення – набагато більше, ніж у решті областей України.

Автор милується ужгородською архітектурою. Але сталінський журналіст не мав права надто захоплюватися тим, що створювалося ще у буржуазну добу. Тому після перших яскравих картинок В. Сафонов не забуває про ідеологічне відступне: «Я споглядаю будиночки за парканами, – здається, вони боязко і разом з тим жадібно присіли обабіч вулиці, – довго, мабуть, треба було смикати за ручку дзвоника, поки, переконавшись крізь окуляр, що можна відкривати, впускають гостя у вузький темний проріз дверей. Вони ніби спиною стоять до вулиці. Та й один до одного повернуті спинами». Таким чином, у будинків виявлялося аж три «спини», зате образ виходив ідейно витриманим і політично правильним. Втрапивши у потрібну колію, автор продовжував: «Мешканці будинків-мушель виповзали на світ. Коректні, у капелюхах товс-





того фетру, в наглухо застібнутих піджаках. Не поспішаючи, солідною ходою, припіднімаючи капелюха і ледь схиляючи голову при зустрічі зі знайомими, вони проходили повз аптеки «Біля золотого лева». Вони проходили біля церков – численних великих і малих церков Ужгорода, збудованих у чужому народіві готичному і псевдоготичному стилі... За стійками у лікерних шикувалися різноколірні і багатоманітні посудини. Блакитні з лікером «Мандуля», помаранчеві з кюммелем, вузькі і довгі з лікером «Старий батько», круглі, животаті з чотириконачним хрестом – «Нунцій». Скляночку лікера потягували, прицмокуючи; і тут же плелися плітки – поважно, з байдужою злістю опльовували ближніх, що жили не за статутом будинків з парканами».

Тему болісних перетворень продовжує М. Тарновський у романі «Ранок над Ужем» (1952). За деякими його персонажами вгадуються реальні прототипи. Наприклад, молодий поет Андрій Палько-Ужанський явно списаний з А. Патруса-Карпатського. Це була людина драматичної долі. Народжений 1917 р., він був учасником подій часу Карпатської України, у грудні 1938 р. потрапив до гортіївського концтабору у с. Крива. Через кілька місяців утік до

Польщі, після возз'єднання Галичини працював у советській пресі, з перших днів Другої світової війни – лейтенант Червоної Армії, 1946 р. очолив закарпатську Спілку письменників, але 1947-56 рр. був репресований. Згадується тут і Петро Бліндур – карикатура на П. В. Лінтура, що теж був тоді серед дисидентів. Проте замовчати його значення для тодішнього культурного життя Ужгорода автор не зміг: «Щомісяця він збирав у себе молодих поетів, частував кавою і тривалими промовами про призначення мистецтва». Така особливість советської літератури: персонажі, що локалізувалися у пеклі чи чистилищі, виходили найбільш рельєфними і життєвими. Однак, найяскравішим героєм роману є сам Ужгород: «Один за одним мчали асфальтовими вулицями велосипеда, спритно маневруючи у людському потоці – барвистому, гомінкому, урочисто-радісному. На вулиці, на великий простір вийшли сьогодні старі й молоді» Далі уміщено цілком гоголівський пасаж: «Іде колишній урядовець – ніби кіл проковтнув, торговець – животиком наперед, пронизливі очі, на всі боки розкланюється, маклер – підтанцює, ніби битим склом прогулюється, а чесний трудівник ступає твердо, дивиться прямо, з гідністю, хоч одягнений він у дешевий костюм, взутий у полатані черевики». Далі романіст повторює В. Сафонова: «Усі вулиці

ужгород, пішохідний міст, 1930-ті рр.



й майдани були заповнені дитячими візочками – і важкими, як коров'ячі ясла, і малими, як шпаківні, молочними і кавовими, нікельованими і фарбованими, закритими і відкритими – та хіба перерахувати всі їх ознаки? І смаки, і можливості, і сімейні традиції – усе в цих візочках».

А ось якою постає нинішня набережна Незалежності: «Особливо людно – розминутися ніде – було на Сталінградській набережній. Два суцільні людські потоки рухалися назустріч. Один – прибережною алеєю, інший – асфальтованою вулицею. І якщо за годину прогулянки хтось з ужгородців не зустрів тут своїх знайомих, значить, з ними щось трапилося: набережною проходили всі, хоча б раз, без цього яка ж прогулянка?!»

З усіх трьох описів на нас дивиться пізнаване місто з тисячолітньою біографією. Воно досі тільки посміхається усім чужинцям, міцно тримаючи усередині перлину свого духу. Так було піввіку тому, так є і зараз.

Сергій Федака

ЧОП

Чоп – місто (з 1957 р.) і залізничний вузол Ужгородського району, за 25 км від райцентру. Перша згадка 1281 р. Назва – від власників, родини Чапі. 1427 р. тут 26 родини кріпаків. 1675 р. Габсбурги подарували Чоп Шандору й Іштвану Вечеям «у вічне володіння». 1778-85 рр. Чоп і околиці охоплено антифеодальним повстанням. 1696 р. тут 7 сімей з наділами і 4 без наділів, 1830 р. тут 597 мешканців.

1872 р. через Чоп пройшла залізниця Дебрецен – Мукачеве. Це докорінно змінює долю села. Воно стає вузловим на лініях, що ведуть з Відня і Будапешта до Ужоцького перевалу і Самбора, а також – з Кошиць у напрямку на Мукачевого, Верецького перевалу і Стрия. Село бурхливо зростає. Якщо 1873 р. населення склало 902 мешканці, то вже 1881 р. тут 1187 мешканців, а 1908 р. – 2313 мешканців.

3 січня 1919 р. Чоп став центром Ужанського комітату, оскільки Ужгород зайняли чехословацькі війська. У березні владу тут обійняв комуністичний директоріум. У квітні-травні Чоп став опорним пунктом частин Угорської Червоної армії, зокрема Руської Червоної гвардії. На їхньо-



ужгород, набережна, 1930-ті рр.



Užhorod. Pohľad z Galaga.



му озброєнні були артилерія і бронепотяг. 22 травня чехословацькі війська розгорнули наступ на Чоп і наприкінці травня захопили його. При встановленні демаркаційної лінії між Словаччиною і Підкарпатською Руссю 1920 р. власті віднесли Чоп до Словаччини. Проте за Віденським арбітражем 1938 р. Чоп відійшов до Угорщини.

У 1944 р. бої за Чоп між советськими і німецькими військами тривали з 28 жовтня до 23 листопада (формально він не належав до Підкарпатської Руси, бо до війни входив до словацької частини Республіки, тому дату визволення Закарпаття встановлено 28 жовтня). Проте важливо, що Мукачівський з'їзд, на якому приймалося рішення про возз'єднання усього Закарпатського краю з Україною, було проведено 26 листопада, уже після опанування Чопом і за участі чопських представників.

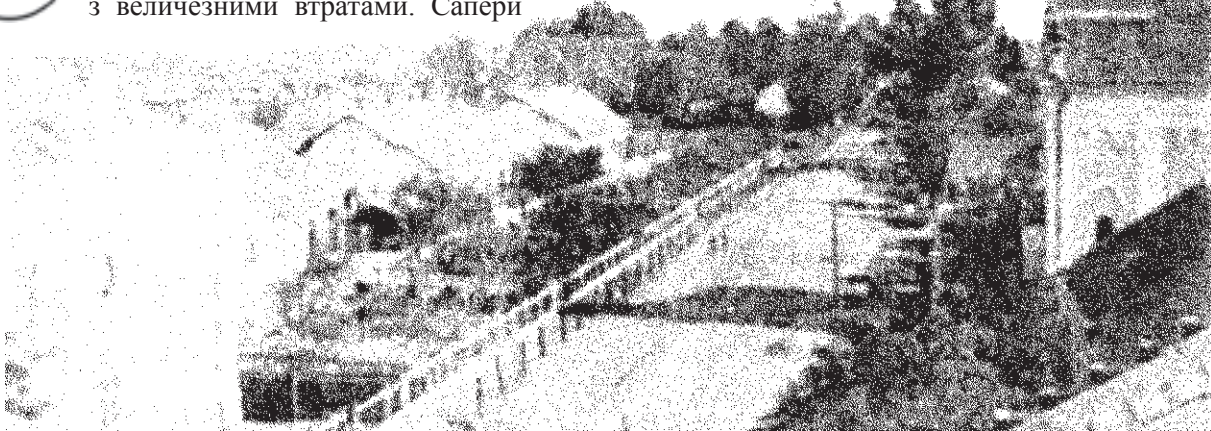
Советські війська вперше вступили до Чопа 28 жовтня. Проте німецько-угорська сторона спеціально залишила на станції і у місті значні запаси спирту. Це призвело до деморалізації советських частин. Наступного дня угорські і німецькі частини легко відбили Чоп. Советське командування мусило звернутися по допомогу до американської авіації, що базувалася у Південній Італії. Американські «летючі фортеці» розстрожили практично все місто. Після того 23 листопада його руїни було здобуто советськими військами з величезними втратами. Сапери

і мобілізовані місцеві угорці, яких оголосили полоненими, до кінця року відновлювали колію. У лютому 1945 р. советські військові власті вигнали з Чопа словацьких прикордонників і остаточно оголосили Чоп приєднаним до Закарпатської України.

У зв'язку з різною шириною залізничної колії в Європі і ССРСР було здійснено повну реконструкцію усього залізничного вузла. Ці роботи було завершено лише 1959 р. Незадовго до того Чоп отримав статус міста, раніше ж він розвивався як не зовсім типове, але колгоспне село. З 1960-х Чоп остаточно перетворюється на залізничне містечко. Через нього ішов практично весь товарообіг ССРСР з сусідніми країнами-сателітами.

У серпні 1968 р. Чоп став одним з центрів світової політики, опинився у фокусі світової преси. Тут перебував штабний поїзд урядової делегації ССРСР на чолі з Л. Брежневим, яка вела переговори з чехословацькою делегацією на чолі з О. Дубчеком, що розташувалася на сусідній станції Чірна-над-Тисою. Ці переговори маскували підготовку експансії у Чехословаччину військ Варшавського договору. Саме чопські переговори остаточно згорнули процеси відлиги у ССРСР.

Сергій Федака



ЧОП: МІСТО ЗУСТРІЧЕЙ І ПРОВІДІВ

Чоп – це місто, у якому весь час когось зустрічають або проводжають. Кажуть, колись через два вокзали цього великого залізничного вузла проїздив Микита Хрущов, котрий запитав у людей на пероні, як зветься це гарне місто. Старожили твердять, що саме за цих обставин село Чоп і отримало статус міста районного підпорядкування, хоч це і смішно, адже населення його складає лише 8600 осіб, а площа усього 620 гектарів землі.

Щоправда, земля ця не є простою: офіційно вона вважається найзахіднішою точкою України, місцем стику кордонів з сусідами-членами ЕС – Угорщиною і Словаччиною. У Чопі живуть або залізничники, або митники, або ж прикордонники. Інша частина населення обслуговує вищеназваних «китів», або ж усіляко наживається на кордоні, який давно вже став

золотою жилою для чопівчан і не одного з них урятував від голодних 90-х.

Української мови у місті майже не почуєш: половина жителів Чопа говорить угорською («завдяки» функціонуванню загальноосвітньої школи з угорською мовою викладання частина молодих людей і слова державною мовою вимовити не здатна), а половина – російською (охороняти советський кордон свого часу сюди приїхало чимало сімей з усього Союзу).

Попри вдавану активність у цьому місті наче завмер час. Але не тому, що воно зберігає традиції минулих століть, а тому, що люди тут, здається, сидять у трясовині: нічого не знають й нікуди не поспішають. Але чого справді не вистачає Чопу, то це молоді. Більшість юнаків і дівчат, котрі закінчили одну з двох чопських загальноосвітніх шкіл, їдуть вчитися до інших міст, і, як правило, вже ніколи не повертаються сюди.



Може тому, що у більших містах вони з подивом дізнаються, що у світі є таке явище, як кіно (у Чопі про нього не чули з часів перебудови, якщо не більше), театри (о, Боже, що це?!), інші дивовижі. Немає в Чопі власної газети і радіо, ніхто не знає про його історію, ніхто не чув, що саме в цьому містечку проходив військову службу нинішній Президент Грузії Михаїл Саакашвілі, а у вагонному депо довгий час працював колишній міністр транспорту Георгій Кирпа. Більшість мешканців Чопа навіть не зможуть вам розповісти про походження назви їхнього міста (щоправда, однозначної версії не мають навіть науковці).



З угорської мови (якою, до речі, у Чопі володіє кожен другий) слово «чоп» перекладається, як «краник». Чому селище, розташоване між двома річками – Тисою і Латорицею, назвали в XI столітті краником – пояснити важко. Є й інша версія

назви, яку пов'язують з могутнім угорським феодалом Чопі, котрий нібито володів маленьким селищем і тримав усіх його мешканців у «залізних» руках. У XVIII ст. за наказом Ференца II Ракоці це, завжди підтоплене, селище захистили першою земляною дамбою, що дало змогу в кінці XIX століття розпочати тут будівництво першої на Закарпатті залізниці.

Нині Чоп з усіх боків оточений дамбами. Ремонт найстаршої з них, тієї, що вірою й правдою служить його мешканцям аж з XVIII ст., розпочали лише кілька років тому, після того, як страшна повінь 1998 року ледь не знесла земляне укріплення разом з будинками людей. Військові, яких так багато в цьому маленькому містечку, під час кожної з сезонних повеней заспокоюють городян, що не дадуть найбільшій річці Закарпаття Тисі затопити Чоп – надто важливі об'єкти тут розміщені. Повірити, що так воно і є, жителі Чопа змогли, коли під час



однієї з чергових повеней вода почала просочуватись під дамбою, загрожуючи прорвати її будь-якої миті. Тоді військових зобов'язали підкласти вибухівку під дамбу, що захищала від води сусіднє село і бути готовим підірвати її, щойно ситуація в Чопі стане критичною. Це було жорстоко, але факт: мешканці того села з розпачу взяли за вили й лопати і всією громадою стали на захист своїх домівок. Дякувати Богу, вибухівка тоді не знадобилася: старовинна дамба витримала, а рівень води поступово почав спадати.

Отак і живуть люди у прикордонному містечку Чоп. Щовесни й щоосені ночують на дамбах, підкладаючи на них мішки з піском, наживаються на туристах, що проїжджають повз містечко, а трапляється, навіть стають свідками того, як прикордонники ловлять нелегальних мігрантів, котрі постійно прориваються через омріяний кордон до Європи. Романтика...

Тетяна Літерати

БЕРЕГОВЕ

Берегове – райцентр Закарпатської області, місто обласного підпорядкування, за 72 км від Ужгорода. Населення складає 25,9 тисяч осіб. З півночі і південного сходу місто оточене узвиштями вулканічного походження, покритими виноградниками. Перетинається каналом Верке, що сполучає Боржаву і Латорицю. Тут два поселення пізнього палеоліту (15-12 тис. років тому), по одному епохи неоліту і бронзи (5 і 2 тис. років до н.е.), перших віків н.е., слов'янське (6-9 ст.), шість скарбів епохи пізньої бронзи. Два давньоруських поселення (11-13 ст.), одне з яких з металообробною майстернею.

У XI ст. тут закріпилися угорські феодалі і невдовзі заснували місто Лампертгаз (Дім Ламперта). У XIII ст. тут селяться саксонці-колоністи, які перейменували місто на Лампертсас. У місті завжди жили українці, але не володіли тут нерухомістю, зазнавали утисків. 1247 р. Бейла IV наказав городянам давати священикові десятину з вина, а збирачів податків з вина годувати обідами і вечерьми.

З 1274 р. місто стає центром Берегівської жупи. До міської ради входив староста (наджупан)





і 15 радників, які обиралися заможними городянами за списком, узгодженим з володарем домінії. З 2 вересня 1342 р. Берегове – вільне королівське місто з печаткою і правом винесення смертних вироків. Близько 1376 р. Берегове отримало герб з зображенням лева. Наприкінці XIV ст. місто втратило свою незалежність, стало частиною Мукачівської домінії, яку король Жигмонд подарував князеві Корятівичу. По смерті князя місто перейшло у володіння магнатів Гуняді.

У XII ст. у Береговому будується католицький храм, що досі є архітектурною доміантою краю. Спочатку він був споруджений у романському стилі, 1418 р. перебудований у готичному, зазнав і численних подальших реконструкцій.



З 1507 р. фігурує назва Берегас. 1511 р. наймані війська Іштвана Баторі напали на місто з Мукачівського замку і завдали значних збитків виноградникам

і ремісникам. Городяни взяли активну участь у повстанні Д. Дожі 1514 р., тому після його придушення втратили усі привілеї. У XVI ст. Берегове опинилося у центрі релігійного руху реформатів-кальвіністів. 1552 р. реформати захопили католицький храм, у відповідь католики убили головного кальвіністського проповідника. Того ж року у Береговому відбувся синод реформатів усього королівства, що утвердив основні канонічні норми кальвіністської церкви.

1566 р. турецькі війська спалили 199 будинків, забрали в полон частину населення. Відбудова тривала майже півстоліття. Тоді з'явилася лікарня, 1590 р. – перша школа. Працювали майстерні – столярні, шевські, гончарні. У другій половині XVI ст. часто змінювалися володарі міста: Буді, Магочі. 1612 р. місто захопив граф Міклош Естергазі і включив його до Мукачівської домінії. Наступний власник міста Габор Бетлен 1629 р. спорудив так званий Графський двір – найдавнішу з досі існуючих



світських будівель міста (капітально перебудована 1900-1910 р.)

1649 р. тут 127 дворів, де мешкало 353 особи. Виникли цехи – кравецький, чинбарський, шевський, відбувалися великі ярмарки. 17 червня 1657 р. місто було спалене польським військом С. Любомирського. Відновлене до 1680 р., коли тут налічувалося 260 кріпаків і 78 ремісників: 11 кравців, 19 шевців, 3 бондарі, 4 гончарі, 5 ковалів, 5 чинбарів тощо. 8 червня 1680 р. сплюндроване австрійським військом Андраша Радича. Лише частина городян врятувалася у горах і лісах. Наприкінці XVII ст. у Береговому збудовано готель «Орослан», чиє приміщення збереглося донині.

1703-11 р. місто стало одним з центрів визвольної війни проти австрійського панування під проводом Ф. Ракоці, за що 1711 р. позбавлене прав міста. 1725 р. в урочищі Мала Каса греко-католики отримали від ужгородського префекта Адама Чато ділянку для церковного будівництва з конфіскованих земель Ф. Ракоці.

Будинок дяка мав лиш одну кімнату і був вкритий очеретом. Тоді ж збудували дерев'яну Маріїнську церкву з дзвіницею на два дзвони. З 1728 р. місто (і вся величезна Мукачівська домінія) належить графу Шьонборну. 1749 городяни уклали договір з Мукачівсько-Чинадіївською домінією, за яким мали щороку сплачувати 700 флоринів за користування мостами і дорогами. 1765 р. греко-католицька парохія так занепала, що її приєднано до Іванівки. 1797 р. управа Березької жупи доповідала, що цю парохію утримувати не варто, бо вірних дуже мало, а з 1794 р. немає священика, котрий через злидні перейшов до Чинадієвого. 1803 у Береві 375 будинків, з них 8 кам'яних. 1813 р. відкрито аптеку. Перепис 1820 зафіксував 364 ремісники. 1824 р. місто отримало право на шість щорічних ярмарків і шість торгів перед великими святами. 1825 р.



місцеві греко-католики спорудили муровану Благовіщенську церкву (після советських часів повернута їм 1992 р.).

1836 р. створено жупну пошту, друкарню. У шестирічній школі навчалося 30 дітей. Під час революції 1848 р. місто сформувало загін з 60 гвардійців. У серпні 1849 р. місто зайняте австрійськими військами.

1869 р. Берегове отримало статус міста з упорядкованим управлінням. На основі старовинних печаток було створено міський герб (досить близький до львівського): французький блакитний щит, золотий лев, навколо якого – золота зірка і срібний півмісяць.

1870 р. тут лише 716 будинків і 6272 мешканці. Але 1872 р. залізниця сполучила Берегове з Чопом. 1874 р. з'явилися цехові об'єднання, що мали від 20 до 75 ремісників. 1880 р. сильно вигорів центр міста, на відбудову виділено державну позику, впорядковано вулиці, деякі будинки облицьовано, встановлено

гасові ліхтарі. Для відновлення міста було залучено будапештських архітекторів. Вони спроектували в дусі історизму будинок комітатського управління (неокласицизм), палац правосуддя (необароко з елементами архітектури ренесансу), муніципалітет (неоренесанс), винниці (неоготика). Берегове відчуло і вплив будапештської сецесії – будинок казино – найкращий зразок цього стилю на Закарпатті. На кошти жидівської громади збудовано монументальну будівлю ритуальної бані (мікви) і синагоги.

1876 р. у Береговому відкрилися дві винокурні, 1893 і 1900 – два парові млини, 1895 – цегельно-черепичний завод, де



30 робітників виробляли 500-600 тис. цеглин на рік. 1897 р. відкрилась друга цегельня з 70-80 робітниками. 1899 почато будівництво електричної підстанції. 1900 р. тут уже 9629 населення. 1904 р. відкрито льняну фабрику, 1910 – маслозавод, 1912 – третю цегельню. У 1913 р. у Береговому збудовано державні винні льохи, заглиблені у скельному масиві на півкілометра, розраховані на 18 тисяч гектолітрів вина.

У 1865 р. у Береговому відкрилася церковна гімназія, 1873 – державна жіноча гімназія, 1874 – чоловіча міська школа (при ній перша у місті бібліотека), перетворена 1895 р. на чоловічу гімназію. З 1875 р. виходить газета «Берег» як орган жупанату. 1915 р. виходили «Берегівські вісті»,

«Офіційний вісник Берегівської жупи» і «Берегівський бюлетень» (всі угорською мовою). З 1906 р. діяла народна бібліотека з фондом 750 книг, з 1910 – господарська бібліотека. Під час Угорської соціалістичної революції 1919 р. Берегове стало одним з найпомітніших центрів комуністичного руху, тут 22 березня утвердилася влада Берегівського директоріуму, але вже 27 квітня 1919 місто окупували румунські війська, у вересні 1919 – чехословацькі.

У чехословацьку добу Берегове лишалося центром лівих сил, водночас тут утвердилася група галицьких емігрантів (А. Алиськевич, К. Заклинський, В. Пачовський, Л. Бачинський), котрі стимулюють український рух в краї.

У Береговому розташована філія Закарпатського обласного державного архіву з найдавнішими фондами (зараз вона переноситься до Ужгорода), офіс Закарпатської геологічної екс-



педиції, музей мінералів і краєзнавчий музей. Берегове має один з найліпших в області спортивних комплексів «Закарпаття», що включає зали для гандболу, важкої атлетики, гімнастики, боротьби, стрільби, відкритий басейн з термальною водою. Також Берегове має унікальний лижний трамплін, оригінальність якого полягає в тому, що традиційну площину для приземлення замінив 50-метровий басейн. Останніми роками у місті встановлено пам'ятник першому угорському королю Іштвану (Стефану) Святому і поетові Шандору Петефі.

Сергій Федака

БЕРЕГСАС: ЕКСКУРСІЯ ДО ПРОВІНЦІЇ З РОДЗИНКОЮ

Небагато ми знаємо про нашу провінцію, заздалегідь вважаючи, що тут рідко відбувається щось гідне уваги. Але занесе випадково в якесь ледь примітне на карті містечко, і зойкнеш – чому ж раніше про ці місця нічого не чув?

Туристичний бізнес на Закарпатті тільки починає набирати обертів. Передусім тур-оператори намагаються заманити до нас иноземного гостя. Насправді вітчизняний турист нічим не гірший: дивується красі своєї країни значно більше і не скупиться, якщо комфорт на висоті. З останнім, щоправда, напружено, завжди щось заважає: то дороги (чи їхня відсутність), то готелі без світла й води. Невелике закарпатське містечко Берегове (угорською – Берэгсас), більшу частину свого існування перебуваючи на території Угорщини, в Україні не дуже відоме: населення – усі тридцять із лишком тисяч жителів.

Розташоване місто дуже вдало: від холодних північних вітрів його захищають гори вулканічного походження, а з Се-



берегове, палац бетленів



редньодунайської низовини сюди проникає тепле повітря, тому ця місцевість вважається найтеплішою на Закарпатті. Тут здавна вирощували виноград, тютюн, персики, ранні сорти черешні, яблук й інші сільськогосподарські культури. До того ж місто розташоване на перехресті всіх туристичних маршрутів Закарпаття й за кілька кілометрів від кордону з Угорщиною. Місцеві власті вирішили від інших не відставати і крок за кроком почали створювати свій туристичний заповідник. Виявилось, що містечко – просто джерело для туристів. Передусім, звісно, завдяки своїй більш аніж 900-річній історичній спадщині.

Щороку угорська громада міста збирається на урочистий мітинг біля пам'ятної дошки, розміщеної на будинку однієї зі шкіл. Після звільнення від нацистів 1944 року комендант міста зобов'язав усіх чоловіків угорської та німецької національностей віком від 18 до 50 років з'явитися в комендатуру для

реєстрації. У разі неявки – військовий трибунал. На «триденні» роботи було відправлено близько 1200 чоловіків. Усі вони стали в'язнями таборів, більшість із них додому так і не повернулася...

Сумний знак установлено також на будинку колишньої синагоги (нинішнього Будинку культури). 1941 року 250 євреїв були арештовані й видані німцям на території окупованої Польщі.

А у квітні 1944-го всіх осіб єврейської національності (до восьми тисяч осіб) угорські поліцаї загнали в гетто на території цегельні.

Усе їхнє майно конфіскували, а у травні людей відправили до Освенціму.



берегове, касино



Близько 60% населення Берегівського району – угорці. Деякі з них досі вважають, що живуть не в Україні, а в Угорщині. Розмовляють лише угорською, читають лише угорські газети, дивляться угорське телебачення, за покупками частіше їдуть за кордон. Що коїться у власній країні – їх хвилює мало. Головне – щоб кордон не закривали. Така тенденція особливо помітна в селах.

А ось на роботу в різного роду комерційні підприємства передусім беруть людей, які добре знають обидві мови: і угорську (для спілкування з клієнтами), і українську (для

заповнення звітної документації). У державних структурах знання української мови обов'язкове. Тим, хто планує виїхати за кордон, не завадить знати ще одну іноземну – в Угорщині кваліфікованим робітникам за це доплачують. Вчителям виділяють безкоштовне житло, діє система різноманітних знижок.

Більшість дітей у Береговому навчається в угорських школах. Українських – усього кілька. А до російської школи своїх дітей віддали лише 37 батьків. Гордяни пишаються своїми знаменитими земляками. Серед них – солістка Національного оперного театру України Гізела Ципола, директор Українського центру



мистецтв Іштван Геді, соліст Львівського оперного театру Габор Алмаші, піаніст Габор Фукс (Нью-Йорк), оперна співачка Георгіна Бенза (Мюнхен) і багато інших.

Берегівський район – унікальний край для вирощування винограду. Ось тільки більша частина винної продукції йде на експорт – частіше за все до Росії, Беларусі, країн Балтії. З продукцією найпотужніших виноробних підприємств Берегівщини – СП «Айсберг» (торгова марка «Чизай»), СП «Котнар» (Vinia) і ще двох-трьох фірм – у повному обсязі можна познайомитися ближче хіба що на винних фестивалях, які проходять у Береговому раз або двічі на рік.

А от найстарший із них – радгосп-завод «Берегівський» – уже давно під загрозою банкрутства. Колись він випускав високоякісні ма-

рочні вина. Серед десертних найбільшої популярності зажили «Троянда Закарпаття», а також «Берегівське», «Променисте» й інші. На рахунку заводу понад 40 медалей міжнародних конкурсів. Для зберігання вина він має у своєму розпорядженні унікальні підвали, у яких цілий рік підтримується температура +12° С. Сюди на екскурсії водили партійних діячів, космонавтів, відомих акторів. Фірмовий магазин радгоспу колись був відкритий і у Києві. Сьогодні за право на шикарну «спадщину» розгорнулася справжня боротьба.

Самі ж берегівчани радше п'ють домашнє вино. Його на Закарпатті робить майже кожен, у кого у дворі росте хоча б із десятків виноградних кущів. Перед хатою обов'язково є «лугош» – своєрідне шатро з винограду, під яким тради-



222

ційно справляють весілля й інші сімейні торжества.

Покладають великі надії на вино і піонери новітнього туристичного бізнесу. Але навіть найкращим у світі вином туриста на гачок не впіймасш. Йому потрібні не лише помірні ціни...

Питання про відродження в краї туризму та рекреації (дуже модне нині слово!) місцеві власті почали вивчати вже давно. Прикордонна область – вікно в Європу. Вказівку піднімати туристичну галузь, залучати до цього людей із грошима отримав від губернатора кожен район. У деяких селах для прийому туристів жителі активно облаштовують своє житло. Сьогодні двірські господарства району можуть прий-

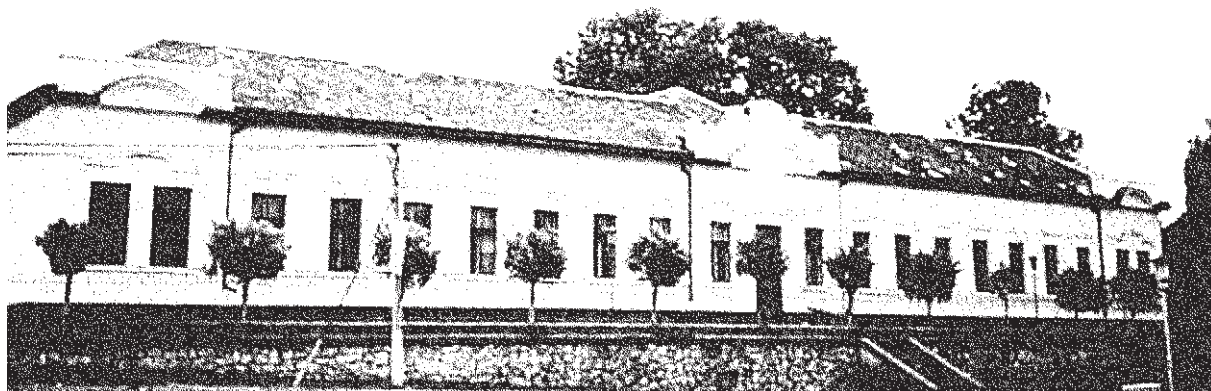
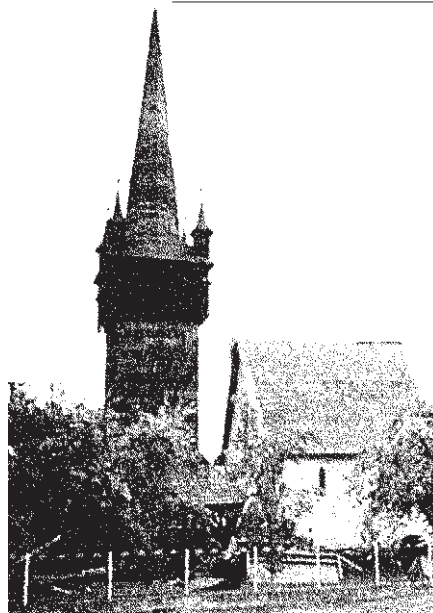
няти близько 300 осіб за день. А от реклама послуг усе ще не на висоті. Крім того, у іноземців багато вимог, задовольнити які у сільській місцевості дуже складно, а іноді й просто неможливо: зв'язок (бажано Інтернет), гарні дороги, екологічно чисті продукти, обслуговування рідною (чи зрозумілою їм) мовою і найважливіше – визначні пам'ятки.

Частенько навідуються туристи й у Берегове. Розташоване містечко поблизу кордону, пам'ятників архітектури й оздоровчих закладів

тут вистачає. У планах – упорядкувати центр. Завдяки спонсорам було відреставровано церкви, відтворено краєзнавчий музей. Є у Береговому термальний басейн із гарячою мінеральною водою, що б'є зі свердловини глибиною 1080 метрів (УСБ «Закарпаття»). Кажуть, що виліковує вона як мінімум від 80 хвороб. Тому цілий рік сюди з'їжджаються з усіх кінців України. Директор навчально-спортивної бази Василь Машика вважає, що відлякують туристів

передусім пилюка та погані дороги: «Місто має бути постійно вимитим і причесаним, як вродлива жінка. Усіх дивує, що філіжанка кави у нас коштує усього 50 копійок. Але ж люди до нас приїжджають не дешевої кави напитися! Берегове – гарне, стародавнє місто. Але для відродження його славних традицій необхідно зробити ще дуже багато».

Хоча в Береговому мешкали багато історичних особистостей, жодного будинку-музею немає. Якось попросив розповісти про хірурга-винороба Ліннера нинішніх господарів його



дому, де висить пам'ятна дошка, але вони не мали ані найменшого уявлення про те, куди поділися усі документи, книги та меблі місцевої знаменитости.

Іван Шепа, директор краєзнавчого музею, дивом зумів відвоювати у влади кілька кімнат, у яких розмістив ряд досить цікавих експозицій. Причому більшість експонатів він приніс із дому: вже давно збирає по району предмети старовини. Цікаво, що від музею, який працював за советських часів, майже нічого не залишилося – понад 1000 рідкісних речей (картин, книг, статуєток і іншого) просто випарувалися. Винних знайти навіть не намагаються. Мріяв Іван Шепа і про музей вина. І ось недавно стало відомо, що в одному з найближчих сіл відкрито «Будинок вина». Заклад призначений винятково для дегустації винної продукції.

Немає у самому місті жодної крамниці з товарами народних промислів. Вкрай необхідні також комфортабельні мотелі «на рівні», відповідний сервіс, тихі ресторани з традиційною кухнею, упорядковані автомобільні стоянки тощо. Частіше за все іноземці, котрі приїжджають до Берегового у справах, змушені жити за 30 кілометрів у дорогих мукачівських готелях. Стан наших доріг також прикрий.

До речі, серед останніх розробок обласного управління з туризму та рекреації – відродження вузькоколійки, яку народ назвав «Анця Кушницька», справжнього паротяга з вагончиками, шлях якого пролягає через три мальовничі райони Закарпаття. Зверну-

лися по допомогу до самого міністра транспорту, а начальство вже підраховує шалені прибутки, адже хтось сказав, що за п'ять днів катання на такому паровозі в Києві іноземці залишають до тисячі фунтів стерлінгів. Колись дуже потрібна населенню та промисловцям «Анця Кушницька» відзначає наступного року своє 100-річчя, але ось уже з десятків років іржавіє без діла...

Головною проблемою маленьких міст залишається брак кваліфікованих фахівців із вищою освітою. Молоді лікарі й учителі воліють працювати за кордоном, адже тільки там можна забезпечити свою сім'ю всім необхідним на належному рівні, а також зробити непогану кар'єру.

Для деяких районів Закарпаття, де мешкає угорська громада, було зроблено навіть виня-





ток із правил – наприклад, жителі Берегівського району можуть здійснювати поїздки до сусідньої Угорщини за перепустками спрощеного переходу кордону. Отримати таку перепустку неважко, досить мати місцеву прописку. Але, на жаль, незабаром спрощений перехід кордону буде припинений. Посол Угорщини в Україні Ференц Контра попередив, що запроваджується візовий режим, тому без закордонних паспортів уже ніяк не обійтися. Але оскільки, зауважив посол, уряд Угорщини відчуває відповідальність за долю угорців, які живуть за кордоном, то намагатиметься надавати їм економічну й культурну допомогу. Доказом тому стали посвідчення про «статус закордонного угорця». Лише за шість місяців 2002 року надійшло 97,5 тис. заяв від громадян України, котрі побажали одержати такі привабливі документи.

Щодо привілеїв, то вони досить суттєві. Наприклад, пільговий проїзд двічі на рік (заплатити за квиток необхідно лише 10% його вартості) по території Угорщини в обидва кінці. Втім,

ходять затяті чутки, що ці привілеї незабаром можуть скасувати. А ще корінних берегівчан дуже непокоїть питання – невже таке звичне вікно в Європу знову стане для них, як і колись, «залізною завісою»? Тому понад 160 тисяч угорців, які мешкають на Закарпатті, не підтримують рішення угорської сторони і вважають, що їхня історична батьківщина від них просто відвернулася...

Десятки тисяч закарпатців через тотальне безробіття в селах уже давно налагодили бізнес, прямо пов'язаний із кордоном. На продаж везли кошики з лози, деякі продукти (квасоля, горіхи), займалися дрібною контрабандою, влітку і восени масово ходили допомагати збирати врожай на тому боці. З Угорщини привозили на продаж побутову хімію й техніку, продукти харчування, одяг. Самим угорцям (і передусім прикордонної Саболч-Сатмарської області) не вигідно втрачати зв'язки з Україною. Але вступити в ЄС для них усе ж важливіше...



Містечко Берегове більше скидається на велике село, аніж на маленький мегаполіс. Дивуються іноді гості, почувши, що 300 гривень на Закарпатті вважаються цілком пристойною зарплатою. Адже багато людей заробляють значно менше... Вважається, що єдиний вихід із кризи – це пошук солідного інвестора. Зараз інвестиції вкладають в основному в промисловість, час великого туризму ще не настав. Втім, у супереч усім сприятливим прогнозам, він може й зовсім не настати.

Адже для цього необхідно змінити не лише окреме містечко в Закарпатській області, а змінитися всім нам, причому найдокоріннішим чином.

Олександр Ворошилов

БЕРЕГОВЕ: ШАРІ ФЕДАК – ЗАКАРПАТСЬКА ПЕРЛИНА

На початку ХХ століття поняття секс-символ ще, мабуть, не існувало. Але саме так, напевне, можна назвати Шарі Федак, яка народилася на Закарпатті, і яка завдяки своїй вроді й таланту досягла значного успіху. Зірка оперети, обдарована актриса театру і кіно, що довгий час трималась на вершині слави, пройшла нелегкий шлях від дівчини з провінції до примадонни європейського масштабу.

Майбутня зірка угорської оперети народилася 26 жовтня 1879 року у Береговому (тоді угорське місто Берегсас). Її батько був місцевим лікарем, отже, сім'я Федаків вважалася тут



заможною. Дівчинку назвали Шарі, і ніхто тоді не міг уявити, яка незвичайно цікава доля чекає цю дитину.

Вона стане відомою актрисою, зноюю не тільки в Угорщині, а й у Німеччині й навіть у США. Вона буде співати на сцені, грати сотні спектаклів, які проходять з аншлагами, зніматися у кіно. У неї будуть тисячі захоплених шанувальників, які просто шаленітимуть від її звабливої посмішки, через неї будуть навіть стрілятися чоловіки і вічно заздрити жінки. Але все це буде опісля...

А Берегове на той час ще було невеличким містечком, однак почало стрімко розвиватися. У 1869 році місто віднесли до категорії самоврядних міст. Населення отримало право

обирати депутатський корпус на чолі з бургомістром.

Через рік після народження маленької Шарі у Берегасі сталася величезна пожежа, яка розпочалася біля будівлі комітетського управління і знищила практично все місто. Але будинок Федаків, на диво, зберігся. Тільки завдяки сім'ї лікаря Ліннера, яка за рахунок своїх виноградників взяла величезні грошові позики, місто «одягли в камінь» – вулиці виклали бруківкою і обладнали гасовими ліхтарями. Були споруджені будинки, які формують сучасне обличчя Берегова: будинок адміністративного управління, реформатську церкву та панське казино (сьогодні ресторан «Золота пава»)...

Родина лікаря Федака була шокована новою, що їх 16-річна дочка хоче бути актрисою, як мінімум, примадонною оперети. Але такий вибір Шарі був, мабуть, не випадковим – у родині Федаків шанували мистецтво, мати грала на фортепіано, а донька їй підспівувала, у них збиралася інтелігенція міста. Тому батько вирі-

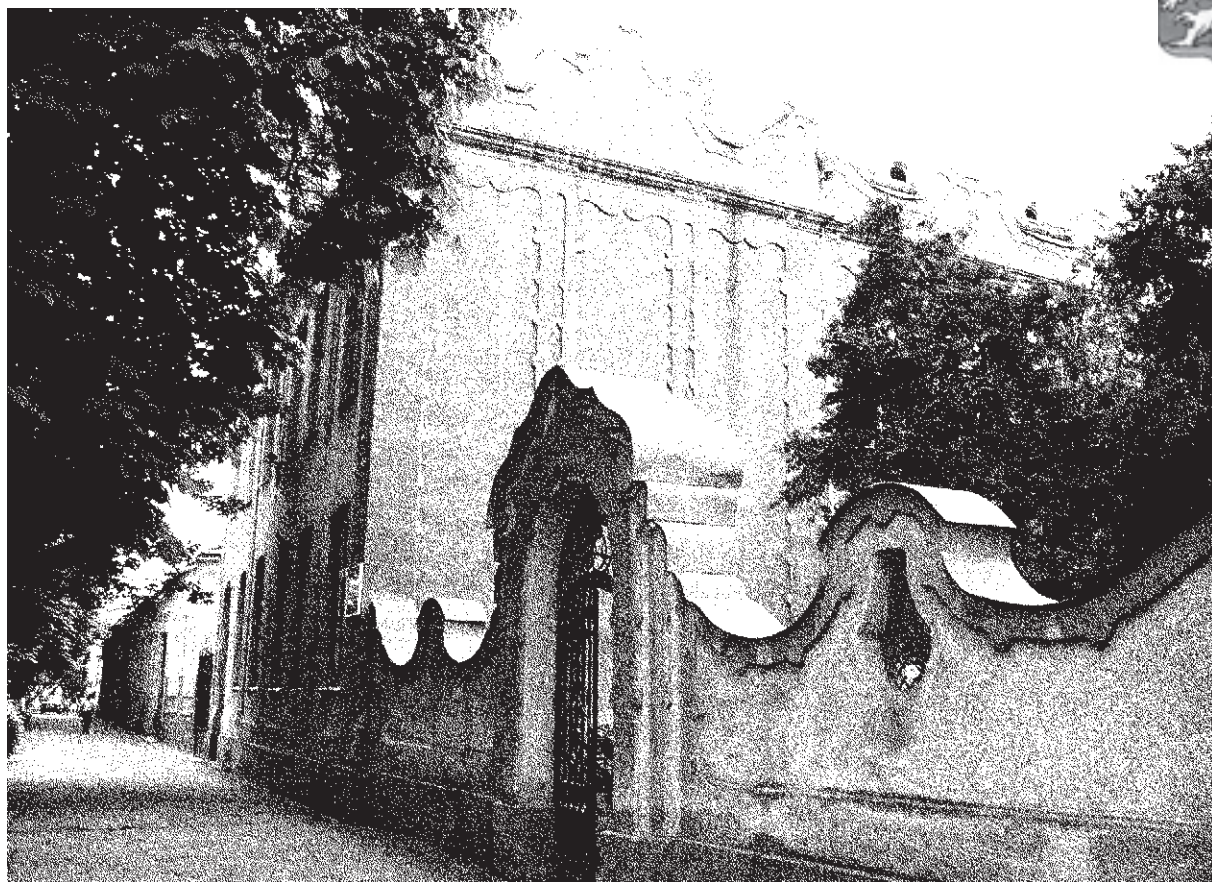


шив мудро, не перешкоджав доньці й відправив її на навчання до Будапешта, у театральну школу.

У столиці Шарі уже незабаром відчула себе як риба у воді. Вона бачила шанобливе ставлення до відомих актрис і дуже заздрила їм. Але мрії дівчинки все ще залишаються тільки мріями. Закінчивши театральну студію Сіді Ракоші, Шарі у 20-річному віці вперше вийшла на сцену – зіграла роль гейші у однойменній опереті американського драматурга Сіднея Джонса. Це був її дебют на сцені Будапештського угорського театру, й успіх був надзвичайний. Аншлаг!



У той час Шарі була красунею, яка гарно танцювала, мала неабиякі артистичні дані, але посередні вокальні. Однак, публіка з любов'ю прийняла молоду актрису. Саме її гра і краса буквально зачарували глядачів! Незабаром їй запропонували роботу у театрі у Пожоні (Братислава). Але вона там довго не затрималася – Поржолт Калман, директор народного театру, вигідним контрактом знов заманив її до Будапешту. Оперета «Герцог Боб» Гуски Йено знову мала величезний успіх. Так здійснилися найзаповітніші мрії Шарі Федак – вона стала популярною актрисою в Угорщині.



Апогею популярності вона досягла в опереті Кочо Понграца «Янош-витязь» у Королівському театрі. Спочатку їй запропонували дві ролі – Ілушки і французької принцеси. Героїні упродовж трьох актів на сцені ніде не перетинаються, тому Шарі доводилось швидко перевертілюватися. Але вона зрозуміла, що їй потрібно грати тільки головних героїв. І тому стає... Яношом. Вона вперто доводила режисеру, що впорається з роллю і зіграє у виставі саме чоловічу роль Кукоріца Яноша. У цьому не було нічого дивного – на початку XX століття чоловічі ролі часто виконували саме жінки.

Вистава мала гучний успіх, йшла десятки, навіть сотні разів. Її подивився відомий угорський поет Ендре Аді. Поет писав також театральні рецензії, і часто вони були достатньо суворими, він ніколи не прощав найменших помилок на сцені. Наступного дня після прем'єри у журналі «Будапешті нопло» Ендре, на диво, дуже тепло

відгукувався про виставу, а особливо про Шарі Федак. Публіка дивувалася – це ж було зовсім не притаманно критику. Невже і він закохався у молоденьку акторку? І це не дивно – у Будапешті молоді люди буквально почали марити чудовим казковим Яношем – Йончиком, який тепер мав привабливе жіноче обличчя і струнку фігурку леді. Такого успіху Шарі більше не мала ніколи.

Будапештська публіка ставилась до неї, як до народної героїні, всі інші зірки відійшли на другий план. Газети писали тільки про неї, а після кожної вистави молоді люди обступали фіакр Шарі, брали коней за повіддя і вели до самого будинку. Не випадково Ендре Аді, написавши своє віршоване послання, буквально привселюдно зізнався їй у коханні.

Але Шарі була неприступна, вона хотіла належати всім, а не комусь одному, навіть знаому поету. Тому не залишала шансів для своїх шанувальників, можливо, іноді робила це за-



надто різко. У 1906 році Пал Відор, директор Народного театру, покінчив життя самогубством. Ходили плітки, що ця трагедія сталася нібито через те, що Шарі Федак не відповіла йому взаємністю.

Ця подія дуже стривожила душу молоді акторки – те, що вона вважала лише грою, такою, як на сцені, раптово виявилось трагічною реальністю. Шарі більше не могла залишатися у Будапешті, перебувати в епіцентрі скандалу, вислуховувати звинувачення. І хоча популярність від цього не страждала, а зовсім навпаки, зростала, вона вирішила залишити Угорщину. Тепер Шарі добре знали навіть у Європі, тому її шлях спочатку проліг до Берліна, потім вона опинилася у Відні, де зірок оперети цінували найбільше. Треба було навчитися добре розмовляти німецькою, тому для початку актриса погоджувалася навіть на невеличкі ролі. У 1912 році вона з тріумфом повернулася, аби зіграти

у опереті Якобі Віктора «Леань вашар» («Ярмарок дівчат»).

Тоді Шарі Федак вже була відомою, а її ім'я однозначно асоціювалося з елегантністю, красою й унікальністю. Вона стала справжнім секс-символом Угорщини. Її ім'я почали використовувати навіть у першій на той час угорській рекламі. Наприклад, у 1911 році Мунус Бертолон з м. Сентендре відкрив майстерню чоловічого та жіночого одягу. Він шив вбрання для балів та маскарадів за модними журналами і тим вносив в угорську моду останні паризькі новинки. Аби підкреслити, що у нього можна замовити найвишуканіші речі на будь-який смак, намагався привернути до ательє увагу. І у 1912 році ця сенсаційна рекламна ідея з'явилася: два тижні у нього виставлялися у вітрині одяг та речі актрис Королівського театру Шарі Федак та Ілонки Гармат.

Незабаром Шарі вийшла заміж за розлученого сценариста Ференца Молнара. Це була визначна особистість будапештського богемного світу. Однак, їхній шлюб не був успішним, і зв'язок до останнього дня викликав здивування у людей. Подружжя підтримувало у стосун-





ках незалежність, мешкали в окремих квартирах, але постійно, знову і знову тягнулися один до одного. Між Ференцем і Шарі постійно виникали конфлікти, які відразу ставали відомими для широкої публіки, що тільки сприяло успіху акторки. На жаль, наш недосконалий світ любить смакувати подробиці з приватного життя «зірок».

Шарі ніколи не цікавилася політикою, тим не менше поринула у політичне життя. Серед її шанувальників було чимало політичних діячів того часу. На початку 1920-х років вона виступала навіть перед солдатами.

У 1922 році у Королівському театрі поставили оперету Імре Кальмана «Баядерка». Головну роль, а саме Одет, зіграла Шарі Федак. Тоді ж у цій виставі дебютувала й акторка Анна Гонті. 43-річній актрисі вже важко було змагатися з молодією, талановитою та привабливою дівчиною, яка до того ж мала набагато ліпший голос. Їхні відносини, як на сцені, так і у житті, ставали все більш напруженими. Шарі розуміє, що її театральна кар'єра підходить до кінця, отже, нічого не залишалось, як тільки достойно піти.

Коли у Будапешті відбувався 650-й показ «Яноша-визя»,



Шарі попрощалася з Королівським театром і своїми шанувальниками і переїхала до Парижа. У Будапешті більше нічого було робити, з театром було покінчено. Але акторська душа не може не грати, вона проситься на сцену. Можливо, саме через ці внутрішні протиріччя Шарі розлучається з чоловіком.

Незабаром вихід знайдено – Шарі знаходить себе у кінематографі. Знялася у багатьох фільмах, більшість з яких не збереглися для історії: «Рабська душа» (1913), «Три тижні» (1917), «Коханка» (1918), «Тітка Іза» (1933), «Мамі» (1937), «Вічна таємниця», «Достигає пшениця» (1938), «Додому» (1940), «Токайські асу» (1940). У цих стрічках вона вже не перебірлива, в деяких грає навіть ролі другого плану.

У стрічці «Тітка Іза» з Шарі Федак у головній ролі розповідається, як провінційна учителька Іза втрачає роботу через те, що сусідня країна загарбала її рідне село. Учителька оселяється у великому місті. Заробляє тим, що грає на фортепіано у нічному клубі. Якось вона піймала на собі погляд британського полковника, який вважає, що їй треба працювати у паризькому кабаре.

Іза потрапляє до Парижа, де стає справжньою сен-

сацією. Але майже всі свої заробітки вона відсилає до рідного села, священику, який роздає гроші бідним. Десять років потому чарівна Іза відмовляє своєму колишньому коханому, аби він одружився з дівчиною свого кола, і повертається додому. Не дивно, що Шарі Федак власноручно написала сценарій для «Тітки Ізи» – сценарій був дуже схожий на її життя.

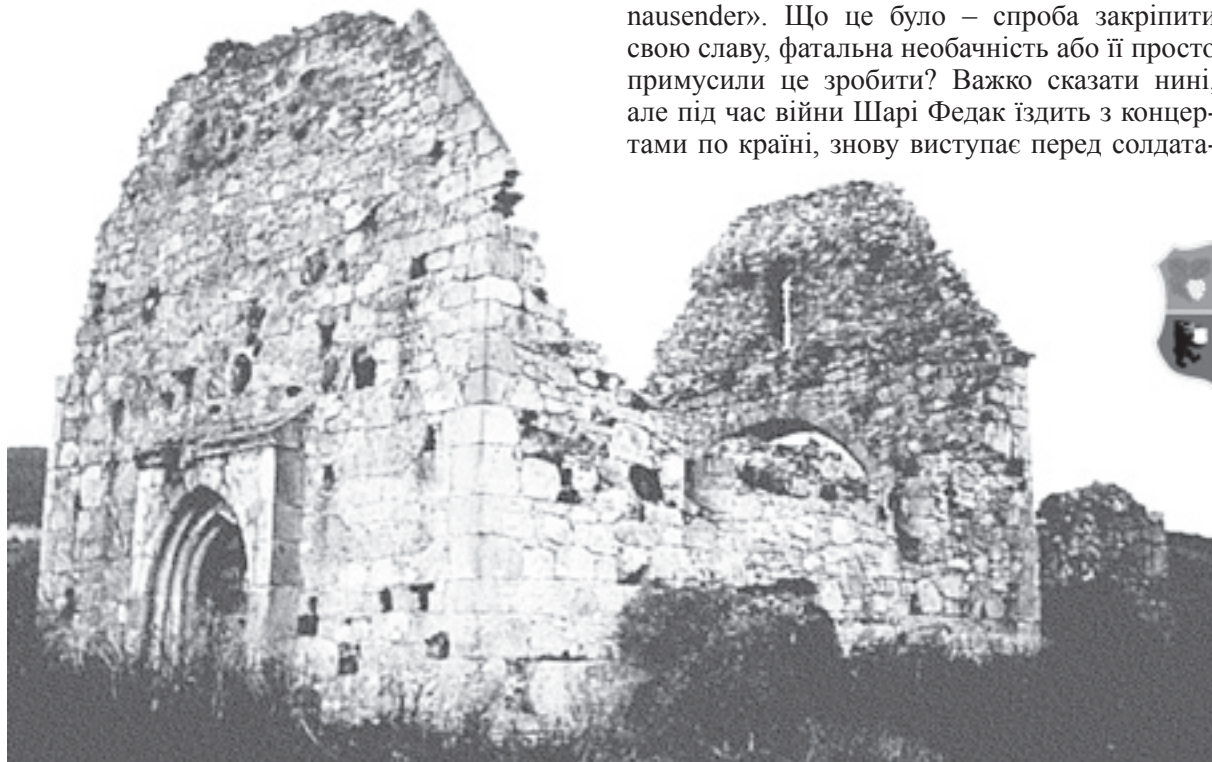
Стрічки угорською мовою за участі Шарі Федак з успіхом йшли у її рідному Береговому. Тут Шарі всі знали і чекали про неї будь-якої звістки. До 1930-х років вона майже щорічно приїжджає до Берегового і обов'язково дає концерти в залах готелю «Орослан» та панському казино. Кожний її приїзд був схожий на святкову феєрію – у місто приходила «зірка», яку обожнювали усі, від малого до великого.

До речі, одним з перших автомобілів, який з'явився у Береговому на початку ХХ століття, був «Пежо», який Шарі привезла з Будапешта

і подарувала батькові. Ще одним гобі акторки були коні, у неї навіть була стайня у Береговому, де розводили лише породистих скакунів. Кажуть, що навіть сама Шарі Федак брала участь у змаганнях, які час від часу тут проводились.

Негаразди в особистому житті змушували Шарі шукати спокою у гастролях. На початку 1930-х років вона, у товаристві інших акторок, об'їздила США, де виступала перед угорськими емігрантами. До речі, ці виступи намагалися «реанімувати» у 2002 році. Угорський театр у Нью-Йорку презентував «трибют» трьох відомих угорських акторок: Шарі Федак (1879–1955), Каталін Короді (1912–1990) та Марти Мезеї (1909–1983). На сцені ці акторки зображувалися як янголи. Їх душі вже давно на небі, але люди досі згадують про своїх земних «зірок»...

Під час Другої світової війни Шарі декілька разів виступала на німецькому радіо «Donausender». Що це було – спроба закріпити свою славу, фатальна необачність або її просто примусили це зробити? Важко сказати нині, але під час війни Шарі Федак їздить з концертами по країні, знову виступає перед солдата-





ми, важкопораненими. Такою ціною повернута слава була нетривалою. Після війни, під час правління режиму Ракоші, їй присудили рік тюрми. Зрозуміло, що акторку вважали зрадницею, але в чому була її провина, ніхто не міг сказати точно.

Це був майже кінець – і не тільки кінець кар'єри. Дев'ять місяців немолода жінка змушена була провести у суворих умовах в'язниці «Мар'яностра». Більше вона не повернулася на велику сцену.

Останні дев'ять років життя Шарі були найсумнішими у її житті. Ці роки, сповнені відчуженням від людей, вона провела в містечку Няредьхаза поблизу Будапешта. Уривок її листа до близького друга Тібора Вереша від 21 січня 1955 року: «Мій дорогий Тіборе, коли я тебе проводжала на зорі Нового року, не зважала на те, що сиділа в холодній кімнаті і дуже застудилася. Ще й зараз у ліжку. Знову ледь не отримала запалення легенів... Біда не приходиться одна. На превеликий жаль, пес Бріді, якого подару-

вав мені тринадцять років тому Тібор Міндсенті на прем'єру «Парижа», здох. Я ще й зараз маю щось таке, що може взяти від мене Господь...»

Цей лист був написаний незадовго до смерті Шарі. 5 травня 1955 року вона померла, і декілька тисяч шанувальників проводжали її в останню путь. Від імени всіх колег-акторів Медясої Вілма прощалася з нею. Вілма грала колись роль Ілушки у «Яноші-витязі». На стрічці вінка написані були такі зворушливі слова: «Йончикові на вічну пам'ять від улюбленої Ілушки».

Рідний будинок Шарі, що я на вулиці Мукачівській, берегівчани досі називають замком Федак. Пам'ятну дошку відомій акторці встановлено на будинку у 2000 році. Зараз тут, за іронією долі, розташовано управління Закарпатської реформатської церкви.

Олександр Ворошилов



ВИНОГРАДІВ

Виноградів налічує 25,7 тис. населення. До 1946 р. він звався Севлюш (від угорського «сєлевш» – виноградний). Місто виросло під внутрішнім вулканічним поясом Східних Карпат, розрізаному Тисою на західну і східну частину. На окраїні височіє колишній вулкан Чорна гора.

Вважають, що ще у X-XI ст. тут існував укріплений прикордонний пункт для оборони від печенігів і половців. Угорські королі мали тут мисливські угіддя, на яких селили лісничих, сєрів, сокольничих, рибалок та інших людей, переважно з місцевого руського населення. Гейза II (1141–1162) поселив у цих околицях фламандських і саксонських колоністів.

Сєвлюш уперше згадується 1262 р., коли Іштван V надав йому так зване Сєв-

люське право. Городяни могли вільно поселятися, будувати млини, полювати і рибалити, обирати віліка (старосту) і присяжних, запрошувати священника. Барони не мали права селитися в місті. Міщани відправляли до армії одного озброєного вояка. Місто мало право вільного базару по четвергах, ця традиція збереглася досі. Городяни могли вільно переправлятися через Тису, користуватися дорогами, вирощувати виноград, виробляти і продавати вино. З 1262 р. дійшла і податкова відомість, з якої можна судити, що в місті мешкало близько 2000 осіб на 160 наділах. Поселенці були вільними тримачами землі, за яку вносили грошову плату королеві і десятину церкві. Вільні селяни (гопліти) мали право вільної торгівлі, користувалися переправою через Тису (Королівський брід), мали право безмитного провозу товарів по королівству. З рішеннями Сєвлюського



Виноградів, палац графів перені



суду рахувалися і представники королівської адміністрації – капітан Нялабського замку у Королеві, угочанський жупан тощо. Парафія напряму підпорядковувалася естергомському архієпископу.

1280 р. Ласло IV Кун подарував Севлюш на правах бенефіція ішпану Міклошу, синові Петра. Але 1294 р. Андраш III підтвердив міські привілеї. Під час феодальної війни початку XIV ст. великий магнат Беке Боршо спорудив у Севлюші замок Канків. Через кілька років його брат палатин Копас і його союзник Аकोші виступили проти Карла Роберта, бажаючи посадити на угорський престол чеського короля Вацлава II. Після придушення їхнього виступу, король зруйнував замок і повернув місту його привілеї грамотами 1319 і 1329 р.

До кінця XIV ст. королі передавали Севлюш різним магнатам в якості бенефіція. 1355 р. ще чотири поселення (Королеве, Сасове, Чорний Ардов і Веряца) отримали спільну привілейну грамоту від Лайоша Великого, але у спірних питаннях вони мали звертатися до севлюського старости і його присяжних. 29 серпня 1399 р. Жигмонд I подарував його ішпану Землинської жупи П. Перені, що відзначився у битві з турками 1396 р. під болгарським Нікополем. До кінця XV ст. Перені стали всевладними господарями у місті і комітаті і практично ліквідували Севлюське право, але грамотою 1427 р. місту заново надано ярмаркове право.

1405 р. король надав Перені і замок Нялаб у сусідньому селі

Королеве, барон переніс свою резиденцію, а виноградівський Канків передав ордену францисканців під монастир. На той час вони вже мали свій монастир у місті, від якого досі зберігся францисканський костел XIV-XV ст. і келії XIV-XVII ст. Через вулицю від нього у XV ст. виріс костел бернардинців, що неодноразово перебудовувався і лише на початку XX ст. набув свого сучасного псевдоготичного вигляду і назви Вознесенського храму.

На початку XVI ст. естергомський архієпископ оголосив хрестовий похід проти турків. Похід не відбувся, але феодал Дьордь Дожа, згуртувавши розбурханих селян, оголосив себе королем. Після придушення цього повстання, севлюські куруци-хрестоносці поселилися у печері під Чорною горою, звідки ще деякий час нападали на багатіїв. З часом і їх переловили, окрім одного. Він поставив хрест усередині печери у пам'ять про загиблих товаришів, і подався геть. Переказують, що невдовзі біля печери з'явився чорт, який підкупив пастуха, щоб той виніс з неї хрест. Після того чорт оселився в печері, і насилвав біди на місто.



Іншим символом лиха став замок Канків, який Перені відбудували у XVI ст. Правда, невдовзі тут оселилися монахи-францисканці. Один з них, італієць Джовані Капістран, уславився проповідями проти турків, якими підтримував дух воїнів. За легендою, його поховано у замковій пивниці, у труні, що висить на двох золотих ланцюгах. Замковий колодязь досі зветь криницею святого Івана Капістрана.

1556 р. реформати, підтримані Ф. Перені, котрий сам був ревним протестантом, прогнали францисканців, а замок зруйнували. Наприкінці століття францисканці все ж повернулися і відбудували в центрі міста монастир і церкву св. Франциска.

За податковою відомістю 1567 р. Севлюш мав 266 дворів. За нього велася постійна боротьба між Трансільванією й Австрією, продовжували діяти куруци. У XVII ст. барони Перені збудували у Севлюші величний палац-резиденцію.

29 серпня 1717 р. місто захопили татари, які два дні грабували його, а потім спалили. З 1464 полонених змогли повернутися лише 853. Біду довершила епідемія холери. Мертвих ховали у могилі на території пізнішого винрадгоспу. Після епідемії там встановили хрест і щовесни відправляли панахиди, аж поки хрест 1946 р. не зняли. 1720 р. у місті було всього 49 мешканців. 1744 р. збудовано дерев'яну греко-католицьку Успенську церкву, а 1796 р. – вже кам'яну. 1815 р. тут 1773 жителі. З усіх володарів міста найяскравішим був Жигмонд Перені – діяч угорської революції, страчений 1849 р. Саме він збудував міську лікарню.

Наприкінці XIX ст. біля Севлюша пройшла залізниця з Чопа на Ясіню і вузькоколійка у Боржавську долину. У місті діяли винокурня Шьонборна, паровий млин, дві каменоломні, де добували андезит і трахіт, артіль з виробництву кожухів. У 1890-х тут було 147 ремісників, 36 торгівців. Населення складало: 1880 р. – 4381, 1890 р. – 5187, 1900 р. – 5743 особи, що жили у 918 будинках. Діяли дві державні початкові і три церковні школи (католицька, греко-католицька і протестантська). 1881 р. відкрито міську школу. Спершу вона дія-





ла у пристосованих приміщеннях, а після пожежі місто збудувало 1903 р. спеціальну двоповерхову будову – сучасну ЗОШ №1. У ній вчилися композитор Б. Барток і хірург О. Фединець. Також існувала ремісничка школа, де 1901 р. вчилося 100 учнів.

У другій половині XVIII – на початку XX ст. міський уряд містився у будинку посеред парку на Королівській вулиці (нині вул. Пушкіна). 1920 р. він згорів, а парк було віддано спортивним товариствам. Щоб зробити футбольне поле та інші майданчики, спортсмени вирубали багато цінних дерев – тюльпанове, оцтове, столітні платани, софори. Навпроти мерії стояла кам'яна будівля пошти з дахом, як у китайської пагоди. Остання начальниця пошти (перед зруйнуванням будинку) була донькою художника Імре Ревеса, вчителя Й. Бокшая. Тут Ревес провів свої останні роки і помер 1945 р. На вул. Миру стояв одноповерховий жупанат з судовою палатою, поруч – середньовічна в'язниця, зруйнована у 1980 р.

Наприкінці XIX ст. жупанату добудували другий поверх. У 1960-70-х тут працювали два факультети Ужгородського університету. Зараз тут угорська ЗОШ №3. Неподалік, на міській площі відбувалися щотижневі базари. Крім того, вісім разів на рік влаштовували ярмарки худоби на зборищі коло лікарні, пізніше торг перенесли на нинішню вул. І. Франка.

Освітлювали місто газом, який добували з кам'яного вугілля. Газове підприємство було на території нинішньої електростанції, збудованої на поч. XX ст. Місто мало 20 поліцейських у спеціальній формі. Один з них був бубнарем, скликав на перехресті перехожих і оголошував розпорядження влади.

Основою міської економіки було виноградарство. Щоранку відкривалися своєрідні «біржі праці» на нинішніх вулицях Замковій, Гірській, Л. Толстого. На зламі XVIII-XIX ст. виноградники вразила епідемія філоксери, яка висмоктувала соки з кореня. Плянтації довелось закладати заново: садити дикий



виноградів, руйні замку канків



виноград і щепити на нього благородні сорти. Завідував посадками на Чорній горі міський староста. На період дозрівання він призначав сторожів-відганяльників, які боролися зі злочодом і птахами деркалачами-колотушками і рушницями. Щороку староста призначав початок і кінець винобрання (переважно з 20 вересня по 20 жовтня). До кінця XIX ст. збереглася традиція святкового походу з центру міста на гору у перший день винобрання. Попереду йшов найстарший сторож, що ніс герб міста, за ним два хлопчики вели барана на червоних стрічках. Далі грали цигани-музики, за ними йшла знать, староста з присяжними, за ними – винобральники. Після мітингу робітники йшли на виноградники, а панам готували гуляш з барана. До 1930-х винобрання завершували балом.



Коли влітку 1914 р. наслідник австрійського престолу Франц-Фердинанд їхав до Боснії, маршрут проліг через Севлюш. Ціла кавалькада відкритих «фордів» пролетіла вулицею Копанською. Ніхто ще не знав, що ця поїздка змінить долю світу. Убивство ерцгерцога у Сараєві стало приводом до Першої світової війни. До війська позабирали чоловіків до 50 років, а згодом і до 60. На Зелені свята 1916 р. з церкви конфіскували російські книги, закуплені ще в XIX ст. Михайлом Ком'яті. Останнього засу-

дили до страти, але амністували з нагоди коронації останнього цесаря Карла і відправили на фронт. У листопаді 1917 р. з Успенського храму скинули дзвони «Іван» та «Марія», які переплавили на кулі. М. Ком'яті все ж повернувся з війни, роз-



шукав вилучені книги і повернув їх церкві, де вони є й досі.

Останнім воєнним випробуванням стали заморозки в ніч з 9 на 10 червня 1918 р., коли на поля випав сніг. Наслідком став голод і епідемія іспанського грипу у Севлюші.

За цим послідував розпад Австро-Угорщини. 21 січня 1919 р. горояни відправили до Хуста делегацію з 50 осіб, очолену молодим учителем Юліаном Реваєм, згодом міністром Карпатської України. Хустський з'їзд прийняв рішення про возз'єднання краю з Україною. Згодом в Угорщині встановлено советську владу, у Севлюші вона протрималася 33 дні.

Того року була рання весна. Уся Чорна гора зацвіла. 23 квітня був Великдень, та на світанку з боку Копані долітали глухі вибухи. Задощило. Посвячення пасок пройшло наспіх, люди швидко розійшлися по домах. Червоногвардійці не змогли протистояти румунській армії і відступили до Берегового, щоб здатися чехам, які не вбивали полонених.

У місті нашвидку утворився перехідний уряд, очолений адвокатом Йоганесом (згодом став жупаном). Того ж дня на Теківській вулиці розстріляли кількох полонених. Окупація тривала до 30 травня 1920 р., коли місто перейшло під владу Чехословаччини.

У чехословацьку добу в Севлюші працювало 17 крамниць, 7 шинків і кілька ремонтних майстерень. 1938 р. тут діяло 7 початкових і 2 міські школи (чеська і українська), ремісничі і торгова школи, а також школа для розумово відсталих дітей. Успенську церкву заробітчани прикрасили вітражами, які вважають найкра-



закарпатський ром, 1930-ті рр.



щими в області. 1937 р. освячено православну каплицю св. Серафима Саровського.

У період Карпатської України до Севлюша планували перенести столицю краю, та не зробили цього через його близькість до кордону. 19 січня 1939 р. тут відбулася демонстрація протесту проти терористів перед польським консульством, що було на вул. Миру, 65. 11 березня у міському домі відбувся концерт до 125-річчя Т. Шевченка. Його організувала місцева «Просвіта» зі студентами чоловічої і жіночої семінарії, евакуйованих з Ужгорода. Через чотири дні 13 учасників концерту загинули, боронячи свій край. У ніч на 14 березня гортіївці перейшли демаркаційну лінію під Фанчиковим, бої точилися весь день, надвечір військо



увійшло до міста. 18 березня проведено масові арешти, 16 квітня репресованих перевезено у концтабір Крива під Хустом, потім у Вор'юлопош під Ніредьгазою. У квітні 1944 р. у місті створено єврейське гетто, обмежене вулицями Шевченка, Франка, Українською і Пушкіна. Згодом більшість євреїв було знищено.

У сучасному вже Винограді 26 жовтня 1991 р. освятили відновлений костел. 1994 р. Т. Ком'яті видав брошуру з історією міста. 1996 р. каплицю в лікарні, споруджену ще 1932 р., перебудували на Троїцьку церкву.

А нещодавно перед міськрадою встановлено бронзову фігуру ангела-хранителя міста.

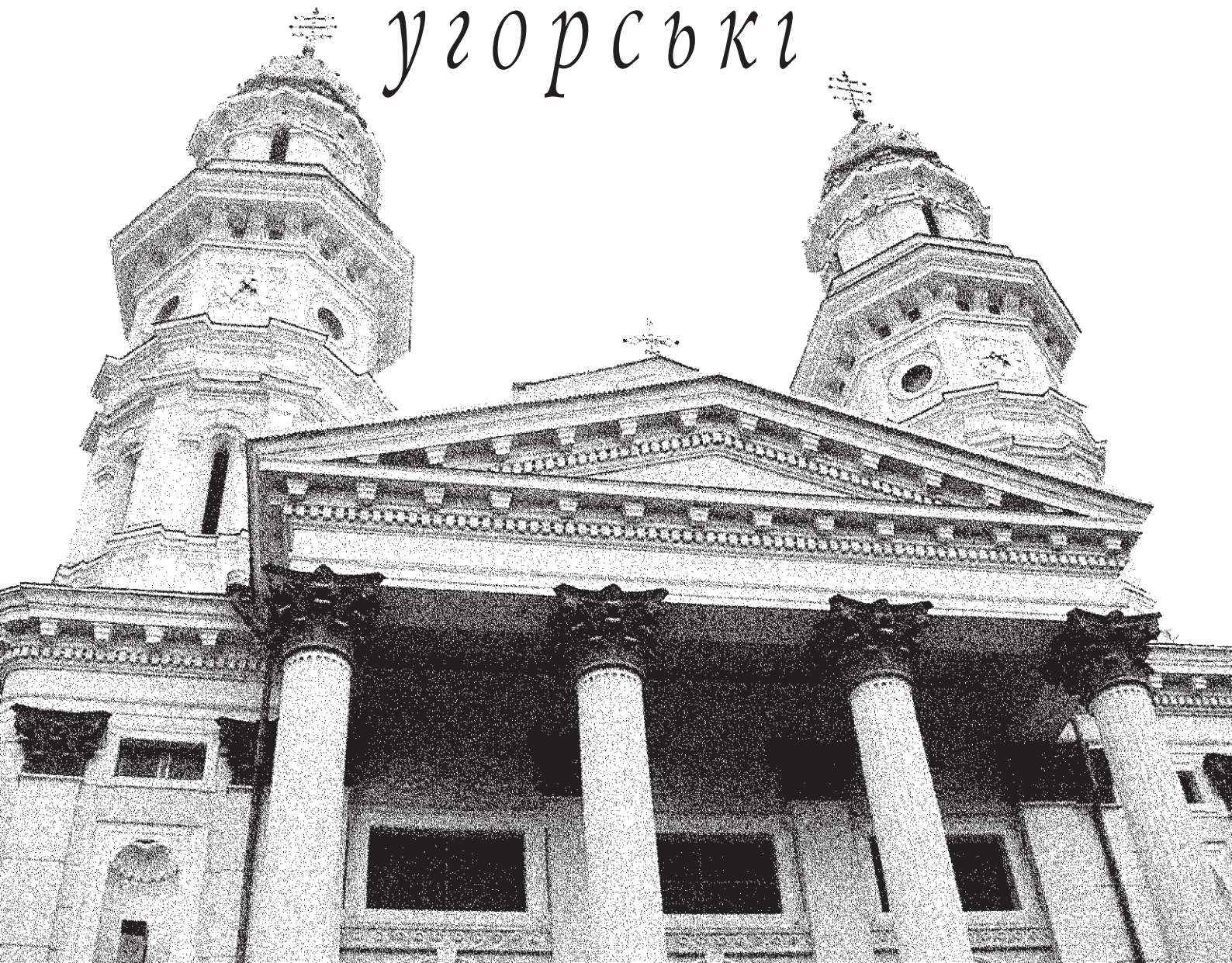
Сергій Федака



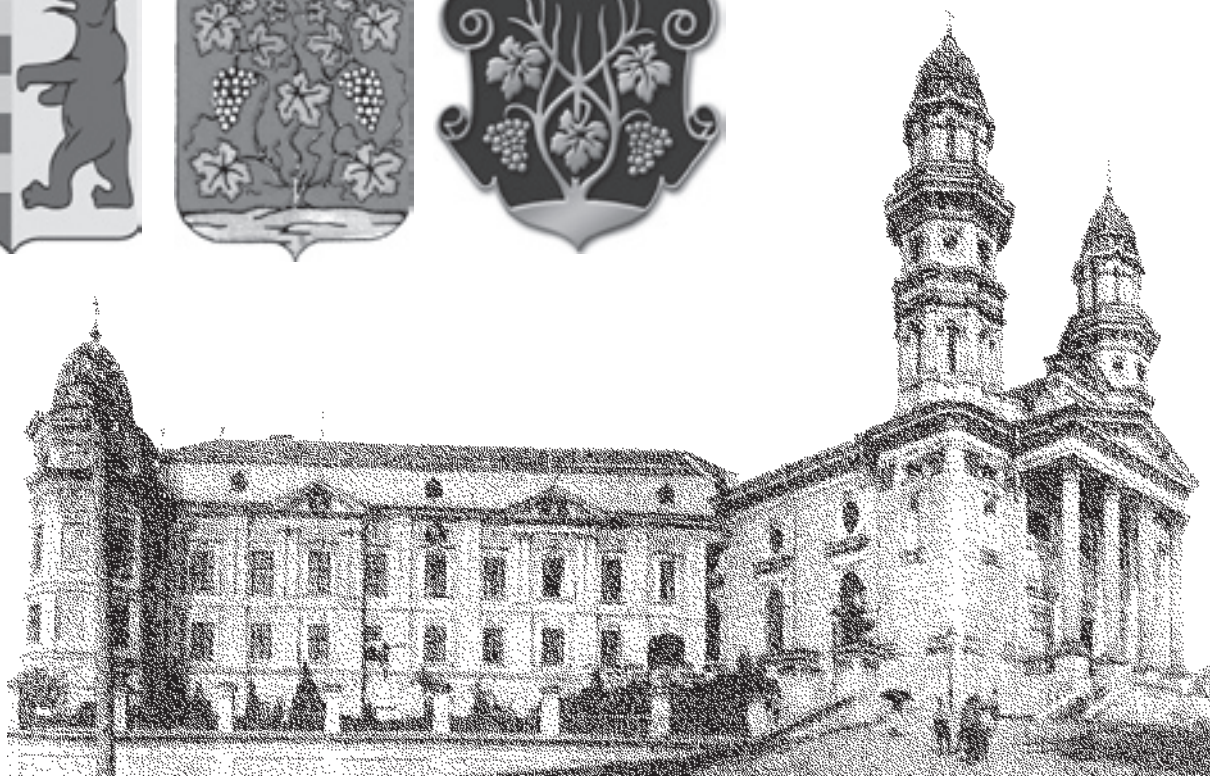


з а к а р н а т т я

*ШЛЯХИ
угорські*



п'ять геніїв
бейла хамваш



ГЕНІЙ ПІВДНЯ

Цей край розташований у південно-західному куті краю за Дунаєм, витягуючись на північний схід довгим, приблизно на півтора комітату, язиком. Якщо їхати з півночі, з боку Шопрона, ти відчуєш його наближення у ту мить, коли пагорби почнуть згладжуватися і пропадати. Ти чітко збагнеш, що потрапив кудись, де світліше і тепліше, ніж там, де ти щойно був. Сонячне світло тут біліше, воно майже таке ж сяюче, як над Середземним морем. З кольорів зникає серпанок, вони стають яскравіші. Контури предметів – різкіші. Атмосфера – немов більше пронизана електрикою. Це вже – не Карпатський басейн. Це – немов сама Адріатика, що перелетіла через Карст¹, біла, чиста, світла і тепла.

Найближчі родичі цього південно-західного кута Угорщини – не сусідній Шомодь², а радше Прованс, Істрія і Далмація; край цей ближчий до Атики, ніж до Дьору чи до Фейеру³. На південь від Шомло⁴ ландшафт ніби обернений

спиною до півночі, обличчям – у бік моря і Рима. Столиця цього краю – не Будапешт, а Атени. Він тяжіє туди, хоча й не мовно, звичаєво, чи кровно; споріднення тут більш важливе, більш істотне: воно обумовлене спільністю духу, генія. Середземне море немов покидає свої межі, свої береги, сяйво його проникає далеко на північний схід. Адже і в Італії вплив моря слабшає і зникає лише десь у середині долини По, у середині Апенін, і то не цілковито; на Балканах – лише у похмурих сербських горах, а у Франції він поширюється заледь не до Ліона. Не випадково римляни так легко колонізували ці місця і вважали Панонію⁵ природною частиною імперії.

Очевидно, що поети південно-західного краю завжди відчували себе поетами півдня. Шандору Кишфалуді⁶ допоміг знайти свій голос Прованс, зразком для нього був Петрарка; для Бержені метром став Горацій, для Зріні – Тасо. Узагалі ж цей край, осідлість генія півдня, променить і на багато інших місць Дунайського басейну. Такі островці є й у комітаті Залу





– на берегах Балатону, в околицях Веспрема, і в комітаті Шомодь, і в комітаті Бараня – переважно у Печі і поблизу нього; сюди можна віднести і Секешфехервар, і Буду, і Септендре, і навіть Естергом. І цілком природно, що Матяш будував ренесансні замки, це була не порожня примха багатого і дивакуватого короля. Адже південна традиція існувала і раніше, при Карої Роберті⁷ і Лайоші Великому⁸; процвітала тут і південна флора: каштан, плющ, шовковиця, виноград. Італійськими і далматинськими майстрами збудована чи не половина будинків в угорських містах, споруджено багато соборів. Променистість півдня відчувається навіть в околицях Дьондьоша і Егера, та й далі, аж до Токаю; вона – нехай навіть і найслабша – живе у винах і у стилі шляхетських садиб, у їхній освітленості і чуттєвих контурах.

Цей край видається навіть більш південним, аніж багато італійських провінцій. Можливо, тому, що море звідси оддалік і людям доводиться більше любити теплий серпанок і променисте сонячне світло. Коли тут дме північно-західний вітер і небо закривають хмари, усе навколо стає сірим, місцевість просто упізнати годі. Коли ж згодом знову визирне сонце, дерева виглядають ще зеленішими, стіни будинків – білішими, небо – блакитнішим. Світло це пронизує і людину, воно проникає усюди, тут навіть смак фруктів – чистіший і виразніший. За цим розчиненням у повітрі і речах сонцем і можна упізнати південний захід. Ніде – ні найменшого перебільшення, ні спітнілої натуги. Розчинення це – у всьому: у ландшафті, у людях, у предметах, у суспільстві, у мові, у рухах. Хоча життя тут зовсім не легше: на страждання пів-

ужгород, музей народної архітектури і побуту



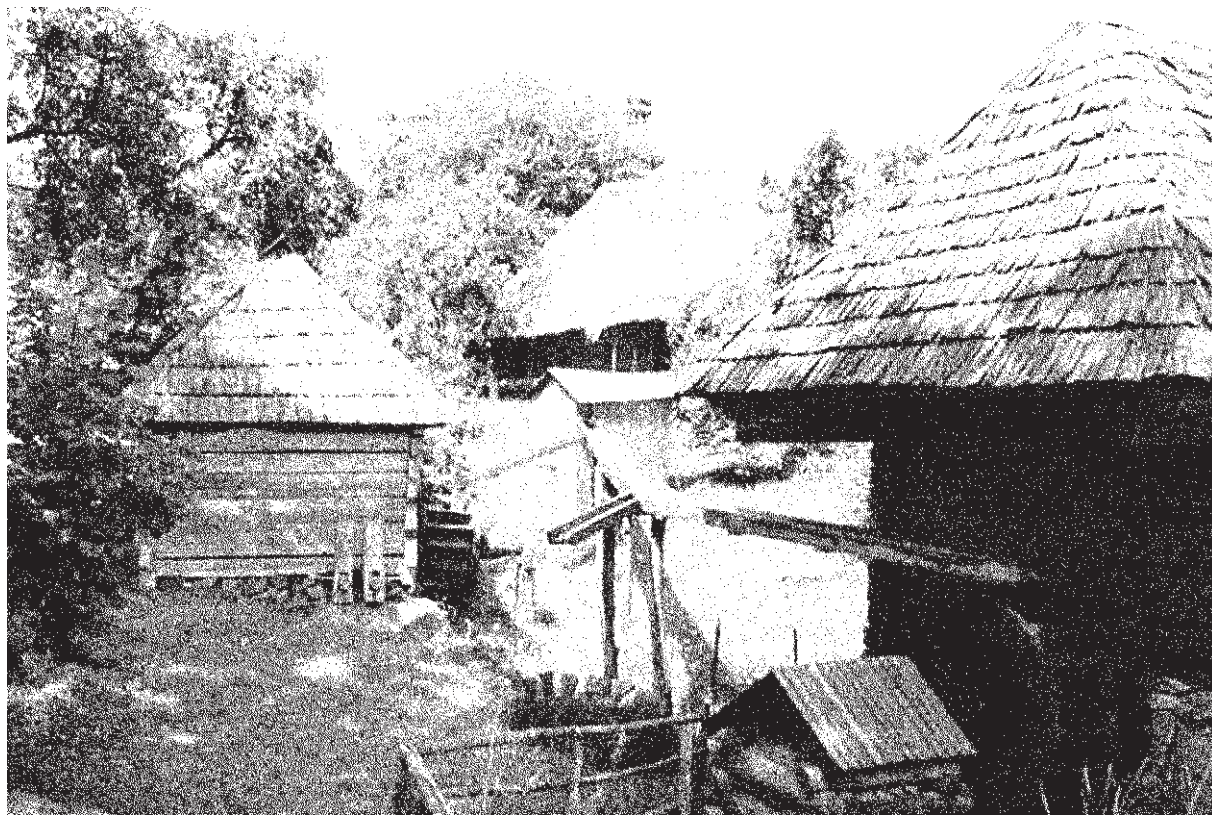
день анітрохи не бідніший, аніж інші краї, але у нього – ширша перспектива; як, приміром, у Софокла видно далі, ніж у Шекспіра.

Усе це – навряд чи відчутний факт, радше – дивовижні чари, покров поезії. Якби ця земля процвітала, обличчя людей напевно були б радісніші, на світлих, зелених рівнинах життя текло б вільніше, гармонійніше. Менше було би мстивости, злоти, заздрости. Але, нехай це навіть не зовсім так, але якась іскорка живе у кожному. Немає людини, немає птаха, коня, собаки, немає жодної ягоди черешні, у якій би не жеврів, як крихітна душа, геній півдня. І нерідко бачиш, як іскорка ця раптом яскраво спалахує і сама дивується тихій своїй красі.

На заході родина – винятково приватне життя. У життєвому укладі тут домінують індивідуалізм, демократія і лібералізм, кожен сам від-

повідає перед громадською думкою за свої вчинки. Життя родини протікає у просторі, обмеженому стінами будинку. На сході родина розростається у клан, клан же – та соціальна ланка, що за своїм характером схильна до войовничости, він завжди є політичним і публічним, а родину тут навмисно ховають. Це – східна сором'язливість. У Трансільванії родина – династія. Тут же, на південному заході, родина – це та соціальна одиниця, у якій люди у повному сенсі слова живуть разом. Їх не обов'язково пов'язує кривне споріднення. До родини належать ті, у кого однакові духовне життя, темперамент, так що родиною може бути хутір, чи садиба, чи всі жителі одного села. Тут теж, звичайно, є і своя боротьба, і протиріччя, і касти, і ворожнеча, однак, усе те існує усередині єдиного організму. Народ тут – інтимне співтова-

ужгород, музей народної архітектури і побуту





риство. Це варто розуміти у тому сенсі, що протиріччя між паном і слугою, бідним і багатим розчиняються у більш високій єдності. Родини, звичайно, розрізняються за соціальним і майновим станом, але розходження ці лише рятують співтовариство від одноманітності. Тому, якщо в інших місцях існує колективна дисципліна, то тут – соціальна приязнь. Співтовариство тут – подарунок і неждана радість. Основа співтовариства – *philia**, але *philia* не Аристотеля, а Емпедокла. *Philia* – не стільки дружба, скільки взаємний потяг людей, а тому це – соціальне почуття, властиве золотому століттю. Потяг породжує особливу міру – південне «*polis myriandros*»**, місто, що не допускає у свої стіни більше десяти тисяч жителів, тому що у місті з таким населенням кожний знає кожного. У такому десятитисячному місті зливаються воедино родина, каста, багаті і бідні. Якщо ж раптом число жителів перевищує десять тисяч, богиня *Philia* відтіля йде. Південь не любить великих міст, не розвиває свій розум надміру, не мріє про казкове багатство і безмежну владу.

* Полон, любов (*гр.*).

** Десятитисячне місто (*лат.*).

Усього лише сто п'ятдесят років тому тут, на південному заході, творив Бержені, найбільший античний поет після римлян. У Бержені живий вогонь Горація, живе усе те, чим колись володів цей край: пранарод, родина, *philia*, соціальна приязнь, космічна гармонія і спокійне усвідомлення близькості богів.

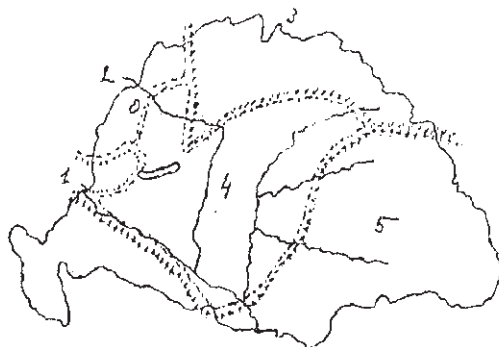
Будь-яка сучасна проблематика залишається на цій землі без відгуку. Партійні чвари, преса, транспорт, винаходи – до всього того люди тут байдужі. Господарство тут опирається на родину і є справою суто інтимною. Воно ведеться у малих колах – тут усе має округлу форму, тоді як на заході усе або піднімається круто нагору, або так само круто опускається. Це – край без міст і промисловости, тут немає потреби в організації. Тут не відома напруга волі, немов усі – лише одне пасивне сприйняття.

Становище шляхти було тут найменш привілейованим. Не тому, що тут не було величезних латифундій, а тому, що патріархальний уклад невід'ємний від цього краю. Будинок – у тому сенсі слова, що є синонімом домашнього вогнища, – існує лише тут. На заході будинок відповідає рівню цивілізованости його господаря і є показником цього рівня. На півночі будинок – притулок. На сході – тимчасовий прихисток. У Трансільванії



– щось замкнуте і проблематичне. Тут, на південному заході, будинок – гніздо родини, але – споконвічної родини. Садиба лежить у точці перетину суспільного і приватного життів, і деякі садиби тут спроможні більше сказати про генія Півдня, аніж мова, поезія, люди.

Найсокровенніше місце у садибі – не їдальня, не вітальня, не бібліотека. Тут народилося щось таке, чого більше ніде на землі не побачиш. Це – пасіка. Треба тільки уявити Бержені влітку, у серпні, спекотним яскравим днем, уявити, як він, пообідавши, йде через залитий сонцем двір, під пахвою в нього Гораций і кілька аркушів паперу з начерками чергової оди. Пасіка – у півсотні кроків від будинку. Він відкриває хвіртку. Бджоли гудуть біля вуликів, влітаючи і вилітаючи в льоток. Окрім вуликів тут тільки дерев'яний стіл і стілець, нічого більше. Бержені дивиться на сад, що іскриться під сонцем, потім звертає погляд до пасіки, на столі книга, папір – і увесь світ зникає, провалюється кудись, відкіля ні жаркого літнього



Малюнок Бейли Хамваша: ареали п'яти геніїв на території історичної Угорщини.

1. Південний захід. 2. Захід. 3. Північ.
4. Алфельд. 5. Трансільванія.

саду, ні пасіки уже не видно. Він нерухомо сидить у дзижчанні; і щось усередині нього немов починає безшумно місити і збивати усе те, що він нагромадив у собі упродовж життя: дитинство, рідний дім, любов, усе, чого він учився, що бачив, читав. Щось без втоми працює у ньому, перегортаючи сторінки життя. Пасіка – місце, де можна спати і не спати водночас.

Південний захід – єдине місце в Угорщині, де людина знає: життя лише тоді є високим буттям, якщо це – життя творче. Не у тому сенсі, що естетичне, а тому, що орфічне, тобто якщо ти живеш у світі співаючому, у космосі-аєді, і співаєш разом із стихіями. На заході стихійне буття відходить на задній план, там найперше – цивілізація, а все інше впливає потому. На півночі перше – природа. На сході перше – Я, що вбирає у себе увесь світ. На півдні знають, що життя повинно бути музикою; як кажуть у Китаї, людину будить пісня, зміцнює мораль, а досконалою робить





музика. Життя повинно бути музикою – це стосується і родини, і любови, і навчання, і мови, і громадських справ, і їжі; а те, що дає нам у готовому виді природа, варто створити заново, створити з пристрасстю і розумом, виліпити і підняти над природою. Від усього цього у південно-західному краї мало що залишилося, а тасмницю оберігає тільки місцевий геній.

ГЕНІЙ ЗАХОДУ

Західний ареал розтягнувся по лінії Братислава – Сентготард⁹ до сходу, на глибину, яку точно визначити неможливо. На півночі територія ця зaledь більша площі міста Братислави, хоча уздовж відрогів Малих Карпат променистість західного генія відчувається у багатьох поселеннях, аж до Трнави. У краї за Дунаєм межу ареалу приблизно визначає Фертьо¹⁰, біля Шопрона він витягається трохи далі на схід, досягаючи Балатону. Однак уздовж Дунаю, до самої Буди, вплив західного генія помітний всюди, особливо в таких містах, як Дьор, Комарно, Тата, Естергом. На півночі його сліди виявляються навіть у долині Ваги й у Спіші¹¹. Особливий характер цього ареалу обумовлений, звичайно, і природою, – близькістю Альп, вологим і прохолодним повітрям. Але справжня своєрідність цього краю – у його гуманізованій природі. Захід відразу пізнається за рівнем цивілізованості.

Цивілізованість не завжди тотожна культурі. Культура передбачає, що суспільне, художнє,

господарське життя об'єднані певним єдиним високим стилем. За кожним явищем стоїть той самий дух, що сам для себе створює можливість особливого і неповторно витонченого життя. Тут, у західній частині, де немає творчої цивілізації, а є усього лиш цивілізованість, рівень життя не високий і не витончений, однак ніщо вже – ні земля, ні ландшафт, ні людина – не має природности. Вони стоять ближче до чогось іншого, не до природи. Земля перебуває на такому ж рівні обробленості і гуманізованості, що і людина, і виняткове значення має те, що досягнутий рівень передається від покоління до покоління. От чому в умовах цивілізації третину людського життя займає школа. Незачепленої сфери життя тут просто немає. Свою первинну родючість земля давно втратила, але за нею так добре доглядають, що середня її врожайність вища, ніж врожайність цілини.

Справжня цивілізація – рідкісна річ. Атени, Рим, Париж – більше в Європі і немає. Цивілізація – це те, що сильніше від природи. Цивілізованість сама не діє, вона лише обробляє наявне, тому що дух, в ім'я якого вона його обробляє, не є її власним духом. Природу вона лише тримає у вуздечці, але не піднімає її. Там, де цивілізації немає, природу не обробляють, а грабують. Там, де цивілізація є, є й облагородження сушого, від рослин і тварин до людських якостей. Ось чому цивілізація створює шляхетні сорти фруктів, квітів, овочів, тварин, витончені страви – як і літературу, мораль, звичаї, спосіб



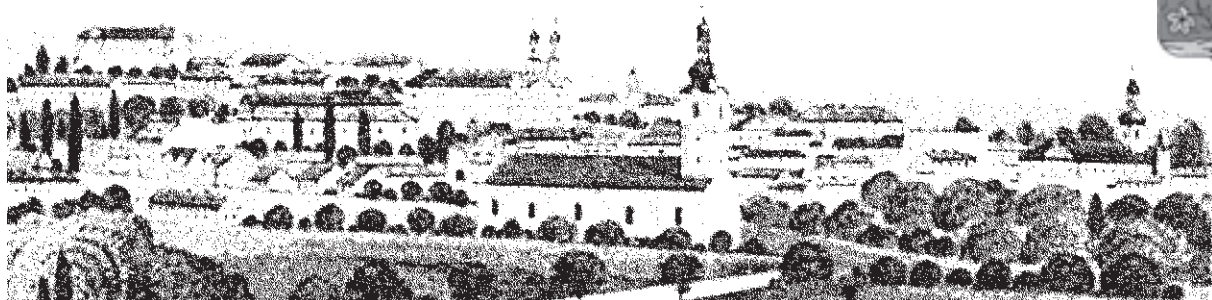
життя, одяг і житло. У цивілізованому будинку кожен кут виповнений доцільністю, цей будинок обжитий людиною цілковито. Усього за десять кілометрів від західного будинку ви побачите алфельдську «чисту» світлицю: побудувавши будинок, її обставили найкращими меблями, постелі застелили найкращою білизною, опустили штори на вікнах, закрили віконниці – і у світлиці цій роками живуть лише затхлість і цвіль, ніхто не заходить туди, ніхто не користається нею. «Чиста» світлиця – магічне святилище східної людини; на того, хто наважився б жити у «чистій» світлиці, усі дивилися б як на божевільного. На заході більше не існує магічних місць. Звичайно, немає й інших святилищ. Світ там – гуманізований. Життя стало більш монотонним і нудним, але і більш безпечним; більш урівноваженим, можливо, більш сірим, але натомість і більш надійним і, головне, більш буржуазним.

Цивілізованість – це або вплив цивілізації, або її занепад, або запозичення, або ознака ще не розвинутої цивілізації. Цивілізованість західного ареалу – це почасти вплив, почасти копіювання, почасти нерозвинута наразі власна цивілізація. Цей край обличчям обернений до Заходу, до Парижа, відкіля приходить до нього життєвий уклад, багаторазово проціджений через німецькі сфери. Зразок для парків тутешніх замків – Шьонбрун, але зразок для Шьонбруна – Версаль.

Якщо ти під'їжджаєш сюди з боку південно-го заходу, то італійський ландшафт раптово стає ніби французьким. Але якщо твій шлях – зі сходу, різниця буде ще помітніша. Ти немов раптово потрапляєш з азіатської рівнини у якийсь пфальцьський сад. Біля Дунаю, особливо в околицях Братислави, атмосфера цілком рейнська: біля Папи¹² – майже пустеля. А Шопрон раптом – немов Тюрінгія. На півдні у тебе дух захоплює від багатства і розмаїтості маленьких природних ансамблів; тут, на заході, пейзаж одноманітніший і спокійніший. Немає такого обр'ю, на якому б не стирчало що-небудь: телеграфний стовп, огорожа, вежа, труба.

Цивілізованість на заході – це, власне кажучи, урбанізм. А місто, яке увесь захід безсумнівно вважає своїм центром, – Париж. І урбанізм цей відчуємо навіть у таких крихітних містечках, як Кишмартон¹³.

Міста створює не насущна потреба, а безпосередній соціальний інстинкт. Можна припустити, що люди – або для взаємодопомоги, або заради того, щоб легше було захищатися від ворогів, – збираються в укріпленому місці; але це ще не місто. Без певного ступеня інтенсивності суспільного інстинкту міста немає. Так, в Європі справжні міста виникли лише в західній її частині. Цей суспільний інстинкт означає, що людина вийшла з кола стихійного середовища, з кола природи. Місто ведене не природою, а цивілізацією. Південь не має в цьому необхідності, єдність тут настільки цільна і непоруш-





на, відносини духу і матерії настільки глибокі, що особливий людський світ створювати немає потреби, для створення порядку не треба виходити за межі стихійності. От чому соціальна приязнь, яка поєднує там співтовариство, позбавлена проблем. На заході ж основа співтовариства – інстинкт об'єднання із собі подібними. Інстинкт цей пробуджується лише у тому випадку, коли у свідомості людини міцно закорениться ієрархія цінностей, однаковою мірою чинна для кожного.

Цілком імовірно, що людина, виходячи з природи – вступаючи у цивілізацію, щось втрачає, і найбільша її втрата – втрата інстинктивної чутливості до природи. Але в умовах цивілізації місце такої чутливості посідає чутливість до цінностей. Чи треба ремствувати на втрату споконвічної безневинності, коли людина знаходить безневинність більш високого порядку? У сенсі фізичної сили людина дійсно потерпає від втрати, от чому їй необхідний складний захист.

Однак, людське буття здатне стати витонченим тільки у співтоваристві. Нехай

співтовариство не є кінцевою метою (кінцева мета завжди – людська особистість), проте тільки у співтоваристві з'являється можливість підняти рівень життя. На південному заході залишки середземноморського античного укладу збереглися у тому розчиненні людини у природі, коли людина стає тут немов частиною ландшафту. Воно, це розчинення, незалежне від індивіда і від співтовариства, тому що такий уклад життя склався ще у ті часи, коли невідомі були протиріччя між індивідуальним і колективним. Сьогодні цей уклад абсолютно архаїчний, він – лише пам'ять про минуле і реально нездійснений. Ось чому південний захід живе немов у царстві сну. На півночі ж соціальність не розчиняється у навколишньому світі. Вона завжди була тут досить слабкою, рівень цивілізації теж нижчий, врешті, немає тут і витонченості буття; людина знову живе ніби в анархії природи. От чому на півночі є лише індивіди і немає особистості. Індивід – це людина, що не виділилася з природи. Тут, на заході, живе людина, кінцева мета якої – створення особистості. Особистість – щось більше, ніж індивід,

Ужгород, 1900-ті рр.



тому що це закінчена, цільна, свідомо й автономна людина; особистість – це гармонія людського і загальнолюдського. Індивіди бувають різноманітними, індивід може бути поетом, бурлакою, канатоходцем, шаблековтачем, філософом, крайнім циніком і лицеміром, кінозіркою, професором. Особистість же – явище рідкісне, навіть Європа знає небагато справжніх особистостей. Природа може породжувати чудових індивідів: адже для цього не треба нічого, крім таланту. Створити особистість здатна тільки цивілізація. Шлях до цього – глибоке, до самих коренів, перетворення, возвищення, облагородження людської природи.

Це – життєвий уклад Вільгельма Мейстера, уклад, що у західному ареалі й обумовлює поєднання і переплетення суспільних факторів. Демократія й інтегрованість. З цього огляду тутешній уклад протилежний тому, чим є алфельдське співтовариство. В Алфельді ніхто не міряє себе єдиною міркою, тому тут немає демократії. Соціальний уклад тут не знає компактності, наступності і багатого нюансування. На заході люди, зазвичай, міряють себе однією

міркою, у співтоваристві немає шпар, провалів, зламів, пробілів, гострих граней, тертя, і це означає, що воно, від фундаменту до верхівки, однорідне. Алфельдське суспільство тому з дуже великою натяжкою може бути назване цим словом: суспільство лише в тому випадку справжнє суспільство, якщо воно диференційоване і має складну структуру. У нього є свій, незалежний від природи, центр, серце його б'ється вже не у землі, а у духові. Доля його – не у силі, а у чесноті. Життям його керує не влада, а знання. І чим більшою мірою чеснота є силою, а знання – владою, тим глибше те, що називають цивілізацією.

З діячів угорської історії геній західного ареалу найбільш концентровано представлений у фігурі Іштвана Сечені. Сечені прагнув до одного: поширити захід на всю країну, створити високу цивілізованість, щоб весь угорський народ став на шлях західної буржуазности. Ось чому ідеї його у багатьох зустрічали захоплені відгук, але у багатьох – відторгнення. Його ідеал – ідеал миролюбного Вільгельма Мейстера, що добровільно



Ужгород, бул. маломостова (августина болошина), 1900-ті рр.



підкоряється співтовариству. Сечені прагнув чогось такого, що північ, схід, Трансільванія, якби навіть хотіли, здійснити не змогли б. Усе це має сенс лише на заході. Адже, підкоряючи себе співтовариству, людина лише тут отримує навзаєм рівне з іншими ставлення, забезпечене буття і високий духовний рівень. На сході той, хто скориться, стає слугою, а соціальної рівності, забезпеченого буття і духовного рівня тут просто не існує.

Поезія півдня і сходу, півночі і Трансільванії знаходить вираження у ліриці. Захід – єдине місце в країні, де природним вираженням є проза. Проза – літературний рід, що властивий цивілізації і реальності, як лірика властива мріянню і ідеалам. Герой лірики – індивід, прози – особистість. На сході, на півночі, у Трансільванії навіть роман ліричний. На заході проза тому жанр поезії, що проза там – базис життя.

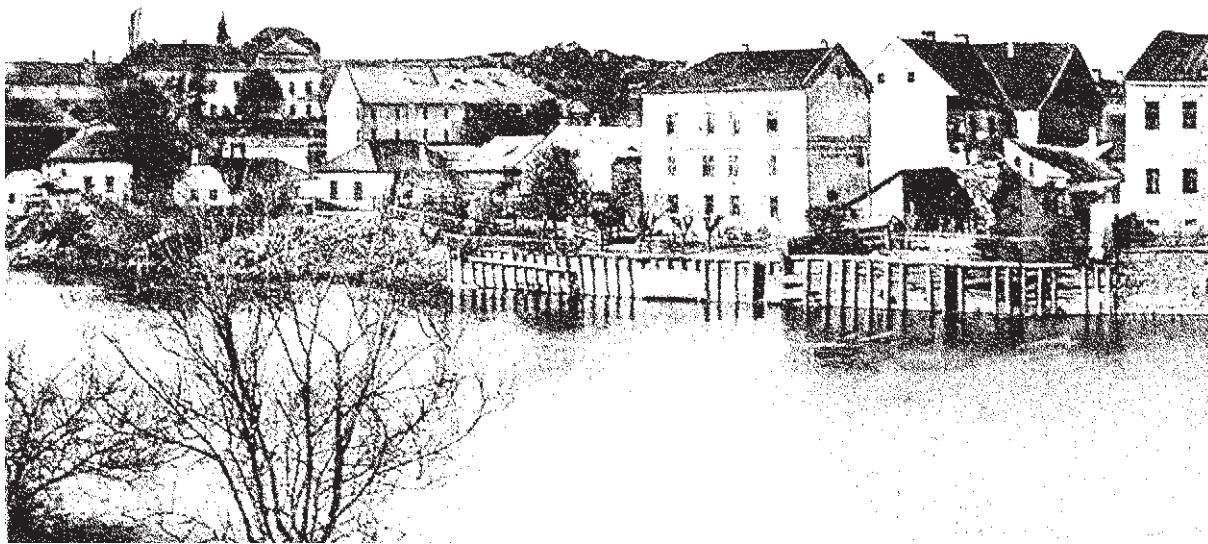
Питання: чи є ще тут, на заході, народ? Чи тільки складне поєднання одиниць соціального життя? Цивілізованість стерла усі міти, легенди, поставивши на їхнє місце сюжет, story. Сюжет не поширюєть-

ся з вуст у уста: його фіксують на папері, його вивчають у школі. Сюжет – слабкіший, пасивніший, ніж міт. На заході немає релігії, є лише трансцендентність. Бути цивілізованим – значить утратити зв'язок зі світом стихії, світом підсвідомого. У цьому сенсі немає більш виразного образу, ніж втрата пітьми, тобто освітлена ніч. Дуже багато людей так і вмирають, жодного разу не побачивши зоряного неба. Квіти – справа ботаніків, зірки – астрономів. Немає богів, є тільки факти, немає мітів, є тільки наука, немає магії, є тільки техніка, немає творення, є тільки праця.

ГЕНІЙ ПІВНОЧІ

Межею північного ареалу служать південні відроги гір Верхньої Угорщини¹⁴. На заході ця межа проходить над Братиславою, півколом огинає Малі Карпати, тягнеться нагору, потім, за Іпеллю¹⁵, перетинаючи Бьоржбонь¹⁶, спускається до півдня, і, переступивши Дунай, охоплює гори Піліш¹⁷. Біля Ваці знову повертає на північ, відтіля йде на схід, південним схилом гір Матра і Бюкк¹⁸, нарешті тягнеться

Ужгород, 1890-ті рр.



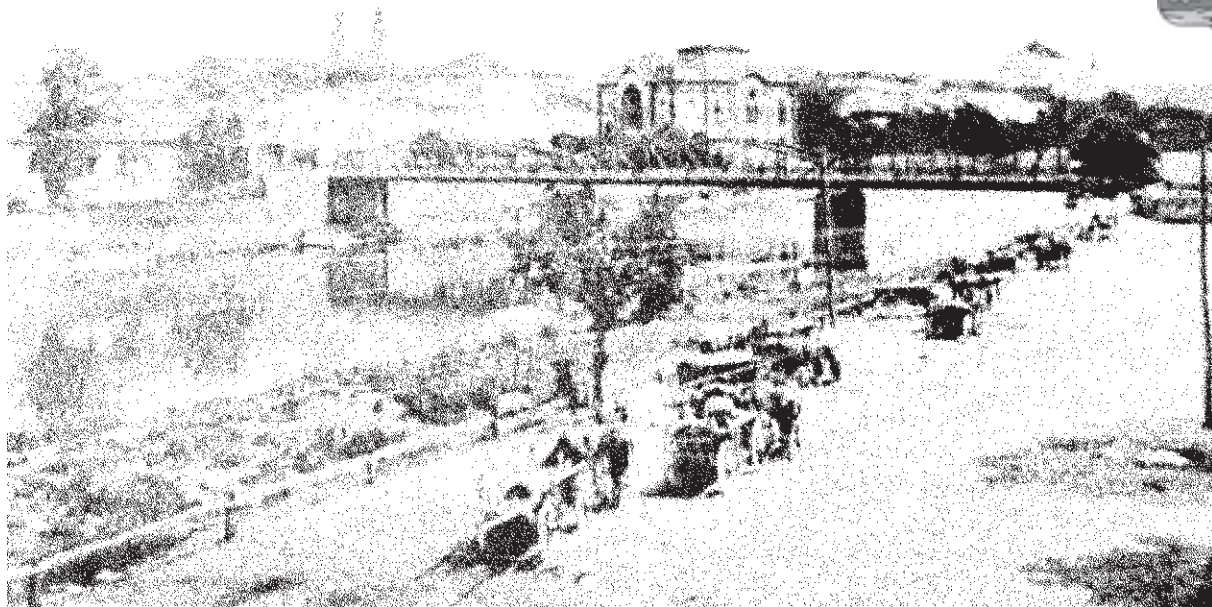
горами Боршода і Шаторальяуйхей¹⁹. У районі Сатмара²⁰ межа досягає Трансільванії.

Край це лісовий і гористий, але ні ліси, ні гори тут не схожі на південні чи на західні. Повітря раптово стає вологим. Пануючий колір – синювато-зелений, радше темних відтінків. У повітрі плаває сумтний серпанок, небокрай немов затягнутий туманом, ясні дні, особливо узимку, скляні і різкі, найкращі місяці – вересень і січень. Весна і літо – дощові. Земля ця назагал звернена до півночі. Пейзаж у Татрах чи у Спіші більше нагадує який-небудь куточок Прибалтики чи Фінляндії, що у восьмистах кілометрах звідси, ніж околиці Дендеша, що усього за сотню кілометрів.

Якщо центр Півдня – Рим і Атени, Заходу – Париж, то для Півночі характерно саме те, що у нього немає центру. Уся Північна Європа, включаючи Польщу, балтійські країни, Фінляндію, не звернена до якого-небудь центру. Вона взагалі нікуди не звернена. Але культурною провінцією вона є не тому, що нікуди не зорієнтована, а навпаки: тому нікуди не зорієнтована, що є культурною провінцією. Самостійної цивілізації у неї немає, культури не створено,

засоби освіти і буржуазности вона лише запозичає і використовує, але якби не запозичала, це мало б що змінювало, – як не змінює і те, що вона їх запозичає. Засоби ці не стосуються суті життя. У провінційних краях ніякий вплив не є органічним, тому у ньому немає серйозної потреби. Однаково, з якої тканини люди шують собі одяг, якими засобами пересування користаються, чи досить комфортне у них житло, які книги вони читають і в якій соціальній структурі живуть. У південних краях уклад життя формує Philia. У західних – закон соціальної рівноваги. У північних же – природа, яка сильніша тут за усяку цивілізацію.

В Угорщині органічна культура існує лише в ареалі західного генія. На півдні й у Трансільванії, щоправда, вона була, але з часом розкришилася, розсипалася, а те, що залишилося – це більш-менш голе буття. На півночі не було навіть того, що могло б кришитися. Але все-таки тут ми зустрічаємося не з початковою, первинною природністю. Провінція означає таке місце, де вплив цивілізації хіба що відчувається, але не більше; провінція жодним чином не збагачує цивіліза-





цію. Провінціалізм – така культурна пасивність, своєрідність і цінність якої саме й обумовлені цією її невинністю, незайманістю. Провінція – територія історично не активна, тому вона ніколи не виступає в ролі завойовника, радше – у ролі завойованого. І за незалежність більшої частини північних країн – хоча фактично вони не завжди були провінціями чи колоніями – найчастіше доводилося вести довгу безнадійну боротьбу. Так було з Польщею, що, перебуваючи під тиском і зі сходу, і з заходу, безупинно боролася проти спроб переділу. Для Верхньої Угорщини характерним явищем була куруцька війна, цей дивний, майже підпільний рух, коли окремі героїчні подвиги і тривале меланхолійне очікування у схронах спліталися у легенду, в якій майже нічого не було від реальності.



В угорській історії куруцька війна – єдиний рух, що породив свою глибоку поезію і музику. Ця війна стала для угорців ніби священною. Для народу було щось невимовно прекрасне у цій боротьбі – нехай вона не привела до перемоги, але і не закінчилася поразкою. До того явища, що отримало назву «куруцька війна», усі, без винятку, угорці, відчують свою причетність, причому причетність беззастережну. Ні у турецьких війнах, ні у прикордонних сутичках, ні у визвольній боротьбі (1848–1849) уже не знайшло вираження те, що таким живим було у русі куруців: споконвічна безнадійність боротьби проти нечуваної силової переваги влади, боротьби не заради перемоги, боротьби як невблаганної, сумної, невідвратної національної долі, за якою стоїть усвідомлення, що добре живеться тут тільки тим, хто стає на бік чужинців-гнобителів супроти власного народу,

Ужгород, вул. Ференца Ракоці (августина волошина), 1900-ті рр.



– але слава належить не їм, а куруцям, що ховаються у лісах.

Де немає цивілізації, там духовне життя заступає мрія. Мрія утримує людину, не даючи їй змоги злитися з природою. Однак мрія – не стабільна форма буття. На півночі немає твердої позиції, немає чіткого напрямку, немає міцної бази, і, понад те, про все це північ і не знає. Натомість є у ній якась зворушлива цнотливість і невинність, у негативних випадках – нерозвиненість і обмеженість. На півночі найглибша людська риса – наївна захопленість. Ось чому Петефі – не алфельдський поет, а північний: Алфельдом він лише захоплюється. Людині Алфельда невідома та тепла і свіжа музика захоплених почуттів, невідомий той невідомий, що йде безпосередньо від серця, екстаз, який складає особливу принадність лірики Петефі, присвяченій природі, особливо там, де вона не зумисна, а мимовільна. Натхненність

Петефі, його любовна пристрастність, його перебільшення, уся його ідеальність – не алфельдська, а північні.

У північному ареалі, однак, не виявляється первинне людське буття. Північ – провінція, що означає: вона співвідносить себе з цивілізацією, але суті її (півночі) вона (цивілізація) не торкається. Це, власне, і є провінціалізм. Первинне буття раз у раз зламає цю культурну пасивність зсередини, і обидва начала перемішуються один з одним. Тому провінціалізм і дикість виглядають немовби проявами однієї і тієї ж моделі поведінки. І зв'язок з культурою тут не є справжнім зв'язком, і буття – не первинне. Між двома цими полюсами північне буття – як хмара: воно то розсіюється, то розбухає, і немає надії, що вона набуде коли-небудь закінченої форми.

Де немає зв'язаної з традицією форми, там не виникають ані релігія, ані



Ужгород, корзо, 1900-ті рр.



мистецтво. Північна людина – істота глибока, але аморфна. Ця безформна глибина у ній – без ритуалів і догматики, чисто емоційна релігійність, тобто забобонність. Забобонність – рід атеїзму: або, скажімо, неправильно застосована віра. Забобонність – легковірна. Забобонна людина розділяє світ на реальність і на диво. Людина сама по собі – диво, але живе вона у реальності. Світ був би досконалим тоді, коли б теж був дивом. Людина не знає, що світ – це така містерія, що є водночас і дивом, і реальністю. Через те, що піддається розрахунку і розраховане, яке відоме заздалегідь і напевно, постійно пробивається несподіване, яке не піддається



розрахунку, неймовірне. Забобонна людина – така, скажімо, як Мікшат – характерний північний довірливий атеїст: він не релігійний, але фантазія його не здатна зосередитися ні на чому, окрім як на дивовижному воскресінні Зріні, пара-

сольці Святого Петра і подібних казкових історіях²¹; і нехай, на перший погляд видається, начебто він висміює дива: насправді тільки їх він і сприймає всерйоз. Людина Алфельда своєї віри у дива соромиться і на словах дива заперечує, – очевидно, тому, що від реальності страждає більше; це вона називає тверезістю і за допомогою цієї суворості і безсердечної, заледь чи не варварської тверезості викорінює у собі ту чутливість до кардинальних питань, що лише дуже рідко проривається через її гумор і меланхолію, як це ми бачимо у великих рядках Араня. Північна людина – фантазер, тому у неї немає почуття стилю і немає справжнього смаку. Відсутність смаку – усього лише невміння з'єднати життя і дух. Це одна з істотних рис північного провінціалізму; звідси – напівосвіченість не тільки у мистецтві, але й у поведінці, в одязі, у суспільному житті, у мисленні, в обстановці житла й у розвагах.

Ужгород, 1900-ті рр.



Смак заміняють емоції. На півночі співтовариство не може бути названо суспільством; тут живуть поруч одне з одним маленькі теплі кола: сім'ї, рідня, невеликі об'єднання і компанії, які іноді настільки тісні, що поділяють одне з одним навіть життєві блага; але у маленьких співтовариствах люди взагалі є один для одного умовами життя. Характерна для таких маленьких суспільних одиниць атмосфера – плітки. Люди знають один про одного все, але, оскільки таке об'єднання аморфне і примітивне, знання ці ірреальні.

Природу вважає раєм тільки цивілізована людина; руссоїзм – типове породження міста, причому одне з пізніх його породжень. Хто живе у природному середовищі, той знає, що це – зовсім не щастя, а причина для меланхолії. Про це свідчать усі типові північні поети. І це очевидно. Світ, у якому живе людина, – світ тлінний; але якщо вона живе серед природи, то

живе у самій тлінності. Вічний лише дух. Живучи у лоні природи, людина виробляє у собі таке відчуття життя, що майже паралельне духу; це і є уява. Фантазія і меланхолія. Без захисту цивілізації людина оточує себе фантазією, образи в якій – не варіації образів, зібраних у житті: вони виходять зі світу ананетичного. Це підтверджують і «Калевала», і ряд справді великих північних поетів: Бернс, Якобсен, Гамсун. Недовтілені сутності, демони, феї й ожилі квіти. У цій своїй формі фантазія – інерція магії, що не здатна цілком відірватися від древніх своїх інкарнацій.

На півночі немає традиції. Кожен живе тільки раз, і це життя – виняток і випадковість. Суспільна й історична традиція – лише особливий різновид казки, і вона – ірреальна. Господарство тут тією ж мірою анархічне, що й уклад життя. Планомірності немає, точно так само, як немає історії чи



Ужгород, корзо, буд. «білий корабель», 1900-ті рр.





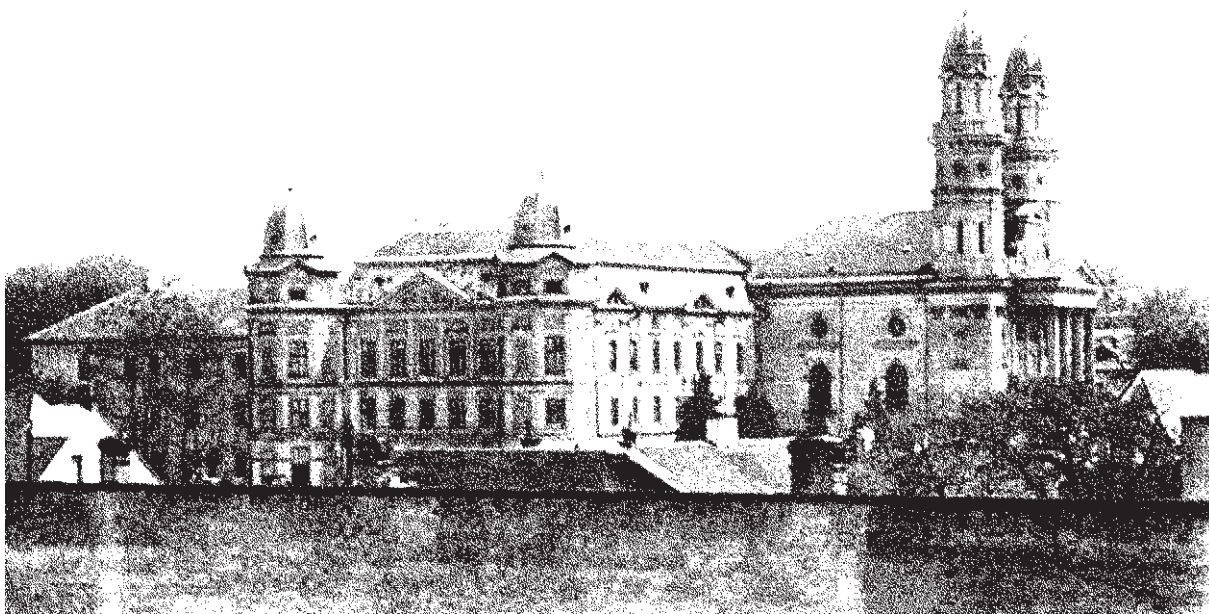
традиції. Дві продуктивні сили – людська уява і природна потреба. На півдні перед господарством стоїть висока мета: втягнути матерію в коло споконвічного порядку. На заході мета – запровадити у землекористування організацію і, якщо можливо, облагородити землю. На півночі єдина мета господарства – сяк-так підтримувати існування людей. На півдні результат господарської діяльності – безтурботне благополуччя, на заході – процвітання, на півночі – хліб насущний. Найчастіше тут досягають лише бідності. Бідність так само невіддільна від півночі, як фантазія, мелянхолія, забобонність і диво.

Найбільш типовий угорський поет північно-го ареалу – Міхай Томпа²². Десь він нагадує Вордсворта, але без метафоричної глибини останнього. Томпа – поет релігійний, але релігійність його не виходить за рамки стандартних недільних проповідей. Найсильніший у ньому голос мелянхолійного сприйняття природи й анімістичної уяви, у дусі легенд, позбавлених мітологічного змісту, голос покинутого рідного краю.



Єдина соціальна реальність тут – родина. Тому будинок тут важливіший, ніж де-небудь. Це не тільки домашнє вогнище, не тільки гніздо і притулок, але і, більше того, певне тепле і замкнуте місце, що втілює не природу, а людське начало. Від цього будинку віє неповторно своєрідною атмосферою родини. Тому і житла дворянства тут – не палаци, не садиби. Дворянський аристократизм і багатство рідкісні; ще рідше вони виявляються не тільки в зовнішніх ознаках. Рівень панської поведінки, панських характерів тут теж зазвичай нижчий, от чому саме на півночі так поширений тип збіднілого пана, пройдисвіта, вітрогона. Це не богемний тип, не шахрай, не ледар, не опущена людина. Зарозумілість його радше комічна, гордість – гідна жалости. Вітрогон теж фантазер, теж забобонний, теж мелянхолійний і дивакуватий, але у ньому є якась крайня несерйозність; це людина, яка саму себе не сприймає всерйоз. Вона легко стає неохайною, потрапляє у погане товариство, стає мономаном і більше не здатна мріяти.

Ужгород, 1920-ті рр.



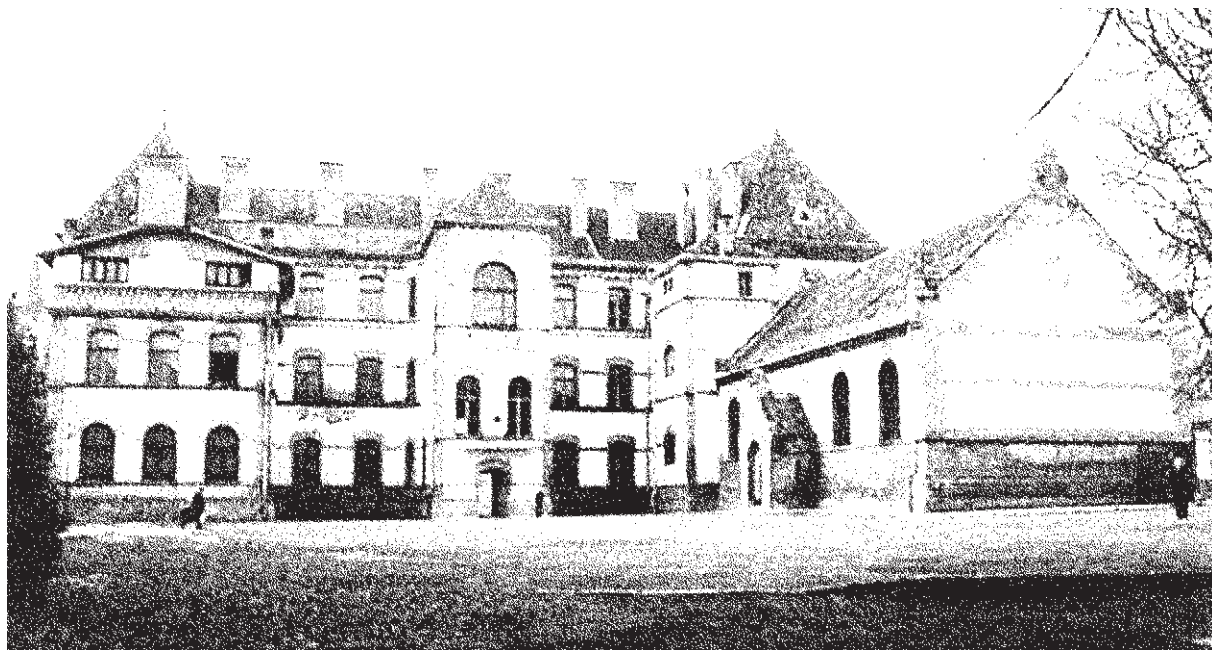
ГЕНІЙ АЛФЕЛЬДА

Угорці – не народ степів. Назва ця – не більше, ніж романтика, журналістське позерство, бажання блиснути мальовничим визначенням. Таке визначення послужило головним чином лише тому, що сховало складність, неоднозначність людей, які тут живуть. Адже у кожному угорцеві, нехай і у зовсім різних пропорціях, є одночасно і розкутість півдня, і цивілізованість заходу, і провінційна близькість до природи, властива півночі, і контрастність Трансільванії, і все це – разом з Алфельдом. Народом степів їх назвали, очевидно, ті чужинці, які не бачили у цій країні нічого, окрім вершників і гуляшу з паприкою.

Алфельд, до речі, зовсім не пустеля, не степ, а рівнина зі схильним до посухи, ідеальним для кукурудзи кліматом; кажуть, тут сухіше, ніж у південноросійських степах, геній яких тут живе, і вплив, випромінювання якого, чим далі па південний захід, тим більше стає сонним, розмитим і замкнутим. Росія – континентальний океан. Тому людина живе там у своєрідній атмосфері безкрайности. Світ там немовби

складається з одних крайностей. Людина із відчайдушної самотности потрапляє прямо в ту соборність, що стирає індивідуальне життя без залишку. Мелянхолія – і шаленство відчайдухів. Нестримне життєлюбство – і «усе дурниця». У цьому – суть російської музики і російського танцю. Алфельду близько все це, але він – не океан, а лише невелика бухта, води якої омивають береги і півдня, і заходу, і Візантії, і місця, у яких можна висадитися на берег. У степу все однорідне і однозначне. Алфельд – не Росія, а Угорщина, і усе, що тут є, містить у собі п'ять родів і п'ять сенсів. Гроза тут не шаленіє, вітер м'якший, ніж у степах, з кожного пункту можна бачити сушу, так що згубитися тут неможливо, немає розпачу, немає екстатичних танців, лише глибоко у підсвідомості – якісь залишки ностальгії за смертю.

Алфельд – край своєрідний, парадоксальний, але внутрішня суперечливість його – зовсім інша, ніж у південноросійських степах. Парадоксальність його у тому, що це – суша, цілком відкрита, занадто відкрита, до краю відкрита, більше відкри-





та, ніж океан, тому людина тут більш беззахисна і загублена, земля і небо більш безкрайні, і водночас більш безнадійні. В океана є береги, і коли хтось кричить: «Земля!» – це означає звільнення. У континентальному океані не можна висадитися на берег. От чому відкритість тут рівнозначна відчуттю, начебто ти – під замком. Чим більша одноманітність рівнини, ця, тільки зсередини, у підсвідомості відчутна, замкнутість, тим більше ти ізольований.

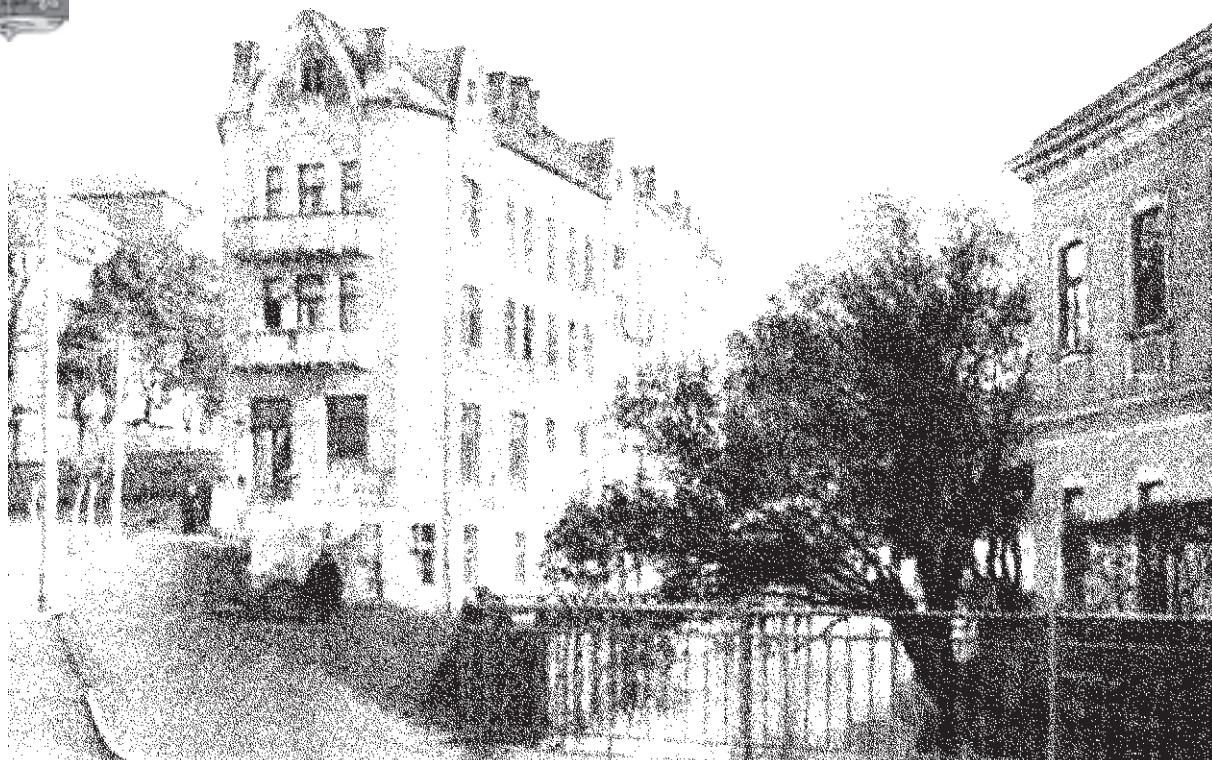
Алфельд живе у постійній нестачі води. Кому відомо, як тісно пов'язана вода з працею і будь-якою діяльністю, із підприємливістю й уявою, більше того – з радістю і розумовою працею, із прагненням знань і мудрістю, той легше зрозуміє темперамент жителів Алфельда. Де мало води, там вирує стихія лютого правогню, що називають пустелею; саме така суха, палюча спека, саме такий палючий холод і панують в Алфельді. Во-



гонь тільки разом з водою створює можливість для життя. Єгипет без Нілу – Сахара. Поки Тиса з її розливами грала тут роль Нілу, вона тисячоліттями живила землю, пом'якшуючи вогненну стихію спеки. Відтоді, як у землі відібрали²³ воду, зросла посушливість, почалося засолення ґрунту. Алфельд схожий на висохла морське дно; це земля, що жадає води, жадає фантазії, жадає веселощів, жадає думки і згоряє у шаленстві посухи. Немає менш вільного місця, ніж степ, немає менше волі, ніж у цьому океані, і ніде немає більшого прагнення до волі. Іноді небокрай так навалюється на землю, що от-от розчавить її, а земля так притискає небо, що от-от сплющить його. У цьому плоскому краї, під цим подвійним тиском і повинна жити людина.

В Алфельді немає міст у тому сенсі, як на заході чи у Трансільванії, де урбанізм – щось самоочевидне. Тому що місто – це не місце, за

ужгород, пошта, р. малий уж, 1920-ті рр.



якимось збігом обставин усучіль забудоване багатопверховими будинками, з вулицями, з упорядкованим рухом, з торгівлею і промисловістю; місто – це доцільно організований життєвий уклад. Уклад алфельдського міста не відрізняється від сільського укладу. Дебрецен – меншою мірою місто, ніж Кьосег²⁴, хоча Кьосег – удесятеро менший і бідніший, ніж Дебрецен. Поселення тут роблять враження тимчасових, як стоянки кочівників; якщо жителі завтра знімуть намети, щоб перебраться на нове місце, ніхто навіть не здивується. Характерна риса міста у тому, що кожен житель намагається по можливості оселитися якнайближче до центру. В алфельдського міста немає центру, воно розповзається в усі боки. Очевидно, що центр у місті ніколи не буває абстрактним, тобто ніяк не зв'язаним з господарською, чи адміністративною, чи ще якоюсь практикою. Як в архаїчному грецькому полісі, центр – це

присутність вищої сили. Якщо такий центр, свідомо чи підсвідомо, існує, поселення носить закінчений характер; якщо центра немає, те, що здається містом, усього лише тимчасова стоянка.

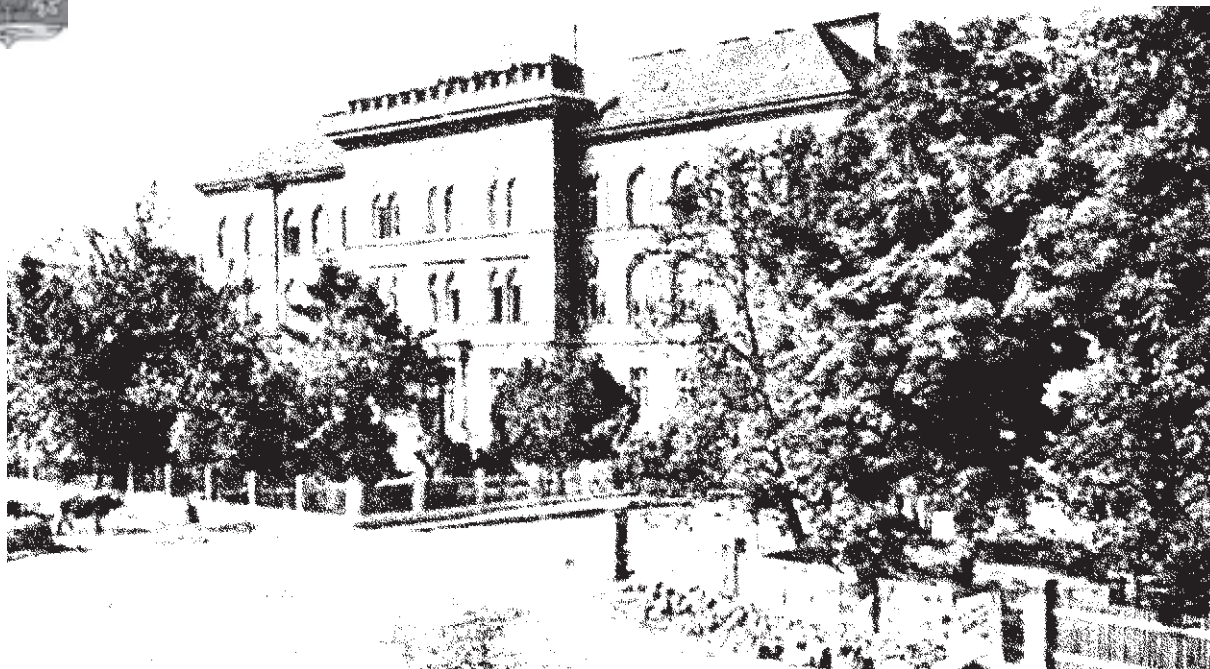
Є ніби певна домовленість: стаючи осідлою, людина відмовляється від сутнісної частини своєї волі. Ніхто не знає, у які далекі часи виникло це відчуття полону, відчуття в'язниці, цей страх одноманітності, у якому ти немов безвихідно замкнений, – чи воно виникло, чи народ приніс його із собою з країв, з якими три чи чотири тисячі років тому розпрощався; можливо, тому і розпрощався, що почував себе там у в'язниці. Наші літературні пам'ятники з'явилися набагато пізніше. Вік нашої музики породжує одні сумніви: ніколи не буде встановлено твердо, де в неосяжному світі степів лежать межі споріднення і наскільки музика ця самобутня й оригінальна. Історія



ж наша з найперших своїх свідчень говорить про те, що туга за волею була вже у ті часи. Пізніше гуманісти і реформатори, які, після великих потрясінь XVI століття²⁵ бачили далі і глибше, ніж будь-хто до них і після них, порівнювали угорців з біблійним народом, євреями. Долю свого народу вони зрозуміли як гоніння, його страждання – як божу кару за невірність, і усе це – як нависла над ними доля, яку не змінити навіть ціною звертання до Бога: звертання це додасть людям хіба що сили зносити удари долі. У нашій музиці можна почути і безнадійні скарги скованої по руках і ногах людини, і спроби вирватися з оковів, – вирватися не до волі, а до божевілля. Музика, як будь-який вид мистецтва, зображає пристрасть у її абсолютному всевладді. У нашому танці зовсім відсутнє прагнення вирватися з цього світу – прагнення, що є сутністю російського танцю, – хоча у ньому ще виявляються деякі сліди самозабутньої радості, чого не знайдеш у нашому мистецтві більше ніде, найменше – у поезії.

Тимчасовість алфельдського буття не просто не терпить жодної заспокоєності, закінченості, жодного міцного, певного місця і закону, порядку і сталості, але відверто опирається їм, сприймаючи їх як відступництво, як зраду якійсь глибокій єдиній обітниці, певній клятві; клятву цю, можливо, люди ніколи не давали одне одному, ніколи про неї не домовлялися, але вона, подібно долі, супроводжує їх з таких давніх часів, про які ніхто і не пам'ятає. Не схоже, щоб обітниця ця, дана, нехай мовчазно, у розідраній на шматки країні, яку мучили чужинці, стала плодом історичних потрясінь, наприклад, Могачської трагедії. В Алфельді завжди існував, у тій чи іншій формі, тип легіня, бідного, як церковна миша; причому він ніколи не трансформувався у розбійника, грабіжника з великої дороги, тобто не ставав абстрактним лиходієм, яким керує помста, чи жадібність, чи нехай навіть необхідність добути шматок хліба. Цей злидений парубок є самим запереченням суспільства, у цьому – своєрідність його буття, поруч з ним кожен, хто осів і облаштувався,

Ужгород, чолобіна гімназія, 1900-ті рр.



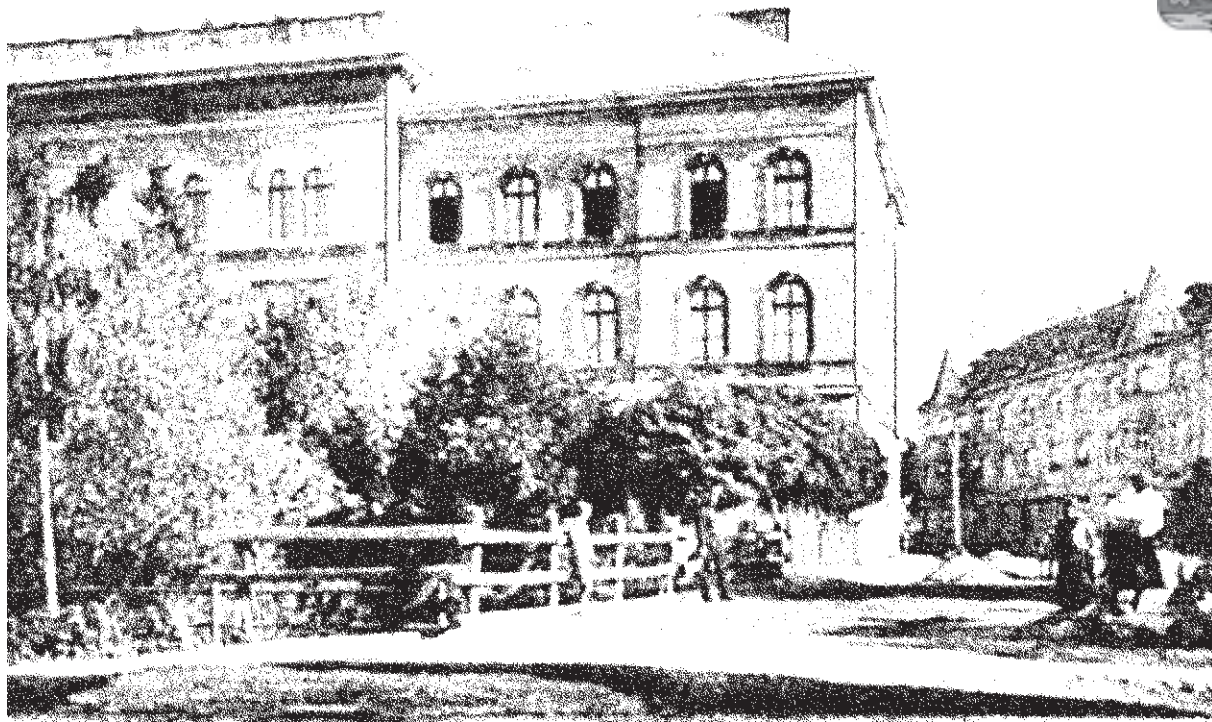
виглядає зрадником. Немовби він один зберіг вірність чомусь, і це щось є таємницею таємниці, про яку усі знають, хоча ніхто їх цьому не учив. Бідний легінь – один бік медалі; інший її бік – заможний газда. Безприхильність, мінливість, у яких живе бідний парубок, є його вірністю абсолютній долі, і народ це знає, знає, що у вірності цій долі бідний парубок стоїть вище від усіх інших людей. Бідний парубок – немов пустельник Алфельду, пустельник, що є атеїстом і безбожником, що, живучи у пустелі, більш самотній, ніж Іван Хреститель, тому що у нього немає навіть Бога. Він – немов аскет чи йог, що залишив суспільство, тому що знає, що лише його буття – справжнє. У цьому – честь бідного парубка і безчестя, ница сутність заможного газди. Коли спосіб життя бідного парубка почав – у часи куруцьських воєн – поширюватися, як епідемія, з'ясувалося, що кожний знає, що значить зберегти вірність цьому фатуму. А бути лабанцем²⁶, тобто заможним газдою

і купцем, завжди означало зраду – але не волі, тому що волі тут і не було ніколи, а прагнення до волі, опору усякій завершеності; зрада ця – не у тому, що ти змирився з полоном, а у тому, що вступив у змову із сторожею. Лабанц – той, хто заспокоюється у полоні. Ситуація ця була завжди актуальна: і до, і після. Якщо ти уклав союз із гнобителем – тюремним наглядачем, проти прагнення власного народу до волі, то більшого зрадництва неможливо вигадати. Якби справді йшлося про волю, яку народ втратив, але одразу може повернути, – зрадництво не було б таким тяжким. Але тут у небезпеці – не сама воля, а диво. Мрія, ідея, сенс життя.

Бути невільним, бути під замком – однаково, що бути пограбованим, оббріханим, кинутим до в'язниці. Ось чому житель Алфельду підозрілий, недовірливий, підступний, заздрісний, замкнутий у собі, ось чому він рятує себе, жертвуючи всім іншим. Хто такий недовірливий, той жадібний і скупий, і все



Ужгород, чоловіча гімназія, 1900-ті рр.





це складалося упродовж одного життя. Навряд чи причина цього – жорстоке гноблення XVIII сторіччя чи турецьке ярмо. Можливо, ці риси характеризували угорців уже при Арпадах; але вони у жодному разі не є наслідком нечисленности чи ізольованости. Зовнішні фактори у таких випадках навряд чи варто брати до уваги.

З погляду прагнення до волі найтяжчий гріх – компроміс, тому що людина, яка пішла на компроміс, знає – причому знає таємно – те, до чого народ найбільш чутливий. Той, хто йде на компроміс, рятує власну шкіру. Компроміс тут – злочин проти нації.

Немає народу, що володів би у питаннях власного буття повною ясністю. Питання ці стають предметом осмислення тільки у духовній касті; в Алфельді ж можливостей для формування такої касті ніколи не було. Рівень, на якому знаходили вираження думки про буття і небуття, був тут найнижчим. І найчастіше плодом подібних міркувань ставали прекраснодушні, але порожні ідеали в поєднанні з браком чуйности, навіть з ворожістю до справжніх творинь духу, не виправною упертістю, сліпим консерватизмом. Тут російський степ і Алфельд

розходяться остаточно. У Росії навіть політика – релігія, в Алфельді навіть релігія – політика. А оскільки не було нікого, хто сказав би про це, народ жив і живе у впевненості, що воля – це питання політичної незалежности. І, більше того, допускаючи можливість суспільних чвар і амбіцій, вважаючи політичне життя національним завданням, відкриває широку дорогу всьому тому, що є патосом і видовищем, ораторством й ірреальністю, порожнім фантазуванням і лицемірством. Політичні рішення – це, як правило, рішення найнижчого порядку. Але і політика буває різна, і тут вона – ненабагато більше, ніж марнотна сварка загрузлих у власних мріях фантазерів, що робить цю політику ірреальною, тому що відволікає увагу від реальних труднощів життя. Немає історії без самообману. Але алфельдська людина, незважаючи на те, що найбільш таємні сили своєї душі вона присвятила суспільній діяльності і більш високої сфери для застосування не здатна навіть уявити, і незважаючи на те, що навіть церковники тут навчилися не тільки володіти мечем, але і будувати інтриги і політиканствувати, – так і залишилася у політичних відносинах не-

Ужгород, п.а. галькова (п.а. корятовича), 1900-ті рр.



зрілою, не розуміючи ні історичної ситуації, ні власних можливостей. Вона немов би усе ще залишається кочівником, що не розуміє свого сусіда, тому що в його очах єдиний спосіб зрозуміти когось – скорити, а якщо це не вдається, то він шаленіє.

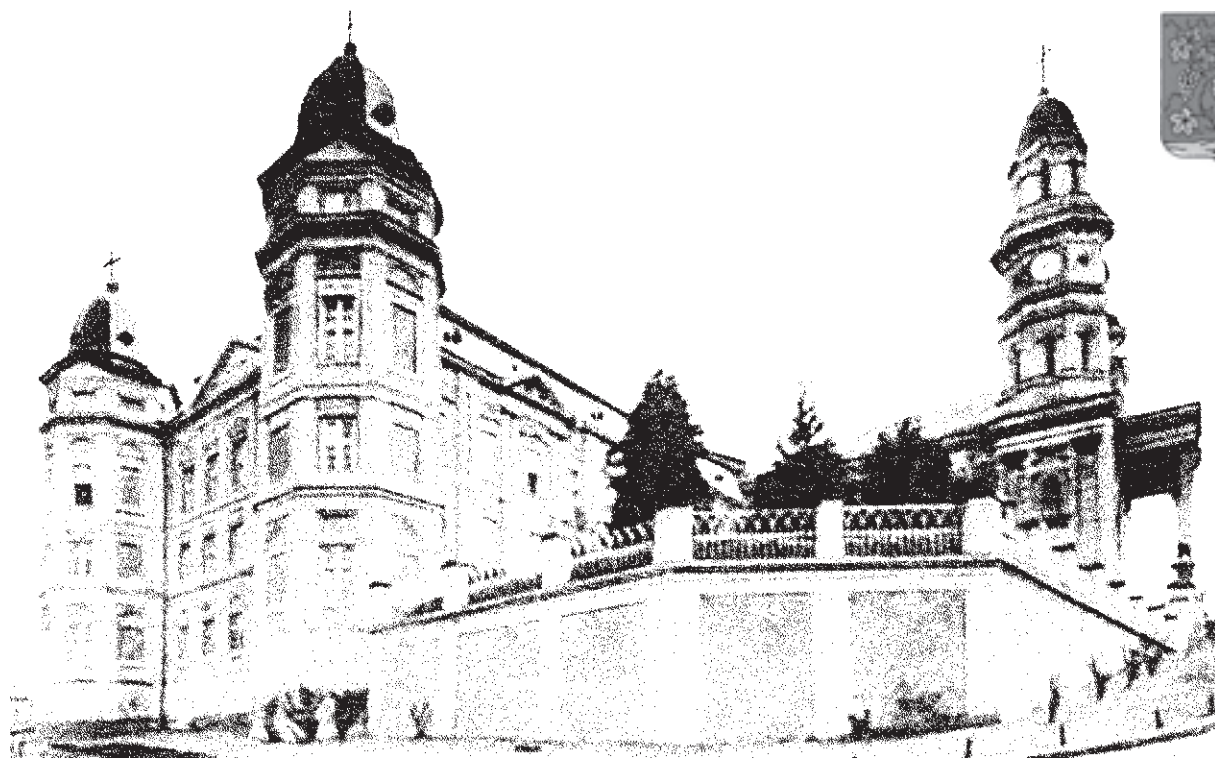
В Алфельді повітря – сухе, клімат – різко континентальний. Тут майже немає каменю. Уклад життя тут характеризується екстенсивністю. Інтенсивні методи господарювання, характерні для заходу, тут не тільки не застосовують, але і всіляко опираються їм – з моральних міркувань. Якщо в окремих місцях і процвітає садівництво чи виноградарство, то сади зовсім не схожі на західні, а радше на малоазійські чи перські. Житла – точнісінько як по цілому південноросійському степу, аж до Уралу: не цегла, не камінь, не дерево, а глина й очерет. Сільськогосподарське виробництво – нераціональне, навіть нерозумне: воно спирається не на оцінку імовірності, а на удачу. Ось чому сільське

господарство в Алфельді так опиралося запровадженню раціональних методів чи хоча б кооперації, усякого роду механізації. Ілюзію самостійності тут вважали більш важливою, ніж навіть збільшення статків.

ТРАНСІЛЬВАНСЬКИЙ ГЕНІЙ

Межі Трансильванії ніколи не були під сумнівом, як і ізольованість цього регіону. Інші ареали, а найбільше захід, випромінюють свій вплив на сусідні краї, він відчувається часом на сотні кілометрів; південь з'являється – окремими плямами – далеко на півночі, північ – далеко на півдні. Трансильванія немов відділена від решти країни нездоланною стіною; схожість виявляється лише в деяких містах, та й то переважно у зовнішніх ознаках. Панонія і за римлян була зовсім іншою, аніж Дакія; а згодом країна короля Іштвана – іншою, аніж країна воєводи Дюлі²⁷.

Ужгород, кафедральний хрестовоздвигнений греко-католицький собор



Трансільванець – людина більш «цільна», ніж західна, південна чи східна. Більш «цільна» – тобто більш довершена, більш обтесана, більш самобутня, більш прозора, більш пізнана. Питання про те, чи існує особливий трансільванський вигляд, характер, ніколи не було предметом суперечок. Іноді здається: якби зв'язок Трансільванії з іншими частинами країни не був настільки очевидним у мові, то можна було б думати, що там живе якийсь зовсім інший народ. Центром для Трансільванії були не Атени, не Рим, не Париж, а Візантія, згодом – Стамбул.

Показати, що таке візантійська цивілізація, можна лише на одному прикладі – на грецькому християнстві. Ця конфесія, по суті, відрізняється від римського християнства не принципами і не догматикою. Догмати – лише словесне вираження того факту, що йдеться про два зовсім різні світи. У Візантії не було елінізму, тут застигла, скам'яніла архаїчна

форма грецької духовності. Пізніше на ній ґрунтувався рішучий опір олександрійській розслабленості. А ще пізніше у Візантію не змогли проникнути ні Ренесанс, ні Реформація. От чому Росія не відчула ані нового вторгнення елінізму, ані кризи Реформації. От чому Трансільванія більш архаїчна, більш нерухома, ніж інші частини країни; вона лише дуже незначною мірою переймала західні впливи, а якщо і переймала, то міняла їх на свій кшталт.

На Заході речі притираються і навзаєм уподібнюються, сенс західної демократії у тому і полягає, що високе і низьке у суспільстві зустрічаються у буржуазному центрі. Сьогодні на Заході аристократія і робітники майже не відрізняються одягом, смаками, житлом чи потребами. Цінності стають усередненими. У Трансільванії – різко навпаки. Між аристократом і робітником лежить провалля, що неможливо подолати. Поруч стоять палац і халупа. На Заході навіть природа зрівнюється у цій усе-

ужгород, чолобіна гімназія, 1900-ті рр.



редності, у Трансільванії навіть природа складається з таких крайностей, які ніколи не зійдуться. За кілька кілометрів від доглянутих, родючих ділянок ви побачите дику, неосвоєну місцевість. Акуратні, теплі сади раптом змінюються лісом і скелястими кручами. Розходження між кастами тут настільки ж великі, як між візантійським імператором і його підданими. Те, що вище, недосяжне для того, хто нижче. У цьому суть візантійського, пізніше – мусульманського, ні на що не схожого церемоніалу. Під церемоніалом маються на увазі правила поведінки, яких звичайна людина зобов'язана дотримувати, коли вона перетинається з високопоставленою персоною. Церемоніал носить магічний характер, тому що той, хто стоїть вище на суспільній драбині, уже самим своїм становищем перебуває в атмосфері вищої влади. Ця церемонність у жителів Трансільванії іноді дуже впадає у вічі. Розмова часто змінює напрям, йде обхідними шляхами, створюючи видимість, начебто людина нешира, тоді як

вона лише застосовує магічну обережність церемоніалу.

У трансільванця завжди є у запасі одночасно кілька типів поведінки. Ідеал північної людини – руссоїстська безпосередність. Ідеал західної – соціальна і гуманна простота. Алфельдська людина – по можливості відійде далі, ніж потрібно. Трансільванець, відповідно до духу своєї ускладненої цивілізації, багатшаровий, і сторонній, спостерігаючи його неоднозначну поведінку, легко запідозрить, що той щось за таїв проти нього. Натомість той лише так примхливо мислить. У трансільванця – відразу кілька думок, і якщо навіть вони суперечать одна одній, він почуває себе у цих протиріччях, як удома. Стороннього ж вони спантеличують. Він не може зрозуміти, як це так, щоб відразу і так, і ні. У трансільванців часом бувають ідеї, продумані з чудовою послідовністю, але найчастіше ідеї ці відгонять педантизмом, їх сила – у деталях. Люди тут люблять говорити натяками і недо-



Ужгород, кабарня берчені, 1920-ті рр.



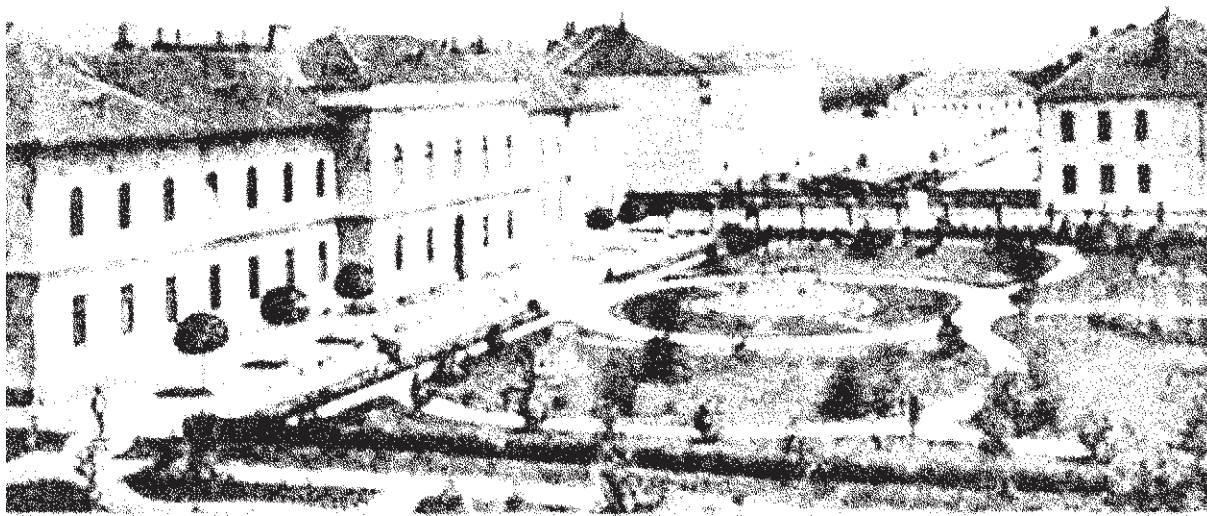
мовками. Багато хто з трансільванців – майстри на усі руки й ерудити, але і те й інше у них дріб'язкове і часто комічне. Багато хто безперервно щось майструє. Сідаючи у трансільванському будинку до столу, ти відразу відчуваєш, що ти не в Алфельді з його примітивними, позбавленими фантазії обідами, що найчастіше складаються з однієї страви, а у Трансільванії, де і м'ясні страви, і солодощі готують різноманітно і витончено.

Для заходу характерна радше проза, ніж поезія. Північ виражає себе радше у простій пісні. Жанр Трансільванії – балада, жанр багатошаровий, одночасно і драма, і оповідання, і лірика, і все це – загадково, похмуро і насичено пристрасстю. Завжди йдеться про якесь нездоланне протиріччя, що залишається на задньому плані, і слова, які описують перипетії відносин, немов не стосуються серцевини, вони лише здалеку натякають на неї, більше того – немовби навіть намагаються її сховати; вони немовби співають, коли чиєсь життя розбивається вщент.

Для алфельдського угорця політика – прояв палкого прагнення до волі, для трансільванського ж – щось набагато більше. Це та сфера, де багатошарова ускладненість його натури

може розкритися майже повною мірою. Алфельдський угорець – прямолінійний, навіть більш прямолінійний, ніж потрібно, прямолінійний сліпо, несамовито, незважаючи ні на що. Трансільванець же починає з того, що вибирає шлях манівцями, почасти з любови до обхідних шляхів, почасти з вродженої тактовності, почасти з цікавості і схильності усе ускладнювати. Компроміс в Алфельді – політика або злочин, у Трансільванії – свідчення розуму, чеснота, майже рівноцінна англійській передбачливості і гумору. Можна подумати, що трансільванців цьому навчила історія. Їм завжди потрібно було одним оком дивитися на інші частини Угорщини, іншим – на Візантію чи на Стамбул, потрібно було торгуватися, щоб вижити, трохи дурити і тих, і інших – знову ж таки, аби вижити. Але те, що це була історична необхідність, – непорозуміння. Ні західний, ні північний, ні східний угорець у подібну ситуацію і не потрапив би. Історична ситуація, як правило, відповідає тому характеру, який у цій ситуації опиняється; однакові характери провокують однакові ситуації. Трансільванія завжди була складною, завжди двоїстою, завжди і так, і ні, тобто, між так і ні, – такими двоїстими є візантійська ікона, балада, так розсічене гли-

ужгород, цисарсько-королівські казарми, 1900-ті рр.



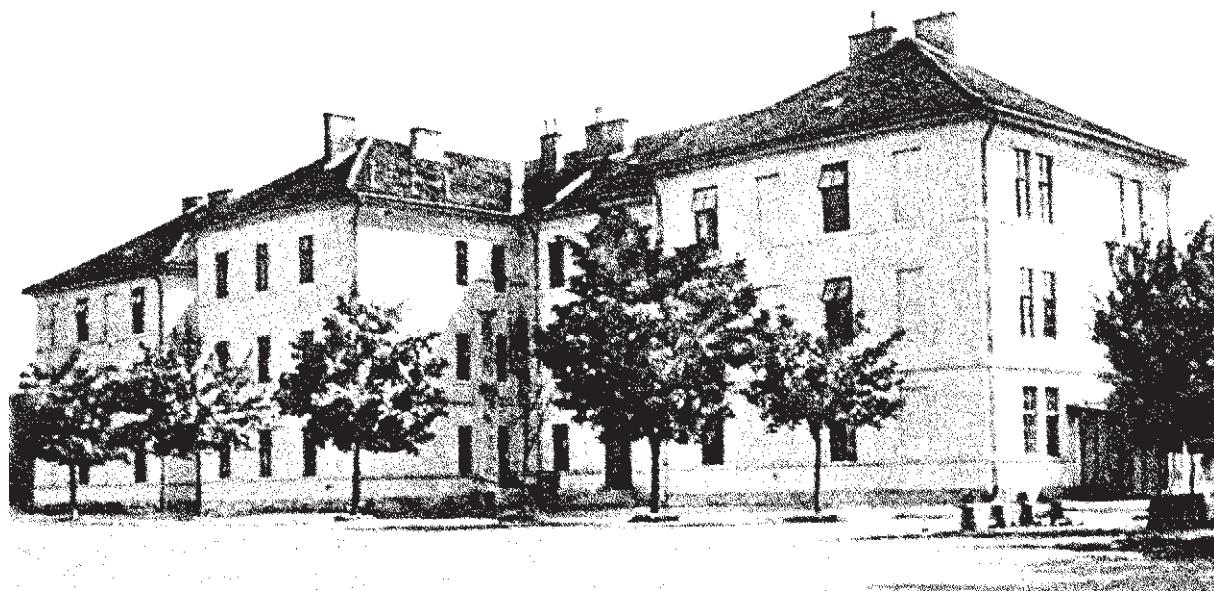
бокими прірвами суспільство. Ніколи тут не скажуть відкрито те, що є, а якщо хтось висловить усе-таки, відкрито і грубо, святу правду, то в очі ти повинен йому повірити, а поза очі – думати інше. Що на півночі – плітка, у Трансільванії – інтрига. Плітка за своєю природою – містечкова і провінційна штука, трохи нечистоплотна, з душком. В інтризі ж таїться отрута; тобто інтрига завжди – заледь не убивство; її улюблене середовище – політика, династична боротьба за владу, бажання панувати. Плітка завжди дурна, інтрига повинна бути розумною. Благодатним ґрунтом для інтриги був візантійський двір, пізніше вона без втрат перекочувала у двір султана, а при дворі російських царів вона жила так привільно, немов там і народилася. Те, що в Трансільванії називали політикою, переважно було інтригою.

Цей витончений, багатшаровий світ, що процвітає у палацах і замках, серед меблів з дорогої, шляхетної деревини, серед килимів, шовків, коштовностей, парчі, багаті їжі і питва, це вишукане життя різко, без усякого переходу відділене від життя бідняка-селянина, пригнобленого й огрубілого, жителя лісів і гір, у якого на столі – не запечений з естрагоном і кюкю-

лейським²⁸ вином баран, а пісна мамалига, на тілі – не оксамит, а рубище.

Між двома цими крайнощами немає сполучної ланки – буржуазії; у містах, де живе буржуазія, вона або приєднується – якщо може – до династичної аристократії, або – здебільшого – скочується до тих, хто харчується мамалигою. У Візантії ніколи не було демократії – як немає її й у Росії, не було громадськості, на яку можна було б опертися. Суспільство Трансільванії – дезінтегроване суспільство, із вищим класом, що зухвало виділяється, і з народом, що живе, як негри чи малайці. З витонченим смаком прикрашений чудовий замок – і курна хатина під його стінами. Трансільванія – не провінція, а протистояння високої цивілізації і дикости. Є у цьому якийсь важкий і похмурий патос, немов вельможа, вбраний в оксамит, – теж усередині дикун, що для зовнішнього світу відіграє роль витонченого аристократа. І все це – тверде і нерухоме, немов дерев'яний бовван.

Господарство тут – таке ж, як ландафт і люди. Оскільки стійкого і широкого середнього класу немає, між заможним і знедоленим населенням зяє провалля. Якщо ти досяг деякого рівня статку, як на





заході, чи створив задовільні умови для життя, як на півночі, – це в Трансильванії ще не багатство. Багатство тут – це позиція, поєднана з владою, і там, де є хоча б невеликий добробут, довкола нього відразу виникає двір, родина перетворюється в династію, зі своєю ієрархією рангів, впливом і розкішшю. Бідність тут зовсім не означає, що ти володієш лише мінімумом необхідних для життя засобів, вона означає, що ти постійно бідуєш і важкою працею здобуваєш рівно стільки, аби не вмерти з голоду.

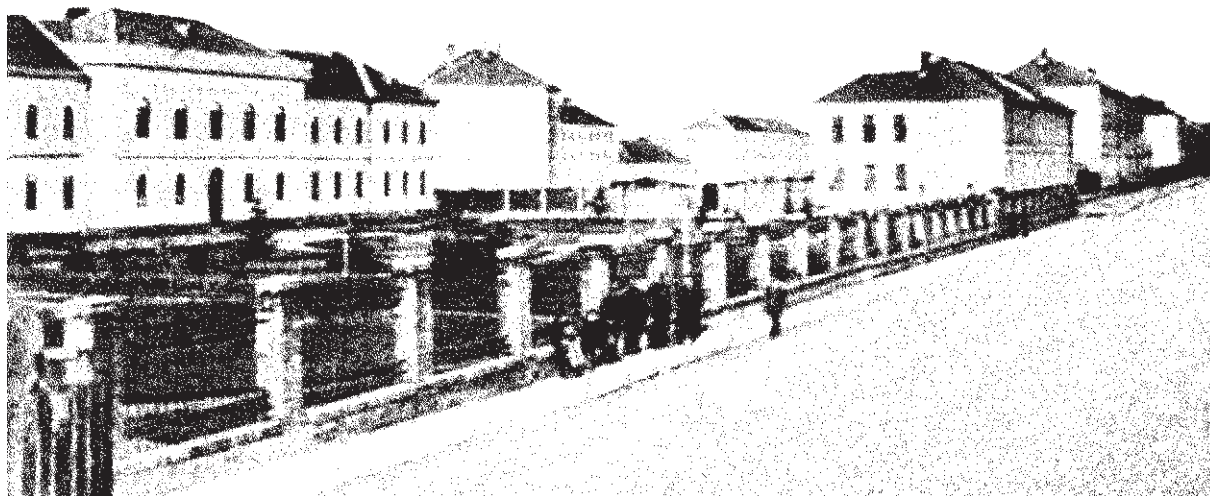
Кожна з чотирьох каст здійснює у суспільстві той вид діяльності, який інша каста виконати не в змозі; ці чотири види діяльності – праця, торгівля, зібрання і свята.

Праця – доля каст слуг. Це той вид діяльності, де зустрічаються усі, хто береться виконати яку-небудь роботу. Як усі зустрічаються на ринку, коли купують чи продають що-небудь, на зібраннях, коли беруть участь у вирішенні суспільних справ, і на святах, коли віддають належне високим цінностям буття. Усякий працюючий на якийсь час стає шудрою²⁹. Праця стає вимушеною необхідністю тільки у суспільстві, яке розпадається, і у занепадаю-

чій цивілізації. Що ж стосується каст слуг, то вона стала принизливою тільки в очах людей, несприйнятливих до споконвічних цінностей буття. Духовна каста ніколи не ставиться до праці з презирством: це характерно лише для каст військових (кшатріїв) і господарської каст. Кожен, кому коли-небудь доводилося працювати, знає, що праця – це і воля, і необхідність, а отже, і насолода, і прокляття, і саме касті слуг призначено бути носієм цієї подвійності. Але справа в тому, що кожній людині – якщо вона працює – доводиться ставати слугою, а це значить: базисом і годувальником для інших. Робити працю джерелом їжі – безглуздо. Так само безглуздо – у примусовому порядку змушувати працювати кожного члена суспільства, оскільки тоді праця позбавляється найважливішої риси: особистої й активної участі у творенні світу. Каста слуг, каста робітників лише тоді повною мірою зрозуміє саму себе, якщо перейметься свідомістю, що праця – це привілей, а представники інших каст, працюючи, лише користаються цим привілеєм. У кожній роботі є певний аристократизм, неповторний момент непередбаченої самореалізації, момент, що може бути зрозумілим тільки через особистість працівника і через міру його самовіддачі своїй справі. Механічна праця – доля



Ужгород, Царсько-королівські казарми, 1900-ті рр.



цивілізації, що вже загинула, де високі цінності потьмяніли, особисті пристрасті більше не реалізуються, а праця стала колективною механічною манією – напівнаркотиком, напівбожевіллям.

Праця – це точка, де зустрічаються лінії суспільних доль, подія, де кожен має перетнутися з кожним – під знаком служіння; Ринок же – місце, де повинен бути присутнім кожен, хто щось міняє, купує чи пропонує на продаж. Вайшії – каста годувальників, до неї належать усі, хто має стосунок до їжі і питва, одягу, будівництва, ремесла, промисловости і торгівлі. Ринок – місце, де каста господарників виставляє на оглядини світу те, що у неї є. Перша і найважливіша характерна ознака ринку – багатство. Друга характерна ознака – уміння дешево купити і дорого продати; героїзм касты вайшіїв пов'язаний зі спритністю і хитромудрістю, з умінням сперечатися й вмовляти, зі штовханиною і гамором. Оборудка, корчма, заїжджий двір, склад – усе це входить до сфери діяльності касты господарників. Вайшії перебувають у природному протиріччі, з одного боку, з кастою слуг, з іншого боку – з лицарсько-шляхет-

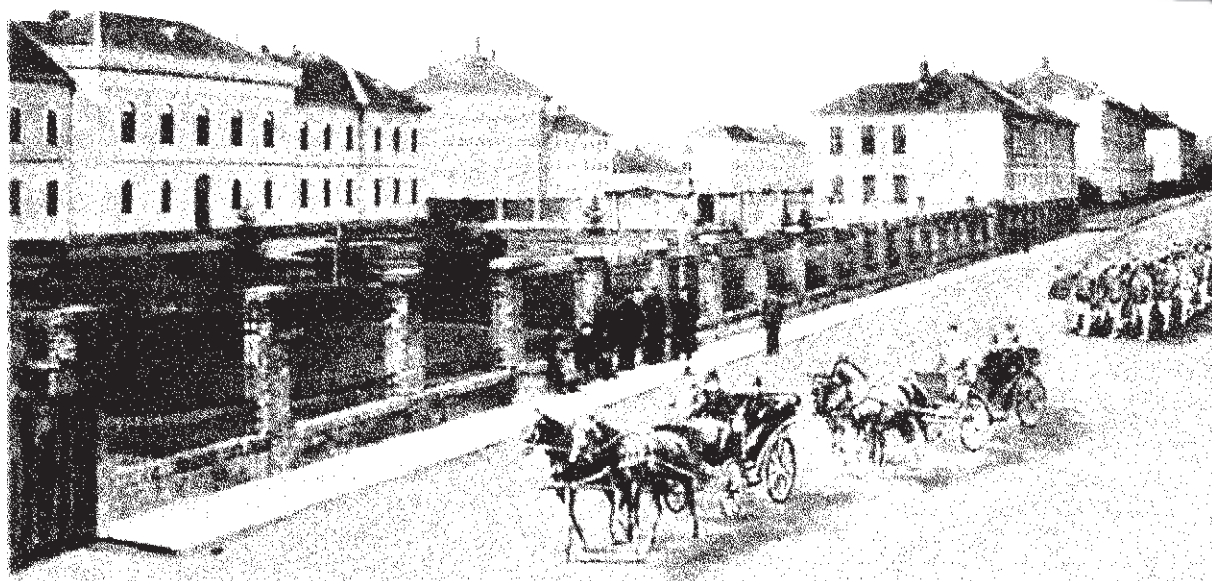
ською кастою, оскільки господарська каста розпоряджається матеріальними благами, і найменша моральна недосконалість цієї касты збільшує статки вайшіїв за рахунок благополуччя інших каст. Якщо господарська каста втратить почуття міри, розподіл благ повинна брати у свої руки каста правителів, але це вже буде суперечити природному закону. Причиною безладу у суспільстві, яке руйнується, завжди є втрата вайшіями почуття міри у розподілі благ.

Зібрання – компетенція касты лицарів і правителів. Громадські справи вирішуються на зібраннях. Тут немає балаканини і суперечок, немає торгівлі, як на ринку: тут люди у проду-маних виступах викладають свої позиції, що завжди повинні ґрунтуватися на істині. Якщо цього не відбувається, зібрання деградує, перетворюючись у ринок, де продають і купують. Таким зібранням, що перетворилося на ринок, і є парламент; це зібрання, що стали інститутом суспільства, яке розпадається.

Сфера свята є у компетенції духовної касты. У нинішніх кризових суспільствах втрачено уявлення про цінність праці,



Ужгород, цисарсько-королівські казарми, 1900-ті рр.





втратив свій сакральний характер ринок, забутий моральний авторитет зібрання; однак, зібрання все-таки якимось чином, плутане і стихійне, маніпульоване випадковими пройди-світами, ще виконує свою функцію, нехай і на низькому моральному рівні. Свято ж зникло майже цілковито. Правда, починаються жалюгідні зусилля відродити його атмосферу, але увесь час з цього виходить тільки ринок, тільки шум, суєта, награні і строкаті гучні веселощі; іноді його відкривають і закривають представники влади, вимовляючи пихаті, лицемірні промови, яким місце хіба що на зібраннях. Працю можна механізувати, ринок і зібрання – підмінити їхньою імітацією, але створити штучне свято не можна. Свято грає в суспільстві головну роль, що з погляду життя співтовариства важливіша, аніж праця, ринок, чи зібрання. Без свята будь-яка діяльність безглузда. Але на

нинішній ступені падіння таку річ, як колективне благоговіння, неможливо уявити.

Цього не помітив навіть Генон³⁰; зауважив лише Ніцше, однак і Ніцше майже не надав значення тому, що на цьому кінцевому етапі історії йде зовсім не класова боротьба, і тим паче не та класова боротьба, мета якої – створення справедливого суспільного устрою; йде бурхлива діяльність людей, які не входять до жодної касты, але вони прагнуть зруйнувати усі касты, і мета цієї боротьби – знищити усякий ієрархічний порядок у суспільстві, не тільки в окремих народів, під гаслом соціалізму, але і у цілому світі без винятку. Людина, що випала з касты, опирається всякій законній суспільній діяльності. Вона руйнує межі між кастами, щоб виникаючу аморфну масу використовувати у своїх інтересах. Зрозуміло, рецепт єднання суспільства – не у злитті каст. Власне, навпаки:

Ужгород, готель «Корона», 1900-ті рр.



єднання буде досягнуто лише у тому випадку, якщо кожна каста буде здійснювати свою діяльність так само вільно, як кожен індивід – вільно реалізувати себе. Ім'я позакастової активності, що знищує всі межі і вивільняє енергію позбавленої певного характеру маси, – революція. Сьогодні життя кожного народу в Європі обумовлене революцією. Ось чому руйнування каст йде постійно. Революція вносить хаос у законність праці, ринку, зібрання і свята, створюючи те безладдя, що є благом винятково для торжества безкастової черні. Контрреволюція – це, зрозуміло, таке ж незаконне руйнування каст. Чотири види законної діяльності перемішуються, створюючи немислиму плутанину, результат якої – усе більш зруйнований життєвий уклад.

Поняття «геній» і «національність» не покривають одне одного. Національностям надає важливого значення лише націоналізм, про націоналізм же ми знаємо, що він – як помилкова ідея політичного характеру – з'явився в Європі близько чотирьохсот років тому і є характерним симптомом кризи, що охопила нашу епоху. Націоналізм став можливим, оскільки забезпечена згори духовна єдність народів, тобто універсальна держава, розпалася і її спробували замінити єдністю знизу. Національність – мікросоціум, що сприяє формуванню крихітних держав, а отже, і безконечним чварам і суперництву між ними, розквіту тупої національної зарозумілості, бахвальства, примітивної фальсифікації історії і необгрунтованого самодоволення.

Не можна ототожнювати і такі поняття, як «геній» і «культура», «геній» і «держава»,



Ужгород, готель «Корона», 1900-ті рр.



«геній» і «суспільство», «геній» і «цивілізація». Ці поняття позначають непорівнянні реальності, що ніде не перекривають одна одну; винятком є тільки універсальна держава, керована духовною владою. Не торкаючись інших епох, скажу лише, що цей факт знайшов незаперечне підтвердження в середині ХХ століття, коли зникли умови для існування ізольованих середовищ, релігій, націй, класів під різними іменами. Зникли не тому, що вони були занадто маленькими, і не тому, що їхня господарська автаркія виявилася нездійсненною на практиці. А насамперед тому, що вони не можуть стати базою для державотворення, духовної касты, тобто цивілізації. Універсальними державами були Римська імперія і середньовічна церква. Згодом, під знаком універсальности існували – хоча самі і не були універсальними державами – Візантія, іспанська і британська світові імперії, нарешті, монархія Габсбургів; у кожному випадку це були такі держави, де народи і нації, конфесії, раси і класи жили в єдності.

Геній Півдня поєднує Угорщину з Хорватією і Далмацією, Істрією і південною частиною Італії, Грецією, південною частиною Сербії, Провансом, східною частиною Іспанії і західною смугою Малої Азії.

Геній Заходу охоплює усю Австрію, Південну і Західну Німеччину, значну частину Франції, Північну Італію і Швейцарію; його вплив поширюється і на Південну Англію, Бельгію, Голландію, Данію і південну частину Швеції. Цей геній і є власне Європа. Він – творець, основа і керівник індустріальности. Тут, у сфері його впливу, з'явилися найбільші університети. Цей геній живив великих мислителів, письменників, поетів, художників Заходу; він визначав життя всього континенту. Колискою Заходу було Середземномор'я; у духовному сенсі він досяг найвищого рівня в часи Західної Римської імперії, тому що усю свою традицію європейський Захід одержав з півдня. Отож базис Європи – три тисячі років цивілізації, у кожно-

Ужгород, готель «Корона», 1920-ті рр.



му прояві якої донині живуть Орфей і Піфагор, Гомер, Платон і Перікл.

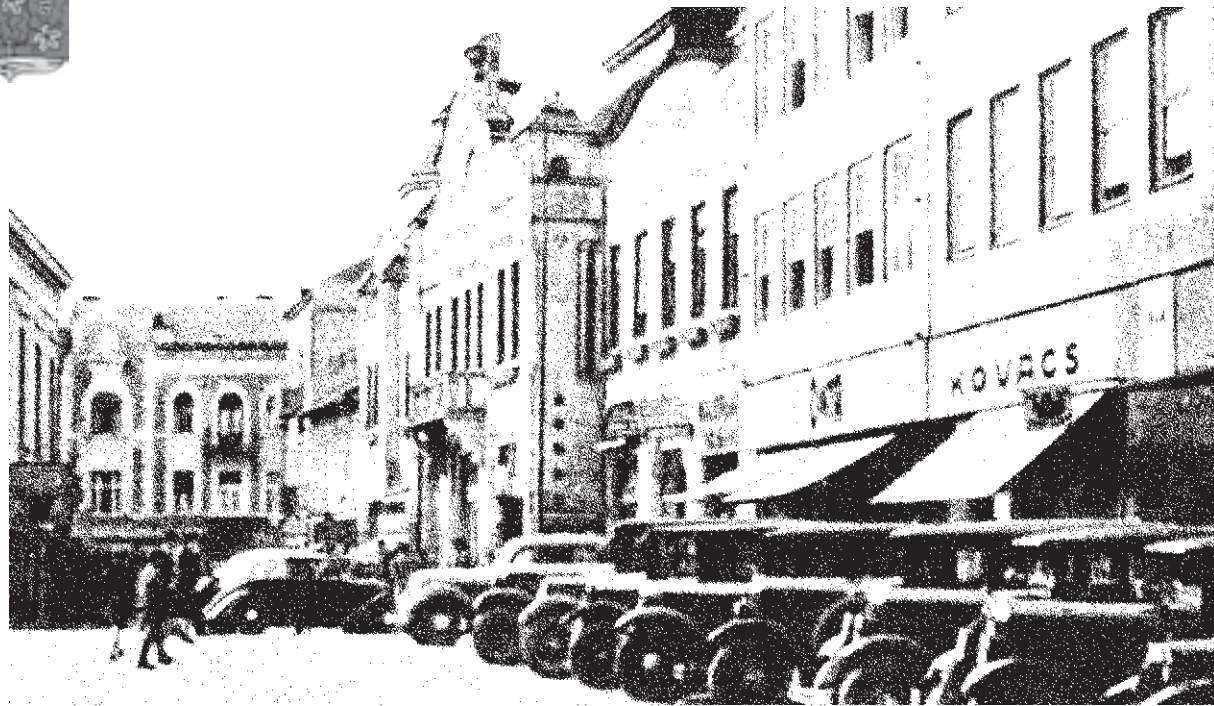
Геній Півночі, охоплюючи Сілезію, Чехію, Польщу і прибалтійські держави, досягає Фінляндії і скандинавських держав. Це – культурна провінція Заходу. Геній Сходу – це світ південноросійських степів, що іде на південь до Східної Азії, і далі до Сибіру, аж до Монголії і Жовтого моря. Геній Візантії включає значну частину Балкан, переходить у Малу Азію, глибоко вклинюється у Росію, заходячи за Москву, і захоплює Кавказ. У західному ж напрямку поширює свій вплив на Далмацію, захоплюючи і східне узбережжя Італії аж до Венеції. Крім цих п'яти геніїв, у Європі живуть ще три, слідів яких немає в Угорщині. Один – африканський, присутність якого ясно відчувається у південній половині Сицилії й в Іспанії, і якоюсь мірою відчувається і на півдні Італії і Франції. Другий – полярний геній, місце якого – північ Росії, Фінляндії і Скандинавії; потім він, переступивши Урал, іде далеко у Сибір. Третій

геній – атлантичний, який поширюється східним узбережжям Атлантики до Північного полярного кола; у географічному сенсі це приблизно сфера впливу Гольфстріму, а у сенсі духовному – територія, де знаходилася древня могутня цивілізація. Кам'яні колоси Південної Англії, Уельсу, Нормандії і Бретані, можливо, перебувають у спорідненні з критськими, пелопонеськими і мальтійськими кам'яними спорудами; є гіпотези, що древня атлантична цивілізація поширювалася і на території за Середземним морем. У всякому разі, узбережжя Атлантичного океану – це зовсім особливий геній, і не виключено, що кельти дотепер зберігають щось від цієї цивілізації.

Народ – це більшість населення, відсторонене від влади; більшість, що буде відсторонятися від влади в усі часи. Усюди і завжди народом правили; були, однак, і ті, хто правив заради народу. От чому в історичні епохи завжди важливо



Ужгород, готель «Корона», 1930-ті рр.





було знати, що таке народ; але в історичні епохи ніхто – якщо не зважати на кілька винятків – цього не знав. Багато хто розрізняв народ і масу – щоб відокремити гуманне співтовариство від субгуманної черні. У Римі доповненням сенату був *populus**. Лютер говорив: *Herr Volk***. У древніх євреїв *am-baarec**** був категорією релігійною – і все-таки до нього ставилися з презирством. У минулому столітті поняття «народ», як і багато іншого, набуло романтичного і націоналістичного змісту; перед народом привселюдно належало схилитися, насправді ж людям з гарним смаком личило триматися від нього подалі. Кожен народ якось формулює уявлення про себе – головним чином під гаслом прославляння самого себе, обов'язково в архетипному сенсі, а ос-



* Народ, населення (лат.).

** Пан народ (нім.).

*** Простий народ, челядь (івр.).

кільки історія народу – це не що інше, як його характер, розгорнутий у часі, то і характер його – не що інше, як його історія, згорнута в єдиний образ. Народ і мова одне без одного не існують, але зовсім не обов'язково в одного народу повинна бути одна мова. Народ і нація взаємозалежні, однак нація – це такий народ, що знайшов для себе історичний ранг.

Велич народу не в тому, що він коли-небудь що-небудь створив. І не в тому, що він зберіг у прислів'ях древню мудрість, зберіг древню музику, орнамент, міт, казку. Збереження це найчастіше неточне; крім того, воно змішує справжні цінності і сміття. У народі втілено те, що у XVIII столітті називали *sensus communis*****, тобто підсвідоме уміння відрізнити справжнє від неістинного; це уміння властиве

**** Спільне почуття (лат.). Тут: у значенні «здоровий глузд».

ужгород, корзо, 1900-ті рр.



народу настільки, що залишається при ньому, навіть коли народ зовсім опустився. Прямий зв'язок з архаїчним часом, з архаїчною людиною і, що для нас найважливіше в стародавності, зі *споконвічним станом*³¹ духу можливий для нас через архаїчні твори; однак тут завжди існують труднощі у розумінні. Те, що називають *sensus communis*, є миттєвою інтуїтивною відповіддю первинного людського духу на будь-яке явище життя, будь то людина, подія, філософська доктрина чи художній твір, суспільний інститут чи ідея. Відповідь, тобто точка зору і критика – з позицій такого знання, про яке відомо лише, що воно є, а також те, що воно – найглибше і непогрішне. У споконвічній своїй формі цим знанням і була мова, що збереглася у древніх священних книгах. Найчастіше ці книги зрозумілі нам лише у своїй малій частині. Упродовж історії мова стала софістичною, її первинна структура зруйнувалася, тоб-

то вона відірвалася від своєї основи. Самоочевидна істинність мови зникла. Однак *sensus communis*, завдяки тому, що він іноді ще пам'ятає древню мову, зберіг істину і здатний її висловити. У цьому – велич народу, і великий народ можна пізнати по тому, що *sensus communis* у ньому – діяльна життєстворююча сила. *Sensus communis* створює з королів легендарних героїв, він приймає у себе вірші поетів, пісні музикантів, він перетворює окремі періоди своєї історії у чудесні казки, він виносить вирок брехунам, зрадникам і лиходіям. *Sensus communis* – це міт і метафізика, мораль і право, тверезість і фантазія, аксіома і лірика. Однак, чим би він не був, він завжди – вихідна істина. Ті, хто стверджує, що в народі є щось сакральне, можуть робити це лише тому, що знають, що таке *sensus communis*. Проявляється він завжди без-



Ужгород, корзо, готель «Корона», 1920-ті рр.



посередньо і цнотливо, і немає народу, у якому *sensus communis* пересох би цілком.

Як колективна властивість *sensus communis* – невидимий; він стає видимим лише в індивіді, що очевидно, оскільки колектив і свідомість виключають одне одного. Пророк, великий монарх, мислитель, поет, музикант, художник – усі вони можуть бути глашатаями істини; таким був король Матяш, який, одягнувшись посполитим, ходив серед народу, щоб почути голос *sensus communis*. Тільки та влада є повноцінною і розумною владою, що базується на інстинктивно визнаній народом істині; велич є тільки у тій філософії, музиці, поезії, що виростають з *sensus communis*.

Місце не слід плутати з територією. Різниця між місцем і територією у тому, що у території є чисельне вираження,

а у місця – вигляд. Територію, за рідкісними винятками, можна точно позначити за допомогою циркуля і лінійки, розміри її можна вирахувати до квадратного міліметра. Територія – це завжди геометрична фігура. Місце – це завжди малюнок, живопис; місце завжди – унікальне, інших таких немає. У території є формула, у місця – геній. Тому що місце – не тільки природа й оточення, це і земля, ґрунт, клімат, рослинність, води, гори і все це, разом узяте. Місце – не тільки те, де щось розташоване. Місце – або приязне, або неприязне, вороже; воно – тихе, спокійне, чи величне; у мові навряд чи знайдеться визначення, яке не можна було б застосувати до місця. Двох однакових місць не буває, так само, як двох повторених миттевостей. Багатство людського життя – у неповторних митях, у не схожих на жодні інші місцях; це настільки вірно, що людина Веданти шкодує

Ужгород, корзо, 1930-ті рр.



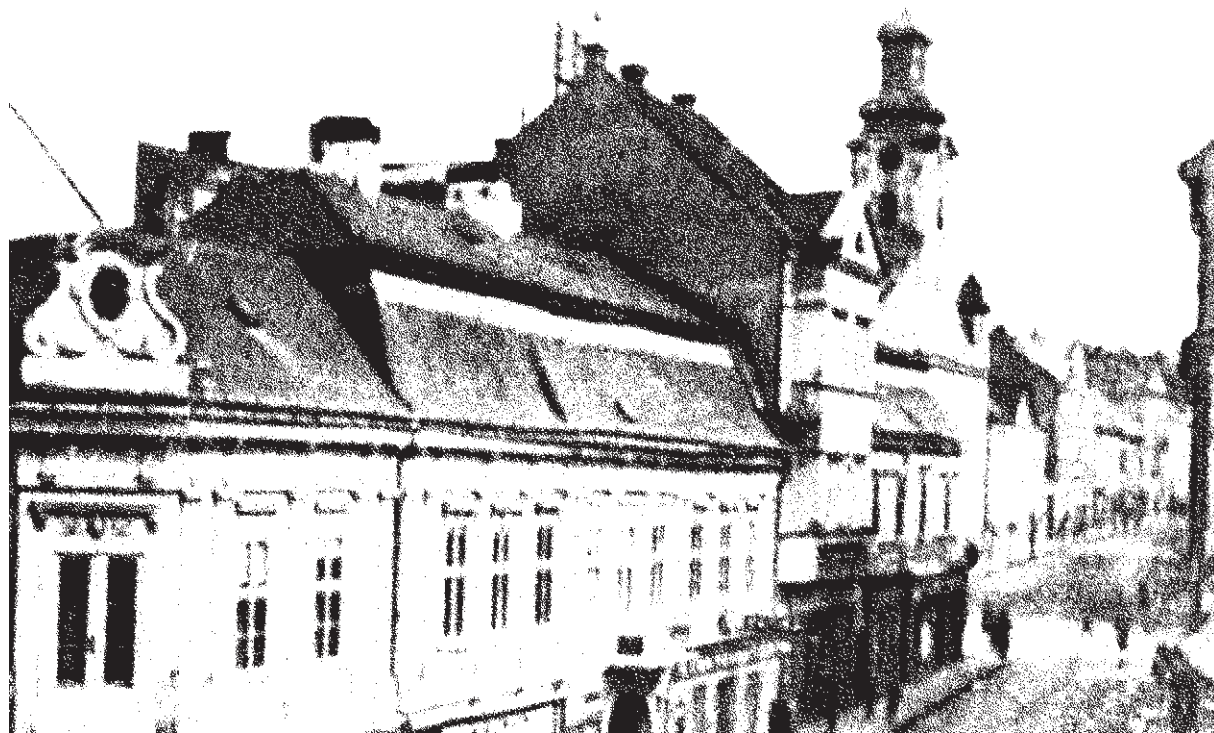
іти з життя тому, що хотіла би побачити місця, у яких ще не була.

Кожне місце володіє не тільки фізикою, але і метафізикою, воно – не тільки видовище, але і геній. От чому воно не піддається визначенню – його можна тільки обрисувати; от чому його не можна прорахувати – воно виразне і неповторне, як людське обличчя. Територія – це поняття, місце – ім'я. У кожного континенту, моря, країни, гори, озера, ріки, ущелини, рівнини є своє ім'я. Такими є французький Прованс, італійська Кампан'я, африканська Сахара, люнебургський степ, Банат³², Срем³³, Чімпія³⁴. Це не комітати, не адміністративні округи. Кордонів їх ніхто не знає. Як ніхто не знає, де закінчується Алфельд і де починається Верхня Угорщина.

Географічні карти намагаються більш-менш коректно звести територію і місце до загального знаменника, використовуючи для цього умовні знаки; так нотні знаки більш-менш ко-

ректно описують музику. Карта – у всякому разі – одне з трьох найбільших досягнень цивілізації, тому що вміє зводити місце до геометрії, а схему перетворювати в образ. Але карта тільки інформує, а не посвячує, місце буде в повному сенсі місцем лише у своїй даній і конкретній наочності. Карта може зобразити будь-які природні особливості, але нічого не може сказати про генія місця. Місце не можна сфотографувати, оскільки зображення на фотознімку – не місце, а лише його карта.

Найперша умова буття народу – місце, де він живе; ось чому вивчення життя будь-якого народу варто починати з вивчення місця його проживання. Очевидно, одноманітні за своїм характером місця у духовному сенсі непродуктивні. Місця багатолікі, багатозарові не перешкоджають, а навпаки, сприяють формуванню духовності. Високорозвинені цивілізації виникали не на родючих землях і не в одноманітних кра-





ях. Геніальні люди також народжуються там, де багато факторів впливу, і де ці фактори накладаються один на одного. Завжди важливі прикордонні території. Тільки тут є можливість долати різноманітний опір, тільки тут виникає сильна, загартована духовність.

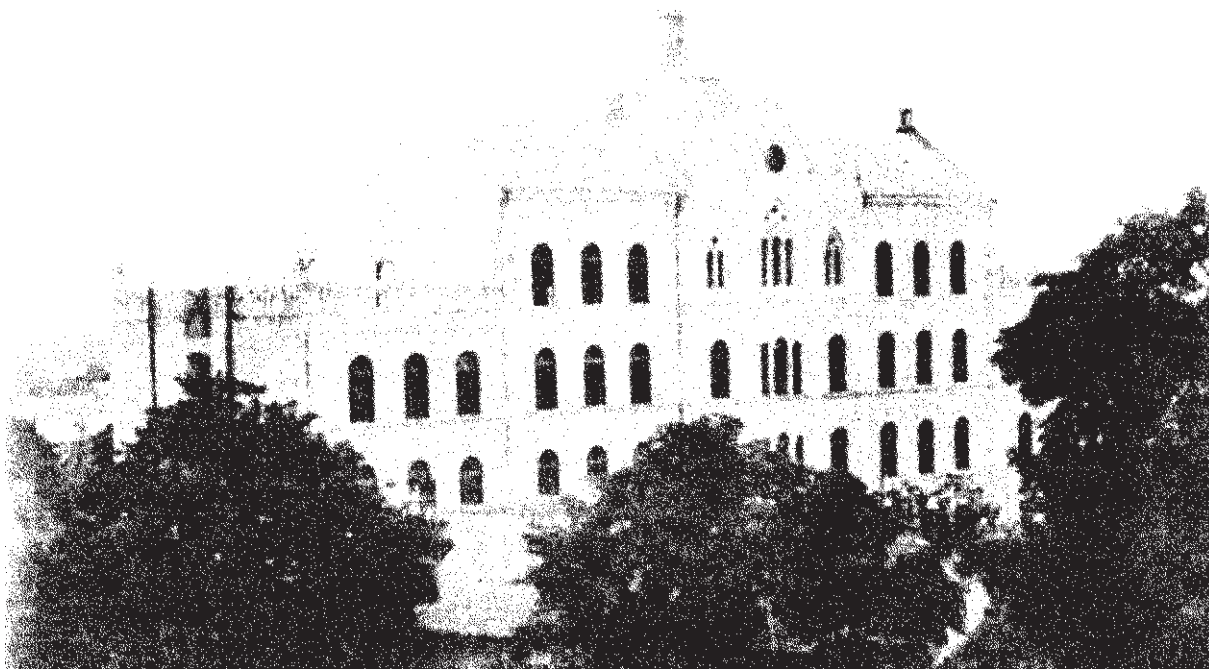
Місце не піддається визначенню, ось чому у місця немає науки, зате є поезія, мистецтво і міт. Пейзажний живопис – не що інше, як поклоніння генію місця. Китайське і японське садове мистецтво створює неповторні місця: гори й озера, ліси і луки; на Сході здатність милуватися місцями була настільки ж високою пристрасно, як насолода музикою. Людина осягає сутність місця тією глибинною частиною своєї істоти, що не піддається змінам; ця частина істоти захована і безмежно далеко, і зовсім поруч, у ній – і міжзоряні відстані, і домашній затишок, там людина бачить, що речі живуть; важкий і галасливий вантаж безглузлого світу там згоряє і відлітає, а сенс

усіх таємниць відчувається як щось вагоме і близьке.

Імена багатьох людей зв'язані з тим чи іншим місцем. Це – їхній знак, їхня мітка, що говорять, відкіля вони прийшли. Це – магія, що відкриває щось таке, що інакше відкрити неможливо.

Є місця фатальні, де відбуваються невідворотні нещастя; є місця, у яких застигла пролита там кров; є місця, що споконвіку мічені печаттю Марса; є зачаровані місця, і є такі, де людина заспокоюється без усяких зовнішніх чинників.

Сьогодні прийнято вважати, що людина, народжуючись, пристосовується до законів свого оточення. Вростає у те місце, де живе. Сведенборг пише, що у тому ж місці і у той же час народжуються люди з однією і тією ж чи схожою долею. Людська душа перед тим, як народитися, вибирає місце своєї земної долі, а пізнає це місце за його генієм. Життя усіх нас, тих, що народилися в один час і в одному місці, споконвічно взаємозалежні. Не ми вибираємо свою



долю: ми самі – ця доля. Тому ми однаково сприймаємо хмари, квіти, вулицю, обов'язок. Зовнішній світ – це не що інше, як ще не реалізований внутрішній світ.

Такі поняття, як народ, каста, культура, кочівництво, – суть категорії колективні, а тому є абстракцією. У нашому еоні у колективних категорій немає реального змісту. Після того, як припинила своє існування найбільш отруйна форма антагонізму – релігійне протистояння, з'явився новий вид отрути, назва якому – націоналізм. Расова теорія – теж націоналізм, але і класова боротьба – не що інше, як побічна його галузь, однак галузь, у якій інстинкт влади звернений не проти іншого народу, а проти власного. Щонайперша причина боротьби у всіх випадках – звіряча злість, теорія ж, якою би вона не була, – лише вторинне виправдання злоти. Щодо релігії, вже давно з'ясувалося, що істотних розходжень між людьми вона не

створює, тобто це колективна категорія, у якій немає реального змісту. Національні і расові розходження теж ірреальні, усунення забобонів, зв'язаних з цим, – справа теперішнього часу. Але справжнього антагонізму не породжують і класові розходження. Однак, у цей історичний момент рівень свідомості ще занадто низький, аби зрозуміти це і зробити належні висновки. У середині ХХ століття у широку свідомість дуже повільно і невиразно проникає думка про те, що колективна категорія – річ неспроможна.

У нашому мисленні колективні категорії можуть бути вихідними, родовими поняттями, можуть бути полем конфліктів, а можуть бути конструктивними елементами особистості. Ось як це виглядає конкретно:

1. Можуть бути родовими поняттями, тому що такі категорії, як конфесія, народ, клас, раса, культура, каста, людина підсвідомо розуміє у тому сенсі, що він ними породжений, що він – їхнє дитя.



Ужгород, готель «Корона», 1930-ті рр.

2. Вони – поле конфліктів, тому що у сфері цих категорій існує істотно більша частина зіткнень між людьми. Для пояснення скажу лише, що переважна більшість лайливих слів – це презирливі клички, що стосуються циганів, словаків, челядників, євреїв, графів, пролетарів, тобто рідко сварять саму людину, а найчастіше – колективну категорію, до якої вона належить (вошивий мужик, графське поріддя і т.п.). Якщо людина зіштовхується з перешкодами, які влаштовує їй неважливо хто, вона, не особливо напружуючи розум, накликає усілякі напасті не на конкретну людину, а на колективну категорію, до якої ця людина належить. Це, до слова, прекрасний ґрунт і для расизму, і для націоналізму, і для класової боротьби.

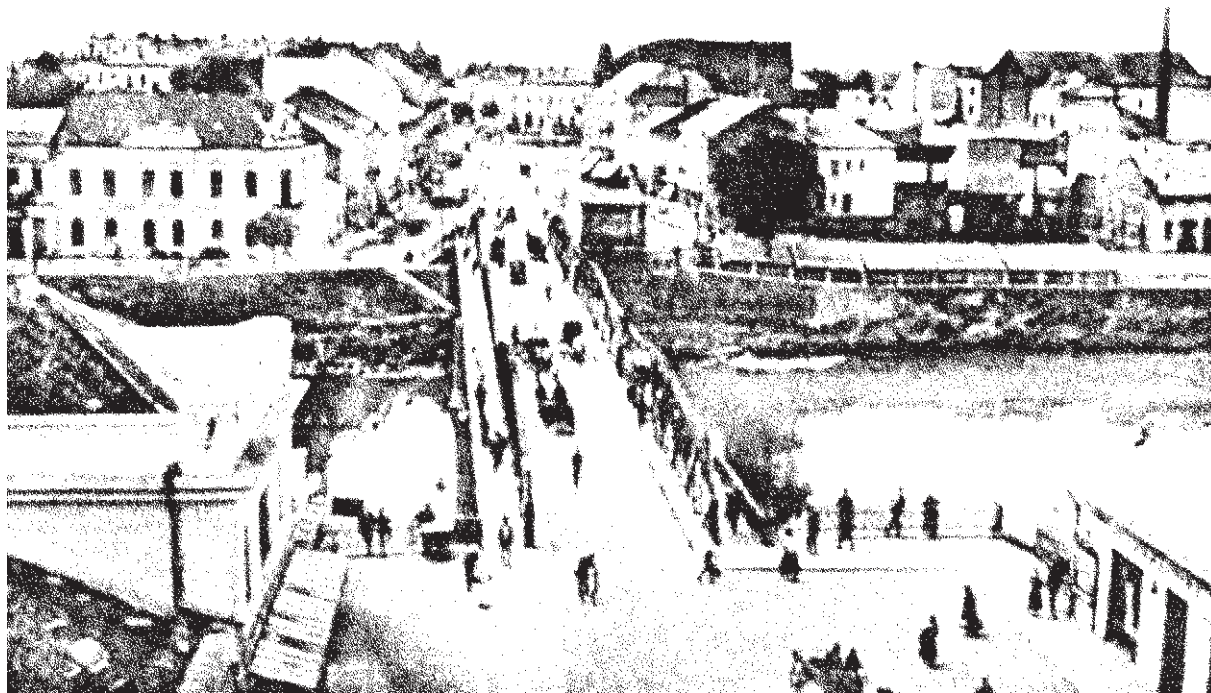
3. Вони – конструктивні елементи особистості, що означає, що національність, раса, класова приналежність, каста – органічні частини того сплетення факторів, яке формує людську істоту. Колектив здатен сформувати лише тип, особистість же починається там, де цей

тип переробляється й індивідуалізується людиною. Чим більше колективних категорій усвідомлює в собі людина, тим більш високого рівня індивідуалізації вона досягне.

Наш еон, починаючи приблизно з 600 р. до Різдва Христового, проходить під знаком особистого порятунку. Ось чому сьогодні для нас повнотою реального змісту володіє лише те, що відноситься до особистості. Вплив колективних категорій виявляється у тому, що час від часу, як це було недавно з класами, расами, народами, людську особистість знову хочуть розчинити в якій-небудь колективній категорії. Спроби такого роду настільки ж наполегливі, як і безглузді. В еоні, де головне – особистість, колективне поняття більше не є реальністю; воно – лише символ, прийом мислення, за допомогою якого люди визначають і класифікують один одного. Той, хто розглядає колективні категорії як реальності, зберігає в собі рудименти історично пройде-ної епохи, тобто мислить атавістично.



ужгород, піщохідний міст, 1920-ті рр.



У давні часи порятунок був поняттям колективним. Ми знаємо, що, на думку древніх, порятунок знаходить той, хто, виконавши певний, строго регламентований ритуал, увійшов у певне співтовариство і знайшов собі місце у ньому. Таке розуміння колективного порятунку було властиве древнім єгиптянам, древнім євреям, чи індусам, чи персам. Порятунок, блаженство людина могла знайти лише у лоні колективу, разом з іншими. Тому, хто стояв поза співтовариством, шлях до порятунку був закритий. Індивідуальність прирівнювалася до провини, до злочину. З якогось моменту, який неможливо визначити точно, але приблизно з VII століття до Різдва Христового, порятунок став справою не співтовариства, а індивідуальною справою людської особистості. Цей поворот і став причиною кризи, остаточного рішення якої усе ще не вдається знайти. Ідея особистого порятунку раз і назавжди завоювала людство у християнстві; з того моменту особистість стала не проголошеним і невизначеним сакральним поняттям, носієм блаженства, що сам собою

розпоряджається, тобто вільним; з того моменту порятунок стає не наслідком ритуалу, закону, життя, що мислить себе тільки у суспільстві, але питанням індивідуального буття кожної окремої людини, питанням, у яке суспільство не має права втручатися. З того ж моменту колективні категорії мають реальну цінність лише остільки, оскільки залишаються родовими поняттями для особистості, полем міжособистісних конфліктів, конструктивними елементами особистості. З того ж моменту з'явилося поняття людства, тому що в особистості є одна єдина колективна категорія, і ця категорія – людство.

Усі спроби відродити ідею колективного порятунку, спроби довести, що порятунок знайде обрана раса, чи народ, чи клас, чи конфесія, – одна за іншою потерпіли крах; а ті, котрі ще не потерпіли крах, закінчать тим же. Під порятунком, чи блаженством, у всі часи розуміли найвищу, яку тільки можна уявити, цінність, до досягнення якої може і повинен прагнути кожен. У блаженстві, порятунку сенс конкретного

Ужгород, п. л. Лайоша Кошута (п. л. Шандора Петефі), 1900-ті рр.





життя і споконвічний сенс буття невіддільні одне від одного. Кожна справжня життєва цінність – це цінність, так чи інакше пов'язана з порядком; а те, що не стосується порядку, не має справжньої цінності і у житті; хіба що такою цінністю є саме життя, так, ніби може бути життя саме по собі, безвідносно до порядку, що є абсурдом і нісенітницею.

Новітня психологія зробила кілька фундаментальних відкриттів; вірніше, заново сформулювала для сучасної людини, – безсумнівно адаптувавши їх ніби для недоумкуватих, – деякі положення древньої традиції. Одне з таких найважливіших відкриттів – так звана теорія об'єктивної психіки³⁶.

Об'єктивна психіка – це особливий світ, у якому живуть образи, або як каже психологія – архетипи, що вкрай важко надаються до диференціації, однак заряджені

величезною енергією. Людська душа у переважній більшості випадків – поєднання таких праобразів. Архетипи – це, наприклад, учитель, герой, лицар, священник, солдат, майстер, батько сімейства, мати; архетип – це будь-яке життєве покликання, будь-який тип поведінки, які тільки можна собі уявити, будь-яка світоглядна позиція, кожна, без винятку, властивість як сформовані, визначені, виправдані позиція і діяльність. Архетип – це ніби накопичений за тисячоріччя, сконцентрований в образах досвід людства; з цього тисячолітнього досвіду душа сформувала цілу армію характерних типів.

Теорія об'єктивної психіки має винятково важливе значення тому, що здоровий чи патологічний плин життя людини – функція того чи іншого поєднання архетипів. Поки таке поєднання є здоровим і праобрази співіснують у згоді, життя душі протікає нормально. Але в той момент, коли людина виділяє й ізолює який-небудь праобраз, надає йому перевагу,



ужгород, р. малий уж, 1900-ті рр.



а інший образ відкидає, ховає, відсуває убік, ці праобрази, як привілейовані, так і подавлені, починають діяти негативно, і рівновага у душі людини незворотно порушується.

У цій сфері немає відмінностей між індивідуальною і колективною психикою. Внутрішнє життя індивіда, касти, племені, народу, суспільства залежить від об'єктивної психіки, будучи або гармонічною, або хворою, або процвітаючою, або у кризі, – у залежності від того, чи живуть у ній архетипи у природній гармонічній єдності, чи єдність цю підірвано якимись автономними комплексами.

Південний, західний, північний, алфельдський, трансільванський типи – така архетипна структура об'єктивної психіки угорця. Те, як поєднуються в об'єктивній психіці ці п'ять прототипів, і робить угорця угорцем.

От ці п'ять прототипів:

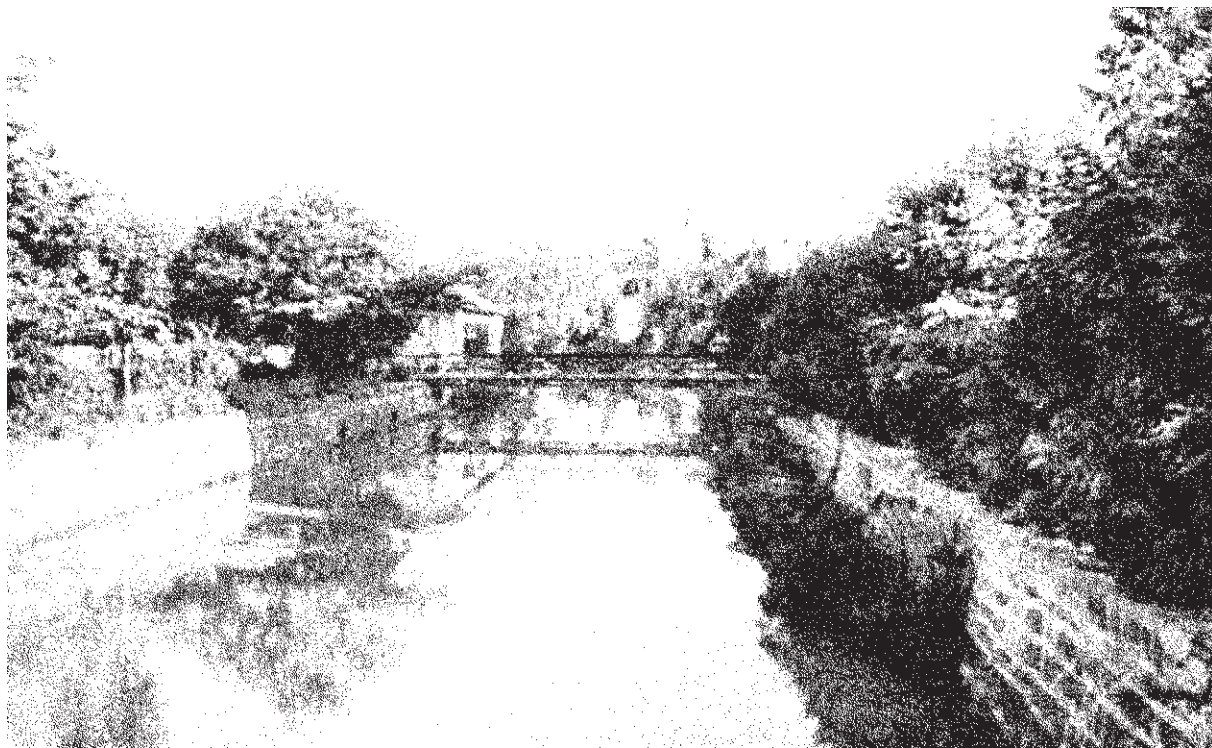
Південь – розчинення у середовищі, оптимізм, спокій, напівсонний стан, урівнова-

женість, знижена активність, успадкований від золотого століття інстинкт (не брати участі у бурях історії), ритмічні припливи життєлюбства, ідеалізм, безпосередня насолода радощами життя;

Захід – цивілізованість, прихильність ідеї розвитку, етика повсякденної праці, соціальна структурованість, інтенсивна тяга до культури, раціоналізм, постійне навчання, активність, практичність, лояльність;

Північ – провінційний уклад життя, близькість до природи, відсутність самостійної культури, напівосвіченість, неміцні соціальні зв'язки, схильність до мелянхолії, непрактичність, сектантство, фантазерство;

Схід – коливання між кочівництвом і осілістю, туга за волею, флегматичність у поєднанні із запальністю, ворожість до усього чужого, марнославство, пихатість, почуття загнаності, відсутність справжньої релігійності, ослаблене соціальне





почуття (зачатки індивідуалізму), труднощі у навчанні й у пристосуванні до середовища, стихійне бажання влади, бунтарство, непокора, відчуття тимчасовості;

Трансільванія – різкі перепади, глибокі протиріччя і пошуки способів примирити їх, гумор (гротескний), багатошаровість світовідчуження, подвійність, схильність до компромісів, тяга до складних, заплутаних рішень, розумна практичність, високі вимоги до життя, розбірливий смак, витонченість.

Угорськість і складається з єдності цих п'яти архетипів; ними вона повинна житися, іншої можливості в неї немає. Складність у тому, що вона все-таки не живиться ними. Очевидно, що цілком урівноважене, гармонійне поєднання – річ дуже рідкісна, вона втілюється лише в особливо видатних особистостях, представниках угорського народу. Очевидно і те, що в характері кожної людини найбільше віддзеркалюється той регіон, де вона народилася і виросла. І все-таки проблема не у тому, що людина, скажімо, поняття не має про інших чотири типи, і не у тому, що вона не визнає їх як рівноправних; проблема у тому, що вона прагне протиставити себе іншим архетипам, причому з більшою неприязню і ворожістю, ніж до чужинців.

Цілком ймовірно, що в ті часи, коли угорці обжилися, нехай на той момент тимчасово, у Карпатському басейні, вони були зовсім не органічною єдністю, а союзом кочових племен. У їхні наміри не входило зайняти цю територію остаточно – хоча б уже тому, що думка про осілий спосіб життя кочівнику глибоко чужа. Вони самі не знали, куди рушать далі; у всякому разі, чинячи грабіжницькі набіги на Балкани, в Італію і, у різних напрямках, далі на захід, вони могли б обрати найбільш привабливий варіант. Однак, під час цих походів вони не раз бували биті, так що цілком ймовірно, племена змушені були залишитися поблизу Дунаю просто тому, що рухатися далі не мали можливості. Кочівник неохоче мириться з думкою, що не може їхати, куди йому заманеться, – про це свідчить те, що кілька груп не захотіли залишатися на даній території і воліли повернутися у південноросійські степи.

Ті племена, рідше – народи, що ми називаємо кочовими, не є автохтонними суспільними утвореннями, а радше групами, що відкололися від високих цивілізацій. Цивілізацію вони несуть із собою, і якийсь час вона живе у них: в інших племен – довше, в інших – коротше, деякі племена довго залишаються арис-



Ужгород, пішохідний міст, 1900-ті рр.



тократичним народом кшатріїв, інші опускаються, перетворюючись у банди грабіжників, або цивілізація обсипається з них і вони стають примітивними племенами пастухів, мисливців і рибалок, а інколи, опустившись іще нижче, займаються примітивним збиранням. Будь-яке кочове плем'я чи кочовий народ характеризуються двома ознаками: по-перше, у них немає духовної касты, а є лише шамани; по-друге, їхнім суспільством керують воїни і лицарі, тобто каста кшатріїв.

Причина здичавіння завжди одна: кшатрії повстають проти духовної касты, відмовляються коритися їй і йдуть. Звичайно, це відбувається лише після того, як та чи інша цивілізація пройшла пік своєї еволюції: духовна каста до цього моменту вичерпала свої можливості, починається розпад. Якщо активність брахманів уже недостатньо інтенсивна, єдність цивілізації обвалюється і каста кшатріїв домагається самостійності. Щось подібне відбувалося й у Європі: коли середньовічна церква втратила свою силу, від великої єдності відкололися національні держави і наступило націоналістичне варварство. Лицарській

касті при цьому не обов'язково залишати батьківщину. Вона може залишитися і на території певної цивілізації, але вирішальне слово, як говорить Генон, уже не за брахманами з їх духовним авторитетом, а за лицарями. Будь-який розпад починається з того, що на перше місце у суспільстві висувається, відтискаючи духовну касту, лицарська влада. На тій стадії цивілізації, коли духовне панування касты брахманів слабшає й основою єдності стає лицарська влада, починається внутрішня і зовнішня еміграція: виникають секти, ересі, індивідуальні світоглядні системи (філософські вчення), що відкидають традицію, а далі відбувається боротьба племен за самостійність, сварки між національностями і кастами і їхнє відпадання від єдиної цивілізації.

Угорський народ у той момент, коли він прийшов у Карпатський басейн, був саме такою групою запалих у напівдикий стан лицарських племен, що відокремилися від високої цивілізації і зберегли лише дуже нечіткі спогади про материнську цивілізацію. І коли князі, потерпівши поразку у грабіжницьких набігах, побачили, що для підтримки свого існування у них



Ужгород, пішохідний міст, 1920-ті рр.



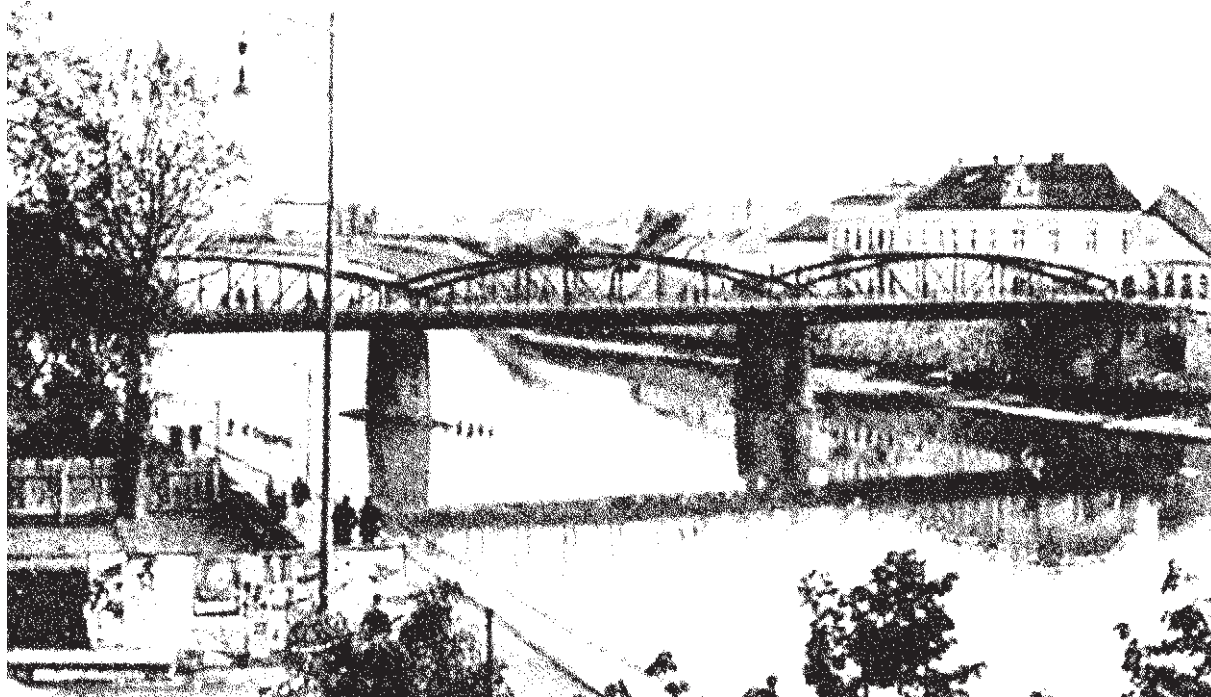


є лише дві можливості: або повернутися на Схід, або уподібнитися Європі, – і обравши друге, їм, зрозуміло, довелося створити духовну касту над кшатріями; у даному випадку це означало, що вони змушені були прикликати в країну християнське духівництво.

Ймовірно (хоча з упевненістю тут нічого не можна сказати), цей крок навіть для князів був продиктований політичною необхідністю. Мислення військово-управлінської касты ніколи не виходить за межі політики; ні на більш глибоку, ні на більш високу мотивацію своїх дій ця каста не здатна. Кшатрії – каста лицарів і правителів, що живе у світі теперішніх миттєвих протиріч; у цієї касты немає розуміння і потреби опиратися у своєму пануванні на глибоку духовну базу. Політична каста не здатна створювати цивілізацію. Як вчинили б тут брахмани? Вони у жодному разі не вибрали би видимість незалежності, тобто життя зі зброєю в руках, не погодилися б правити, постійно відчуваючи спиною підступництво степових вар-

варів, а попереду – недовіру європейських народів: адже за сторіччя походів і набігів угорці ґрунтовно підірвали свою репутацію в Європі. Подібна видимість незалежності лестить лише гордості воїна, лицаря, з будь-якої ж іншої точки зору це – ганьба. Брахмани побачили б, що в Європі існують дві великі універсальні держави: Візантія і Західна Римська імперія. Універсальна держава – це не політичне, а цивілізаційне суспільство, здатне згуртувати у єдиній державній системі народи різних рас, мов і національностей. Це – єдина стійка форма спільного проживання народів. Брахмани зважили б, урахувавши усі обставини, куди їм приєднатися: до Візантії чи до Заходу. Захід, цілком можливо, на той момент давав би більше переваг; а можливо, більш вигідним видалося б приєднання до Візантії і східного християнства... Хтозна? Входження в універсальну державу допомогло б вирішити найбільшу у житті будь-якого народу проблему – створення духовної касты. Поява християнського духівництва у тій формі, у якій вона відбулося, була

ужгород, пішохідний міст, 1920-ті рр.

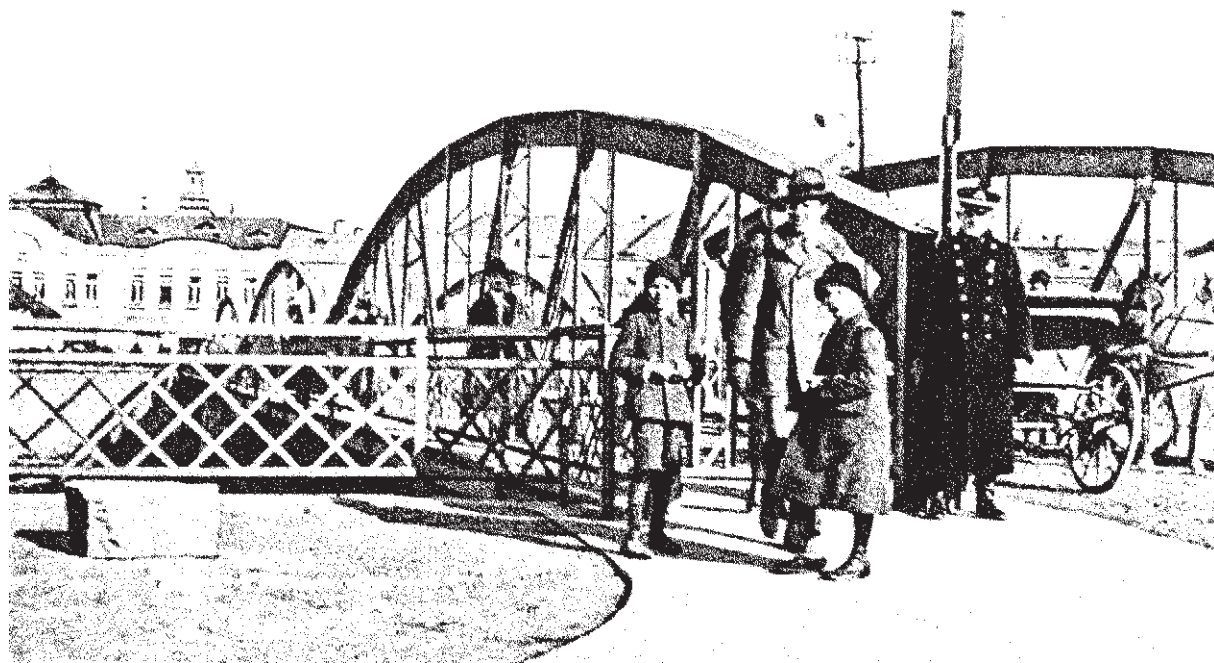


неорганічною, викликала лише опір; а головне, угорці сприйняли християнство не як фактор духовности, а як політичне знаряддя зміцнення влади. На такій основі жоден європейський вплив не міг стати плідним. Тон, як і раніше, задавали войовничі кочівники, яким перешкодили чинити грабіжницькі походи і обмежили волю. Звідси та тліюча злість, що сторіччями накопичувалася у душі, проти всяких чужинців, звідси проклята пиха, властива кшатріям, що не хочуть коритися чужоземцям, однак поняття не мають, що їм робити із собою. Так угорські кочові племена перетворилися у карликову національну державу, що постійно – за винятком недовгих періодів розквіту – живе в ізоляції і служить легким здобутком для великих держав.

Історична доля угорського народу – приєднався він до Візантії, чи до Заходу, тобто до східного, чи до римського християнства, – ні в тому, ні в іншому випадку не стала б істотно легшою: в обох випадках він повинен був би відігравати роль передового бастиону. Зате він

не залишився б на самоті, і, що найголовніше, духовна каста сформувалася б у ньому природним чином, а там, дивися, він уник би значної частини кривавих міжусобиць, якими наповнилася його історія жадібна до влади шляхта. Але історія склалася так, як склалася, і Угорщина залишилася країною, багатою видатними талантами, які, однак, не знайшли себе, країною розрізнених національностей і сект, країною, позбавленою серйозних зв'язків у світі. Тут народжувалися, без попередників і без послідовників, яскраві, іноді дивно масштабні, але завжди самотні і тому не пов'язані з наступністю індивідуальності, що так і не змогли створити традицію – хіба що недовге відчуття гармонії, що розсіювалося після їхньої смерті.

Якщо навіть у таких умовах народ упродовж довгого часу, і в епоху Арпадів, і під владою династії Анжу³⁷, і при Матяші, усе-таки міг зберігати єдність своїх земель, – у чистому виді заслуга наших королів і їхніх виняткових здібностей. Після Могача ж серцевина країни була захоплена



чужинцями. Південний захід, захід і північ були під Габсбургами, схід був завойований турками, лише Трансільванія зберігала видимість незалежності, опинившись тепер у сфері впливу вже не візантійських греків, а мусульман турків.

До XVIII століття для правлячої шляхетської касты, що не справлялася з завданнями, які ставила перед нею історія, могла служити виправданням та обставина, що інші держави Європи теж жили під владою кшатріїв. Але з цього моменту влада шляхти стала анахронізмом: не тому, що зріс вплив буржуазії, а з тієї причини, що у кожного народу у сфері філософії, літератури, мистецтва, науки вже починався процес формування відсутньої духовної касты. Докладено значних зусиль, метою яких був розвиток самосвідомості, аналіз історичної ситуації; і якщо відновити у правах релігію і не

вдавалося, то експерименти з доволі прийнятними сурогатами були успішними. У нас можна знайти лише жалюгідні наслідування; причому це було наслідування, як правило, не ліпших, найчастіше вторинних зразків, і починалося воно радше з чистого ентузіазму, аніж продумано, – начебто лірика здатна замінити здоровий глузд – і з такими зовнішніми атрибутами, що властиві, знову ж таки, касті кшатріїв. У результаті склалося щось на кшталт емоційної традиції, яку назвали пробудженням національної самосвідомості. Класу шляхти невідома духовність – тільки емоційна традиція. Оповідачі казок прославляють у своїх піснях минуле і предків. Для кшатріїв історія не має сенсу, з неї не можна дістати уроки, кшатрії не розуміють характер народу, не здатні рахуватися з особливостями власного становища, не знають, що таке час. З чистого ентузіазму представники цієї касты складали міти і вірили у минуле, яке самі уявили. Національна само-

ужгород, п. л. лайоша кошута (п. л. шандора петефі), 1900-ті рр.

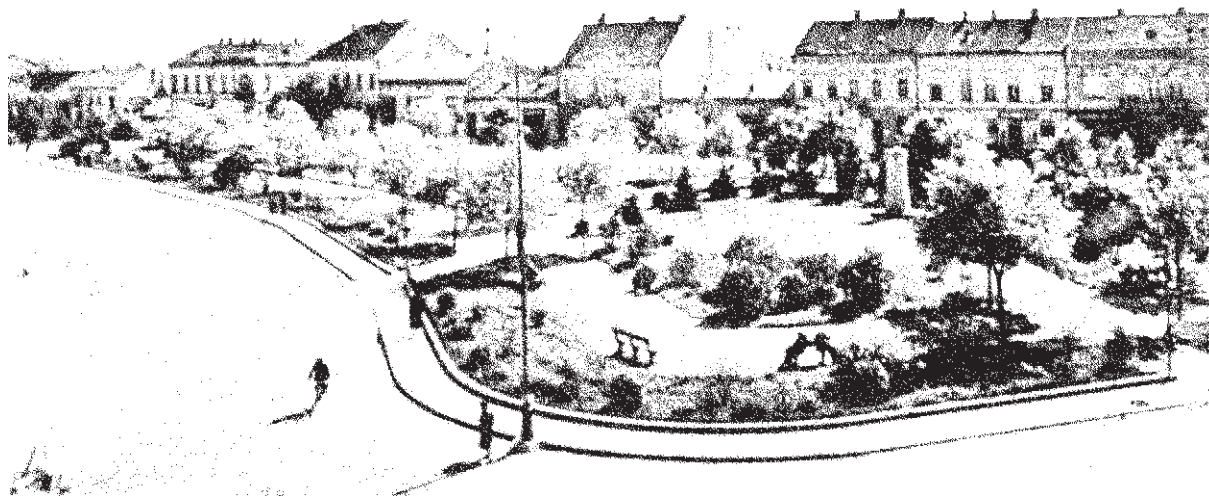


свідомість, звичайно, аніскільки не романтична; ще менш їй властивий націоналізм. Шляхті ж усе, що відбувалося навколо, служило лише приводом для того, аби нехтувати інші нації; це вилилося у своєрідне божевілля: родовід угорців вони виводили ледь не від моменту створення світу. Національна самосвідомість – це здатність народу знайти своє місце серед інших націй і побачити свої історичні завдання. Для того, щоб сформувалася така самосвідомість, народу – принаймні упродовж життя одного покоління – необхідні сувора самодисципліна, напружене навчання і незворушна серйозність. Але кшатрії не визнають самопізнання, протестують проти всяких спроб, мета яких – мати об'єктивне уявлення про своє становище. Вони згодні докладати значні зусилля у будь-якому іншому напрямку – тільки б не опинитися віч-на-віч із самими собою. Вони випустили з рук нитку, що веде до суті національного буття. Громадське життя, яке вони визнавали, зводилося до чисто зовнішніх моментів, і це вони називали політикою.

Відновлення почалося у літературі, що заклала основу для відсутньої духовної касті. Хоча це і не було кардинальним рішенням, яке допомогло б відновити втрачений авторитет

нації, проте зрушення відбулося. Однак демони політики виявилися сильнішими, і у так звану епоху реформ сили національного генія опинилися у програші. Згодом історія дала угорцям ще два іспитові терміни: період від Угоди 1867 року до Першої світової війни і період між двома Світовими війнами. Двічі для нації відкривалася можливість виконати обов'язок перед собою. Але замість того, щоб жити у злагоді з сусідніми народами – адже країна була відкрита і до заходу, і до півдня, і до півночі, і до сходу, – замість того, щоб спробувати зрозуміти кожен з цих народів, зрозуміти їхні генії, як власний геній, кшатрії з жодним із них не змогли нав'язати добрих стосунків, навіть коли для цього були усі підстави. Власне, каста ця і сама була роздерта протиріччями і міжусобицями, стаючи благодатним ґрунтом для будь-яких пристрастей, що роздувають суперечності і злість.

Кшатрії не здатні панувати – тільки правити. Це – їхня суспільна функція. Шляхетська каста, будучи кастою і правлячою меншістю, сама по собі не здатна керувати народом і державою. У ній можуть бути окремі видатні індивіди, що успішно вирішують якесь завдання; але випадкова





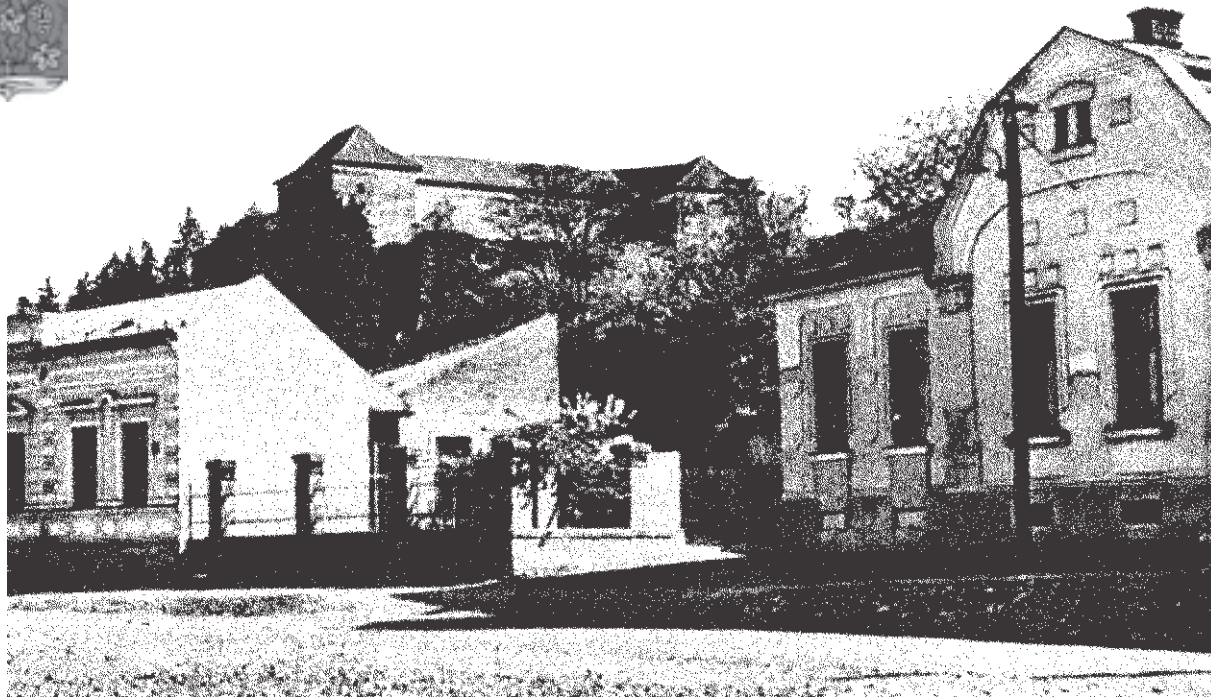
удача – річ ненадійна, вона не є природним результатом міцної системи. Шляхетська каста, серед всього іншого, живе в ілюзії, начебто правити можна за допомогою розпоряджень, наказів і маніфестів. Кшатрії переконані, що варто вивісити на розі вулиці декрет, як справу уже вирішено, залишається лише позапакувати за ґрати тих, хто не приймає параграфів розклесеного декрету. У ХХ столітті усі питання: господарські, політичні, питання освіти і законотворчості, навіть питання філософії і мистецтва – вирішуються у генеральних штабах, тобто правляча каста вибрала для себе найлегшу форму – видимість управління, вибрала такий спосіб керувати, що, власне кажучи, не торкається жодного істотного моменту, будучи абстрактною активністю, орієнтованою на якусь манію, у той час як усі її зв'язки з народом давно втрачені.

Шляхетська каста почуває себе як вдома в армії, у суді, у юриспруденції, в адміністративній діяльності – скрізь, де можна дія-

ти за допомогою наполегливості й особистих заслуг. У духовній діяльності, у навчанні вона недієздатна, оскільки непродуктивна у духовному сенсі. Подібно тому, як господарська каста годує хлібом не тільки дане покоління, але і, через живучих зараз, усі наступні покоління, лицарська каста править долями не тільки нинішніх поколінь, але і всіх тих, хто народиться згодом. Коли розуміння цього і пов'язана з ним відповідальність слабшають і зникають, каста кшатріїв втрачає властиву їй великодушність, свою самосвідомість, її честолюбство втрачає ґрунт під ногами, вона стає вже не гордою, а просто чванливою, неаристократичною, а зарозумілою, не великодушною, а легковажною. У її діяльності пропадає правовий інстинкт, змінюючись фіскальною хитромудрістю. Пропадають енергія і наполегливість, змінюючись самоправністю і насильством. Пропадає помпезність, змінюючись самоцільною розкішшю. Місце справжньої традиції посідає тупе сімейне, родове, регіональне марносластво.



ужгород, вул. підградська, 1930-ті рр.



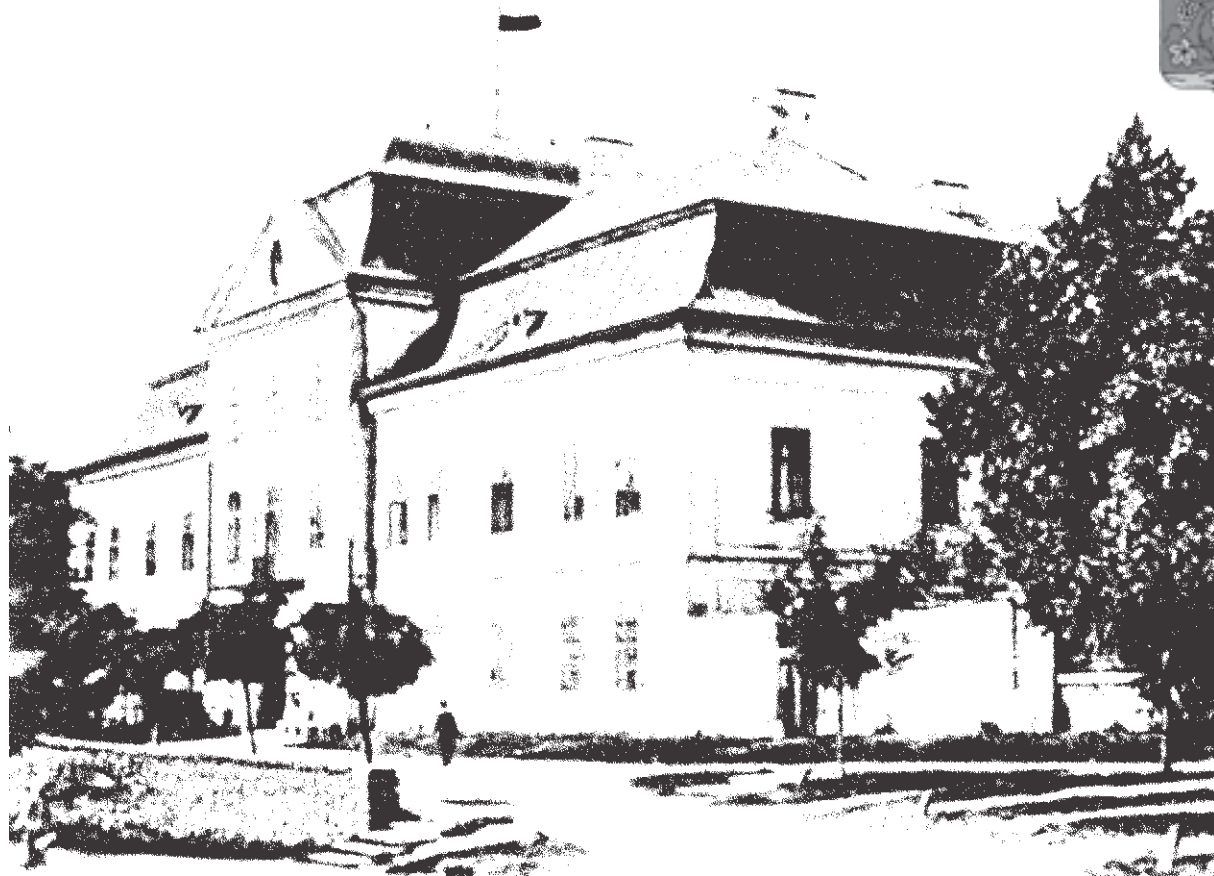
Справжній шляхтич здатен стати істотою більш високого порядку, лише розчинивши у народі, у єдності з ним. Якщо ж шляхтич деградував, то, скільки не виокремлюйся, він однак опиниться серед черні.

Зважаючи на все, протистояння угорців Заходу виникло в той самий момент, коли вони прийшли у Карпатський басейн. До цього протистояння не були причетні ні західний геній, ні південний, ні північний. Південний геній споглядав Захід цілком миролюбно, оскільки середземноморська цивілізація завжди бачила у західноєвропейській своє дітище. У півночі – як культурної провінції – не було жодних підстав не приймати Захід беззастережно.

Трансільванія у своїй замкнутій відособленості відчувала Захід як щось рівноправне і, що стоюється рівня розвитку цивілізації, дійсно завжди була з ним на одному рівні. Інша справа – східний геній. Відтоді, як – в епоху набігів – Захід був чудовою нагодою для грабіжництва, і з того моменту, як західне духівництво і лицарство стало засобом приборкання і консолідації кочової вольниці, східний геній не приймав без опору ніколи і нічого, що йому пропонувала західна цивілізація. Однак, не слід вважати, що в глибині цього протистояння лежали історичні перипетії: більшою мірою саме історичні події стали наслідком зазначеного протистояння. Схід не міг і не хотів приєднуватися до тієї цивілізації, що готова була надати йому не просто можливість вижи-



ужгород, жупанат (обласний художній музей ім. Йосипа Бокшая), 1900-ті рр.



ти, але щось більш важливе – духовне буття, тобто причетність до буття всього людства. У кочових угорців було відчуття, що в їхньому розпорядженні є такі сили, які цілком рівноцінні західними. Зіставляючи себе із Заходом, мірою порівняння вони обрали не цивілізацію, а щось інше і почували себе ущемленими не в могутності, а у вільному самовираженні. Попри все те, східна людина за тисячу років не зробила жодного кроку, щоб самостійно обґрунтувати своє буття. Так що розбіжності у духовному ранзі й у цінностях між Заходом і Сходом з часом лише зростали.

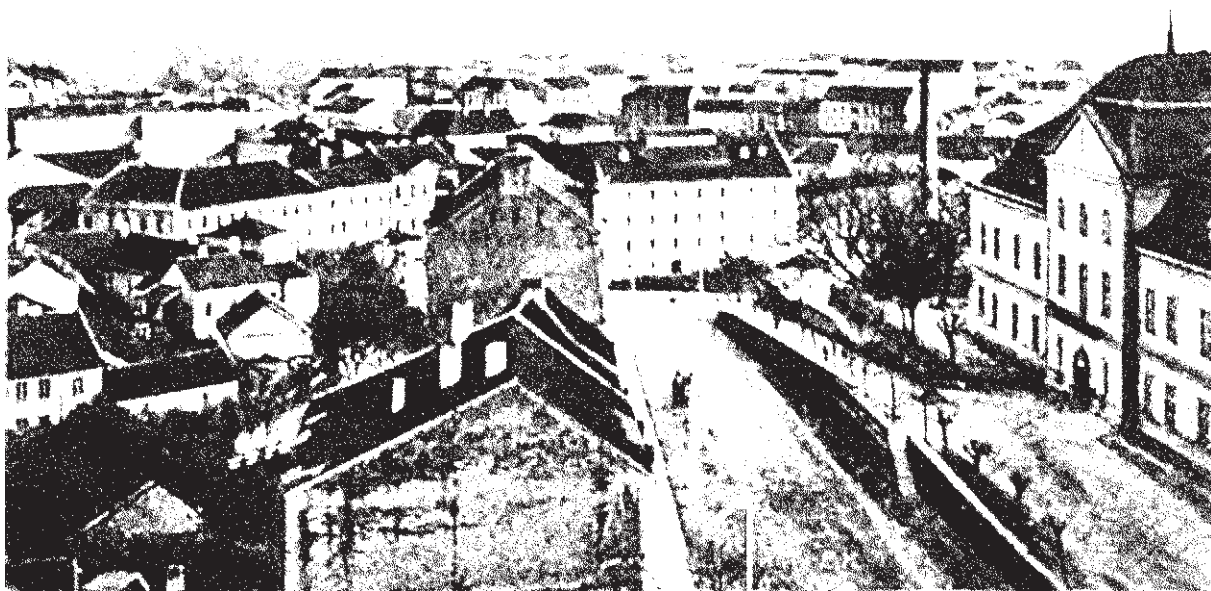
У культурній провінції усвідомлення своєї відсталості жило завжди, але провінція ніколи не впадала через це у розпач, як Алфельд. Провінція не відчувала себе приниженою, не намагалася бути у суперництві із Заходом, не почувала себе переможеною. Більше того, прагнення цивілізації, пасивне й обмежене в основному



сприйняттям, що завжди характеризувало північ, спонукало Верхню Угорщину стати на бік Заходу і обернутися проти Сходу. В Алфельді ж зберігалася спорідненість з тією Росією, яка, спостерігаючи європейське Відродження й індустріалізацію, що починається на Заході, почала усвідомлювати власну злиденність і невміння жити, відчуваючи при цьому почуття пригніченості. «У наших головах рішуче немає нічогісінько спільного, усе там відокремлене і усе там хистке і неповне». «Досвід часів для нас не існує. Століття і покоління протекли для нас безплідно... Ми не внесли у масу людських ідей жодної думки, ми ні в чому не сприяли поступові людського розуму, а усе, що дісталось нам від цього поступу, ми спотворили». Чаадаєв писав це приблизно у часи Сечені. На Сході не знають і не хочуть знати, що таке цивілізація. Вони не здатні зрозуміти, що «йдеться тут не про



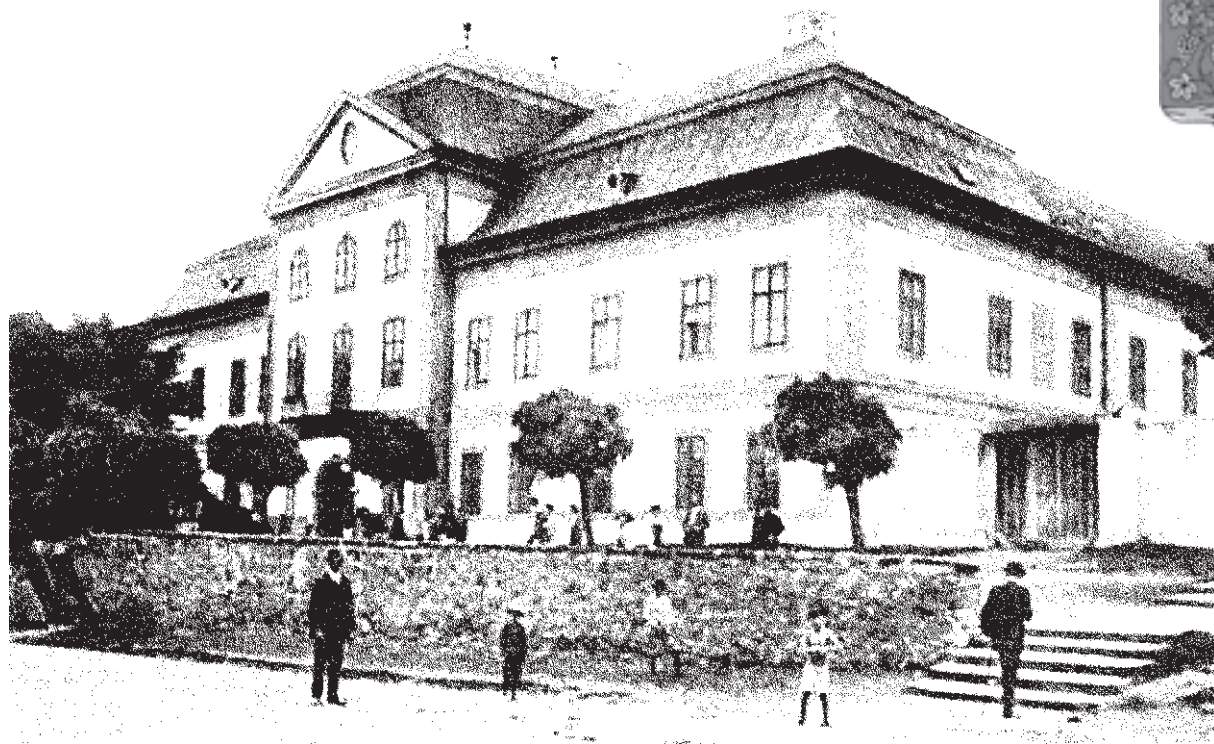
Ужгород, 1900-ті рр.



вченість, не про читання, не про щось літературне чи наукове, а просто стикування свідомостей, про думки, що охоплюють дитину у колиці...». «У найкращих головах наших є щось гірше за легковажність. Найліпші ідеї, позбавлені зв'язку і послідовності, як марні омани паралізуються у нашому мозку». «...Усім нам бракує якоїсь стійкості, якоїсь послідовності у розумі, якоїсь логіки». «Ми так дивно прямуємо у часі, що, мірою просування уперед, пережите щезає для нас безповоротно. Це природний наслідок культури, цілком запозиченої і наслідувальної. ...Колишні ідеї вимітаються новими... Ми сприймаємо тільки зовсім готові ідеї... Ми зростаємо, але не дозріваємо... Ми схожі на тих дітей, яких не змушували самих міркувати, і тому, коли вони виростають, свого у них нічого немає; усі їхні знання поверхневі, уся їхня душа поза ними»³⁸.

Очевидно, те, про що говорить Чаадаєв, не тільки звучить в унісон з думками Сечені, це водночас і мимовільна критика невибагливості Сечені. З процитованих слів з'ясовується, що Захід живе в історії. Схід же сприймає ідеї без їхнього взаємозв'язку і послідовності, як певні фантазми, і з кожним новим зробленим кроком минула мить іде у небуття, не стаючи базою майбутнього, тому ми і не ростемо, і не дозріваємо. Це свідчить про повну відсутність почуття історії. Минуле ми пам'ятаємо не як реальність, але як щось таке, що дуже схоже на міт, але не є мітом. На Сході зв'язок з минулим залишається саме таким – псевдомітичним. Це – не опора на фундамент минулого. Це – не історичність. Ось чому тут відсутнє те, у чому історія набуває сенсу, – відсутня особистість. Кожна людина усе починає з чистої сторінки, з порожнього місця. Їй доводиться усе починати заново: адже до того – немає нічого. Мис-

ужгород, зупинат (обласний художній музей ім. Йосипа Бокшая), 1900-ті рр.





лення, у тому сенсі, який демонструє нам західна філософія, у нас немає. Література ж – я говорю про літературу угорську – суцільне закладання основ. У нас немає єдиної історії літератури: у нас були тільки видатні письменники, між якими відсутній усякий зв'язок. Кожен з них завжди робив перший крок, але у цього першого кроку не було продовження. У нас немає розшарування, немає збагачення, немає органічного росту. Кожна окрема мета і воля, устремління, зліт, напрямок – стоять самотою, без послідовників. У нас немає традиції.

Будь-яку цивілізацію можна критикувати. Сьогодні, в епоху кризи західної цивілізації, коли критика на її адресу сягнула таких гігантських масштабів, щось ліпше і вигадати важко. Але критика, якщо вона не більше, ніж млявий емоційний протест, – справа абсолютно безглузда. Очевидно, у ненависті Сходу до Заходу немає реальної основи. Ненависть до Заходу – результат чистої проекції. Подібні колективні проекції упродовж історії були завжди, ява юрби завжди знаходила причини і для пе-

реслідування єретиків, і для антисемітизму, і для класової ненависти. У народів, якими погано управляють, неминуче формується певний фантазм, у якому своє невдоволення, свої страждання, заподіяні поганим правлінням, народ проєктує на який-небудь інший соціум; народ безумно ненавидить навіть такі колективні групи, що до його страждань жодного відношення не мають. Східна людина із самого початку заледве терпіла християнство, тому що ніколи не бачила у ньому духовного змісту – завжди лише політику. Релігію вона сприймала як інструмент правлячої меншости до поневолення. Це і виявилось, цілком ймовірно, першою причиною її озлобленості. Протестуючи проти християнства, вона захищала саму себе. У тому, що цей протест розпалювався і був спроектований на Захід, була певна логіка: адже Захід був синонімом християнства. У XVII і XVIII століттях, коли йшов процес насильницького насадження католицизму, процес поніменчення, і пізніше, після поразки визвольної боротьби під



Ужгород, школа (школа №1 ім. т.г. шевченка), 1900-ті рр.

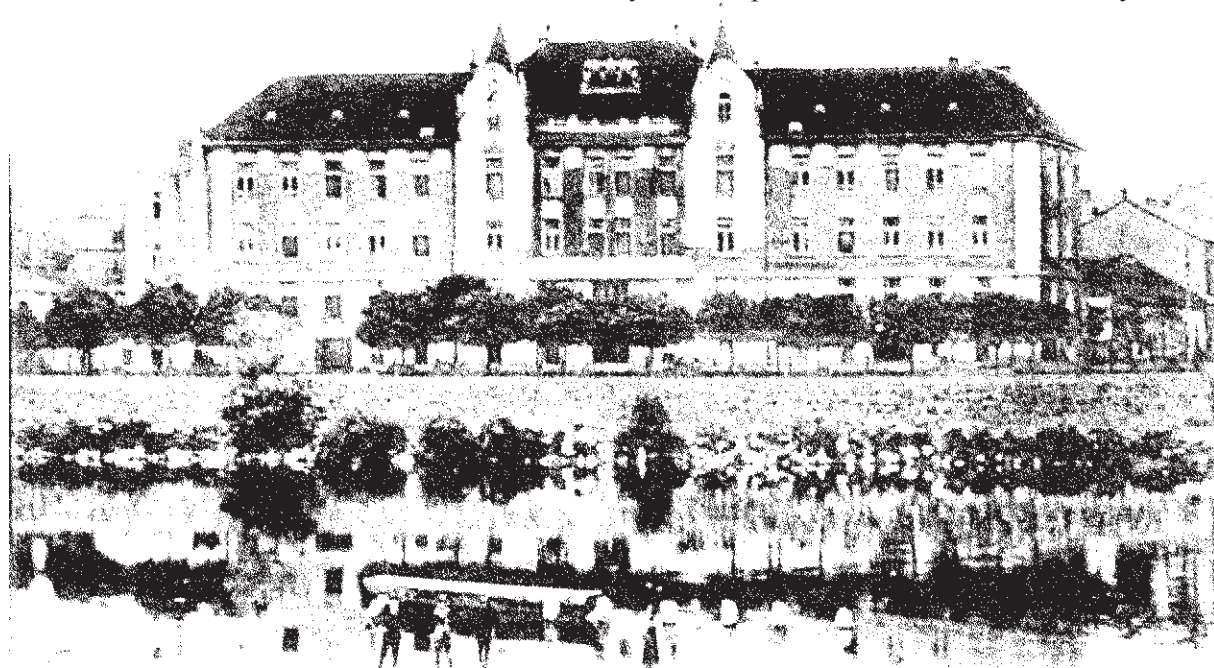


керівництвом Ракоці, історія, здавалося, підтверджувала це. Спритники використовували антагонізм Сходу і Заходу у суспільному житті, народ сприймав його як даність, але не знайшлося нікого, хто сказав хоча б слово про безпідставність цього антагонізму.

Одним полюсом протиріччя була ненависть до Заходу, що не підлягала критиці, іншим – ще менше критикована романтика Сходу, туранізм і подібні націоналістичні ілюзії, що лише загострювали конфлікт і знову ж були на руку лише спритним пройдисвітам від політики.

На початку ХХ століття антагонізм Сходу і Заходу виродився в ідеологічні протиріччя. З боку Сходу він перетворився в ідіосинкразію, що межує з божевільням; результатом цього стала історична катастрофа. Народ змушений був усвідомити, що від Сходу він давно відірвався, але і до Заходу не пристав, залишившись у жалючій самотності.

Формування духовної касти – одна з найбільших загадок історії. Ми знаємо, де і коли вона з'являється; буває, що нам відомі особистості, навколо яких вона групується; але ми поняття не маємо ні про умови, ні про передумови, ні про той процес кристалізації, що іноді розтягується на роки, якнайбільше – на життя одного покоління, і за цей час створюється єдність, що є могутньою силою, променистість якої не тьмяніє тисячоліттями; але навіть якщо її життєдайна енергія вичерпується, вона і тоді залишається вічним світочем і надихаючим символом. Наскільки часто приходять до влади яка-небудь політична сила, наскільки часто з'являються видатні завойовники, настільки ж рідко виникає такий творчий – у розумінні створення нового суспільства – центр, що формує цивілізацію, а не державу, сприяє духовному розквіту, а не політичному вселаддю і плодом діяльності якого стає не сплеск історичної активності, раптовий і раптово ж загасаючий, а цілий життєвий уклад, сприятливий вплив якого відчу-



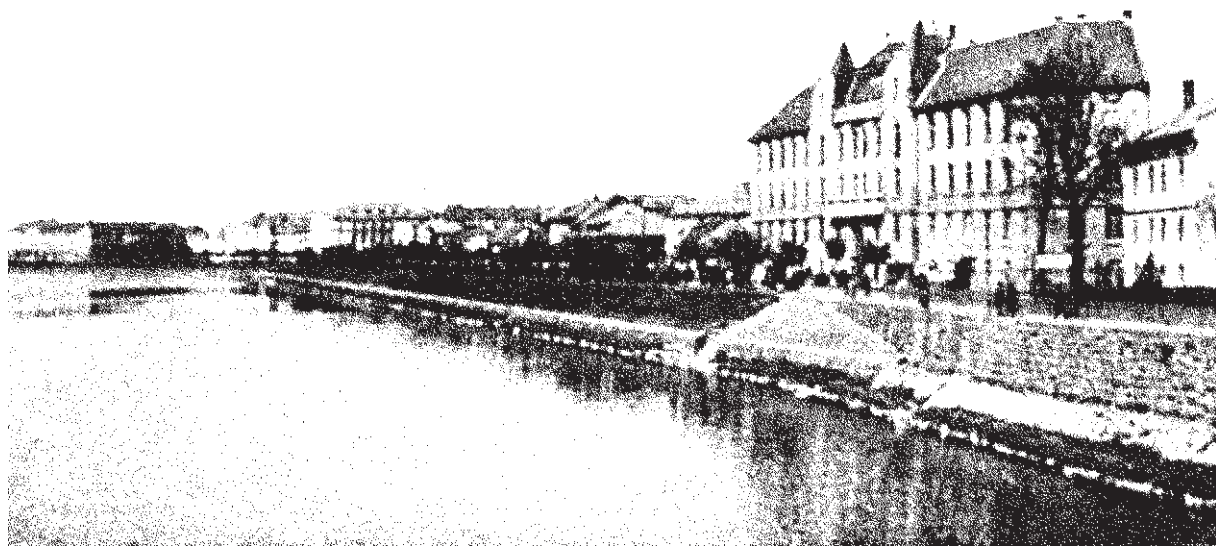
Ужгород, школа (школа №1 ім. т.г. шебченка), 1900-ті рр.



вається упродовж тисяч років. Нам відомо, що каста формується навколо мізерно малої меншости; часто буває, що ядром касты стає одна-єдина людина і що каста не росте чисельно, але вплив її безмірно більший, ніж кількість її членів, і немає людини, життя якої його не знало. Відомо і те, що у неї немає етнічних, національних, расових, мовних меж. Каста залишається меншістю і не прагне політичної влади; більше того, вона уникає таких дій, що штовхнули б її на шлях абстракції. У її руках – влада духовна, вона володіє таким знанням, що будить у людині відчуття глибокої причетності; під цією владою, владою духовною, досягається такого рівня загальної близькості, про який люди мріють століттями, майже не сподіваючись його досягти, – близькості, заснованої на найглибшому почутті братерства людей. За тисячоліття існування людини, від неоліту до кінця Середньовіччя, як би далеко не сягала у минуле людська пам'ять, можна нарахувати лише дюжину таких цивілізацій, найчастіше релігійних за своєю суттю, і завжди метафізичних, адже будь-яка цивілізація є теократією.

Тут немає можливості міркувати про те, якими можуть бути шляхи й умови формування касты брахманів. Скажу лише, що брахман

не будує, а закладає фундамент, відомо, що «закладати фундамент – більше, ніж будувати». При тому духовній касті, що закладає фундамент, не потрібні ні влада, ні слава, ні багатство. Їй потрібно щось більше, потрібно те, що допоможе укласти життя людей під знаком вищої метафізичної влади. Три цих заперечення: те, що брахману не потрібні ні влада, ні слава, ні багатство, – не є самозреченням. Брахман відмовляється від тих речей не з аскетизму, а тому, що їх йому недостатньо. Касту ж лицарів характеризує саме те, що, коли вони тягнуться до слави і блиску, влади і багатства, їх амбіції дрібні і поверхові. Лицар – це людина, що не здатна відмовитися від меншого заради більшого; тому лицар – усього лише завойовник. Кшатрія – людина суто світська. Брахман же – це людина, що не компрометує себе боротьбою за благополуччя. Те, що є лише життєвою цінністю, для нього занадто дешево. Він не торгується, не йде на поступки, не натякає на вищі сенси, не киває на обставини, не шукає виправдання; йому відома межа, до якої людина здатна витримати тягар, що тисне на неї. Справжнього шляхтича-лицаря теж робить лицарем те, що він без вагань, у героїчному пориві віддасть своє

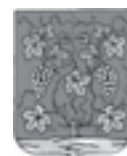


життя, якщо знатиме, що йому загрожує небезпека, яка зганьбить, заплямує його особу. Лицар теж не хоче бути скомпрометованим у боротьбі за існування. Але брахман – вищий навіть від героїчного пориву. Будь-який його вчинок простий і невибагливий. Той, хто компрометує себе, не важливо в ім'я чого – заради шматка хліба, зі страху, з честолюбства, – хто торгується і шукає компроміси, незворотно втрачає первинний сенс свого життя і не може більш вважатися повноцінною людиною. Його особистість втрачає вагу і значення; усе, що він говорить і робить, є пустоцвітом.

Ситуацію, у якій опинився угорський народ – з погляду ролі в його житті духовної касты, – можна охарактеризувати у такий спосіб: тут, у тому місці, де він живе, народ цей є під пануванням п'яти геніїв. Гармонійно поєднати у собі усі ці п'ять начал могли – упродовж усієї угорської історії, винятково і тільки на короткий час – лише кілька видатних особистостей. Становище будь-якого іншого народу в Європі

більш сприятливе: адже усі вони живуть у сфері впливу набагато меншої кількості геніїв, які до того ж, зазвичай, споріднені один з одним. Угорці в Європі щедріше від усіх інших обдаровані неприборканою силою своїх геніїв; не дивно, що найважчим для угорців завжди було досягнення рівноваги цих сил, облагородження їхнього впливу. Якщо вплив цих сил не може бути позитивним, він одразу стає негативним, деструктивним, підриваючи надію на досягнення гармонії. Друге обличчя генія – демон. Недарма життя угорського народу упродовж майже усієї його історії, і в його стосунках з іншими народами, і, особливо, усередині, характерне саме демонічною ненавистю.

Панівна меншість – шляхетсько-лицарська каста, не розуміла, та й не могла розуміти цього, оскільки лицарська каста не здатна скеровувати долю народу на велику перспективу. Поки народом управляло середньовічне християнське духовництво – каста брахманів, що займала панівне положення в Європі, – єдність в Угорщині, нехай не міцна, з дірами, але все-таки зберігалася. На початку XVI



Ужгород, р. малий уж, 1900-ті рр.



століття, коли сили європейської, наднародної і наддержавної, універсальної духовної касті вичерпалися, країна стала ареною чвар і ворожнечі шляхти, і нація була роздерта її демонами. Могач був лише наслідком того, що панування духовної касті закінчилося. В Європі Нового часу народи, нехай мляво і невміло, але все-таки боролися за те, аби виростити духовну касту, і мета ця, у багатьох місцях і у різній формі (філософія, література, мистецтво, наука), начебто була досягнута – нехай результат у низці випадків і виявився сурогатом. Вплив духовности, однак, був назагал винятково слабким: у той час, як деякі сповідували високі ідеї, державне життя було нічим іншим, як сумішшю макіавелізму, насильства, путчів, неправди й експлуатації. В Угорщині після смерті короля Матяша й аж до Бешшенеї³⁹ великих духовних починань зовсім не було. Група письменників-лейбгвардійців⁴⁰ також не була достатньо могутнім явищем, аби стати базою для форму-

вання духовної касті. Вони лише намагалися якоюсь мірою зменшити відставання нації і повернути угорців на рівень європейської цивілізації. От чому рух за відновлення мови так і не став фактором духовного відновлення, не перейшов меж літератури. Водночас, панівна меншість не зуміла усвідомити серйозність такої ситуації; вставши на шлях пасивного, марнотного спалювання життя, вона поступово перестала бути істотним фактором, а під час двох Світових воєн зникли останні сліди шляхти – незважаючи на те, що були відчайдушні спроби самозбереження.

Долю народу може скеровувати тільки духовна каста. Без духовної касті будь-яке суспільство обезголовлене; різні ідеологічні течії, окремі видатні особистості можуть визначити долю народу тільки на коротку перспективу, а кардинально змінити уклад життя нації здатні лише брахмани. Брахмани – каста логосу. У лицарів є тільки міти, у господарської

Ужгород, п.л. галькова (п.л. коряковича), 1900-ті рр.



касти – у ліпшому випадку література, у касти слуг – у ліпшому випадку преса.

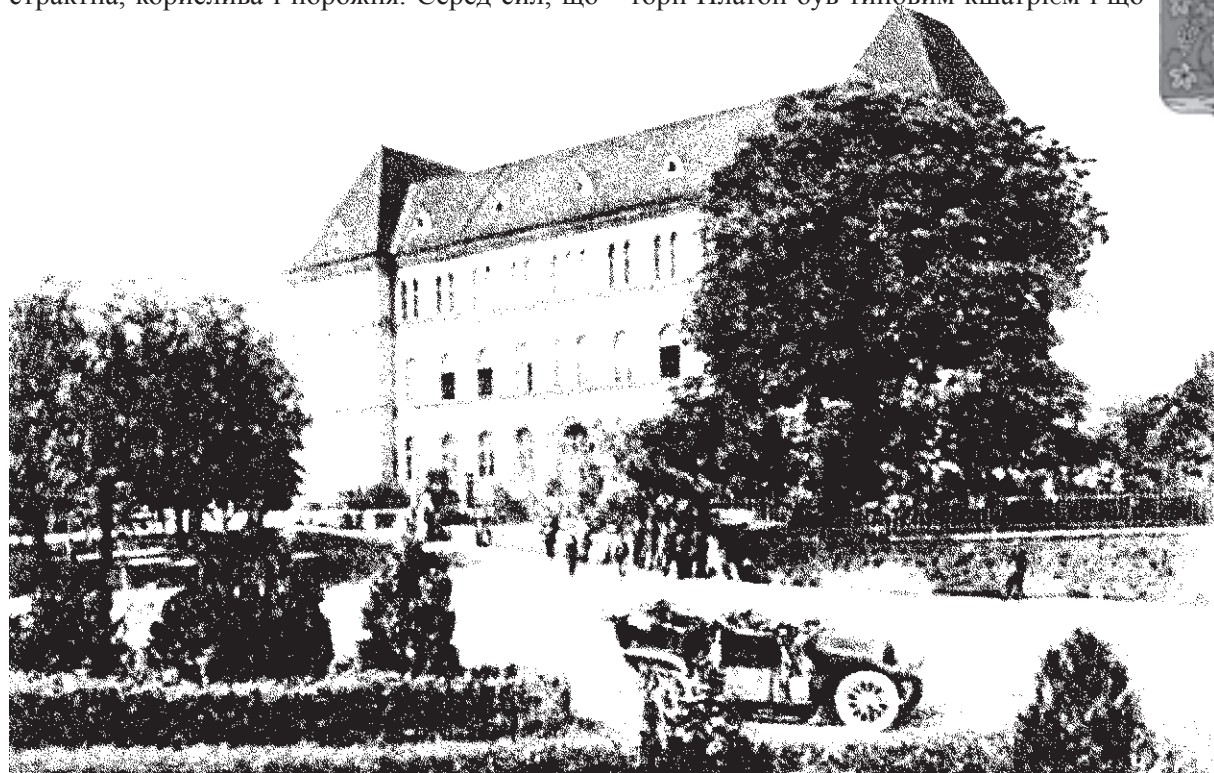
Становище угорського народу погіршувало те, що він так і не зрісся з християнством; духівництво залишилося в Угорщині далеким і неорганічним елементом, релігія ж в очах значної частини народу виглядала не більше, ніж святенництвом, а для владоможців служила засобом дресирування підданих. Духівництво сприймалося у народі лише як політичний фактор. Важко уявити свідчення більшої незрілості, ніж прагнення судити про духовну діяльність з погляду політики. Це – прояв споконвічної обмеженості кшатріїв. Адже політика – сфера суто суспільна і тому субгуманна, сфера, у якій відсутні будь-які гуманні аспекти. Підхід же духовної касти до справ починається з питання про те, морально що-небудь, чи ні. От чому політична діяльність і політика як така – якщо зіставити їх зі сферою духу – річ абстрактна, корислива і порожня. Серед сил, що

здатні згуртувати суспільство, вигода – найбільш ненадійний фактор, тому що він – найбільш очевидний; чим більш невидимою і не поясненою є якась з діючих у суспільстві сил, тим більшим є її об'єднуючий ефект.

Інформація, яку правляча каста отримує про справжні цінності, умисно фальшива. Кшатрії бачать тільки очевидні, відчутні життєві цінності, до духовного вони несприйнятливі; більше того, до духовного вони узагалі часто відчують характерну для кшатріїв ворожість, що є неявною формою протесту проти панування брахманів. Лицар, якщо він перебуває на своєму місці, – вірний слуга; якщо ж він опиниться не на своєму місці, він – бунтар. Він визнає лише ті цінності, що прямо пов'язані з його особистим життям; ось чому він більш примітивний, нерозумний й абстрактний, ніж брахман. Європа тільки починає осягати цю істину. Вона не здогадувалася, що на зорі її історії Платон був типовим кшатрієм і що



Ужгород, п.л. жупанатська, школа, 1900-ті рр.



утопізм – це прояв ненаситних політичних амбіцій лицарської касты. Починаючи з Платона і Святого Августина до Кампанели, Томаса Мора і новітніх мислителів, Європа завжди перебувала під владою абстрактних політичних фантазмагорій, нав'язаних утопізмом. Але, ще до Платона, навіть Піфагор чекав вирішення проблем життя людського суспільства саме від кшатріїв.

Господарська каста не здатна правити: вона уміє лише накопичувати маєтки. Розбагатівши, представники цієї касты наслідують лицарів. Буржуа, бюргер – це не середина, а посередність; тому буржуа – опортуніст, він боягузливий, хитрий, скупий, хоча, з іншого боку, старанний, наполегливий, заповзятливий, спритний, моторний, він уміє пристосовуватися. Однак, буржуа ще знає, що сутнісний сенс життя людина отримує згори. Каста слуг уже не знає цього. У неї немає жодних власних життєвих принципів. Навіть у дрібних моментах життя – а життя слуги і складається головно з дріб'язків – слуга в усьому: в ідеалах і в облаштуванні житла, у погоні за багатством і у розвагах, в одязі, у смаках, у їжі – копіює буржуа.

Життя в Європі упродовж довгого часу визначалося впливом трьох нижчих каст, і в цих умовах її історія була не свідомо керованою долею, а азартною грою, де усе залежить від талану. Талан – це зовсім не випадковість. Випадковість – окремих, межовий варіант імовірності, її ще можна прорахувати. Талан же нічого спільного з математикою не має. Талан – чиста магія на кшталт рулетки.

В історії ніколи не було такого моменту, коли б можливість для створення духовної касты була цілком відсутня. База для цього була в кожен епоху іншою, але вона завжди була, і є, і буде; шлях до цього завжди важкий і завжди легкий, завжди нескінченно простий, і серйозний, і суворий. Справа завжди була обумовлена анонімністю, відсутністю бажання влади і багатства. Сьогодні, коли криза стрясє світом до самих його основ, справа ця залишається точнісько такою ж легенькою і точнісько такою ж важкою; можливо, зараз вона навіть легша, ніж будь-коли. Зараз сильнішим є тиск, що змушує людину ступити на цей єдиний шлях. Той, хто візьме до уваги виклики нашого часу, повинен зробити висновок,



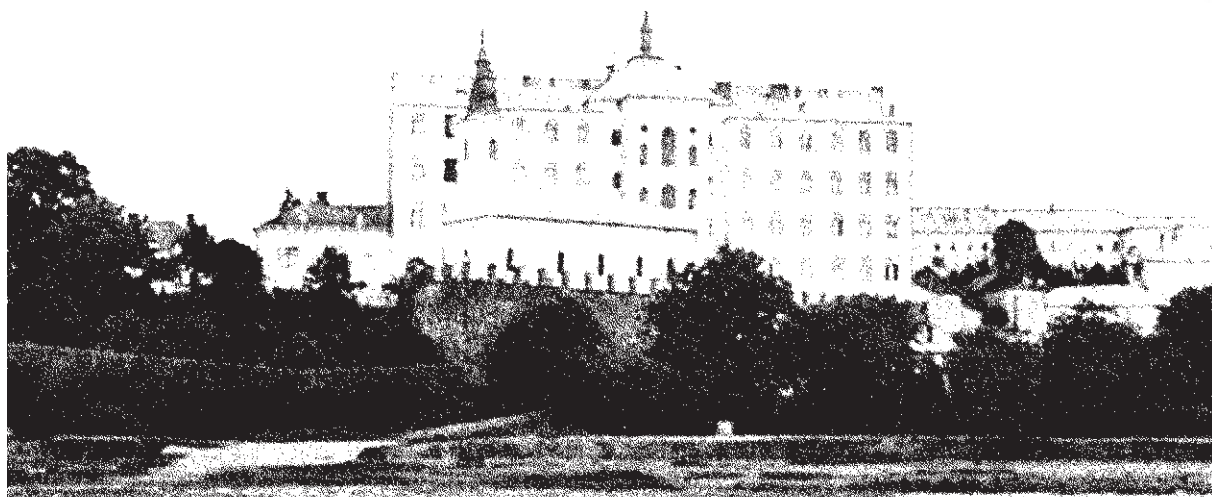
Ужгород, н.л. театральна, 1900-ті рр.



що більше не йдеться про якийсь часткове вирішення. Обережна і тому компромісна епоха реформ завершилася. Наслідок усвідомлення кризи – розуміння того, що жодне питання не може тепер вирішуватися відокремлено. Економіку неможливо більше відокремлювати від політики, психології, педагогіки, теоретичної фізики, метафізики, релігії. Будь-яке питання стає питанням усього людства. Будь-яке рішення повинно виходити з цієї цілісності. А ключ до цієї цілісності відшукали у знанні про *споконвічний стан* духу. Це – ядро вічного брахманського знання. Його можна пізнати за тим, що воно не піддається секуляризації. Його не можна популяризувати, не можна розбавити і розчинити. У цій сфері немає необхідності розрізняти екзотериків і езотериків. Хто не дозрів для цього, той сам виключає для себе причетність до цього знання. У ньому, у цьому знанні, немає нічого, що інтригує, що затягає. Це не сфера сенсаційних відкриттів. Його не можна використовувати для проповідей чи для партійних програм. Хто більше страждав, той швидше зрозуміє його; у кому глибша свідомість, той глибше проникне у нього; хто чистий у своєму житті, той ближче до нього підійде.

У ньому немає нічого абстрактного, нічого довільного. Це – наївне і комплексне знання начала всіх начал, знання, у якому, однак, дитяча простота тотожна завершеній зрілій безпристрасності, й у який математика і мрія збігаються точно так, як диво і реальність.

У Європі, якщо не касту брахманів, то найменш духовність брахманів інстинктивно намагалися ототожнити із найчистішою у духовному сенсі людиною, поетом чи художником, – хоча б уже тому, що така людина була менше, ніж інші, абстрактна і корислива, і стояла вище, ніж інші, над споконвічно продажною політикою. Однак, роль літератури і мистецтва завжди двоїста, тому що духовний ранг поета і художника найчастіше не ясний. У цілій Європі знайдеться не багато письменників, поетів, художників, які відповідали б брахманським вимогам чи честолюбство яких досягало б найвищого рівня, який передбачає анонімність (не популярність), духовну владу над умами (не світську владу) і славу (не багатство). Ці кілька великих особистостей, таких, як, скажімо, Микола Кузанський, Леонардо да Вінчі, Шекспір, Сервантес, Бьоме, Паскаль, Бах, Моцарт, Гьольдерлін, Ніцше,



Толстой, все ж не створили єдиної традиції. Що стосується інших, то, які б видатні художні чи філософські твори вони не залишили, вони були або неприйнятні як особистості, або рівень їхньої творчості був занадто нерівний.

Утім, духовність художника і ученого у ХХ столітті втратила колишній статус – через процвітаючих халтурників-віртуозів і фахівців-дилетантів. Адже неймовірні трюки, як і накопичення даних, – це речі, що, майже усі без винятку, досягаються ціною зневаги до сутнісного боку справи. Засилля акробатичних фокусів і механічної віртуозності у мистецтві, дегуманізованого демонізму у науці, створило таку абсурдну ситуацію, з якою зараз здатен справитися хіба що святий.

У нас, щоправда, нічим подібним навіть не пахне. У Європі – кілька маяків, у нас – нічого. Усі справжні духовні явища пізнаються по тому, що вони скеровують історичні події, а не залежать від них. Природа духу, природа логосу – у тому, що він виявляє себе. Усе інше – вторинне, у ліпшому випадку – лише коментар до по-

воротів долі, що пояснює дійсність, але не творить нового змісту.

Рангу брахмана настільки важко досягнути тому, що людина повинна для цього зайняти позицію мінімальної активності. Це – найбільш істотна причина, чому сьогодні ранг брахмана недоступний людям. Звісно, сама зосереджена медитація не може створити духовну людину. Але без медитативної налаштованості неможливо зробити навіть крок у цьому напрямку. Книги про посвяту у традицію, власне, і передають знання духовної касти (Орфей, Веданта, Тора, Дао де цзін), – усі вони проповідують не-діяльність. Тому, хто скеровує життя інших, самому не можна брати у ньому участі. Давньогрецькі софісти, написавши книгу законів для якого-небудь міста, більше не мали права жити у тому місті.

Світова криза закінчиться у ту мить, коли де-небудь на земній кулі, у будь-якій її точці, буде створений фундамент духовної касти; іншими словами, коли народи, безглуздо роздроблені на національності, зіллються

ужгород, міський театр, п. театральна, 1900-ті рр.



воедино в універсальній державі, або (що, зрештою, одне і те ж) коли на місці сучасної сцієнтичної атеократії відкриється перспектива нової цивілізації. Одне без іншого просто неможливо, тому що немає цивілізації без духовної касти і немає духовної касти без універсальної держави. В Європі, очевидно, уже відгуло і видихнулося те затьмарення розуму, яке Грільпарцер⁴¹ визначив як прямий шлях через націоналізм до бестіялізму, – і вже не тільки спостерігаються симптоми пересичення й утоми, але і прокинулася туга за універсальним порядком. Поза Європою, однак, кольорові народи лише зараз по-справжньому захмеліли від того бестіялізму, який, на перший погляд, здається світлом волі, а насправді є не більше, ніж безглуздість; віддатися цій стихії – значить скоритися найнижчим інстинктам. От чому крах ще не остаточний, і ситуацію зараз, у середині нашого століття, характеризує абсолютне безсилля перед пробудженими інфернальними силами. Невігластво щодо того, що відбувається в дійсності, настільки всезагальне, що, у час,

коли у цілому світі починаються спроби економічних, політичних, військових, технічних, одне слово – абстрактних рішень, про фактичний стан справ ні у кого немає ані найменшого уявлення. Тим часом духовні притулки минулого руйнуються одне за одним, що ще не є лихом, оскільки сьогодні вже неможливо уявити серйозного впливу якихось колишніх стовпів духовности, лихо у тому, що інфернальна міць зростає настільки, що не можна не очікувати загибелі усе більшої кількості людей. З кожним днем стає усе більш очевидним, що катастрофу людства готують саме ті сили, які, зазвичай, вважалися силами його порятунку. Людина давно вже – не пильний вершитель історії, а усього лише несвідоме знаряддя демонічних сил, якої б національності вона не була, до якої б партії не належала і що б не проголошувала на своєму відповідальному місці.

Якби йшлося про те, що духовна каста повинна сформуватися у лоні того народу, що найбільше страждав за минулі сторіччя, то народ цей, без сумніву, варто було б шукати

Ужгород, міський театр, 1920-ті рр.





десь тут, у Східній Європі, і у жодному разі не на Заході, де, через панування безлічі помилкових ідей, людина, якщо не зважати на кілька виняткових фігур, не піднялася навіть до страждання. Однак, якщо подивитися, які висновки робить людина зі своїх страждань, то переконуєшся, що у Східній Європі криза взагалі не дійшла до свідомости людей. Склалася ситуація, коли у цивілізованих народів саме цивілізація виявилася тим фактором, що перешкодив формуванню духовної касти, а на провінційному Сході усі – за винятком кількох людей – або беззастережно приймали Захід, або, теж беззастережно, ненавиділи, самі не знаючи, чому. Водночас, і на Сході, і на Заході сформувався свого роду духовний паразитичний шар, який люблять називати елітою. Приналежність до еліти визначалася майже винятково високим умінням естетично насолоджуватися життям, і саме це стало причиною виникнення – за висловом К. Леонтєва – тієї рідкісної амораль-

ности, що є, скажімо, другим, приватним боком bestialного політичного самовладдя. Нікому з тих, хто володів духовністю, і на думку не спадало, що треба не відкидати політику, але протестувати проти поділу політики і моралі. Еліта скрізь, де б вона не з'являлася, була позбавленою традиції, позакастовою челяддю (*чандала*); тільки у суспільстві вона «осідала» не униз, а нагору. Так упродовж минулих півтора сторіч сформувалася настільки характерна для Європи чандала надлюдей (*Uebermensch-chandala*), що своїм стилем життя впливала не тільки на банкірів, дипломатів, великих торговців, акул промисловости, але і на церкву, мистецтво, науку. Саме стилем життя, а не практикою влади. Це і є та порочна секуляризація, що виявляється не тільки у думках і стилі життя, але вже і в одязі, у манерах, панує не за допомогою грошей, але за допомогою свого цинізму, який виставляється напоказ, подаючи приклад того, як заради



ужгород, міський театр, 1930-ті рр.



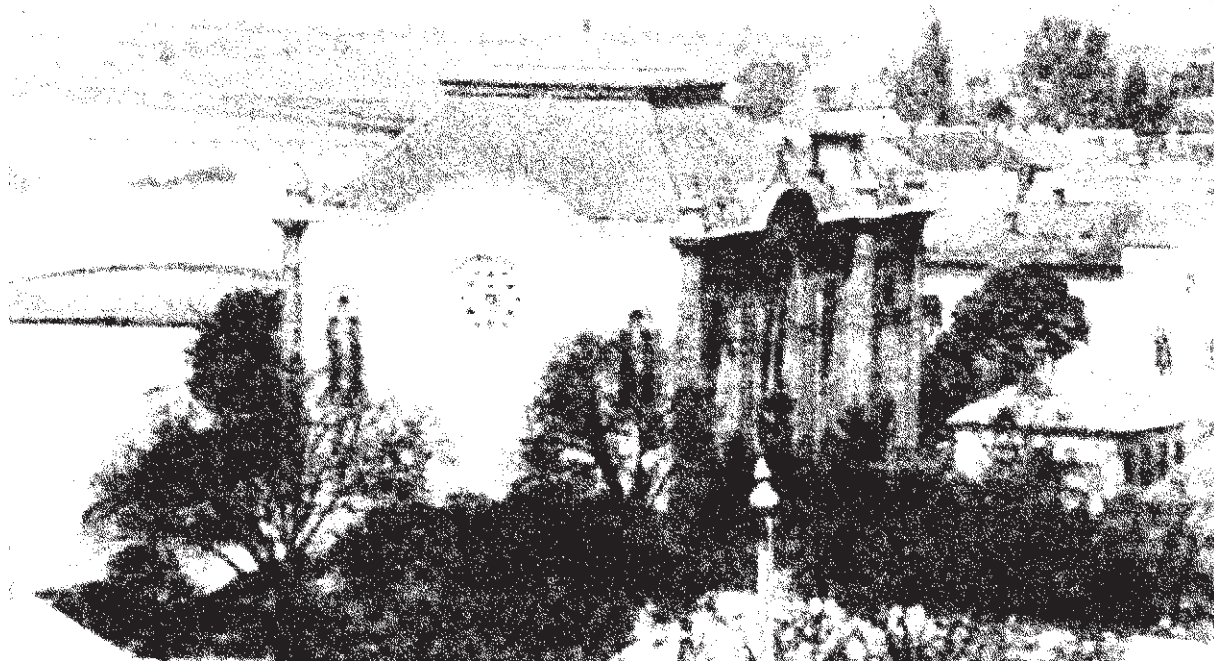
мінімальних привілеїв можна йти на найбільше зрадництво і безчестя. Бертран Расел говорить, що людство упродовж усієї світової історії не страждало стільки, скільки за останні сто років; але це могло статися лише тому, що ті, у чиїх руках були духовні сили, ще ніколи такою мірою не відверталися від людства, причому, варто додати, за таку мізерну плату.

Універсальна держава починається з того, що людина знаходить можливість покласти кінець обом формам бестіяльності: знаходить спосіб повернути у суспільство і низьку челядь (*mob*), і челядь надлюдей (*Uebermensch-chandala*), і тих, виштовхнутих униз, і тих, виштовхнутих нагору. Припиняється еміграція людей із суспільства, а тим самим самотність, що стала загальним прокльоном. Це може відбутися лише за умови, що людина долучиться до цінностей, більш важливих, ніж саме життя. Потрібно повернути людині вічне життя. Якщо це відбудеться, людина зможе знову побачити справжню красу життя і відвернеться від вторинних радостей. Як тільки стане зрозумілим,

що влада, багатство і слава – сурогати справжнього життя, а перша причина честолюбства – запеклий страх втратити життя, у той самий момент для людини відкриється можливість здійснити власну долю. У даний історичний момент це питання пов'язане з життям усього людства. Насильницьке нав'язування різних колективних категорій, таких, як національність, клас, конфесія, раса, – продемонструвало свою неспроможність. У результаті їхнього застосування зміцніли зовсім не колективи; відбулося наступне: кожна людина, хоча б із самозахисту, відгородилася від суспільства, атомізувала себе, у підсумку суспільство без пам'яті кинулося усебіч, кожен член його подався у свій бік. Якщо принцип свободи особи буде реалізовуватися свідомо, у людини відновиться суспільний інстинкт, і вона уже не за наказом, а вільно увіллється у те суспільство, що відповідає її сутності. Сьогодні для людей усієї землі, без врахування конфесій, рас, націй, класів, найважливіше завдання, яке потрібно вирішити, – особистість.



Ужгород, синагога, 1900-ті рр.





Питання ж особистости можуть бути вирішені лише у контексті усього людства. От чому та універсальна держава, якої сьогодні сподівається людина, є державою усього людства – у тому сенсі, що у ній може вільно жити будь-який колектив, і будь-яка раса, будь-який клас, будь-яка конфесія, будь-яка нація зможуть вільно виконувати свій обов'язок.

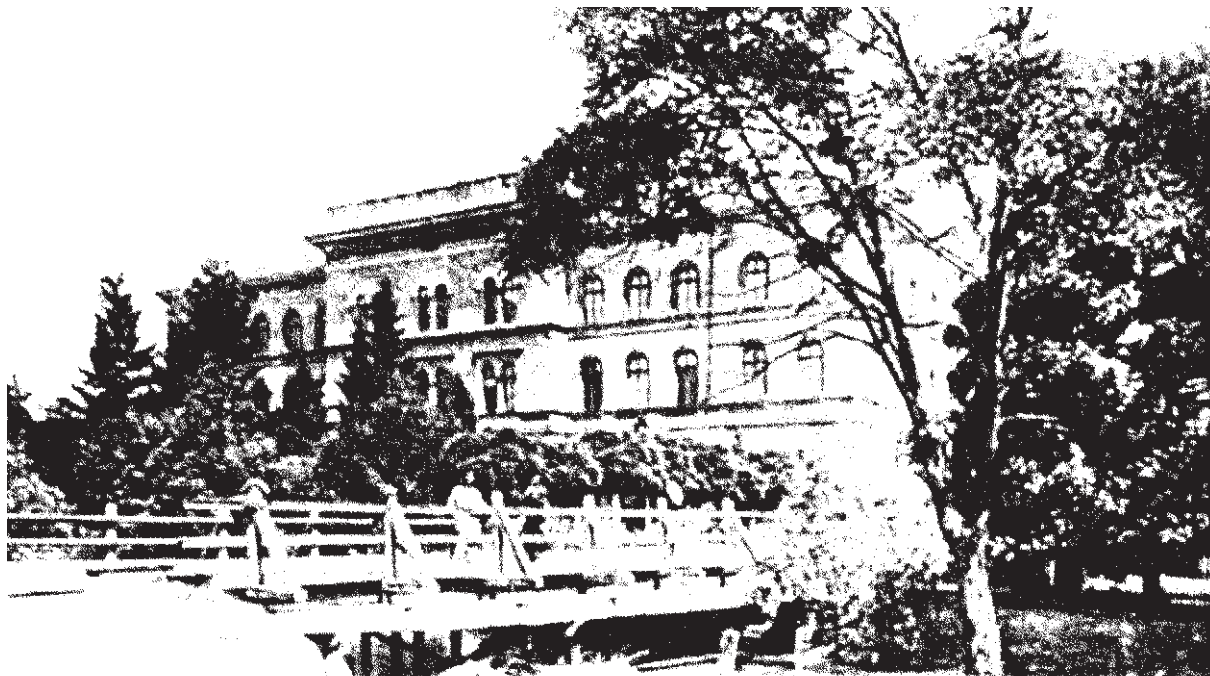
Навряд чи знайдеться народ, що був би менш підготовлений до цього завдання, ніж угорці. Вони не створили ніяких умов для того, щоб, якщо і не зробити перший крок до універсальної держави, то хоча б виявити готовність знайти нарешті самих себе у тому світі, до якого вони належать і в якому не зуміли облаштуватися за тисячу років. Треба зрештою позбутися тієї обтяжуючої неправди, що угорці – щонайперший народ у світі. Потрібно ясно усвідомлювати, що подібне уявлення породжене не чим іншим, як страхом перед дійсністю. Найбільш несерйозна справа – вірити у такі наші чесноти, які, якщо й існують, то тільки у промовах майданних політиків. Найперша умова

панування – уміння панувати над собою. На даний момент Угорщина – лише малозначуща національна держава, що уперто чіпляється навіть не за своє існування, а за свої гріхи, причому гріхи ці з нерозумним озлобленням вчиняє не проти когось іншого, а проти самої себе. Невеликі національні держави лише плутаються під ногами багатомільйонних народів у їхній боротьбі за світове панування. Найбільше вражає те, що саме такі маленькі народи, як угорці, чиє існування безпосередньо під загрозою, не здатні до внутрішньої єдності, як не здатні вони і до того, щоб жити у дружбі з подібними маленькими народами, що могло б створити хоча б емоційні передумови для майбутньої універсальної держави.

Сорок років тому О. Шпенглер і Л. Фробеніус заклали основи нової науки, що лежить на стику історії, соціології, антропології, етнографії. Ця наука, морфологія культури, відтоді знайшла



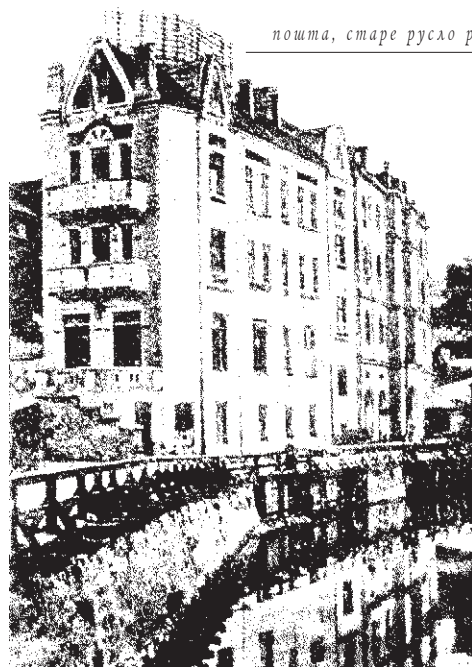
Ужгород, міст через р. малий уж, чоловіча гімназія, 1920-ті рр.



і теоретичну базу. Після численних периферійних починань у середині 30-х років з'явилася порівняльна статистична морфологія, представлена у книзі П. Сорокіна «Social and cultural dynamics»⁴², і усе було готове до того, щоб сформувався сучасний підхід до вивчення історії культури. Адже предмет історії – не епоха, не нація, а суспільство. Найважливіша ж особливість суспільства – у тому, що воно створює своєрідну однорідність у різноманітних сферах життя, від повсякденних звичаїв і одягу до конституцій і філософських систем, ту специфічну і неповторну єдність стилю, що і піднімає орди людиноподібних істот до людського рівня. Цю

єдність стилю і називають цивілізацією. А. Дж. Тойнбі, автор «Осягнення історії», у 40-х роках нараховує з початку історії двадцять три таких цивілізацій, пояснюючи усі події світової історії продуктивністю і взаємодією цих цивілізацій. Цивілізація – наднаціональна, надрасова, надкласова однорідність. Цивілізація пізнається за тим, що вона здійснює ефективний контроль над природним середовищем і над людиною. Два крайніх полюси цивілізації – це індивідуалізм, що втратив самоконтроль, і тоталітарна колективна влада; перевага кожного з них веде до загибелі цивілізації.

В Угорщині ніхто поки ці думки не обговорював. Правда, про регіональні розбіжності –



Ужгород, п.а. жупанатська, пошта, альпінарій, 1920-ті рр.



щодо угорського народу – йшлося, але це були радше гіпотези, що стосуються психології народу чи історії літератури; у багатьох сенсах ці гіпотези були відголоском теорії І. Тена, але далеко не такі фундирувані. Концепція п'яти геніїв спирається на стильову однаковість ландшафту, людини й укладу життя; звідси вона виводить розбіжності в соціальній і культурній динаміці геніїв.

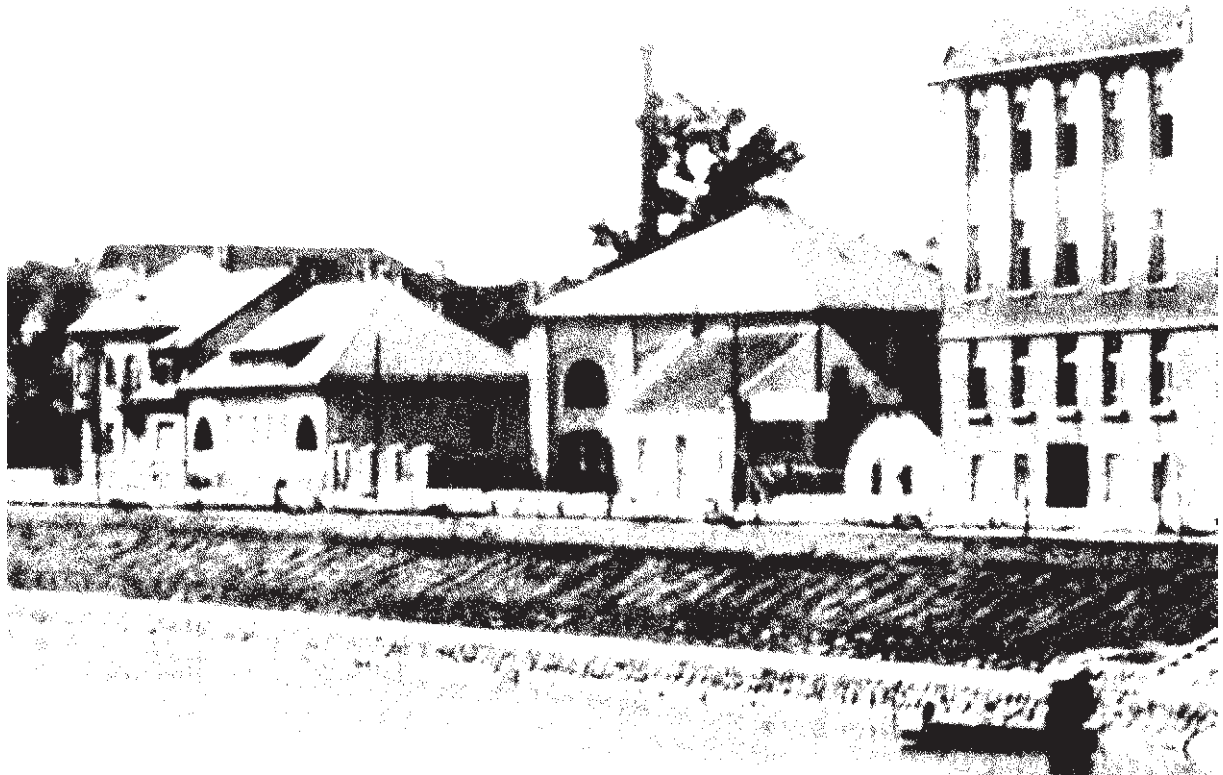
У всякому разі, між морфологією культури, Сорокіним, Тойнбі і «П'ятьма геніями» є істотні розбіжності. Перші не знають поняття «традиція». Усі цивілізації, говорять вони, виникають, розвиваються і гинуть незалежно одна від одної; так учив Шпенглер і стверджував Фробеніус у своїй теорії *paideuma*⁴³. Згадані автори відкидають положення про єдину працивілізацію, що охоплює всю землю. Однак, від концепції єдиної працивілізації варто відрізнити ідею про *споконвічний стан*, однаковий

у всіх людей на всій землі, про стан, що знову і знову втілюється у всіх цивілізаціях, але незалежно від кожної з них. Цивілізація, вважає Фробеніус і, слідом за ним, інші філософи, розвивається подібно рослині: проростає з насіння, органічно росте, живе, розширює сферу свого існування, розцвітає, в'яне і вмирає. Однак, від подібних поглядів рішуче слід відокремити переконання у наявності вічного споконвічного людського стану, незалежного від часу й абсолютного. Ідея традиції спирається на уявлення не про цивілізації, а про спільний корінь усіх цивілізацій, про спільний споконвічний стан, з якого вони виростають.

Морфологія культури, Сорокін і Тойнбі не хочуть брати до уваги поняття «традиція», а тому туманно бачать навіть власну сферу знань. Вони не здають собі справи – у того, що ми називаємо історією, є два джерела. Одне з джерел



Ужгород, єврейський квартал, 1930-ті рр.

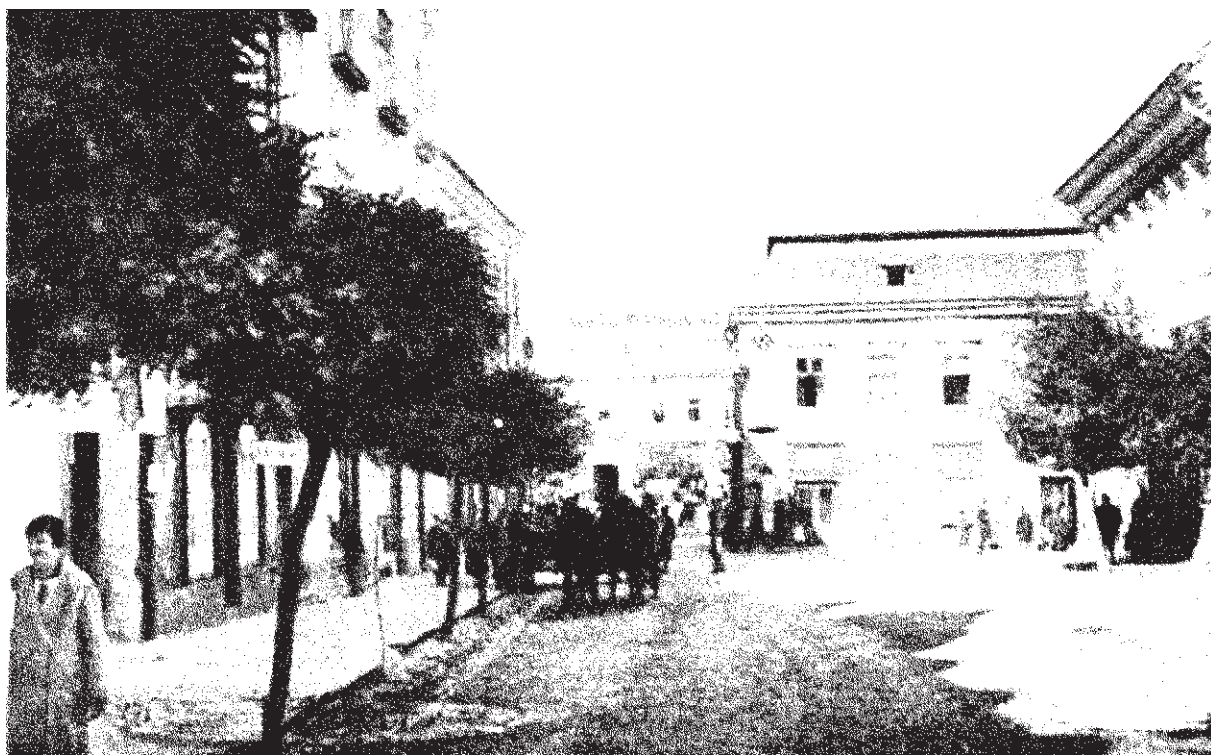


пов'язане із кшатріями; це наївний виклад подій у часі, як це робили племінні і придворні хроніки, а пізніше продовжували націоналістичні історіографи, милуючись діяннями предків. Зміст такої історії – славні діяння шляхетських родів, королів, пращурів, завоювання нових земель, заснування держав, походи. Друге джерело – брахманське, що прагне витлумачити те, що відбувалося чи відбувається. Брахманську історію сьогодні називають філософією історії. Підходи Шпенглера, Фробеніуса, Сорокіна, Тойнбі, що спираються не на епохи і народи, а на більш високі категорії, цивілізації, є ближчими до брахманської історії, тому що шукають не те, що відбулося, а те, який сенс того, що відбулося, і які наслідки будуть для сьогодення і майбутнього.

Ідею традиції, спираючись на давні і розглужені дослідження у цій області, висунув Рене Генон. Саме Генон зауважив, що єдино беззаперечне людське знання – це знання, тотожне у всіх народів землі, увічнене у древніх священних книгах. Той народ і та епоха, що відступають від цього знання, неминуче опиняються у кризі, і ніщо не може їх вивести з цієї кризи, крім повернення до древнього знання. Генон побачив, що сучасні псевдовчення, яким є насамперед ідея розвитку, маскують і стимулюють процес занепаду і загибелі людства. Генон відкидає поняття цивілізації. У цьому понятті немає необхідності. Там, де людство стоїть на основі традиції, воно процвітає, оскільки живе за законами метафізичного базису людської природи, а відходячи від цього базису, втрачає легітимність власного буття і гине. Що стосується поняття цивілізації, то воно, поза усім іншим, подає справу так, начебто розквіт життя – заслуга так званої об'єктивної дійснос-



ужгород, бул. ференца ракоці (августина болошина), 1930-ті рр.



ти, незалежної від людини. Омана ця властива усьому сучасному людству. Генон посилається на Сен-Мартена⁴⁴, який говорить, що не на людину потрібно дивитися через природу, а на природу через людину. Тобто, він стоїть на тій же позиції, на якій у середині ХХ століття була теоретична фізика. Сучасний світ немовби отримує дивне – протиприродне – задоволення, будучи упевненим, начебто людину мучать незалежні від людини сили. Але ж розквіт є там, де людина, володіючи своїми духовними силами, що завжди є у її розпорядженні, свідомо творить розквіт; коли ж вона відвертається від цих сил, її чекає неминуча загибель.



Усе те, про що, зазвичай, ідеться у зв'язку з аналітичною психологією, набагато точніше можна було б виразити мовою традиції. Однак мова ця, через її метафізичну природу, настільки відлякує сучасну людину, що не може не служити причиною серйозних непорозумінь, і тому їй довелося залишити осторонь. З цими об'єктивними труднощами наразі не можна не рахуватися. Мова метафізики в Європі ґрунтовно скомпрометована, так що будь-яке слово, узятє звідти, викликає підозру і навіть відторгнення. Залишається чекати, поки мова сцієнтизму буде скомпрометована ще більше. Процес цей іде досить швидко. Коли крах сцієнтизму стане очевидним,



можна буде знову спробувати повернутися до споконвічного сенсу слів.

Із самої суті нашої теми випливає, що потрібно було знайти зв'язок між західною і східною традиціями. Під східною традицією слід розуміти мислячих у правильному напрямку російських філософів. Це насамперед Чаадаєв, Леонтьєв, Соловйов, Флоренскій, Трубецькой, Мерзжковській, Бердяєв, Булгаков. У росіян не було Ренесансу, це їхня біда, але разом з тим – величезна перевага. У російських мислителів збереглося найбільше того духу, якого потребує брахман. Не торкаючись інших аспектів питання, скажу лише, що один із проявів цього духу – свідомість безумовної переваги теорії над будь-якою практикою. Леонтьєв правий: у порівнянні з Росією Захід завжди жив у схизмі. Справжнього брахмана характеризує те, що ніхто не стоїть від світськості далі, ніж він, але водночас ніхто так не близький до світла, як він. На відміну від порожньої, марнолюбної і багатослівної європейської академічно-професорської філософії, російська філософія – палка і профетична. Вона спрямована проти націоналізму, проти класової боротьби і проти секуляризації. Але оскільки питання історії не можуть мати вирішення – їх можна тільки пе-

рерости, – вони постійно і наполегливо вимагають більш універсальної організації людського суспільства.

1948 р.

1. Карст (Крас) – вапнякове плато у Словенії (західний край – в Італії).

2. Шомодь – комітат (область) на південь від оз. Балатон з центром у м. Капошвар.

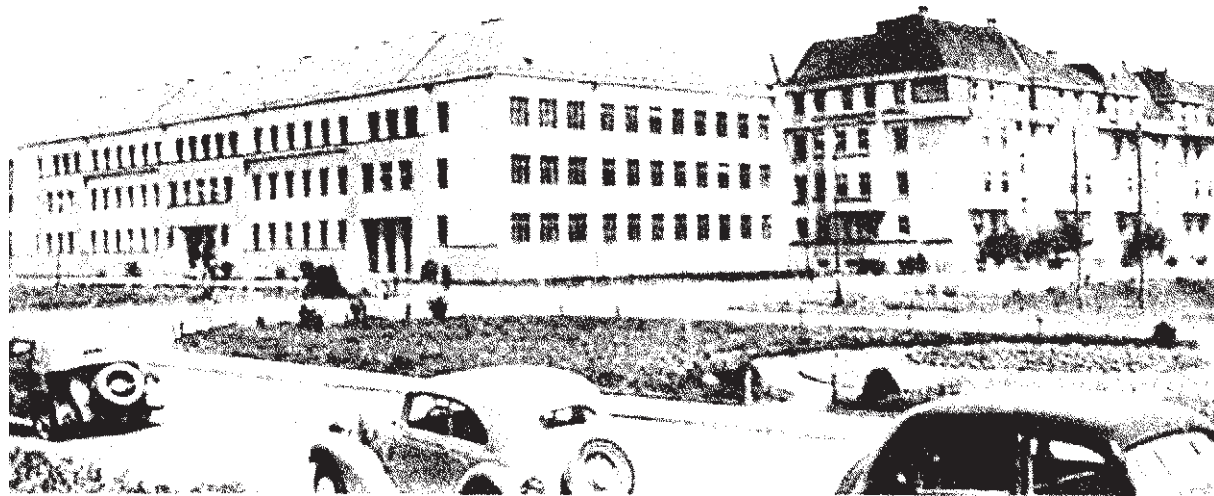
3. Фейер – комітат на північ від оз. Балатон з центром у м. Секешфехервар.

4. Шомло – базальтова гора з руїнами середньовічної фортеці, а також навколишній виноробний район у комітаті Веспрем на захід від оз. Балатон.

5. Панонія – провінція Римської імперії, до якої входила західна частина сучасної Угорщини.

6. Кішфалуді, Шандор (1772–1844) – поет, один з родоначальників романтизму в угорській літературі.

7. Карой Роберт (Карл Роберт, 1288–1342) – король Угорщини (1307–42) з династії Анжу, що прийшли до влади після того, як династія Арпадів по чоловічій лінії припинила своє існування. У час правління Кароя Роберта Угорщина, ослаблена татаро-монгольською навалюю 1241–42 рр. і тривалими міжусобицями, знову переживає епоху розквіту.



8. Лайош Великий, Лайош I (1326–1382) – король Угорщини в 1342–82 рр., король Польщі (під ім'ям Людовик I Великий або Людовик Угорський) з 1370 р. з династії Анжу.

9. Сентготард – невелике містечко на заході країни, де сходяться кордони Угорщини, Австрії і Словенії.

10. Фертьо (нім. Neusidler See) – озеро в Австрії і частково в Угорщині з плоскими, сильно заболоченими берегами.

11. Ваг – ріка у Словаччині, ліва притока Дунаю; Спіш (угорск. Сепеш) – регіон у Східній Словаччині з центром у м. Спіш.

12. Папа – невелике місто в Угорщині, у комітаті Веспрем.

13. Кішмартон (нім. Eisenstadt) – до 1920 р. невелике містечко у складі угорського комітату Шопрон, сімейні маєтки князів Естергазі; нині центр австрійської землі Бургенланд.

14. Верхня Угорщина – частина історичної Угорщини, що фактично збігається з територією сучасної Словаччини.

15. Інель (угорськ. Іпой) – ріка у Словаччині, ліва притока Дунаю.

16. Бьоржсьонь – гірський масив на півночі Угорщини, на лівому березі Дунаю.

17. Піліш – гірський масив на півночі Угорщини, на правому березі Дунаю.

18. Бюк – гірський масив у північно-східній частині Угорщини, у системі Західних Карпат.

19. Боршод (Боршод-Абауй-Земплен) – комітат на північному сході Угорщини, що межує зі Словаччиною, з центром у місті Мішкольць, Шаторальяуйхей – стародавнє угорське місто біля Мішкольця.

20. Сатмар (рум. Сату-Маре) – місто й область історичної Угорщини в Північній Трансільванії (нині у Румунії).

21. Йдеться про іронічно-фантастичні твори К. Міксата – роман «Нова Зрінада» (1898) і повість «Парасолька Святого Петра» (1905).

22. Томпа, Міхай (1817–1868) – поет, автор елегійних і алегоричних віршів, що характерні майже фольклорною простотою.

23. Йдеться про наслідки регулювання р. Тиси у другій половині XIX ст., у результаті чого різко скоротилася паводкова територія.

24. Кьосег – невелике стародавнє місто на заході Угорщини, біля кордону з Австрією.

25. Мається на увазі поразка угорців у битві під Могачем (1526) і розпад середньовічного Угорського королівства.



ужгород, район галаго, 1930-ті рр.



ужгород, пльзенський ресторан, 1930 р.

26. Лабанці – презирлива кличка прихильників Габсбургів, що поширилася з кінця XVII ст.; в очах куруців, що відстоювали національну незалежність, лабанці – уособлення хитрости, боягузливости, «непатріотичности».

27. Країна воєводи Дюла – Трансільванія кінця X – початку XI ст., останній оплот поганства на території сформованої Іштваном I християнської держави. У 1002 р. племінний вождь Дюла підняв повстання проти Іштвана I, яке було подавлено, а сам Дюла насильно навернений у християнство.

28. Кюкюле (рум. Турнава) – відомий виноробний район у Південній Трансільванії.

29. Шудра – один з нижчих станів (варн) у Древній Індії; підлеглі слуги громади. Древньоіндійську кастову систему Б. Хамваши використовує для опису ієрархії людського суспільства взагалі, виділяючи у цій ієрархії чотири рівні: брах-



мани – духовна еліта, кшатрії – військово-адміністративний прошарок, вайшії – підприємці і торговці, шудри – рядові працівники.

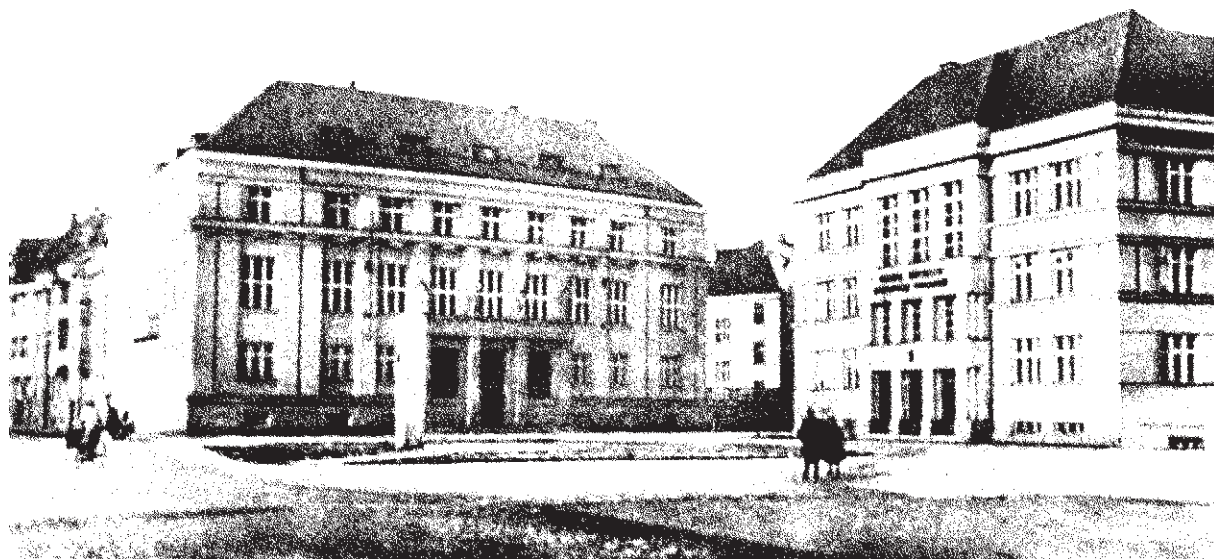
30. Генон, Рене (1886–1951) – французький філософ і письменник, видатний представник езотеричного традиціоналізму, автор книг «Схід і Захід» (1924), «Криза сучасного світу» (1927) і ин. У 1912 р. прийняв іслам, з 1930 р. жив у Каїрі.

31. Споконвічний стан (alapallas) – одне з центральних понять у філософії Хамваши; status absolutus, «нормальний» стан людського буття в доісторичну, дорелігійну епоху у Золотого Століття; автентичне буття.

32. Банат – історична область у Південно-Східній Європі, між Трансільванськими Альпами, ріками Тисою, Муреш, Дунаєм. З XII ст. Банат належав до Угорщини, у середині XVI – початку XVIII ст. був у складі Османської імперії. З 1718 р. – під владою



ужгород, район галаго, 1930-ті рр.



Австрії (потім Австро-Угорщини). За Тріанонським мирним договором розділений між Румунією і Югославією.

33. Срем (угорськ. *Szerem*) – історична область на Дунаї з центром у місті Вуковар, населена хорватами, німцями, угорцями, словаками, русинами (нині у Хорватії).

34. Чімпія (угорськ. *Мезешеґ*) – невелика горбиста місцевість у центральному районі Трансильванії.

35. Еон (гр. *αιον*) – століття, вічність. У термінології Хамваша «наш еон» – увесь період історії людства (приблизно з VI ст. до н.е.), що наступив після Золотого Століття; епоха Апокаліпсиса, історична епоха (аналогічна хронологія прийнята й у роботах Р. Генона). Початок еона, за Хамвашем, пов'язаний з випаданням людства з лона «буття» у лона «життя», з появою держави, моральності, несправедливості, ощадливості, неправди. Ключові фігури цього повороту у розвитку людства – Конфуцій, Лао Цзи, Будда, Геракліт, Піфагор.

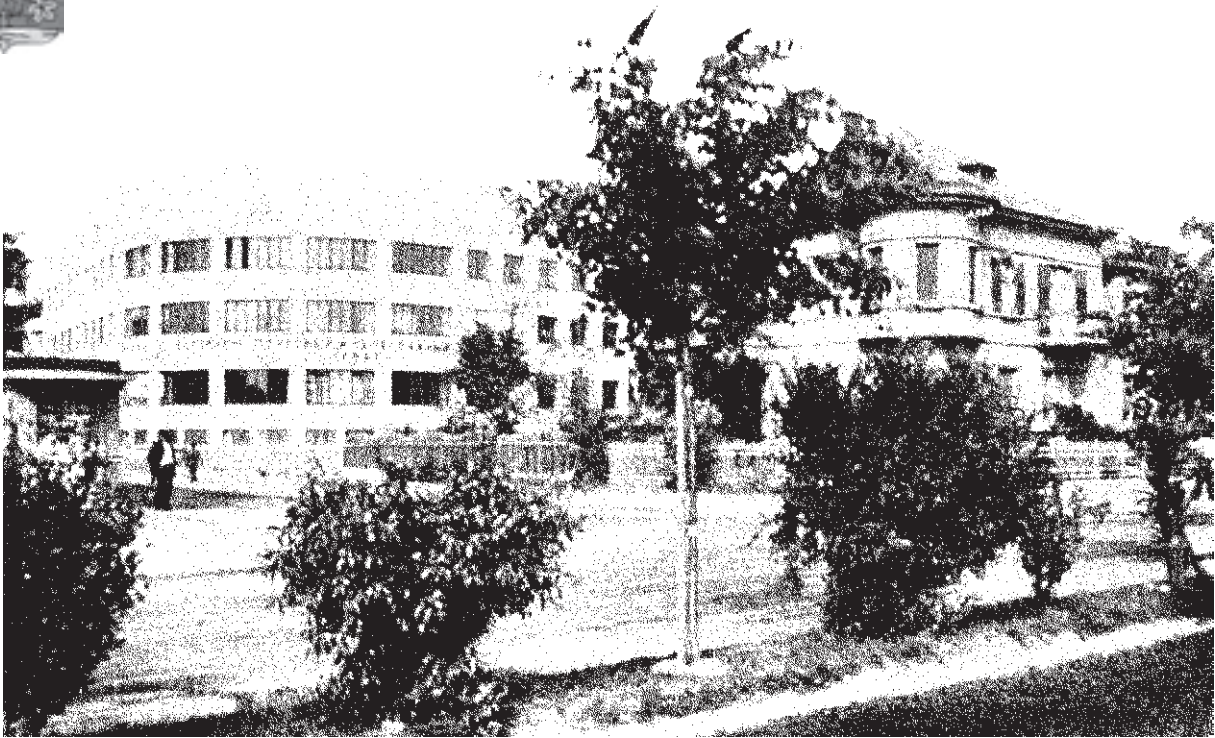
36. Йдеться про вчення К.Г. Юнта про колективне несвідоме.

37. Династія Анжу – королівська династія в ряді європейських країн, що походила від графів Анжу (Франція). Правила в Англії, Південній Італії, Сицилії. В Угорщині династія Анжу правила в 1307–85 рр. (Карл Роберт, Лайош Великий і дочка Лайоша Великого Марія).

38. Цитуються «Философические письма» (1829–30) Чаадаєва. Див.: Чаадаєв П.Я. Полное собрание сочинений и избранные письма. Т. 1. М.: Наука, 1991. С. 326–330.

39. Беишеней, Дьордь (1746–1811) – один з найбільших письменників епохи Просвітництва в Угорщині; з ідеями французьких просвітителів познайомився у Відні, у період служби в угорській лейбгвардії Марії Терезії.

40. Письменники-лейбгвардійці (*testorirok*) – група угорських письменників, однодумців Д. Беишеней, що склалася при дворі Марії Терезії у 1760–70-і рр. (А. Барчаї, Ш. Бароці, ін.).



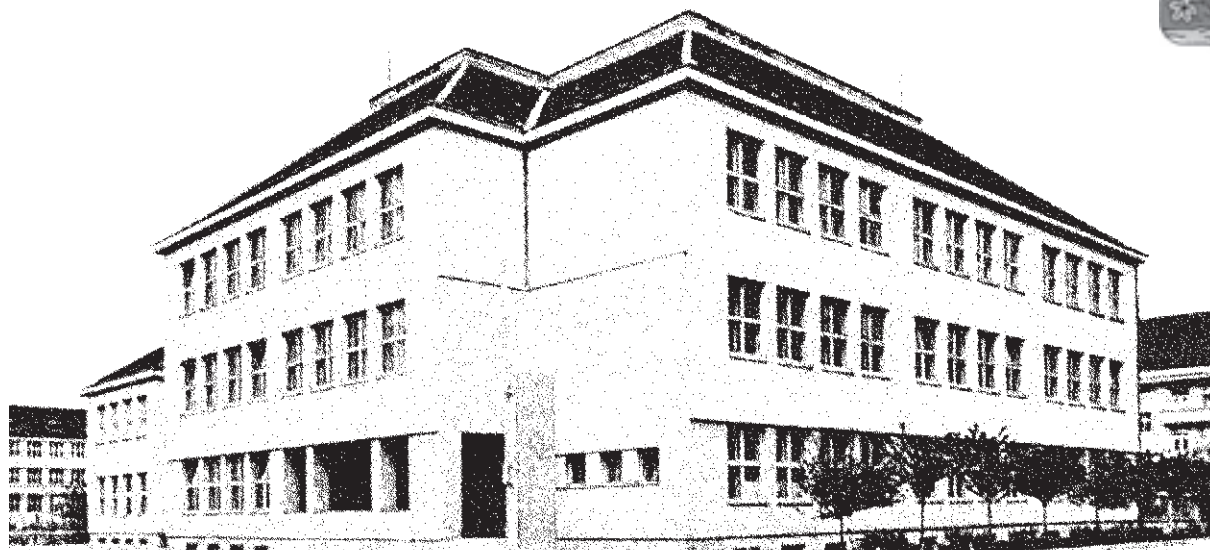
41. Грільпарцер, Франц (1791–1872) – австрійський драматург, творчість якого просякнута протестом проти реакційного феодально-бюрократичного режиму канцлера Метерніха.

42. Фундаментальна 4-томна праця П.А. Соркіна «Social and cultural dynamics» опублікована у Нью-Йорку у 1937–41 рр.

43. Німецький етнограф-африканіст Лео Фробеніус (1873–1938) висунув теорію про культуру як особливий соціальний організм, що має містичний початок – «душу» («praideuta»).

44. Сен-Мартен, Луї Клод (1743–1803) – французький філософ-містик, писав під псевдонімом Невідомий філософ. Виступав проти матеріалізму і сенсуалізму французьких просвітителів.

Переклала Марта Філь





АВТОРИ ЧИСЛА:

Великий Іван, краєзнавець, еколог, публіцист, член Фондації «Центр екологічних ініціатив». Львів, Галичина.

Ворошилов Олександр, закарпатський журналіст, історик за фахом, визнаний Закарпатською медіа-спільнотою одним з найбільш резонансних журналістів області. Спеціалізується на викривальних репортажах. Берегове, Закарпаття.

Гаврош Олександр, закарпатський журналіст, поет, есеїст, останніми роками видав шість збірників: дайджести журналістських матеріалів (своїх і колег), присвячені мукачівській епопеї 2003-2004 рр., гумористичні збірники «Карпатський Словоблуд» і дві книжки еротичних поезій. Лідер неформального Культурного Братства (Куб). Ужгород, Закарпаття.

Гнатюк Володимир (1871-1926), видатний український фольклорист, громадський діяч, літературознавець, мовознавець, публіцист, перекладач, журналіст. Упродовж трьох експедицій на Закарпатську Україну зібрав величезний фольклорний матеріал, зок-

рема казковий епос. Друкується за виданням Володимир Гнатюк. Казки Закарпаття. - Ужгород: Карпати, 2001.

Дочинець Мирослав, закарпатський журналіст і письменник (новели, нариси, афоризми), власник видавництва «Карпатська вежа». Палкий літературний дослідник ґендерної тематики. Мукачеве, Закарпаття.

Кузан Василь, закарпатський поет, есеїст, літературний критик, за фахом – математик. Найстарший у поетичному гурті «НАС-ТРОЄ-вість» (В. Кузан, М. Рошко, С. Федака). Заввідділом культури Іршавської РДА. с. Довге, Іршавщина, Закарпаття.

Лильо Ігор, історик, кандидат історичних наук, доцент Львівського національного університету імені Івана Франка, журналіст. Львів, Галичина.

Літераті Тетяна, закарпатська журналістка, родом з Чопа, працювала у муніципальній газеті «Ужгород», нині юна мама. Чоп-Ужгород, Закарпаття.

Мідянка Петро, великий український поет Закарпаття. Село Широкий Луг, Тячівський район, Закарпаття.

Рошко Михайло, закарпатський прозаїк, тележурналіст, кандидат філологічних наук, дисертація про Кена Кізі, завідувач кафедри факультету романо-германської філології Ужгородського університету. Ужгород, Закарпаття.

Федака Сергій, закарпатський історик, журналіст, письменник. Доктор історичних наук, професор Ужгородського національного університету. Спеціалізується на історії Київської

Руси й історичному краєзнавстві. Співавтор чотирьох краєзнавчих довідників, автор п'яти монографій, чотирьох книжок белетристики, понад тисячі газетних публікацій. Ужгород, Закарпаття.

Хамваш Бейла (Hamvas Bela, 1897–1968), письменник, відомий дослідник езотеричної філософії і древніх традицій, один з найбільш оригінальних угорських мислителів ХХ століття. Позбавлений з 1948 р. можливості публікуватися, займався фізичною працею, продовжуючи активну творчу діяльність. Відкриття Хамваша відбулося у середині 1980-х рр. виданням його роману «Карнавал». З 1991 р. вийшло 10 томів зібрання творів Хамваша, зокрема збірник есеїв «Patmos, I-III» (1994), книги «Scientia Sacra. Духовна традиція стародавнього людства» (1995), «Scientia Sacra. Християнство» (1996) і ин. Первісний варіант есею «П'ять геніїв» («Az ot geniusz»), створений у 1940 р., був утрачений разом із усіма рукописами і бібліотекою Хамваша наприкінці війни. Текст, відновлений автором у 1948 р., уперше надрукований угорською мовою у 1985 р. у Берні. Публікується у скороченому перекладі. Угорщина.

Громадська організація Незалежний культурологічний часопис «І» є недержавною громадською організацією, що досліджує проблеми культурології, політології, філософії. Головними напрямками її діяльності є вивчення міжетнічних стосунків, проблем цивілізаційних розламів і адміністративних кордонів, формування європейської ідентичності і питань європейської інтеграції, сучасного політичного дискурсу. З творенням часопису співдіє постійний семінар — «Діялог над кордонами», що досліджує проблеми культурного та політичного прикордоння, а також щорічні Міжнародні конференції з питань транскордонної культурної, політичної та економічної співпраці.

Як громадська організація Незалежний культурологічний часопис «І» формує базові засади громадянського суспільства України, займаючи чітко визначені позиції з усіх найважливіших питань суспільного і політичного розвитку України. Організація випускає кварталник Незалежний культурологічний часопис «І», Молодіжний додаток до кварталника, а також книги відомих політологів та культурологів. Електронна версія Незалежного культурологічного часопису «І» є найбільшим багатомовним електронним журналом України.

'The «І» Independent Cultural Magazine' is a non-governmental public organisation that studies the issues of political science, philosophy and culture. Inter-ethnic relationships, civilisation break-down and administrative borders, European identity and European integration, contemporary political thinking have become principal areas for its studies. The magazine has initiated and cooperates with an ongoing seminar called "Dialog over frontiers" that examines cultural and political issues of frontier zones, as well as with annual international conferences on the problems of cross-border cultural, political and economic cooperation.

As a public organisation, 'The «І» Magazine' establishes the fundamentals of a civic society in Ukraine through its clearly defined position on the most important issues of societal and political development of the country.

The organisation publishes 'The «І» Independent Cultural Magazine' on a quarterly basis, the Youth Supplement, as well as books by prominent Ukrainian politics and culture researchers.

The electronic version of the magazine is the biggest multilingual e-journal in Ukraine.

L'organisation civique «Magazine culturel indépendant І» est une organisation non-gouvernementale qui étudie les problèmes liés à la culture, la politique et la philosophie. Les principaux axes de son activité s'articulent autour de l'étude des relations interethniques, des problèmes des crises des civilisations et des frontières administratives, de la formation de l'identité européenne, des questions d'intégration européenne, de discours politique contemporain. A la création du magazine s'ajoute le séminaire permanent — «Le dialogue sur les frontières», qui étudie les problèmes culturels et politiques des frontières à travers des conférences annuelles internationales sur les questions de la coopération trans-frontalière culturelle, politique et économique.

Comme l'organisation civique Magazine culturel indépendant, «І» forme les bases de la société civile de l'Ukraine, en adoptant des positions bien définies sur toutes les questions importantes concernant le développement culturel et social de l'Ukraine.

L'organisation publie une fois par trimestre le Magazine culturel indépendant «І», un supplément pour les jeunes, de même que des livres de politologues et de culturologues connus.

La version électronique du Magazine culturel indépendant «І» est le plus grand magazine multilingue en ligne de l'Ukraine.

Die Unabhängige Kulturzeitschrift «І» ist eine nichtstaatliche öffentliche Organisation; sie behandelt Themen aus Kultur, Politik und Philosophie. Der Schwerpunkt der Tätigkeit liegt in der Untersuchung zwischen-ethnischer Beziehungen und der Probleme der Zivilisations-brüche, der administrativen Grenzen, der Entwicklung einer europäischen Identität, der europäischen Integration, und eines modernen politischen Diskurses. Weiterhin organisiert die Zeitschrift seit 1997 das Projekt «Gesprach über Grenzen», dazu gehört alljährlich eine internationale Konferenz zu diesem Thema.

«І» arbeitet engagiert für eine «Offene Gesellschaft» in der Ukraine und nimmt auch deutlich erkennbar Stellung zu aktuellen Fragen.

Die Organisation publiziert als Vierteljahresschrift die Unabhängige Kulturzeitschrift «І», ausserdem eine Ausgabe für junge Autoren/Autorinnen, sowie Bücher von ukrainischen Autoren aus dem Bereich von Politik- und Kulturwissenschaft.

Die Internetausgabe der Zeitschrift «І» ist inzwischen zur grossten mehrsprachigen elektronischen Zeitschrift in der Ukraine herangewachsen.

ЧИСЛА НЕЗАЛЕЖНОГО КУЛЬТУРОЛОГІЧНОГО ЧАСОПИСУ «І»:

- №1 ДУХОВНІ ОСНОВИ ЄВРОПИ, КВІТЕНЬ 1989
№2 ДУХОВНІ ОСНОВИ ЄВРОПИ, СІЧЕНЬ 1990
№3 ДУХОВНІ ОСНОВИ ЄВРОПИ, ЛЮТИЙ 1990
№4 ДУХОВНІ ОСНОВИ ЄВРОПИ, БЕРЕЗЕНЬ 1990
№5 ДУХОВНІ ОСНОВИ ЄВРОПИ, ГРУДЕНЬ 1992
№6 ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВИМІР УКРАЇНИ, ТРАВЕНЬ 1995
№7 POST - РИМ, ВІЗАНТІЯ РОСІЯ ТРАВЕНЬ 1996
№8 ЮДЕЇ, ЄВРЕЇ, ГЕБРЕЇ, ЖОВТЕНЬ 1996
№9 СЕРЕДНЯ ЄВРОПА. АВСТРІЯ ПІСЛЯ АВСТРІЇ. ГРУДЕНЬ 1997
№10 УКРАЇНА-ПОЛЬЩА. НАПРИКІНЦІ СТОЛІТТЯ ЛЮТИЙ 1998
№11 УКРАЇНА-ПОЛЬЩА. РОЗМОВИ ПРО КОРДОНИ, ТРАВЕНЬ 1998
№12 УКРАЇНА-ПОЛЬЩА-ФРАНЦІЯ-НІМЕЧЧИНА. РОЗМОВИ ПРО КОРДОНИ-2, ЖОВТЕНЬ 1998
№13 НОВА ЄВРОПА. ЄДНІСТЬ У РОЗМАЇТТІ, ГРУДЕНЬ 1998
№14 УКРАЇНА-ПОЛЬЩА. РОЛЬ ТА МІСЦЕ У ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ІНТЕГРАЦІЇ, ЛЮТИЙ 1999
№15 ЮГОСЛАВІЯ КОСОВО, ЄВРОПА, ГРУДЕНЬ 1999
№16 ПРАВИ ТА ЄВРОПА, ТРАВЕНЬ 2000
№17 ҐЕНДЕРНІ СТУДІЇ, ВЕРЕСЕНЬ 2000
№18 УКРАЇНА, РОСІЯ, БІЛОРУСЬ: ТРИ ПРОЕКТИ, ЖОВТЕНЬ 2000
№19 ҐЛОБАЛІЗАЦІЯ, ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ ТА УКРАЇНА, ГРУДЕНЬ 2000
№20 УКРАЇНА, ЕС, КОРДОН, 2000 + ? БЕРЕЗЕНЬ 2001
№21 ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО. УКРАЇНА 2001, СЕРПЕНЬ 2001
№22* 10 РОКІВ «ПРОЕКТУ УКРАЇНА», ВЕРЕСЕНЬ 2001
№22** 10 YEARS OF «PROJEKT UKRAINE», ГРУДЕНЬ 2001
№23 ФЕДЕРАТИВНА РЕСПУБЛІКА УКРАЇНА, БЕРЕЗЕНЬ 2002
№24 ПОКОЛІННЯ І МОЛОДІЖНІ СУБКУЛЬТУРИ, ТРАВЕНЬ 2002
№25 НАСИЛЬСТВО, ВЛАДА, ТЕРОР, СЕРПЕНЬ 2002
№26 ТОПОС ПОРАЗКИ, ЖОВТЕНЬ 2002
№27 ҐЕНДЕР. ФЕМІННІСТЬ. МАСКУЛІННІСТЬ, СІЧЕНЬ 2003
№28 ВОЛИНЬ 1943, БОРОТЬБА ЗА ЗЕМЛЮ, КВІТЕНЬ 2003
№29 GENIUS LOCI. ЛЬВІВ, LEOPOLIS, LEMBERG, LWOW, СЕРПЕНЬ 2003
№30 МАНІПУЛЯЦІЯ СВІДОМІСТЮ, ВЕРЕСЕНЬ 2003
№30* МАНІПУЛЯЦІЯ СВІДОМІСТЮ, МОЛОДІЖНИЙ ВИПУСК, ГРУДЕНЬ 2003
№31 РОСІЯ ХХІ СТОЛІТТЯ, ЛЮТИЙ 2004
№32 СОЛОДКА СВОБОДА СЛОВА, КВІТЕНЬ 2004
№32* КОРУПЦІЯ МІНУС СВОБОДА, СПЕЦІАЛЬНИЙ ВИПУСК, ТРАВЕНЬ 2004
№33 ҐЕНДЕР, ЕРОС, ПОРНО, ТРАВЕНЬ 2004
№33* ЕРОТИКА, ЛІТЕРАТУРНИЙ ВИПУСК, ЧЕРВЕНЬ 2004
№34 РЕВОЛЮЦІЯ, ЕВОЛЮЦІЯ, СТАГНАЦІЯ, ВЕРЕСЕНЬ 2004
№35 МОВА НІМОЇ КРАЇНИ, БЕРЕЗЕНЬ 2005
№36 ГАЛИЧИНА - КРАЇНА МІСТ, ВЕРЕСЕНЬ 2005
№36* ГАЛИЧИНА - КРАЇНА ЛЮДЕЙ, ТРАВЕНЬ 2005
№37 СТРАХ, ЧЕРВЕНЬ 2005
№38 МОЛОДІЖНІ СУБКУЛЬТУРИ, ЛИПЕНЬ 2005
№39 УКРАЇНА ЯК СУБ'ЄКТ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ ГРИ, ЛИСТОПАД 2005
№40 УКРАЇНА - РІК ПІСЛЯ РЕВОЛЮЦІЇ, ГРУДЕНЬ 2005
№41 ПІСЛЯ ЧОРНОБИЛЯ, БЕРЕЗЕНЬ 2006
№42 ГАЛИЦЬКИЙ УСЕ-СВІТ, ЧЕРВЕНЬ 2006
№43 ХРОНІКИ ГАЛИЦЬКОГО МІСТЕЧКА
№44 ЗА-КАРПАТСЬКИЙ УСЕ-СВІТ, ВЕРЕСЕНЬ 2006



НЕЗАЛЕЖНИЙ КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ ЧАСОПИС

Число 44
2006

Головний редактор

Тарас Возняк

Художній редактор

Тарас Матіїв



павло чучка президент за-карпатського усе-світу

Редакція часопису «І»
не рецензує надіслані матеріали

Для контакту:

e-mail: info@ji.lviv.ua

В інтернеті:

<http://www.ji-magazine.lviv.ua>

<http://www.ji.lviv.ua>

Віддруковано з готових діапозитивів у друкарні

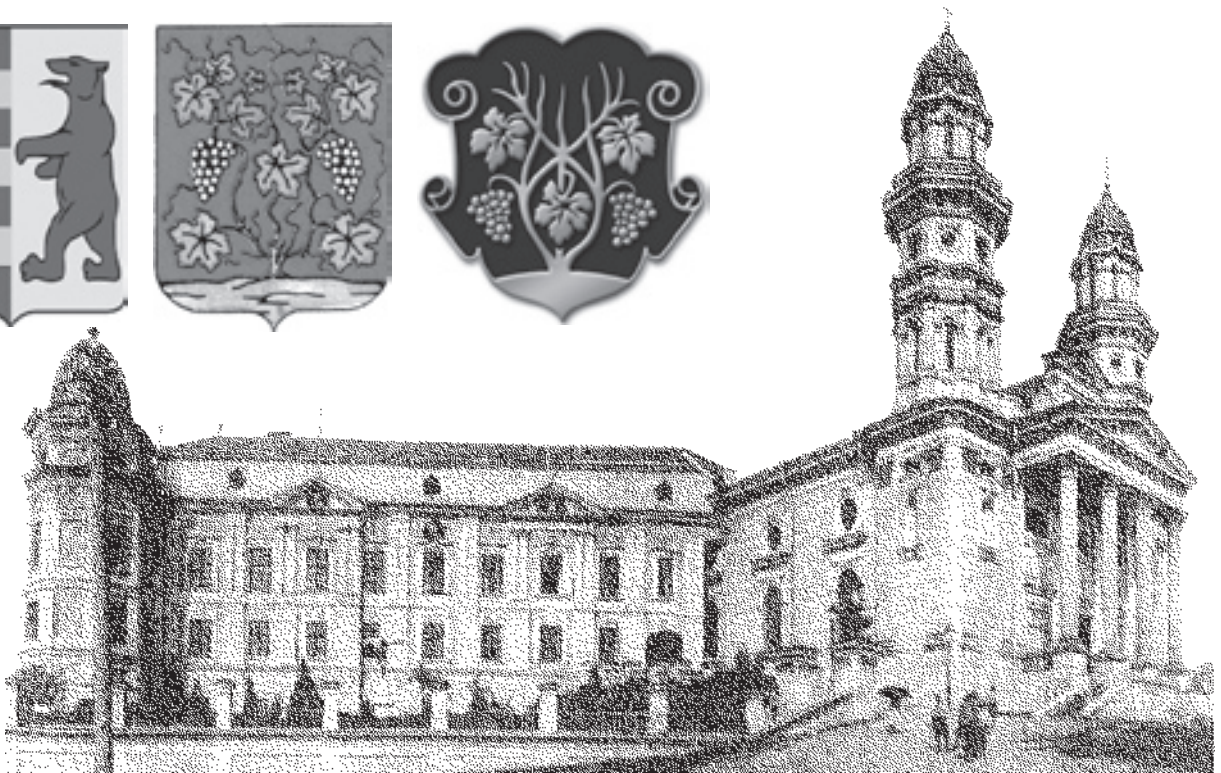
ТзОВ «Ю.М.І.»

79022, Львів, вул. Виговського, 27

Підписано до друку 25.07.2006
Друк. офсет. Тираж 1000. Формат 84x90 1/16. Зам.

христос і коваль

закарпатська народна казка. запис
володимира гнатюка



Ходив Христос і святий Петро і Павел по землі. Прийдуть до єнного кована, а ковач кує коні без пудків, так у лабу б'є. Каже Христос:

– Недобре ти куєш коня.

– А як би ніт? Я все сяк куу.

– Но, пой, я тя научу.

Тоди Христос розкаже Петрі, оби конім лаби поудтинав. Петро поудтинав лаби всі чотири, а коні лежать без лаб. Лаби забрали до кузні, та там кууть, пудкови кладуть. Як уже поковали, Христос кожду лабу на своє місто покладе, і лаби імілися так, як доти були здорові, і кочіш повів домі коні. А Христос каже ковачеви:

– Пой гев! Оби-сь сяк коні кував другий раз! Та й Христос пушов з Петром і з Павлом дале.

Раз єнного гровфа кочіш приведе коні ковати ід тому ковачеви, що гвіздя бив у лаби без пудкови. А ковач ухопив фейсу, пушов, поудтинав конім лаби, коні позгібали. А він забрав лаби та кує у кузні.

Каже кочіш ковачеви:

– Що ти наробив? Ти коні постинав!

– Ой ти мені не розказуй, мене не такий майстер учив, гі ти, як треба коні ковати!

Як поковав лаби, піде, прикладує лаби, лаби ся не ймауть. Видить уже й ковач, що похибив.

А кочіш побіг домі, повів гровфови, що ковач конім лаби поудтинав. Гровф розказав того ковача ймити. Ймили його, так усудили, що ковача завісити.

Каже Христос:

– Петре та й ти, Павле! Завтра того ковача вішати будуть.

– Ай за що, Христе?

– Коні ковав, так, гі ми. Поудтинав конім лаби, коні поздыхали. Айбо йдеме ми там; не завісять його.

Прийшли там, уже ипен ковача на вішильницю тягнуть горі. Христос каже:

– Панове славні! Ци не може би сього ковача охоронити уд шибениці, оби коні такі були, гей були, живі?

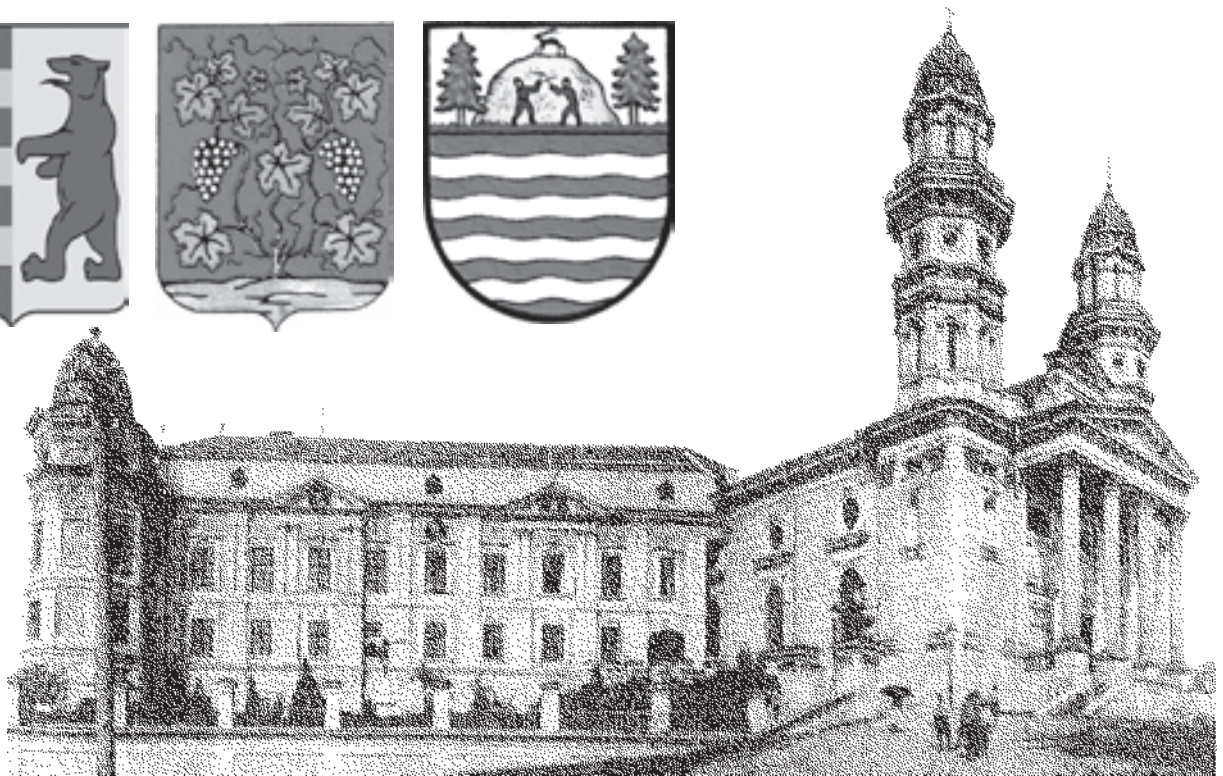
– Удячно, лем коні най будуть живі.

Христос розказав, щоби тоти кістки знесли із коней, що пси розтягли. Кістки знесли, Христос кожду кістку на своє місто поклав, і коні ожили. Тоди узав ковача ід собі Христос:

– Пой сюда, научу тя іщи, як коні кувати! Як ід тобі приведе кочіш коні, то оби-сь не удтинав лаби, бо ти не годен так, як я, ай коня прияжи, а кочіш най держить за лабу, а ти так коня куй, на кони лабу.



мараморош
петро мідянка



Князі ердельські, батюхи волоські
 І посполиті, вбогі желярі...
 Де ви тепер, церковні теслярі,
 В котрих гробах спочили ваші кості?
 Предвічні тиси в Угольці і тирса
 З терас Тересви спалені давно...
 І хронікальне, мабуть, нам кіно
 Захоронило чорний біль Потисся.
 О Марамороше! Гроби твої прості,
 А гори й доли – пишні та розкішні,
 Бунди і пави, коломийка втішна
 В цій ярмарковій денній суеті.
 Турні Сигота в строгості своїй,
 Каньйони Ізи, Тиси та Надбагу,
 Блакиті й зелені чудесна рівновага.
 Відчуш щемно: Мараморош твій.
 Та церква в Дарві, празниковий стіл,
 Схизматицький соборчик в Довгополі.
 Тунелі в горах, блиск і присмак солі...
 Та семисвічники на чолах темних брил.
 Мараморошино, вітцівщино моя,
 Твоїх долин, верхів, хрестів багато.
 Твоїх скарбів мені не рахувати,
 Лиш пам'ятати б це святе ім'я.

